

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

На правах рукопису

Біляєва Світлана Олександрівна

УДК 903' 14(477.7) "5/07"

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО І ТЮРКСЬКОГО
СВІТІВ**

у XIII—XVIII ст.

(за матеріалами археологічних досліджень в Україні)

Спеціальність — 07.00.04 — археологія

Дисертація на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАНУ
Моця Олександр Петрович

Київ — 2011

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ	14
1.1. Історіографія.....	14
Формування та розвиток основних концепцій слов'яно-тюркських відносин у історіографії XVIII – 30-х рр. XX ст.....	14
1.1.2. Оцінка соціально-економічного потенціалу Русі та спадкоємності давньоруських традицій (кінець XVIII – 30-ті рр. XX ст.).....	20
1.1.3. Розробка концепцій слов'яно-тюркських відносин в історіографії 40–80-х рр. XX ст.....	24
1.1.4. Проблематика слов'яно-тюркських взаємовідносин в історіографії кінця XX – початку XXI ст.....	29
1.2. Історія археологічних досліджень.....	38
1.2.1. Дослідження тюркських археологічних пам'яток (XIX ст. –30-ті рр. XX ст.).....	39
1.2.2. Вивчення пам'яток тюркської та слов'янської спільнот на території Південної України (кінець 40–80-ті рр. XX ст.).....	44
1.2.3. Дослідження питань спадкоємності давньоруської культури та слов'яно-тюркських контактів другої половини XIII–XV ст. за пам'ятками Центральної України (50–80 рр. XX ст.).....	54
1.2.4. Дослідження археологічних пам'яток кочового й осілого населення XIII–XVIII ст. (90-ті рр. XX – початок XXI ст.).....	60
1.2.4.1. Пам'ятки давньоруської спадщини XIII–XIV ст. та козацької доби	61
1.2.4.2. Пам'ятки золотоординського періоду Південної України	67
1.2.4.3. Пам'ятки османського періоду.....	73

Розділ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ, МЕТОДИКА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	83
2.1. Методологічні підходи та методи дослідження.....	83
2.2. Джерела.....	87
2.2.1. Археологічні джерела. Типи та регіональні особливості пам'яток	87
2.2.2. Матеріали археологічних та етнографічних колекцій музеїв.....	110
2.2.3. Писемні джерела.....	111
 Розділ 3. ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНІ КОНТАКТИ У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XIII ст.: ПІВДЕННА РУСЬ, ПОЛОВЦІ, СЕЛЬДЖУКИ.....	116
3.1. Основні риси цивілізаційного розвитку Південної Русі.....	116
3.2. Напрями та характер взаємовідносин Південної Русі та Половецької Землі.....	134
Південна Русь і сельджуки.....	138
 Розділ 4. СЛОВ'ЯНО-ТЮРКСЬКІ КОНТАКТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – СЕРЕДИНИ XV ст.....	149
4.1. Особливості контактного середовища після монгольської навали.....	149
4.2. Зональне розташування, кордони та структура розселення осілого та кочового населення у другій половині XIII–XIV ст. (Південна Русь та Північне Причорномор'я).....	158
4.3. Регіональні особливості етнокультурного середовища Північного Причорномор'я золотоординського періоду.....	162
4.4. Торгові шляхи та організація торгівлі у Північному Причорномор'ї.....	191
4.5. Культурні контакти осілого та кочового населення	

у межах Золотоординської держави та Південного прикордоння Русі–України.....	200
4.6. Південноруські землі в умовах нових історико-культурних реалій	203
4.7. Зміни у слов'яно-тюркському контактному середовищі за умов занепаду Золотої Орди.....	213
4.8. Литовський чинник та роль Синьоводської битви 1362 р. у формуванні нових засад слов'яно-тюркських відносин.....	216

Розділ 5. ТУРЕЦЬКИЙ ЧИННИК У СИСТЕМІ

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ КОНТАКТІВ (кінець XV–XVIII ст.).....

5.1. Формування османських володінь в Україні та організація оборони кордонів.....	226
5.2. Османські фортеці та міста.....	230
5.3. Козацькі січі та міста.....	267
5.4. Деякі питання господарського засвоєння та урбанізації українських земель у XVI–XVIII ст.....	276
5.5. Торгово-економічні контакти, структура та склад товарів.....	280
5.6. Основні етапи осmano-українських взаємовідносин.....	288

Розділ 6. РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ

ЕЛЕМЕНТІВ ТУРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ .....

6.1. Шляхи розповсюдження елементів турецької культури в українському етнокультурному просторі.....	290
6.2. Роль козацтва як посередника у розповсюдженні атрибутів османської культури в Україні.....	292
6.3. Сфери розповсюдження елементів турецького впливу в матеріальній культурі України.....	293
6.3.1. Зброя та обладунк в'їська, в'їськова атрибутика, натруски, одяг.....	293

6.3.2. Продукція гончарства: посуд, кахлі, люльки.....	298
6.3.3. Ювелірні вироби.....	322
6.4. Розвиток тютюнництва та люлькарства в Україні.....	323
ВИСНОВКИ.....	330
ДОДАТКИ.....	341
Додаток А. Каталог пам'яток.....	342
Додаток Б. Результати статистичної обробки деяких матеріалів грунтового могильника Мамай-Сурка (за матеріалами публікацій М.В. Єльнікова).....	350
Додаток В. Османська лазня Нижнього двору Аккерманської фортеці (підсумки археологічних досліджень).....	356
Додаток Г. Перелік об'єктів, які підлягали ремонту та перебудові в Аккерманської фортеці (за документами Стамбульського архіву прем'єр міністру).....	361
Додаток Д. Килимарство.....	367
Ілюстрації до додатку Д.....	371
Додаток Е. Ілюстрації.....	377
Список використаних джерел.....	566
1. Опубліковані джерела, монографії, статті та публікації.....	566
2. Архівні джерела.....	662
3. Електронні ресурси.....	665
Список скорочень.....	666

ВСТУП

Геополітичне положення України постало об'єктивною передумовою діалогу цивілізацій євразійського простору. Через особливості природно-географічних умов вона входила до одного з ареалів формування різних культурно-господарських типів, взаємодії осілого та кочового населення. За доби середньовіччя та початків раннього модерну в її багатоетнічному просторі надзвичайно важливого значення набувають взаємовідносини слов'янського та тюркського компонентів. Вони представлені різними цивілізаційними осередками та пройшли декілька етапів розвитку в межах державних утворень, до яких входили українські землі, та імперій тюркського світу.

Актуальність теми. Тема дослідження належить до актуальної проблематики сучасної історичної науки – діалогу цивілізацій, подолання бар'єрів між народами, спільних ціннісних орієнтирів людства. Вона є складовою частиною багатьох наукових і культурних міжнародних проектів, зокрема Європейського Союзу. Вивчення історичного досвіду співіснування спільнот, які мають різні основи цивілізації та менталітету, привертає все більшу увагу дослідників як засіб реалізації завдань сьогодення, формування єдності людства в розмаїтті культурного середовища. На особливу увагу заслуговують проблеми інкорпорації ісламського сходу та християнського заходу, їхнього внеску у світовий культурний процес. На території України історична ретроспектива вивчення проблематики віддзеркалює процеси співіснування тюркського та східнослов'янського населення у Північному Причорномор'ї як прояви локальних і загальносвітових цивілізаційних тенденцій. Їх вивчення є важливою ланкою у створенні нового бачення історичного минулого та й майбутнього України, її державотворення, розбудови політичної нації. Висвітлення проблем міжетнічного співіснування набуває актуального значення в політичному сенсі, як досвід негативних і позитивних проявів міжетнічних і конфесійних стосунків, прорахунків і

помилки, але насамперед трансформації та взаємовпливів культур, сприйняття інновацій.

Територія України протягом тривалого часу була ареною територіальних змагань іноземних держав, деякі прояви яких зберігаються і нині. Зокрема, досі точаться питання щодо історичної долі західної частини Причорноморського регіону — Бессарабії. Тому дослідження історичного процесу, що відбувався на цій території, із залученням нових археологічних джерел набуває все більшої актуальності.

Постановка проблеми взаємостосунків східнослов'янського та тюркського етносів є актуальною у зв'язку з необхідністю систематизації та введення до наукового обігу значного обсягу матеріалів, які були накопичені за час дослідження археологічних пам'яток Північного Причорномор'я та суміжних територій, особливо в останні десятиліття. Це дозволяє підвести підсумки попередніх досліджень, переглянути питання взаємовідносин і взаємовпливів культур на основі нових джерел. Матеріали розкопок надають можливість встановити та вивчити основні сфери проявів тюркських і східнослов'янських елементів у матеріальній культурі Північного Причорномор'я та українських земель, проаналізувати роль золотоординського та османського факторів у відповідні історичні періоди, простежити особливості інтеграційних процесів.

Такий комплекс питань не був і не міг бути поставленим у попередні часи і через нестачу археологічних джерел, і через певні політичні та ідеологічні обставини. Його розгляд став можливим з поступовим відродженням тюркознавства в Україні за часів незалежності, розгортанням цілеспрямованих наукових досліджень, зокрема археологічного вивчення османських старожитностей на території України та значного поповнення джерельної бази.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано у відділі давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України в межах планових тем „Археологічні дослідження середньовічних міст України IX–XVIII ст.” № державної реєстрації

0102U002594 (2002–2006 рр.) та „Пам’ятки середньовічної України: історико-археологічні дослідження”, № державної реєстрації 0106U012548 (2007–2011 рр.). Тема дисертації затверджена Вченою радою Інституту археології НАНУ, Протокол № 4 від 9.04.2009 р.

Мета і завдання дослідження. Основна мета дисертації полягає у реконструкції процесу взаємовідносин тюркського та східнослов’янського світів протягом XIII–XVIII ст., встановленні та розкритті змісту основних етапів міжцивілізаційних стосунків та їх особливостей за археологічними джерелами. Досягнення мети передбачає виконання наступних **завдань**:

1) надати критичний аналіз історіографії, визначити основні результати вивчення проблематики та археологічних пам’яток;

2) обґрунтувати методологію та методику дисертаційного дослідження;

3) репрезентувати склад джерел за регіональним поділом і категоріями матеріальної культури;

4) розкрити загальні тенденції розвитку контактів Південної Русі з тюркськими осередками в першій половині XIII ст.: половецька протоцивілізація, візантійсько-сельджуцьке цивілізаційне коло;

5) простежити особливості функціонування транскультурного простору за часів золотоординського панування;

6) охарактеризувати тенденції та напрями історико-культурних взаємовідносин східнослов’янської та османської цивілізацій;

7) з’ясувати шляхи, основні сфери та характер розповсюдження елементів турецького впливу в матеріальній культурі України;

8) простежити взаємозв’язок формування тютюнництва та люлькарства України з традиціями турецької культури;

9) проаналізувати деякі особливості в становленні матеріальної культури раннього модерну в Україні: орієнтальні впливи та західноєвропейські надбання;

10) надати порівняльну характеристику слов’яно-тюркських міжцивілізаційних стосунків XIII–XVIII ст.

Об'єктом дослідження є взаємовідносини східнослов'янського та тюркського світів XIII—XVIII ст.

Предметом дослідження є відображення взаємовідносин східнослов'янського і тюркського світів в археологічних пам'ятках Північного Причорномор'я та Центральної України.

Хронологічні межі охоплюють період слов'яно-тюркських відносин з XIII до кінця XVIII ст., коли на теренах України існували тюркські цивілізаційні осередки. Широкий хронологічний діапазон дозволяє послідовно розкрити історико-культурну специфіку контактів різних локальних цивілізацій на шляху від середньовічної до ранньоіндустріальної світової цивілізації, надати їх порівняльний аналіз.

Географічні межі дослідження охоплюють Північне Причорномор'я, за винятком Криму, та Центральну Україну. Остання представляє пам'ятки слов'янських цивілізацій, які є основою порівняльно-історичних досліджень. Крим, як регіон, має свою історичну специфіку розвитку, що потребує окремого вивчення, і є предметом дослідження багатьох фахівців. У нашій роботі кримські археологічні матеріали використовуються переважно для вирішення питань історико-культурних зв'язків Причорноморського ареалу.

Методологія та методи дослідження. Методологія дисертації побудована на основі цивілізаційного підходу. У дослідженні були застосовані універсальні та спеціальні методи відповідно до поставлених завдань. Це обумовило використання системного аналізу, типологічного, статистичного, стилістичного та порівняльно-історичного методів з метою аналізу основних етапів слов'яно-тюркських міжцивілізаційних стосунків.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- створено перше комплексне узагальнююче дослідження відносин східнослов'янського та тюркського світів XIII—XVIII ст. за археологічними матеріалами на основі цивілізаційного підходу;
- систематизовано та узагальнено величезний комплекс джерел, значна частина якого вводиться до наукового обігу вперше;

- обґрунтовано виділення основних етапів слов'яно-тюркських відносин протягом XIII—XVIII ст., визначено зміст кожного етапу;
- отримали подальший розвиток концепції перехідного етапу розвитку Русі першої половини XIII ст., спадкоємності матеріальної культури та специфіки прогресивного розвитку південноруських земель у другій половині XIII—XIV ст.
- простежено регіональні особливості контактного середовища часів золотоординського панування як взаємодії різних цивілізацій;
- отримано нові докази посередницької ролі козацтва в розповсюдженні та застосуванні багатьох елементів матеріальної культури османів у різних сферах життєдіяльності українського суспільства;
- зроблено аналіз основних сфер впливу традицій турецької культури в українській матеріальній культурі;
- доведено схожість проявів становлення культури раннього модерну в Україні й Османської імперії;

Наукові положення та висновки дисертаційного дослідження є достатньо обґрунтованими, а достовірність положень підтверджується потужними джерелознавчими розробками.

Джерельна база роботи представлена насамперед археологічними матеріалами, здобутими автором у процесі власних розкопок поселень і міст XIII–XVIII ст., зокрема визначних пам'яток середньовіччя і раннього модерну в Очакові та Білгороді-Дністровському. Залучено синхронні матеріали з території Центральної та Південної України, досліджені автором, комплекси матеріалів українських пам'яток, вивчені за публікаціями, звітами та польовою документацією, що зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Опрацьовано певні матеріали з колекцій Національного музею історії України, Одеського археологічного музею, Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею, Очаківського військово-історичного музею та інших. Значну частину матеріалів для порівняння опрацьовано в музеях іноземних країн. Насамперед це стосується музейних колекцій Туреччини, а також

Великобританії, Іспанії, Молдови, Польщі, Туркменістану й Угорщини. У допоміжному плані використано матеріали писемних джерел: руського літопису, іноземних хронік, козацьких літописів, документи, матеріали, спогади іноземних мандрівників і офіційних осіб, копії планів і карт, переважно з Військово-історичного музею Російської федерації (м. Москва), копії фотографій, креслень і малюнків з фонду Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею тощо.

Наукове значення роботи полягає у тому, що реконструкція процесу взаємодії слов'янського та тюркського світів на теренах України за часів середньовіччя та раннього модерну, вперше створена на археологічних матеріалах, є новим сегментом дослідження діалогу цивілізацій євразійського простору, доповнює розробку проблематики історії України на сучасному рівні знань.

Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання при написанні узагальнюючих робіт з історії, археології, культури Євразії; підручників і курсів лекцій з історії України; створення музейних експозицій і виставок. Вони можуть бути основою підготовки певних дипломатичних документів і матеріалів МЗС України з питань взаємовідносин України та Туреччини.

Особистий внесок здобувача в спільних роботах полягає у наступному. У монографії „Поселення Дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст.” (1995), у співавторстві з А.І. Кубишевим, автором написаний текст і аналітична частина. У колективній монографії „Древнерусские поселения Среднего Поднепровья” (1984) дисертанту належить частина другого розділу. У колективній монографії „Археология Украинской ССР” (1986) автором написані розділи „Селища” та „Сельское хозяйство” (у співавторстві з В.Й. Довженком). У препринті “Відтворююче господарство у лісостепу (історія і екологія) VI тис. до н. е. – II тис. н. е.” (1993) разом з М.Ю. Відейком, автору належить другій розділ, частина Вступу і Висновків. У колективній монографії „Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України” (1997)

автору належить керівництво підготовкою роботи, текст Вступу та Розділу IV (у співавторстві з Н.В. Блажевич, Р.С. Орловим і В.М. Зоценком). У колективній монографії „Давня історія України” (2000) автором написані розділи „Давньоруське село” та „Сільське господарство”. У праці „Село Київської Русі” (2003) дисертант є автором підрозділів ”Землеробство” та „Тваринництво”. У колективній монографії “The Frontiers of the Ottoman World” (2009), автором підготовлена археологічна частина підрозділу 7 – “The Ottoman Northern Black Sea Frontier at Akkerman Fortress: the View from a Historical and Archaeological Project” (співавтор В. Остапчук).

У спільних публікаціях з Д.П. Недопакою (1978, 1981) та Г.О. Пашкевич (1990) автором написана археологічна й аналітична частини; з Л.І. Виногородською (1998), В.М. Корпусовою (1995, 1997, 2000), В.В. Назаровим (1993), А.Т. Сміленко (2000), О.В. Сухобоковим (1998), В.М. Якубовим (1993, 1994, 1977, 2000) автору належить інтерпретаційна частина. У серіях праць у співавторстві з Ю.В. Болтриком, І.В. Карашевич, О.Є. Фіалко (2001—2011 рр.), дисертанту належить переважна частина аналітичних розробок; з Б. Ерсой, І. Куйюлу-Ерсой, Х. Урер, Х. Учар (1998–2008 рр.) – аналіз артефактів; з Дж. Беннетом, Т. Важним, Р.Б. Гуцалюком, Л. В. Дергачовою, А.М. Мартинюк-Медвецькою, Дж. Метью, В. Остапчуком, К.В. Присяжним, А. Тернером, К. Фінкель, Р. Хедлсі (2006–2011 рр.) автору належить археологічна частина досліджень.

Апробація результатів дослідження відбувалася на засіданнях відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України, доповідях на наукових конгресах і конференціях в Україні, Великобританії, Німеччині, Молдові, Польщі, Росії, Туреччині, Туркменістані, Угорщині (Київ, 1992—2011; Чернігів, 1990; Переяслав-Хмельницький, 1994, 2004; Миколаїв, 2004; Очаків, 2004, 2009; Сімферополь, 2009; Аланія, 2010; Анкара, 1997, 1999, 2005, 2007, 2009; Ашхабад, 2009; Берлін, 2004; Будапешт, 2008; Воронеж, 1994, 2008; Ізмір, 2006, 2007, 2009; Кайсері, 2010; Кишинів, 2009; Краків, 2009; Лондон, 2007; Москва, 2004, 2010; Печ, 2010; Стамбул, 2009; Париж, 2011).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено в 36 наукових працях, зокрема в 27 наукових фахових виданнях: одній двоосібній та шести колективних монографіях, 19 статтях і препринті. Решту робіт видано у збірках і матеріалах конференцій.

Структура дисертації.

Дисертація складається зі вступу, шести розділів, і висновків (340 сторінок), шести додатків (225 сторінок.), списку використаних джерел (946 найменувань), списку скорочень (2 сторінки). Загальний обсяг роботи складає 667 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Історіографія.

Історія вивчення слов'яно-тюркських відносин охоплює понад 200 років, протягом яких сформувалися певні концепції і пріоритетна тематика, склалися історичний та історико-археологічний напрями досліджень, які мають різні джерельні бази: писемні й археологічні, а також комплексне поєднання писемних і археологічних джерел.

1.1.1. Формування та розвиток основних концепцій слов'яно-тюркських відносин у історіографії XVIII–30-х рр. XX ст.

Перші кроки з вивчення контактів слов'янського та тюркського світів зроблено наприкінці XVIII – на початку XIX ст. У цей період на основі свідчень писемних джерел формуються підходи до загальної оцінки співіснування Русі та кочових суспільств Північного Причорномор'я, монгольської навали та її наслідків, стосунків з Кримським ханством та Османською імперією.

Серед проблематики слов'яно-тюркських взаємин того часу центральне місце посідає тема монгольської навали та її наслідків для подальшого розвитку Русі. Але, як слушно зауважив О.В. Чернецов, “історики дожовтневого та радянського періодів дивилися на події монгольської навали переважно з одного боку — з боку постраждалих” [Чернецов, 2003, с. 12]. У межах загальної теорії російської історіографії формування Російської державності, поступового приєднання до Європейської частини територій тюркських держав Поволжя, Сибіру й Алтаю, уже в першій третині XIX ст. виникає і погляд на історію Золотої орди як на частину історії Російської держави. Погляди істориків цього періоду достатньо відомі в історичній літературі, тому вважаємо за доцільне надати лише стислий огляд основних концепцій, необхідний для розуміння подальшого розвитку проблематики на сучасному етапі досліджень.

Негативна оцінка впливу кочових суспільств, і насамперед походу хана Батия на Русь, характерна для визначного історика XVIII ст. В.М Татищева. [Татищев, 1963]. Його погляди були підтримані М.М. Щербатовим, який вважав, що монгольська навала мала настільки негативні наслідки, що призвела до повного запусіння Києва, міграції всього населення на північ тощо [Щербатов, 1774, с. 219]. Висновки М.М. Щербатова повністю підтримав і визначний російський історик першої половини XIX ст. М.М. Карамзін [Карамзин, 1992]. З іншого боку, саме з М.М. Карамзіна в історіографії починає існувати хибна думка, що саме завдяки монголам було ліквідовано роздроблення Русі.

Погляди М.М. Щербатова отримали подальший розвиток у працях М.П. Погодіна в середині XIX ст. Саме М.М. Погодін висунув теорію “двох потоків” про часткове винищення давнього населення Київської Русі за часів золотоординського панування, часткову міграцію київської людності на територію майбутньої Московської держави та прихід на її місце населення з Карпат [Погодин, 1856, с. 70–92]. На початку XX ст. його теза знайшла підтримку в працях В.Й. Ключевського, який навіть опустив хронологічні межі початку запусіння до XII ст., пов’язаного з нібито падінням ролі Києва. На його думку, навала 1239–1240 рр. лише завершила процес. Він також відстоював тезу про відтік населення і запусіння на теренах Київської, Переяславської і Чернігівської земель, у якому вони нібито перебували до середини XV ст., коли відбувається їхнє повторне заселення [Ключевський, 1904, с. 347]. Теоретичні побудови М.М. Погодіна та В.Й. Ключевського відкинули найважливіший фактор у розвитку південної Русі-України – історико-культурну спадкоємність, заперечували збереження її традицій в історії українського народу.

В.Й. Ключевський вкрай негативно ставився і до відносин Русі з усіма тюркськими утвореннями, що існували на теренах Північного Причорномор’я, маючи на увазі й османський час, що впливає з широких хронологічних меж, визначених у його висловлюванні: ”боротьба зі степовим кочовиком, злим

татариним, що тривала з VIII майже до кінця XVIII ст. – це найбільш тяжкі спогади руського народу” [Ключевський, 1956, с. 67].

Висновки щодо запус­тіння українських земель знайшли прибічників серед деяких російських, українських і польських істориків (М. Коялович, Д. Зубрицький, М. Бобржинський, М. Грабовський, К. Шайноха, А. Яблоновський та ін.). Особливо жорстку позицію в цьому питанні зайняла польська історіографія, яка використала складну ситуацію українських земель після монгольської навали в інтересах обґрунтування нібито цивілізаторської місії Речі Посполитої в Україні. Така позиція, зокрема концепція запус­тіння та зміни населення, викликала аргументовану критику багатьох істориків, філологів, етнографів, археологів.

Ще сучасник М.М. Щербатова І.М. Болтін, який визнавав негативне значення монгольського іґа, висловив думку, що останнє не внесло рішучих змін в історію та традиції східного слов’янства [Болтин, 1788].

У середині XIX ст. одним з перших, хто піддав критиці концепцію М.М. Погодіна, був С.М. Соловйов, який не визнав тезу про запус­тіння Південної Русі [Соловьев, 1960]. Разом з тим він недооцінював тягар монгольського ярма в поступальному розвитку південноруських земель. Недооцінив його і видатний український вчений М.О. Максимович. Проте він піддав аргументованій критиці теорію „двох потоків” і наводив свідчення топоніміки та мовознавства як переконливі контраргументи, що спростовують тезу про переселення. [Максимович, 1876, с. 131–145]. Ідея спадкоємності знайшла подальший розвиток у працях вчених середини — другої половини XIX ст. К.М. Бестужева-Рюміна та М.Ф. Владимирського-Буданова. Вони послідовно заперечували зміну населення Південної Русі після монгольської навали [Бестужев-Рюмин, 1872; Владимирський-Буданов, 1896].

Важливе значення для вивчення історичної долі південноруських земель часів золотоординського панування мали праці В.Б. Антоновича [Антонович 1882; Антонович, 1885]. Насамперед йшлося про ґрунтовні докази безпідставності теорії М.П. Погодіна про повне знищення поселенської

структури Київщини та зміну населення. В.Б. Антонович, який присвятив значну працю збиранню документальних джерел і картографії, мав реальні докази продовження існування багатьох населених пунктів краю. Фактично збігалися з ідеями В.Б. Антоновича й погляди М.С. Грушевського, який відстоював ідею спадкоємності Русі-України. Але разом з тим вони недооцінювали негативні наслідки монгольської навали, стверджували, що Київ і інші міста Русі не зазнали значної руйнації. Пізніше М.С. Грушевський визнав свою помилку. Навпаки, він звинувачував монголів у політиці послідовного знищення активних політичних діячів Русі-України [Грушевський 1891, с. 427–465; Грушевський, 1905, с. 171–179, 191].

Важливе місце в розробках проблематики, пов'язаної з оцінкою ролі Кримського ханства в історії України, отримали фундаментальні праці В.Д. Смірнова, ідеї якого практично збігаються з позиціями багатьох сучасних істориків. Вони дозволяють зрозуміти деякі особливості взаємин між Кримом, Османською Портою, українським козацтвом і Російською імперією [1887; 1889].

Загалом в історичній літературі другої половини XIX — початку XX ст. (В.Б. Антонович, П.В. Голубовський, М.С. Грушевський, В.Г. Ляскоронський, П. Клепатський, Л.В. Падалка, І.І. Срезневський та ін.) спостерігається перехід до вивчення ширшого кола питань, висвітлення розмаїття контактів, зокрема й позитивних, між кочовиками та Руссю, а пізніше й українськими землями. З другої половини XIX ст. простежується зростання інтересу до історії кочового населення південноруських степів (Н.Я. Арістов, І. Березин, П.В. Голубовський).

Спроба встановити певний алгоритм войовничої активності кочовиків і відносного спокою була зроблена П.Г. Клепатським. Аналізуючи становище південноруських земель цього періоду, він дійшов висновку, що набіги кочовиків, зокрема половців, не були настільки згубними для українсько-руської колонізації, як намагаються представити їх деякі вчені [Клепатський, 2007, с. 433—438]. Дослідник поділяв думку М.С. Грушевського щодо

ординської політики і вважав цілком слушними свідчення Платона Карпіні — завойовники руйнували насамперед міста та знищували людей знатних і причетних до влади. Практично йдеться про знищення еліти суспільства того часу [Клепатский, 2007, с. 442].

Наприкінці ХІХ ст. надзвичайно важливим і енциклопедичним виданням, побудованим з використанням багатьох джерел, постало фундаментальне тритомне дослідження Д.І. Яворницького, присвячене історії українського козацтва. Автор приділив значну увагу україно-тюркським відносинам у воєнно-політичній, економічній, культурній, релігійній сферах життя. Д.І. Яворницький поставив питання про постійні та різнобічні контакти південноруського козацтва з татарськими козаками на тлі промислової діяльності, коли вони поступово “засвоювали як окремі слова, так і костюм, озброєння”, військово мистецтво тощо [Яворницький, 1990, с. 14].

Окрім вивчення історії слов'яно-тюркських відносин на основі писемних джерел, протягом ХІХ – на початку ХХ ст. здійснювалася систематизація та вивчення картографічних документів архівами та різними науковими установами Москви, Петербурга, Києва, Харкова, Полтави, Одеси, Дніпропетровська (Катеринослава) та інших міст. Завдяки цьому в архівах і бібліотеках Росії та України зберігається великий фонд рукописних планів ХVІІІ ст. „міст і фортець Південної України, які входили до володінь Кримського ханства й Османської імперії” [Ленченко, 2003, с. 41–44].

За часів Української держави (гетьманату П. Скоропадського) з відкриттям Української академії наук у 1918 р., завдяки невтомній праці видатного тюркознавця та мовознавця академіка А.Ю. Кримського, склалися позитивні передумови розвитку тюркознавства, дослідження слов'янського та тюркського взаємовпливу. Надзвичайно важливою подією розвитку історичних досліджень, привнесення нових творчих ідей щодо відносин турецької та східнослов'янської спільноти був вихід у світ 1924 р фундаментальної праці А.Ю. Кримського “Історія Туреччини” з використанням багатьох писемних джерел, зокрема слов'янських (сербських, болгарських, російських,

українських). Одна з основних тем книги — слов'янський чинник у межах Османської імперії. Саме А.Ю. Кримським було вперше поставлено надзвичайно важливе питання про вплив слов'янської культури, мови — “навіть напівофіційної”, а з ними й українського впливу на Османську імперію [Кримський, 1996, с. 11]. Він вважав, що це сталося через політичну та релігійну толерантність Османської імперії. З 1929 р. розвиток тюркознавчих досліджень в Україні практично припиняється. Вчені опинилися під пресом сталінського режиму. У 1941 р. було заарештовано А.Ю. Кримського, який помер 1942 р. у в'язниці.

Дискусія щодо ролі монгольської навали, її впливу на східнослов'янські землі та збереження основних позицій зберігається в історичній науці і з розбудовою марксистських концепцій 20–30-х рр. При цьому знайшли підтримку і негативна, і позитивна її оцінка. Прикладом останньої є позиція М.М. Покровського [Покровський, 1926].

У 30-ті — на початку 40-х рр. концепція про прогресивність монгольської навали та наступного панування була піддана ґрунтовній критиці в працях Б.Д. Грекова, В.В. Мавродіна, В.Т. Пашуто, О.М. Насонова та інших істориків. Поряд зі збереженням протилежних оцінок ролі кочовиків у долі осілих суспільств, спостерігаються і нові прогресивні тенденції відмовитися від спрощеного погляду на кочовиків як на ворожу зовнішню силу. Наголошувалося, що у відносинах Русі зі Степом переважали не війни та навали, а торгівля [Пархоменко, 1929, с. 138–141; Якубовський, 1932, с. 24]. Головним чином це стосувалось оцінки відносин Русі з печенігами та половцями, особливо з урахуванням тієї обставини, що багато печенігів і половців осіли на території Русі, відбувалася їхня часткова етнічна й культурна інтеграція в давньоруське суспільство. Розуміння причин монгольської експансії, яка була наслідком внутрішніх політичних і соціально-економічних процесів розвитку раннього етапу держави Чингізидів, знайшло своє місце в працях відомого сходознавця Б.Я. Владимирцова, зокрема в роботі, присвяченій вивченню суспільного ладу монголів [Владимирцов, 1934].

Важливі висновки щодо спільних рис монголо–османського феодалізму, в якому були присутні кочові й осілі суспільства, були зроблені М.М. Козьмінім, робота якого була забута на довгі роки через те, що її автор був репресований [Козьмин, 1934].

У 20–30-ті рр. ХХ ст. з появою ідей євразійства, представники якого приділяли значну увагу проблемам співіснування кочових та осілих народів (Г.В. Вернадський, Н.С. Трубецької, П.М. Савицький, Г.В. Флоровський та ін.), поряд з шовіністичними поглядами на історичну перспективу Росії та її місію, штучну ізоляцію від західного світу, були висловлені й цілком слушні думки щодо взаємодії цивілізацій, неможливості їх порівняння у плані більшого чи меншого розвитку, загрози втрати однієї з культур у разі повного запозичення ознак іншої, які не втратили актуальності й нині. У той самий час поглядам деяких представників євразійства, як наприклад, Г.В. Вернадському, притаманне перебільшення монгольської історичної спадщини в історії Росії, позитивне ставлення до перемоги монголів, яку він трактував як «перемогу степу над лісом» [Вернадський, 1927, с. 17]. Ідеї Г.В. Вернадського отримали подальший розвиток у післявоєнний час.

1.1.2. Оцінка соціально-економічного потенціалу Русі та спадкоємності давньоруських традицій в історіографії (кінець ХVІІІ – 30-ті рр. ХХ ст.).

Невід’ємною частиною проблеми відносин кочовиків південноруських степів з Руссю та наслідків монгольської навали є висвітлення становища Русі-України як об’єкта захоплення. Вона включає два блоки взаємопов’язаних питань, що визначають подальшу перспективу прогресивного розвитку українського суспільства, його участі в рівноправному діалозі культур.

Перший блок питань включає такі фундаментальні засади:

1. Економічний потенціал і рівень технологій базових галузей господарства був здатним витримати воєнні протистояння з кочовиками південноруських степів і монголами під час навали, тягар монгольського

панування, забезпечити відродження та наступний прогрес (насамперед, в аграрному секторі, що був основою економіки українських земель);

2. Етнічна спільнота, що була носієм традицій, культури, мови в процесі розвитку слов'янства, і особливо за часів давньоруської державності, сформувала достатньо міцний етносоціальний і культурний організм, який продовжував поступальний розвиток протягом багатьох століть Русі-України;

3. Поліетнічний склад населення давньоруського періоду з автохтонним і прийшлим тюркським компонентом, який відчувався по окраїнах Південної Русі, забезпечив здатність швидкого засвоєння досягнень тогочасного світу без втрати власних культурних традицій; гнучкого сприйняття нових впливів і поряд з тим відторгнення деяких проявів чужинського менталітету, зокрема в релігійній сфері. Це було своєрідною передумовою, підготовкою до співіснування із західними та східними сусідами.

Другий блок питань пов'язаний зі збереженням давньоруської спадщини, її ролі в наступні століття української історії, спадкоємності давньоруських традицій, їхнього зв'язку з подальшим розвитком української культури.

Обидва блоки питань знайшли своє висвітлення в історіографії з різних, і навіть протилежних позицій. Деякі дискусії не вщухають і досі, не зважаючи на здавалося б вирішення основних принципів питань. Тому звернемо увагу на квінтесенцію протилежних позицій, що мають стосунок саме до проблематики відносин.

Так як і оцінки стосунків кочовиків і Русі, вони були висловлені ще в XVIII ст. і залишалися протягом майже двох століть. Основні суперечливі питання точилися навколо спроможності (В.М. Татищев) або неспроможності (А. Шлецер) східнослов'янського суспільства до народження та саморозвитку державності, життєздатності його економічної структури та потенціалу. Одним з ґрунтовних доказів останнього було визнання відтворювального господарства основою економіки, а землеробства провідною галуззю сільського господарства. Саме така оцінка економічних основ Русі на підставі писемних джерел притаманна працям російських істориків XIX ст. (М.М. Карамзін,

І.Д. Біляєв, К.Н. Бестужев-Рюмін), українських істориків кінця ХІХ — початку ХХ ст. (Д.І. Багалій, О.Я. Єфименко, М.С. Грушевський). Вона отримала нові підтвердження у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. з появою та введенням до наукового обігу археологічних знахідок, які відкрили значно більші можливості вивчення матеріальної культури, мали надзвичайно важливі наслідки для реконструкції економіки. Знахідки сільськогосподарських знарядь, переважно землеробських, відкритих під час розкопок Роденя (М.Ф. Біляшівський), Студениць (С.С. Гамченко), Києва, Білогірді, Витичева, Старих Безрадиців, Шарків (В.В. Хвойко), археологи та історики того часу, зокрема М.С. Грушевський, Д.І. Багалій, О.Я. Єфименко, намагалися, в першу чергу, використати як ґрунтовний доказ панівної ролі землеробства, його високого рівня.

З середини ХІХ ст. [Аристов, 1866] бере початок протилежна точка зору – про головне місце промислів у господарстві Давньої Русі, яка отримує подальший розвиток наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у прибічників “торговельної теорії”, зокрема В.Й. Ключевського, М.В. Довнар-Запольського, М.О. Рожкова, які вважали основою економіки Русі промисли та торгівлю.

В.Й. Ключевський висунув абсолютно парадоксальне з точки зору сьогодення твердження про те, що лише з переходом населення з дніпровського чорнозему на верхньоволзький суглинок землеробство стало панівною галуззю господарства. Він назвав це „історичним протиріччям природі країни”, де зосереджена в ХІ ст. маса руського населення Середнього Подніпров'я, землеробством майже не займалася [Ключевський, 1919, с. 11]. Автор відносить це аж до ХV ст., що виходить взагалі за межі історії Давньої Русі та практично відривається від розвитку південноруських земель – України, що на той час була в складі Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського. М.В. Довнар-Запольським відтворювальному господарству була відведена роль на узбіччі економічного розвитку Русі, але пошук джерел збагачення верхівки та державної казни в цілому змушує його включити в перелік стратегічних

товарів ринку й продукти тваринництва [Довнар-Запольський, 1911], що опосередковано свідчить про визнання ним важливого місця галузі.

У перші десятиліття радянського періоду обидві концепції економічного розвитку Русі знаходять місце у працях цілого ряду істориків (П.І. Лященко, М.М. Покровський, О.Є. Пресняков та ін.). З кінця 30-х рр. починається обґрунтування високого рівня господарського розвитку на основі відтворювального господарства, панівної ролі землеробства, що набуває системи доказів у працях А.В. Арциховського, Б.Д. Грекова, П.М. Третьякова, інших дослідників із застосуванням писемних, етнографічних, лінгвістичних, а також археологічних джерел. Проте використання останніх мало переважно допоміжний, ілюстративний характер. Ще в довоєнний час отримано величезний обсяг цінних археологічних матеріалів, які не втратили свого значення і нині, як комплексне джерело реконструкцій взаємозв'язку природних і господарських факторів. Це, насамперед, стосується Райковецького городища, що досліджувалося під керівництвом Т.Т. Мовчанівського в 1929–1935 рр. Через загибель Т.Т. Мовчанівського (він був репресований) його особисті дослідження не були надруковані в повному обсязі до сьогодні [Біляєва, Калюк, 1989, с. 125–130], за винятком часткової публікації В.К. Гончаровим на початку 50-х рр. [Гончаров, 1950].

Тема відносин східнослов'янського та тюркського світів на основі археологічних матеріалів у різнопланових аспектах поступово виходить на рівень створення інформаційної основи досліджень: картографування місцезнаходжень, збирання матеріалів, археологічних розкопок певних категорій пам'яток, культурної ідентифікації знахідок. Розпочинається накопичення археологічних матеріалів, що свідчать про продовження розвитку традицій давньоруської культури після навали. Перші знахідки належать до 30-х рр., коли під час розкопок на Замковій горі в Києві було виділено невідому раніше кераміку, умовно датовану польсько-литовським часом за знахідками монет [Богусевич, 1955, с. 66–72].

Змістовні та незаперечні докази існування значного економічного й етнокультурного потенціалу Русі, спадкоємності населення були отримані вже значно пізніше, у другій половині ХХ ст., коли проблема була практично вирішена в науці. Але деякі висновки, пов'язані зі вчорашнім баченням, все ж стоять на заваді розуміння місця українських земель середньовіччя та часів раннього модерну.

1.1.3. Розробка концепцій слов'яно-тюркських відносин в історіографії 40–80-х рр. ХХ ст.

Одним з провідних напрямів досліджень періоду залишається оцінка монгольської навали та її наслідків на історичний і культурний розвиток Русі, надана в працях Б.Д. Грекова, В.В. Каргалова, Л.В. Черепнина, О.Ю. Якубовського, а згодом і І.Б. Грекова. Загалом поряд з визнанням негативного характеру монгольського завоювання, відчувається спроба глибинного осягнення взаємодії кочового й осілого способів існування, аналітичного вивчення історії імперії монголів. З іншого боку, продовжується акцентування уваги на різних формах контактів кочовиків і слов'ян за часів Давньої Русі.

У деяких роботах М.В. Фехнер, В.Г. Фоменка, О.І. Попова та інших авторів, присвячених питанням торговельних зв'язків Русі зі Сходом і Візантією, були зроблені висновки про вкрай негативний вплив половців на їхній розвиток, що призвело до призупинення і навіть майже повного припинення товарообміну між Руссю, Сходом і Візантією у ХІІ ст. [Попов, 1949, с. 104; Фехнер, 1961, с. 54; Фоменко, 1964, с. 30], які пізніше були переглянуті завдяки масовим археологічним матеріалам Києва та інших міст. Реанімація поглядів В.Й. Ключевського на роль кочовиків в історії Русі відбувається на сторінках монографії В.В. Каргалова, що була присвячена аналізу зовнішньополітичних чинників її розвитку [Каргалов, 1967]. Так, до основних негативних наслідків половецької хвилі кочовиків він відносить: втрату Руссю родючих чорноземних земель, відтік населення на лісовий суглинок північного сходу Русі, вимушену колонізацію лісового межиріччя Оки

та Волги; відсічення Русі від чорноморських морських портів, що порушило торгівлю зі Сходом і Візантією, яка призупинилася в XII ст., порушення функціонування давніх торговельних шляхів (Грецького, Соляного та Залізного), майже повне припинення торгових караванів по Залізному шляху, що загалом погано впливало на економіку країни [Каргалов, 1967, с. 57–58]. Твердження В.В. Каргалова були значною мірою спростовані наступними історико-археологічними дослідженнями.

Важливими з точки зору типології та хронологічної класифікації артефактів кочовиків південноруського степу XIII–XIV ст., вивчення сутності культури та мистецтва кочовиків і Золотої Орди, оцінки її впливу на розвиток Східної Європи були численні праці Г.О. Федорова-Давидова 60–70-х рр. [Федоров-Давыдов, 1966; 1973; 1976 та ін.].

Археологічні матеріали, накопичені з пам'яток степів Євразії, зокрема і півдня України, постали основою теоретичних побудов етапів розвитку тюркських спільнот, їхніх взаємозв'язків із землеробським населенням, насамперед у працях 80-х рр. С.О. Плетнєвої, Г.О. Федорова-Давидова. Вони зробили глибокий історичний аналіз історії кочових народів степів Євразії та їхньої взаємодії з осілим світом, що охоплює і період XIII–XIV ст. [Степи, 1981]. Розробки С.О. Плетнєвої мали ключові позиції щодо розуміння об'єктивних процесів у надзвичайно широкому географічному ареалі від Алтаю до Дунаю. Це стосується основних етапів контактів кочовиків і землеробів, соціально-економічних перетворень, що відбулися в етнічному середовищі кочовиків, в основному представленому різними діалектами тюркського та іранського походження [Степи, 1981, с. 7]. На думку С.О. Плетнєвої, "симбіоз" кочового й осілого населення був абсолютно необхідний кочовикам і вигідний землеробам [Степи, 1981, с. 5]. За її висновками, економіка степовиків пройшла три стадії розвитку: від суцільного кочування до кочування з постійними зимівниками, відділення та об'єднання окремих орд у військовий союз, і надалі до перетворення зимівників у постійні поселення, тобто до втрати кочового способу існування [Степи, 1981, с. 6]. Надзвичайно важливими є

висновки щодо культурного алгоритму номадів, пов'язаному із способом життя та вторгненням у світ осілих народів. Так, на першому—другому етапах спостерігається культура кочовиків, що мала багато спільних рис з культурою номадів у місцях її формування. Військовий союз, створений для завоювання, підкреслює С.О. Плетньова, не міг створювати культуру. Але під час пограбувань інших народів вони захоплювали не лише землі, але й коштовності, престижні речі, що формувало певні смаки та нові уявлення про культуру [Степи, 1981, с. 6]. Особливо важливим, на наш погляд, є висновок про те, що це було не просте успадкування та хаотичне нагромадження речей. Перетворення зимовищ у зимівники призводило новоявлених землеробів до засвоєння найдосконаліших для того часу знарядь праці, найефективніших злаків, розведення садів, виноградників, баштанів. Сполучення достатньо ефективного землеробства з напрацьованими століттями звичаями скотарського господарства дозволяє говорити про надзвичайно високий рівень осілих степовиків, об'єднаних на цій стадії розвитку в державні формування (імперії). Саме на цій економічній і політичній базі стрімко зростають у поселеннях ремесла: гончарство, ковальство, ювелірна справа тощо. Ремісники створюють нову матеріальну культуру, завжди значною мірою синкретичну, так як вона складається внаслідок злиття колишньої культури воїнів з культурою населення захопленої країни та під потужним впливом усіх сусідніх країн, з якими нова напівкочова держава мала активні та різноманітні зв'язки [Степи, 1981, с. 6]. У той самий час С.О. Плетньова вважала, що формування матеріальної культури кочовиків напряму пов'язане з "осіданням на землю" [Степи, 1981, с. 5]. Такий підхід — погляд з точки зору осілих землеробів і заперечення власного шляху кочових народів до цивілізації. Матеріальна культура кочових народів створюються в процесі формування та розвитку того способу життєдіяльності, який забезпечує їхнє існування, основу цивілізації народів степу.

Одержавши безумовні успіхи в дослідженні кочовиків Євразії, С.О. Плетньова зазначала, що на початок 80-х рр. залишалось більше невирішених проблем, ніж вирішених.

Надзвичайно важливою в теоретичному плані є також і наступна праця С.О. Плетнєвої, присвячена пошуку історичних закономірностей розвитку кочових суспільств [Плетнева, 1982]. Автор підвела підсумки вивчення і визначила основні напрями та джерельну базу досліджень.

Підсумки вивчення історичного розвитку Золотої Орди, підведені Г.О. Федоровим-Давидовим [Федоров-Давыдов, 1981, с. 229–236], стосувалися і досліджених в Україні пам'яток. Вони мали певні аналогії серед золотоординських пам'яток інших територій, зокрема Поволжя. На думку Г.О. Федорова-Давидова [Федоров-Давыдов, 1981, с. 235], відкриті В.Й. Довженком мечеть і лазня золотоординського міста в уроч. Великі Кучугури поблизу Запоріжжя були аналогічні спорудам Водянського городища у Волгоградській області, а великий багатокімнатний будинок був схожий на будівлі Селітреного та Царевського городищ на лівому березі р. Ахтуби. Автор підкреслив, що культура золотоординських міст, добре відома за багатьма археологічними дослідженнями, являє собою “суміш різних рис і традицій, запозичених завойовниками в підкорених народів з елементами, що принесли монголи з глибин Центральної Азії” [Федоров-Давыдов, 1981, с. 235]. За висновком Г.О. Федорова-Давидова: “Монгольська навала була реакційним історичним явищем. Вона відкинула назад в історичному розвитку підкорені монголами народи, затримала їхній економічний і соціальний прогрес...” [Федоров-Давыдов, 1981, с. 236]. Щодо впливу навали на кочові народи степу, то автор визнає, що вона сприяла розвитку феодальних відносин у кочовому суспільстві, але в “цілому держава Золота Орда не мала історичних перспектив, була паразитичним наростом, який затримав хід історичного розвитку Східної Європи” [Федоров-Давыдов, 1981, с. 236]. Треба відзначити, що в поглядах Г.О. Федорова-Давидова зафіксована точка зору з боку східноєвропейського осілого суспільства. Вона не віддзеркалює інший бік тієї ж медалі – закономірні етапи розвитку народів степових просторів Євразії, у яких був інший шлях до цивілізації. У цьому випадку він пролягав через створення держави Чингізхана та завойовницькі походи з метою розширення життєвого простору та

збільшення багатств монгольської знаті за рахунок сусідів. Цей алгоритм руху кочових народів спостерігається на фінальній стадії первісності та на ранній стадії державності і є цілком закономірним явищем. Г.О. Федорову-Давидову належать фундаментальні розробки в галузі вивчення матеріальної культури Золотої Орди. Крім загальновідомого монографічного видання 60-х рр. з вивчення матеріальної культури кочовиків, згаданої раніше [Федоров-Давыдов, 1966] та інших праць, певним підсумком розробок з грошової справи Золотої Орди стала монографія, яка вийшла друком уже після смерті автора [Федоров-Давыдов, 2003].

Новий напрям в історії вивчення кочових народів Євразії пізнього середньовіччя представлений ґрунтовним монографічним дослідженням В.Л. Єгорова, у якому піднімаються й аналізуються питання історичної географії Золотої Орди [Егоров, 1985]. Значну увагу автор приділяє археологічним пам'яткам території сучасної України, які він розглядає за умовними історико-географічними регіонами, що сформовані межиріччями за напрямком меридіану. Він намагається "ідентифікувати археологічні пам'ятки з конкретними населеними пунктами" [Егоров, 1985, с. 75]. Надзвичайно важливими є і висновки щодо значних соціально-економічних змін, що сталися в степах Євразії у другій половині XIII ст., виділення стадій містобудівництва в Золотій Орді і, відповідно, змін у міжкультурних стосунках. Праця В.Л. Єгорова, не зважаючи на накопичення величезної маси археологічних матеріалів і уточнення останніх досліджень тюркського світу, не втратила свого значення.

З історичних праць 80-х рр. слід відмітити монографічне дослідження В.І. Тимофєєнко, підготовлене на основі писемних джерел. Воно стосується розвитку міст Північного Причорномор'я пізнього османського часу – другої половини XVIII ст. [Тимофєєнко, 1984].

1.1.4. Проблематика слов'яно-тюркських взаємовідносин в історіографії кінця XX — початку XXI ст.

На початку 70-х рр. XX ст. М.Ю. Брайчевський висловив думку, що є надзвичайно актуальною для сучасного етапу розвитку археології як науки: „Археологічні матеріали – писав дослідник – стали повноцінним джерелом, що дає можливість усвідомити й відтворити соціальну картину минувшини і навіть перебіг конкретних подій... Власне кажучи, важко визначити хронологічний рубіж, за яким археологія повністю втрачає своє значення” [Брайчевський, 1971, с. 20]. Усвідомлення саме такої ролі археології у вивченні історичного минулого світу, зокрема державних організмів середньовіччя та Нового часу, відбивається у дослідженнях 90-х рр. XX – першого десятиліття XXI ст. У ракурсі тематики дисертації варто зазначити синхронність переходу до цілеспрямованого вивчення пам'яток османського періоду в Україні та закордоном.

Протягом останніх десятиліть було накопичено величезний матеріал з історії кочових народів на території України. Вивчення золотоординських міст і поховальних пам'яток доповнені новими фактами співіснування та взаємодії осілої і кочової людності і в давньоруський час, і в наступний період. Формуються і нові підходи щодо оцінки історичного розвитку кочових суспільств, особливостей контактів з осілими землеробськими народами на різних ступенях їхнього існування.

Значний доробок з досліджень проблем відносин тюрків і слов'ян належить видатній постаті сходознавства XX – початку XXI ст. О. Пріцаку. Він пропонує свою версію історичного розвитку України у світлі тюркських інвазій [Пріцак, 1991]. Дискусійність обґрунтування ролі тюркського елемента, особливо на ранньому етапі слов'янської державності, походження Києва, не зменшує роль його наукової спадщини в тюркознавстві. Особливо важливим у світлі новітніх підходів до історії України є його висновок, що “...це не історія української етнічної маси..., а багатоперспективна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в

минулому, та їх носіїв (еліт), політично свідомих (“політичних українців”), і перейнятих ними розвинутих цивілізацій” [Пріцак, 1991, с. 60].

Разом з тим в історіографії продовжують існувати абсолютно протилежні точки зору щодо визначення місця кочових суспільств у розвитку світової цивілізації – від повного заперечення їхнього внеску до визнання наявності золотоординської цивілізації, усвідомлення ролі золотоординських міст у контактах значно віддалених між собою суспільств.

Прикладом негативної оцінки ролі кочовиків в історії Східної Європи є позиція А.О. Добролюбського. У висновках докторської дисертації він стверджує, що “ретроспективне вивчення історії кочовиків II тис. на південному заході СРСР підтвердило застійний і тупиковий в цілому характер їхнього розвитку” [Добролюбский, 1989, с. 25]. Аналогічна позиція представлена А.О. Добролюбським та І.О. Смирновим [Добролюбский, Смирнов, 1991]. На їхню думку, кочовики степового Причорномор’я в середні віки “... не внесли у прогресивний розвиток регіону нічого значнішого, ніж сам факт свого існування і функціонування. У внутрішньому соціально-економічному існуванні вони відзначалися консерватизмом і застійністю”. Вони також стверджують, що соціально-економічний лад кочівників майже не змінювався і залишався перехідним від патріархально-родового до класового суспільства. Із завоюванням більш розвинутих суспільств кочівники взяли в них деякі елементи культури та політичної організації [Добролюбский, Смирнов, 1991, с. 4].

Інші оцінки контактів Європи з кочовими племенами є у висновках В.В. Дорофєєва. Він відзначає, що порівняльний аналіз зброї та предметів спорядження воїна-вершника у похованнях пізніх кочівників свідчить про те, що вони чутливо реагували на появу в інших народів нових прогресивних форм озброєння. Внаслідок мобільності вони часто відігравали роль посередника в транзиті досягнень різних народів [Дорофєєв, 1991, с. 5]. Він зазначає, що саме кочовим культурам зобов’язана Європа запровадженню “шаблі та стремени з металу, складного лука та багатьох високоефективних типів наконечників

стріл, а також такого універсального засобу індивідуального захисту як кольчуга” [Дорофєєв, 1991, с. 5]. Інвентар поховань Поросся, Середнього та Нижнього Подніпров’я, Північного Причорномор’я та Північно-Західного Приазов’я, до якого „входять, крім зброї та кінського спорядження, знаряддя праці, прикраси, деталі одягу та побутові речі, свідчить про стійкі економічні зв’язки між багатьма державами Європи та кочовим світом” [Дорофєєв, 1991, с. 4—5]. Як яскравий приклад саме таких стосунків, автор наводить широку географію речей із Чингульського кургану.

Важливе місце в дослідженнях контактів Русі з кочовиками X—XIII ст. останніх десятиліть належить розробкам фундаментальних питань історичної проблематики, зокрема Південної України, у працях П.П. Толочко, О.П. Моці, Г.Ю. Івакіна, О.В. Сухобокова. Не зважаючи на деякі розбіжності в поглядах, усі дослідники визнають значення тюркських народів в історії Русі-України.

У монографіях і статтях, присвячених різним аспектам історії Русі, П.П. Толочко торкається питання оцінки ролі кочовиків у її історичній долі [Толочко, 1980; 1987, 1989, 1999, 2000 та ін.]. Квінтесенцією думок автора стала перша в українській історіографії монографія, присвячена проблемам відносин кочовиків степу та Київської Русі [Толочко, 1999], побудована на даних писемних та археологічних джерел, насамперед останніх років, яка охоплює широке коло питань. П.П. Толочко відзначив, що осіле населення, безсумнівно, має перевагу у порівнянні з кочовим саме завдяки тривалості та багатовіковим традиціям існування у цьому природному середовищі, і тому кочове населення, яке потрапляло в нові географічні умови, повинно було адаптуватися до досвіду землеробів, а не навпаки [Толочко, 1999, с. 196]. Але входження тюркських народів у південні східнослов’янські осередки мало безпосередній вплив на формування південноруського етносу. Етнічне збагачення давньоруського народу, як вважає П.П. Толочко, за рахунок входження до нього груп кочового населення супроводжувалось і певними культурними запозиченнями, які особливо помітні у військовій справі,

художньому ремеслі, одязі та інших проявах матеріальної культури, усної народної творчості [Толочко, 1999, с. 197].

Цілу низку праць і розділів монографій О.П. Моці присвячено стосункам кочівників і осілого населення Русі [Моця, 1992; 1993; 1997; 1998; 2000; 2006; 2003; 2007; 2008; 2009 та багато інших]. Слід відзначити величезну базу матеріалів могильників, які були опрацьовані та проаналізовані в монографічних працях. Це дозволило побудувати міцний фундамент для вирішення питань багатоетнічності Русі, розуміння особливостей синкретичних культур середньовіччя, поширення та сприйняття різнокультурних елементів у транскультурному середовищі. Так, на думку О.П. Моці, найбільший відсоток контактів на південноруських землях „належить слов'яно-кочівницьким відносинам” [Моця, 1992, с. 41]. Це і наявність інтенсивних торговельних, і міжетнічних шлюбних відносин тощо [Моця, 2006, с. 133]. Спеціальна стаття О.П. Моці та О.О. Рафальського присвячена маловивченій тематиці про місце центральноукраїнських земель у системі економічних зв'язків Золотої Орди [Рафальський, Моця, 2006, с. 110—114]. До новаторських праць останніх років, побудованих на основі сучасних методологічних підходів до концептуальних проблем української історії, належить перше монографічне дослідження цивілізаційної історії України М.Є. Горелова, О.П. Моці та О.О. Рафальського, у якому запропоновано періодизацію історії України за цивілізаційним поділом [Цивілізаційна, 2006]. Залучені дослідниками нові підходи до суспільного розвитку посідають провідне місце у цивіліографії. До тематики нашої роботи має безпосереднє відношення визначення стадіального цивілізаційного розвитку таких спільнот, як давньоруська цивілізація, половецька протоцивілізація, цивілізація Кримського ханства, козацька цивілізація.

Надзвичайно цінною для розуміння тюркського впливу на культуру Південної Русі давньоруського часу, зокрема на формування синкретичної золотоординської культури і золотоординської цивілізації взагалі, є дослідження контактів з Волзькою Булгарією, представлені спільною монографією О.П. Моці з відомим татарським вченим А.Х. Халіковим [Моця,

Халіков, 1997]. Аналіз торговельних контактів між Києвом і Булгаром свідчить про те, що на межі XII—XIII ст. вони не послабились, але втратили колишню монополію [Моця, Халіков, 1997, с. 16].

Іншою важливою сферою розробок О.П. Моці останніх десятиліть є логічно та тематично пов'язані праці, присвячені дослідженню історико-географічного аспекту розвитку автохтонного населення півдня Східної Європи в середньовічній та Новий час (Ранній модерн) і, відповідно, за часів золотоординських і османських експансій за матеріалами літописів [Моця, 2007; 2009]. Обидві праці відзначаються актуальністю питань і новим аспектом опрацювання літописних джерел, зокрема дослідженням процесу формування самосвідомості українського народу — “Русь”, “Мала Русь”, “Україна” в післямонгольські та козацькі часи [Моця, 2009].

У працях О.В. Сухобокова знайшов підтримку висновок О.Ю. Якубовського, „що для відносин між руськими князівствами та Степом більш характерними і нормальними є не війни та набіги, а інтенсивний товарообмін” [Сухобоков, 2003, с. 92].

Надзвичайно актуальними є численні розробки комплексу історичних питань М.Г. Крамаровського щодо ролі Золотої Орди в історії Європи, і зокрема Північного Причорномор'я [Крамаровский, 1990, с. 66—68; 2003, с. 66—74; 2007, с. 116—118 та ін.]. Автор надав аналіз основним концептуальним питанням в історіографії золотоординського панування, яку він поділяє на три періоди: імперський, радянський і пострадянський, з розкриттям змісту кожного з них. Особливу увагу привертає обґрунтування Золотої Орди як цивілізації, інтеграції надбань різних культур у її синкретичній культурі. Ідеальним втіленням перехрещення інновацій мусульманського Сходу та латинського Заходу він вважає Солхат, риси якого притаманні загалом і іншим містам Криму [Kramarovsky, 2008, p. 80]. Проте М.Г. Крамаровський приходить до висновку, що “проблема співвідношення Схід-Захід у кочовій і міській культурах Північного Причорномор'я, залишається однією з найменш розроблених в археології Євразії” [Крамаровский, 1990, с. 66].

На початку ХХІ ст. з накопиченням значної джерельної бази з розкопок північно-східних і південних територій колишньої Давньоруської держави найважливіші питання спадкоємності, наслідків монгольської навали були розглянуті на спеціальній конференції у Москві. Доповіді вийшли друком в окремому виданні [Русь, 2003]. У загальному сенсі новітніх досліджень відзначено, що монгольська навала та встановлення режиму політичного та соціально-економічного пригноблення мали катастрофічний характер для розвитку руських князівств, але повного спустошення та занепаду розвитку господарства не відбулось. Процес руйнації у широкому змісті слова, так само як і процес відродження, мав свою регіональну специфіку, що простежується за археологічними дослідженнями [Русь, 2003]. Відбувається поступовий перегляд застарілих схем оцінки періоду ХІІІ–ХІV ст., з визначенням монголо-татарської навали як хронологічної межі розвитку східнослов'янського суспільства. Підкреслена надзвичайна актуальність вивчення русько-східних культурних контактів за доби ординського панування [Чернецов, 2003, с. 16–17].

Надзвичайно плідними й актуальними нині є ідеї, висловлені М.А. Макаровим, щодо хронологічного збігу дії внутрішніх чинників історичного розвитку Русі та зовнішніх – монгольської навали, що спостерігається і за матеріалами південноруських земель [Макаров, 2003, с. 10].

На думку Г.Ю. Ивакіна, який розглянув історичний розвиток Південної Русі, продовження давньоруських традицій, збереження глибинної загальнокультурної основи не відміняє висновок про те, що монгольська навала зупинила розвиток Русі по висхідній лінії, призвела до змін історичної ситуації у Центральній і Східній Європі [Ивакин, 2003, с. 65]. Зазначені розробки представляють погляд з боку Русі, але у вирішенні питань відносин є і протилежний бік – точка зору кочових суспільств.

Схожі ідеї на сучасному підґрунті отримують подальший розвиток у історіографії, зокрема в працях деяких російських і казахських сходознавців. Певні розробки євразійців, до яких належить і оцінка кочової імперії монголів, яка увібрала інші етнічні спільноти в процесі захоплення степового світу

розглядаються як відображення одного з циклів існування держав євразійського степового простору [Тортика, 2001, с. 100].

Ідеї євразійців були значно доповнені в розробках Л.М. Гумільова. Поряд з цілком слушними ідеями автора в галузі етнології, відома його думка про нібито перебільшення наслідків монгольської навали та наступного панування монголів на Русі. Усі лихоліття, перенесені Руссю у XIII ст., він пояснював лише тим, що етапи розвитку не збіглися, і навіть диханням біосфери [Гумилев, 1992, с. 341–342]. Л.М. Гумільов помилково вважав, що завоювання не було, так як воно і не планувалось, Київ був зруйнований лише тому, що “кияни вбили парламентарів” [Гумилев, 1970, с. 194], а сплата данини в орду позбавила Русь від подальшого втручання монголів у внутрішні справи Русі [Гумилев, 1992, с. 323–330]. Монгольський етнос, згідно з поглядами Л.М. Гумільова, перебував у цей час на стадії піднесення, тоді як руська етнічна система увійшла в стадію старіння [Гумилев, 1992, с. 341–342]. Але справа не в старінні руської етнічної системи. Етнічний процес і на північному-сході, і на південноруських землях відбувався по висхідній лінії, ще в майбутньому завершення процесу формування українського народу, менталітет якого остаточно визначиться у національно-визвольних змаганнях середини XVII ст. Ще попереду створення Руської централізованої держави на північному сході колишньої єдиної держави Русі. Справа в тому, що дві соціально-економічні системи дійсно розійшлися в історичному часі, який надавав перевагу одній над іншою. Ритм і етапи розвитку давньоруського суспільства та монголів не збіглися в часі і перехід до осілості та високий рівень розвитку містоутворення, ремесла та торгівлі, значною мірою за рахунок надбань багатьох завойованих цивілізацій, і зокрема використання праці та досягнень руського ремісництва, відбудеться в інший проміжок часу, коли Давня Русь перестане існувати як велике державне утворення.

Розвиток історичного процесу в південноруських землях розглядається Л.М. Гумільовим як шлях від соціального контакту з степовими народами (печеніги, торки, половці, монголо-татари) до побудови єдиної господарської та

етносоціальної системи, формування економіко-географічної єдності регіону [Гумилев, 1992, с. 316–370]. Нагадаємо, що П.П. Толочко, у вищезгаданій монографії, присвяченій кочовим народам Степу, звернув увагу на те, що думка Л.М. Гумільова про створення єдиної економічної системи має раціональне зерно, але занадто абсолютизована [Толочко, 1999, с. 6–7]. На наш погляд, теоретично можна погодитись, що створення цілісної господарської системи, у якій землероби та кочовики склали обидві її боки, не протистояли, а доповнювали один одного, могло бути певним способом розв’язання конфлікту між суспільствами з різними типами економіки, і навіть різними цивілізаційними настановами. Але, як свідчать численні історико-археологічні дослідження, саме монголо-татарська навала ускладнила на певний час формування єдиної господарської системи, хоч і не знищила її перспектив.

З поверненням кримськотатарського народу до Криму за часів незалежності спостерігається розгортання вивчення проблем і сторічного минулого татар, і міжкультурних контактів. Плідною розробкою цих питань є монографічне дослідження Н. Акчуриної-Муфтієвої, присвячене декоративно-прикладному мистецтву кримських татар, яке є корисним у порівняльно-історичному аналізі культури золотоординського періоду різних районів Північного Причорномор’я. Авторка звертає увагу саме на своєрідність розвитку кримськотатарської культури часів Золотої Орди та Кримського ханства, яка включала елементи степової кочової та осілої міської культури [Акчурина, 2008, с. 50]. На її думку, саме “в золотоординський період Крим входить у єдиний простір культури ісламського світу” [Акчурина, 2008, с. 52].

Останнім часом праці з історії Золотої Орди особливо широко представлені у виданнях Татарстану та різних російських видань. Надзвичайний інтерес викликає глибоке монографічне дослідження М.М. Крадіна та Т.Д. Скрынникової, присвячене історичному аналізу імперії Чингізхана на рівні сучасного розуміння кочівництва, його стадіального розвитку від первісності до цивілізації [Крадин, Скрынникова, 2006].

У двох випусках праць, спеціально присвячених золотоординській цивілізації, історичний процес розглядається переважно з боку історії монгольської імперії [Золотоордынская, 2008; 2009]. Історії Улусу Джучі XIII—XV ст. присвячений третій том фундаментального багатотомного видання “Історія Татар” [2009]. Це своєрідне підведення підсумків досліджень із проблематики Золотої Орди та зазначення цивілізаційних підходів до її аналізу.

Питання взаємовідносин України й Османської імперії та їхні оцінки з позицій сьогодення все більше привертають увагу сучасних українських істориків (Я.Р. Дашкевич, О.І. Галенко, В.І. Сергійчук, Т.В. Чухліб, Т.А. Якубова та ін.). Багато питань, які вони розглянули у працях останніх років, торкаються методологічних підходів до вивчення проблематики, оцінки періоду протурецької орієнтації українських гетьманів, розгляду різних аспектів і проявів україно-турецьких контактів. У методологічному плані слід відмітити визначення необхідності дослідження українсько-турецьких відносин “в рамках широкого контексту взаємодії степової та осілої землеробської цивілізацій”. Викликає інтерес і висновок О.І. Галенка, що саме Україна, яка зберегла джерела степової культури, є скарбницею турецької культури [Галенко, 2011, с. 253].

Надзвичайно ретельно проаналізована торгово-економічна діяльність Аккерманського та Кілійського порту за митними реєстрами кінця XV – початку XVI ст. у працях відомих турецьких дослідників Г. Іналджика та І. Булунора [Іналджик, 1998; Bulunur, 2007, с. 525—581].

Низку праць відомого молдавського фахівця з історії фортифікації М. Шлапак присвячено дослідженню Аккерманської фортеці як пам’ятки військово-оборонного зодчества, а також історії Кілійської фортеці, окремим аспектам історії фортифікації [Шлапак, 2001; Slapak, 2004; Slapak, 2005, с. 5–15; Шлапак, 2006, с. 170–175 та ін.]. Одна з монографічних праць М. Шлапак стосується питань архітектури середньовічних фортець Молдови, що надає можливість порівняльних досліджень різних пам’яток [Slapak, 2004].

Першою ластівкою в комплексному вивченні прикордоння Османської імперії постало фундаментальне монографічне дослідження, окремий розділ якого присвячений Аккерманській фортеці за результатами археологічних досліджень останніх років [Ostapchuk, Biliaieva, 2009, с. 137—170]. Провідне місце в роботі посідає порівняльний аналіз комплексу матеріальної культури Аккермана османського періоду з пам'ятками Егейсько-Середземноморського регіону.

Отже, аналіз основних концепцій відносин східнослов'янського та тюркського світів в історіографії свідчить, що з кінця XVIII ст. пріоритетною тематикою історичних досліджень постала проблема наслідків монгольської інвазії в історії Русі та подальший розвиток східних слов'ян. З цього питання в науковій літературі є інколи діаметрально протилежні погляди. Поступово відбувається становлення інтересу до оцінки ролі кочовиків південноруських степів загалом, взаємодії осілого та кочового населення, що було надзвичайно актуальним для дослідження історії українських земель. Останні десятиліття характеризуються новим розумінням розвитку кочових суспільств на основі цивілізаційних підходів. Але доказова база тих чи інших концепцій, наповнення теоретичних розробок фактологічним підтвердженням потребували залучення потужних джерел, якими постали археологічні матеріали.

1.2. Історія археологічних досліджень.

Поява археологічних джерел та їхнє накопичення відкрило нові шляхи до розширення тематики досліджень, додало можливості зміцнити аргументованість уже існуючих концепцій відносин слов'янської та тюркської спільнот. Виявлення та картографування пам'яток, поступове зростання колекцій речових залишків, визначення компонентів матеріальної культури осілого населення та кочових спільнот, складу артефактів постали основою джерельної бази дослідження тюрко-слов'янських стосунків на різних етапах контактів. Значною мірою ці матеріали використовувалися ще як ілюстрації, підтвердження положень і висновків, які були сформовані на основі писемних джерел, до яких поступово входили публікації щоденників і спогадів східних

авторів, місіонерів, описи українських земель і володінь Монгольської імперії тощо. Проте археологічні матеріали поступово набували значення самостійного джерела або сприяли підтвердженню чи запереченню концепцій істориків.

1.2.1. Дослідження тюркських археологічних пам'яток (XIX – 30-ті рр. XX ст.).

Вивчення пам'яток кочовиків південноруського степу та золотоординського періоду розпочалося у другій половині XIX – на початку XX ст. Публікація випадкових знахідок з Пониззя Дніпра П.С. Савельєвим у 1857 р. була лише першим кроком до стаціонарного вивчення пам'яток. Розкопки курганних поховань кочовиків М.Ю. Бранденбургом у другій половині XIX ст. та на початку XX ст. у Середньому Подніпров'ї, археологічні дослідження Д.Я. Самоквасова (1883 р.), Д.І. Яворницького в 1903–1905 рр. та В.І. Гошкевича в 1909—1914 рр., зокрема розкопки поселенських пам'яток золотоординського періоду (міст, поселень, переправ), поховальних пам'яток XIII–XIV ст. на Нижньому Дніпрі, Нижньому Побужжі та Нижньому Дністрі надали значний корпус даних про обряд і речовий комплекс поховань. На окремих пам'ятках, зокрема в Аккерманській фортеці, визначено знахідки, що належать до османського періоду. У 1912 р. І.О. Зарецьким і В.М. Щербаківським здійснюються перші розкопки золотоординських пам'яток на Полтавщині [Зарецкий, 1912, с. 111–120].

Деякі дані щодо золотоординських міст уздовж лівого берега Дніпра надані Д.І. Яворницьким, який досліджував одне з поселень біля с. Веселе (сучасне с. Веселянка Запорізького р-ну Запорізької обл.) у 1903–1905 рр., яке він визначив як „тюрксько-татарське” городище XIII—XIV ст. [Эварницкий, 1907, с. 146–147]. Серед нумізматичного матеріалу поселення були монети карбування Азака та Золотої Орди [Каталог, 1910, с. 97–99]. Крім того, Д.І. Яворницький повідомляє і про інші золотоординські пам'ятки, зокрема про городище на лівій притоці р. Конка, де навіть на час обстежень були ще збережені мечеті [Эварницкий, 1898, с. 158, 167], „відоме місто Білозерка, побудоване генуезцями”, городище Каіри та інші пам'ятки [Эварницкий, 1898,

с. 158, 167–169]. На сьогодні деякі свідчення остаточно не ідентифіковані з конкретними пам'ятками, їхнє місце розташування викликає різні визначення і заслуговують на подальше вивчення.

Специфічну ситуацію з місцезнаходженням золотоординських пам'яток визначено в Нижньому Подніпров'ї. На території скіфських городищ виявлено залишки будівель з обпаленої та сирцевої цегли, джучидські монети, що свідчить про використання укріплень у золотоординський час. Уперше це було виявлено під час робіт Д.Я. Сердюкова (1899–1900 рр.) на Кам'янських кучугурах у м. Кам'янка-Дніпровська Запорізької обл. [Сердюков, 1900, с. 28–37; 1902, с. 33–36]. Залишки золотоординського поселення тут розташовані в межах Кам'янського городища скіфської доби. Розкопки були продовжені Ф.М. Кірановим у 1929 р. [Граков, 1954, с. 42]. На іншому скіфському городищі – Знам'янському – під час розкопок у 1940 р. також зафіксовано вторинне використання скіфських укріплень у золотоординський час. При цьому верхня частина валу була добудована сирцевою цеглою.

В.І. Гошкевичем були проведені археологічні дослідження в Нижньому Побужжі. У 1913 р. він виявив і обстежив городище, розташоване за 2 км на південний захід від с. Дніпровське (зараз Очаківський р-он Миколаївської обл.). Наприкінці 20-х рр. деяка інформація про золотоординські пам'ятки степу Буго-Дністровського межиріччя Правобережної України та пам'ятки Дніпровського Лівобережжя на Полтавщині, Харківщині та Донбасі була надана в публікаціях Ф.О. Петруня [Петрунь, 1928, с. 159–163] та О.С. Федоровського [Федоровский, 1928, с. 288–289].

На початку ХХ ст. В.І. Гошкевичем і Д.І. Яворницьким проведені розвідки на Кам'янській Січі. Знайдені матеріали передані до Херсонського краєзнавчого музею. У 1914 р. В.І. Гошкевичем здійснені обстеження городища Тягинка (фортеця Тягин, побудована в 1491 р.) на правому березі Дніпра [Гошкевич, 1916, с. 2–12]. Найдавніший шар городища за знахідками кераміки та похованнями дослідник відніс до XIV ст., але загалом датував пам'ятку XIV—XVI ст. [Гошкевич, 1916, с. 2]. Він зафіксував залишки фортифікації: вал

і рив, декілька будівель із вапняку, частина яких була оздоблена барельєфами, піч з цегли-сирцю. У матеріалах поселення знайдено кераміку, вироби із заліза та кістки. Наявність шарів XV ст. дозволило В.І. Гошкевичу ототожнити городище з Таванською переправою і припустити, що саме тут литовським князем Вітовтом була побудована митниця [Гошкевич, 1916, с. 10–11]. Він також провів дослідження мусульманського курганного могильника XV ст. з 12 насипів, у яких були виявлені 15 поховань [Гошкевич, 1916, с. 2–12]. Розкопки були продовжені Ф.М. Кірановим у 1929 р. [Граков, 1954, с. 42]. На лівому березі Дніпра навпроти Тягинки було розташоване городище Тавань, побудоване монголами для організації переправ [Егоров, 1985, с. 85]. На карті Річчі Зеноні 1767 р. збереглася назва Ескі Тавань (Стара Тавань), яку позначено на березі р. Конка проти правобережного укріплення Тягинка [Дяченко, 2004, с. 63]. Таким чином, розпочинається археологічне вивчення ще одного типу пам'яток – переправ, які є важливим джерелом для вивчення торговельних стосунків і інших форм контактів, і надають конкретні уявлення про їхню структуру та розбудову.

Значний внесок у джерельну базу матеріалів золотоординського часу, Кримського ханства та Османської присутності був зроблений Одеським товариством любителів історії та старожитностей (1839–1922 рр.). Завдяки діяльності товариства були зібрані численні турецькі документи, речі матеріальної культури XVIII ст., наприклад, печатки турецьких султанів, колекції монет. Численні праці науковців знайшли своє місце в багатотомних виданнях записок товариства (ЗООІД), у яких надруковані дослідження М. Мурзакевича, присвячене пам'яткам Кизикермена [Мурзакевич, 1877], працю О.Л. Бертьє-Делагарда щодо фортець Нижнього Подніпров'я, частина яких втрачена зараз, оскільки опинилася під водами Каховського водосховища [Бертьє-Делагард, 1919], праці Е.Р. Штерна про перші розкопки Аккермана [Штерн, 1901, с. 33–61; 1913, с. 92–101]. Вони були розпочаті в 1900 р. і спрямовані на пошук залишків античного міста Тіра, але призвели до відкриття нашарувань середньовіччя, які перекривали античні залишки. Е.Р. Штерну

належить перша стратиграфічна схема нашарувань пам'ятки, яка, згідно з його розподілом, має три періоди: 1 – античного часу (VI ст. до н. е. – перші століття н. е.), молдавсько-генуезький (XIV–XV ст.) і турецький (XVI–XVIII ст.), але золотоординський період ще не був визначений. Під час досліджень 1900—1912 рр. знайдено турецький фаянс, глиняні люльки, залізні підкови, цвяхи, шпори, монету 1470 р., венеціанське скло, китайський фарфор, різні види полив'яного посуду. Е.Р. Штерн датував їх XIV–XVII ст. [Штерн, 1901, с. 33–61].

У 1919–1937 рр. (за часів перебування Білгорода-Дністровського у складі Румунії) з певними перервами на території фортеці та навколо неї проводили розкопки румунські вчені. П. Нікореску заклав дві траншеї перед головними воротами фортеці та шурф. На жаль, він не звернув увагу на середньовічний шар потужністю 1,2 м і той був знищений. Єдине, що відмітив П. Нікореску, це залишки гончарної печі, в якій було знайдено майже 40 посудин. Він помилково називає їх „полими теракотовими ядрами” [Nicorescu, 1933, с. 557–601]. Відома дослідниця середньовічного Білгорода XIII–XIV ст. А.О. Кравченко вважає, що це, швидше за все, були сфероконуси, розповсюджені в Білгороді [Кравченко, 1986, с. 7]. Знахідка П. Нікореску, таким чином, засвідчила місцеве виробництво сфероконусів. У першому дворі він знайшов яму з керамікою, серед якої була цікава знахідка фаянсового ізніцького блюда першої половини XVI ст. [Nicorescu, 1931, pl. 24; с. 115, 173–182, рис. 3, 1]. Він також відкрив залишки двох кам'яних споруд. За повідомленням М. Шлапак [Шлапак, 2001, с. 32], П. Нікореску відніс споруди до молдавського часу, а також визначив наявність золотоординського шару, який він датував другою половиною XIII – першою половиною XIV ст. Дослідник був впевнений, що в цей час тут існувала генуезька колонія Монкастро [Nicorescu, 1924, р. 379]. Аналогічну точку зору щодо наявності матеріалів турецького, молдавського або генуезько-татарського часу мав і інший румунський археолог Г. Братіану [Bratianu, 1927, р. 19–36; 1935].

У 1929 р. румунський археолог Г. Авакян проводив дослідження у цитаделі та із зовнішнього боку її південно-східної башти. Ним були зафіксовані культурні залишки в перевідкладеному стані від часів античності до османського періоду включно. В останньому знайдено ядра, цвяхи, підкови, а також багато керамічних виробів: уламки глазурованого посуду, носици чайників, свічники, люльки для паління та інші предмети [Avakian, 1931, р. 4–104].

У 1940–1941 рр. археологічні розкопки в Аккермані були поновлені під керівництвом директора Аккерманського музею В.О. Шахназарова. Він помилково датував побудову фортеці турецьким часом. За знахідками окремих поховань В.О. Шахназаров визначив місцезнаходження турецького цвинтаря і здійснив його часткове дослідження [Кравченко, 1986, с. 8, 10].

Крім поселенських пам'яток, набували конкретних рис відомості про поховальні пам'ятки. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. численні курганні поховання кочовиків Х—ХІV ст. були досліджені М.Ю. Бранденбургом на Київщині, Поділлі та Черкащині. У розкопках курганних груп Х—ХІІІ ст. у районі Переяслава-Хмельницького брав участь також Д.Я. Самоквасов. На Середньому Донці здійснені розкопки курганних поховань В.О. Городцовим, у Подніпров'ї — Д.І. Яворницьким. Завдяки дослідженням були отримані речові комплекси кочівницьких поховань широкого хронологічного діапазону, які надали можливість встановити склад інвентарю та його зміни протягом Х—ХІV ст., типові ознаки культури кочовиків, наявність давньоруських артефактів, імпорту з інших регіонів. Аналізуючи розвиток проблематики у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., необхідно визначити позитивні зрушення, пов'язані саме з появою археологічних джерел. Проте, не зважаючи на певні позитивні результати, вивчення золотоординських і османських пам'яток ще було на початковій стадії досліджень.

1.2.2. Вивчення пам'яток тюркської та слов'янської спільнот на території Південної України (кінець 40–80-ті рр. XX ст.).

У 40–80 рр. XX ст. відбувається істотне збільшення джерельної бази за рахунок археологічних матеріалів, що дозволяє розширити забезпечення конкретними матеріалами вивчення проблематики взаємовідносин. Це стосується обох контактних сторін: і українських, і тюркських осередків. Особливістю цього періоду є те, що накопичення матеріалів відбувається за рахунок суцільного картографування пам'яток, великих рятивних робіт у зонах новобудов у зв'язку зі створенням каскаду Дніпровських водосховищ і зрошувальних систем у степовій смузі Південної України.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х рр. завдяки суцільним розвідкам і картографуванню до археологічної карти Причорномор'я потрапляють також золотоординські та османські пам'ятки [Фабріциус, 1951]. Зокрема, наданий опис пунктів Очаківської околиці (Очаківський р-н, Миколаївської обл.) зі знахідками доби середньовіччя: с. Чорноморка (турецький колодязь), Куцуруб (Сари-Камиши) – посуд XIV–XV ст., Волоська коса (поблизу Парутине), Прибузьке (Б. Акмечетка, Акмечеть) – руїни мечеті, поховання [Фабрициус, 1951, с. 60, 65, 68, 71, 84–85].

У 1946 р. під час роботи Одесько-Дністровської археологічної експедиції Інституту археології НАН УРСР неподалік від с. Іллінка Одеського р-ну Одеської обл. зафіксовано курганну групу. Один курган золотоординського часу було досліджено [Бернякович, 1949, с. 145–148].

У 1949 р. С.І. Капошиною здійснено невеликі розкопки городища (Дніпровське-2) в районі с. Дніпровка (Очаківський р-н, Миколаївська обл.), яке дослідниця датувала XIV–XVI ст. Виявлено захисний вал, залишки наземних будівель із каменю, сирцю, очерету, із земляними підлогами. У потужному культурному шарі (до 1,6 м) знайдено сільськогосподарський інвентар, зокрема землеробський (лопати, лемеші, ножі, мотика), посуд [Славін, 1955, с. 127–150]. Після 20-річної перерви, в 1975 р. периферійним загonom Ольвійської експедиції тут зібрано знахідки середньовічної кераміки, а в

1982 р. здійснено невеликі розкопки [Буйських, Ієвлев, 1991, с. 89–104; Бураков, 1991, с. 105–109]. Також було знято новий план поселення А.В. Бураковим, який ретельно проаналізував комплекс кераміки та уточнив датування пам'ятки. За знахідками кераміки сграфіто, що має аналогії серед кераміки місцевого виробництва Херсонеса, поселення датується XIII–XIV ст.

У 50-ті рр. на Нижньому Подніпров'ї обстежено залишки турецької фортеці Кизикермен, що розташована у східній частині сучасного міста Берислав Херсонської обл., на правому березі Дніпра [Дмитров, Копилов, 1952/3а]. На лівому березі р. Дніпро, на схід від с. Любимівка, на високому березі р. Конка виявлено городище з матеріалами османської культури [Дмитров, 1951/4б; Дмитров, Копилов, 1952/3а]. Інформація про знахідки фрагментів фарфору, фаянсу та скла у верхніх шарах південно-східної частини Любимівського городища є у звітах Л.Д. Дмитрова та Ф.Б Копилова [Дмитров, 1951; 1951/4б; Дмитров, Копилов, 1952/3а].

Під час продовження дослідження скіфських городищ на Кам'янці Дніпровській і на Знам'янському городищі були доповнені свідчення про вторинне використання городищ у золотоординський період. Це було підтверджено результатами досліджень Кам'янки Дніпровської у 1952 р. Н.М. Погребовою, яка зафіксувала залишки чотирьох цегляних споруд золотоординського періоду на скіфському культурному шарі. Крім того, знахідка пула Абдулаха дозволила уточнити дату жител – 60-ті рр. XIV ст.

Н.М. Погребова, так як і Б.М. Граков, вважала укріплене поселення золотоординців на городищі сторожовим пунктом переправи [Погребова, 1962, с. 15–21]. Додатковим аргументом вторинного використання скіфського городища було нещодавне відкриття металургійної ділянки з виробництва чавуну, яка може належати до золотоординського періоду [Гаврилук, 2003, с. 80–85].

У 1951 р. під час розвідки, проведеної Інститутом археології (О.В. Бодяньський і В.Ф. Пешанов) на території, що підлягала затопленню водами майбутнього водосховища Каховської ГЕС на лівому березі Дніпра в

уроч. Великі Кучугури, за 30 км на південь від м. Запоріжжя було виявлено залишки поселенської структури. У 1953 р. В.Й. Довженком були здійснені обстеження та розкопки широкою площею, які засвідчили наявність міста [Довженок, 1961, с. 175]. Його площа сягала 10 га [Довженок, 1961, с. 187]. Дослідник вважав пам'ятку татарським містом, виникнення якого він пов'язував з ім'ям хана Мамаю, і датував XIV–XVI ст. [Довженок, 1961, с. 175–193]. Матеріали розкопок частково опубліковані, але переважна їх більшість ще досі залишається поза друком. Після спорудження Каховського водосховища територія городища опинилася під водою. Збереглися лише ділянки, розташовані на високих дюнах, і зараз вони є ланцюгом островів. Рятівні розкопки проводились у 1978–1981 рр. Запорізьким обласним краєзнавчим музеєм. Знайдено численні матеріали XIV–XV ст.

Надзвичайно важливі результати для вивчення проблем відносин слов'янської і тюркської культур за матеріалами Південно-Західного Причорномор'я дали подальші археологічні розкопки в м. Білгород-Дністровський, поновлені після війни. У 1945 р. почала дослідження Тіри та середньовічного Білгорода експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом Л.Д. Дмитрова. Розкопки тривали протягом 1945–1947 рр. та 1949–1950 рр. [Дмитров, 1948, с. 210–211; 1949, с. 39–52; 1952, с. 59–64; 1955, с. 111–123]. У північно-східній частині гласиса навпроти старого порту був розкритий великий квартал середньовічного міста золотоординського часу з типовими для цього часу житловими будинками з кам'яними стінами, з лежанками-суфами, печами-тандирами, господарськими ямами та печами за межами жител, зокрема одна гончарна для обпалювання посуду. Важливим здобутком досліджень Л.Д. Дмитрова, на що звернула увагу А.О. Кравченко [Кравченко, 1986, с. 9], було те, що він першим встановив орієнтацію будівельної осі міста золотоординського часу, відмінну від осі античного періоду. Деякі будинки золотоординського часу з печами-тандирами функціонували до початку спорудження фортечного рову та гласису, будівництво яких він датував кінцем XIV – першою половиною XV ст., тобто

до молдавського часу. Це було підтверджено подальшими дослідженнями Білгорода. Л.Д. Дмитров був також першим, хто поставив питання про історичну топографію середньовічного міста та його планування. Але він виділив лише два хронологічні періоди: перший етап розбудови до XII–XIV ст., який дослідник пов'язував з існуванням давньоруського міста Білгорода і молдавським Четатя Албе (без будь-якого хронологічного поділу), другий етап він датував XVI–XVIII ст. До цього періоду був віднесений турецький цвинтар, дослідження якого він продовжив. Доказом своїх міркувань щодо давньоруського періоду Білгорода Л.Д. Дмитров вважав наявність кераміки з стрічково-хвилястим орнаментом.

Під час розкопок античних нашарувань А.І. Фурманської, які тривали з певними перервами з 1953 до 1963 р. включно, на східному схилі гласиса були відкриті приміщення середньовічного часу, аналогічні будівлям, знайденим Л.Д. Дмитровим. А.І. Фурманська простежила в шарі XIII–XIV ст. три будівельні рівні, що перетинали один одного. Дослідниця датувала їх молдавським часом, але згодом відмовилася від належності будь-яких шарів до слов'янських і віднесла всі будівельні залишки на східній частині гласиса до золотоординського часу [Фурманская, Максимов, 1955, с. 64–66; Фурманская, 1964, с. 56–63; Клейман, 1979, с. 59; Кравченко, 1986, с. 10–11].

У 1954 та 1958 рр. розкопки в Білгороді-Дністровському проводив М.Г. Рабинович (загін Пруто-Дністровської експедиції Інституту археології АН СРСР). Головна мета досліджень – встановлення стратиграфії середньовічного міста. М.Г. Рабинович датував верхній горизонт XVI–XVIII ст., що відповідає османському періоду. Тим самим часом він датував і гласис. Другий горизонт М.Г. Рабинович відносив до XIV–XVI ст. і пов'язував з молдавським містом Четатя Албе. Вчений дослідив багатий молдавський будинок XV ст., датований монетою Стефана Великого [Рабинович, 1972, с. 404–405]. Під час розкопок було також відкрито понад 20 будинків з тандирами, характерними для домобудівництва золотоординських міст, але золотоординський період існування міста М.Г. Рабинович не виділяв. Нижній шар середньовічного

Білгорода він апріорі вважав слов'янським, хоча він і не був виявлений під час його досліджень. Дослідник вважав, що частина уламків кераміки та скроневе кільце, яке він помилково датував XII ст., мають слов'янське походження [Рабинович, 1968, с. 102–107].

З 1963 р. у складі Білгород-Дністровської експедиції ІА АН УРСР, а з 1965 до 1968 р. вже окремо працювала експедиція Одеського археологічного музею під керівництвом І.Б. Клеймана (з 1967 р. спільно з А.О. Кравченко). У 1969–1971 рр. розкопки Тіри-Білгорода проводились Інститутом археології НАН України під керівництвом С.Д. Крижицького, а з 1972 до 1985 рр. знову Одеським археологічним музеєм під керівництвом І.Б. Клеймана. Завдяки цим роботам вдалося детальніше уточнити стратиграфію середньовічного міста, отримати значну кількість нових матеріалів [Крижицький, Клейман, 1979, с. 19–54; Клейман, 1979, с. 54–75]. Під час польових робіт у 1969–1973 рр. у шурфах, зокрема в Нижньому (Портовому) дворі, було зафіксовано культурний шар турецького часу, але цільові розкопки об'єктів османського періоду не проводились.

Важливе значення для подальших досліджень Білгорода мали розробки І.Б. Клейманом стратиграфії культурного шару міста. Він підвів підсумки попередніх робіт, відзначив видатну роль досліджень Е.Р. Штерна, який ще на початку досліджень звернув увагу на важливість вивчення культурних залишків турецького та генуезько-молдавського періоду [Клейман, 1979, с. 56].

І.Б. Клейман розглянув також і інші стратиграфічні схеми, які були напрацьовані протягом першої половини XX ст. Особливе місце в його аналізі посідає питання визначення шару золотоординського періоду розвитку міста в XIII—XIV ст. Спираючись на результати досліджень інших золотоординських пам'яток [Полевой, 1969, с. 8–10; Полевой, Рафалович, 1960, с. 55; Смирнов, 1954, с. 316–324; Ртвеладзе, 1972, с. 149–163; Якубовський 1931], він цілком слушно стверджував, що нашарування під гласисом не належать залишкам слов'яно-молдавського міста. “Потужність шару, орієнтальний характер відкладень XIV ст. у Білгороді, – писав І.Б. Клейман – ...можуть бути

зрозумілими і пояснені лише у зв'язку із загальним піднесенням економіки та розквітом не лише торговельно-ремісничих центрів Дністро-Прутського району – найзахіднішого району осілої цивілізації величезної золотоординської держави, але також у тісному зв'язку з матеріальною культурою міст Поволжя, Північного Кавказу і Середньої Азії XIV ст.". На його думку, "...зараз на місці Білгорода та Тіри знаходиться не менш восьми горизонтів нашарувань" [Клейман, 1979, с. 62]. За висновками І.Б. Клеймана до турецького Аккермана XVI–XVIII ст. належить і могильник у північно-східній частині прифортечного майдану, насип, звалища та ями завглибшки від 0,2–0,3 м до 1,0–1,5 м від сучасної поверхні (район Центрального розкопу). До третього шару середньовічного міста, що практично був відокремлений І.Б. Клейманом із суцільного шару XIII–XV ст. [Клейман, 1979, с. 66–62], належать добре збережені залишки золотоординського міста XIII–XIV ст., з матеріальною культурою східного типу. Питання про середньовічний шар до золотоординського Білгорода на той час І.Б. Клейман залишав відкритим у зв'язку з відсутністю відповідних археологічних матеріалів. Проте він не виключав можливості виявлення в культурному шарі городища залишків ранішого часу, що підтверджують певні писемні джерела [Клейман, 1979, с. 69–70].

Золотоординському місту присвячені численні розробки А.О. Кравченко [Кравченко, 1969, с. 322–324; 1972, с. 405–407; 1975, с. 131–143; 1975, с. 115–116; 1979, с. 115–135; Кравченко, Столярик, 1983, с. 179–190; Кравченко, Столярик, 1984, с. 136–144 та ін.], які отримали логічне завершення у монографічному дослідженні [Кравченко, 1986]. Після перших спроб Л.Д. Дмитрова, А.О. Кравченко знов підняла питання історичної топографії міста. Але щодо турецького шару XVI–XVIII ст., висновки А.О. Кравченко загалом базуються на дослідженнях Е.Р. Штерна. Дослідниця піддала критичному аналізу висновки Л.Д. Дмитрова відносно наявності в Білгороді давньоруського шару. Спроби виділення кераміки IX–XII ст. та віднесення полив'яної кераміки до візантійської вона вважає помилковими [Кравченко,

1986, с. 10]. Проте А.О. Кравченко визнала, що саме дослідження Л.Д. Дмитрова поклали початок систематичному вивченню Білгорода [Кравченко, 1986, с. 10].

Золотоординський період міста дослідниця датувала кінцем XIII – 60-ми рр. XIV ст. За її висновками, площа міста складала 10 га [Кравченко, 1986, с. 115]. У результаті розкопок східної частини міста А.О. Кравченко виділила три періоди перепланувань міста. На першому етапі розбудови тут був розташований гончарний центр та інші ремісничі майстерні. У другій період, після припинення функціонування горнів, відбувається забудова території житловими будинками. На останньому етапі продовжується житлове будівництво та спорудження великих печей виробничо-господарського призначення [Кравченко, 1986, с. 18]. Дослідниця висловила слушну думку, що центр золотоординського міста розташовувався там, де зараз існує фортеця, на найвищій природній ділянці пагорба. Вона детально розглянула будівельну справу золотоординського Білгорода, ремісничо-виробничі комплекси, окремі види білгородського ремесла, торгівлю. Взаємозв'язкам Білгорода золотоординського періоду присвячений спеціальний розділ монографії, в якому розглядається керамічний матеріал кримсько-кавказького, східного, західного та візантійського походження [Кравченко, 1986, с. 88–114]. На основі ґрунтовних досліджень А.О. Кравченко дійшла до висновку, що не зважаючи на короткий період існування, Білгород був великим ремісничо-торговельним центром. Його архітектура є “чужою місцевим традиціям і знаходить багато спільних рис серед золотоординських міст Поволжя та Монголії, Середньої Азії та Закавказзя,, [Кравченко, 1986, с. 116]. Це фіксується за плануванням будинків, технікою будівництва та інтер'єром. З іншого боку, на її думку, архітектура Білгорода істотно відрізняється від забудови не лише міст Поволжя, але і „територіально близьких міст Подністров'я”. Тут „відсутні юрти, П-подібні суфи з канами, мечеті, мазари” тощо [Кравченко, 1986, с. 116]. Що стосується суф, є певні розходження між описом будівельних структур у монографії і висновками автора. Так, дослідниця надає опис конструктивних

особливостей Білгородської суфи [Кравченко, 1986, с. 24]. Тому можна стверджувати, що суфи, можливо, не знайшли в Білгороді такого широкого розповсюдження, як у містах Середньої Азії, Поволжя. За час розкопок А.О. Кравченко вони були знайдені лише у двох будинках [Кравченко, 1986, с. 37]. Вивчення матеріальної культури міста дозволяє дослідниці зробити висновок, що Білгород є одним „з локальних варіантів золотоординської культури” [Кравченко, 1986, с. 116]. Висновки авторки щодо відсутності типових структур мусульманського міста (мечеті, лазні) в Білгороді, можливо, пояснюються районом польових робіт, який не охоплював центральну частину золотоординського міста. За даними досліджень останніх десятиліть пам’яток Причорномор’я та Середземномор’я, ці характерні риси Білгорода знаходять пояснення в особливостях розвитку міжнародних зв’язків зі Сходом і Заходом, у світлі потужного візантійського підґрунтя та інших особливостей його розвитку в системі циркумпонтійського світу.

А.О. Кравченко згодом повертається до теми вивчення торговельних зв’язків Білгорода з країнами Середземномор’я за складом керамічних матеріалів. Саме вона звертає увагу на те, що багаті матеріали останнього періоду існування Білгорода, а це період XVI–XVIII ст. – османський, не вивчаються [Кравченко, 1998, с. 129–131]. Авторка намагається зробити певну характеристику матеріальної культури цього часу, але лише в найзагальнішому вигляді. Крім того, в датуванні артефактів є певні помилки. Наприклад, кераміка Кютах’ї датується XVII ст. [Кравченко, 1986, с. 16], в той час, коли лише незначна частина кютахійської кераміки належить до цього часу, а переважна більшість датується XVIII ст. А.О. Кравченко датує XV ст. кашинну та кераміку з розписом кобальтом і марганцем з Анатолії, але відносить її до турецького шару XVI–XVIII ст. Насправді ця кераміка відома в Північному Причорномор’ї у XV ст. і не характерна для XVI ст. та пізнішого часу.

Керамічним комплексам ізницької кераміки XVI ст. з розкопок Білгорода присвячена спеціальна праця Є.С. Столярик [Столярик, 1982, с. 173–183], у якій вперше докладно проаналізовано колекцію османської художньої кераміки з

фондів Одеського та Білгород-Дністровського музеїв. В основу її класифікації був покладений хронологічний принцип, успішно застосований В.С. Гарбузовою в 50-ті рр. [Гарбузова, 1958, с. 23–34] та використаний Ю.О. Міллером для класифікації турецьких фаянсів колекції Ермітажу [Миллер, 1972]. Сам факт існування досить значної та різноманітної колекції ізніцької кераміки, яка належить до початкового періоду османського панування в Аккермані, засвідчує статус міста та представницький рівень османської адміністрації.

У 1977—1980 рр. під час дослідження експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом Г.Г. Мезенцевої основні зусилля були спрямовані на пошук слов'янських і давньоруських матеріалів. На жаль, матеріали експедиції були представлені в невеликих звітах та нечисленних публікаціях [Мезенцева, Іваненко, 1979, с. 369–370; Мезенцева, 1981, с. 283]. Підсумки археологічного вивчення середньовічного Білгорода підведене Г.Г. Мезенцевою у тритомному виданні з археології України [Мезенцева, 1986, с. 513–518]. А.О. Кравченко, монографічне дослідження якої вийшло вже після завершення розкопок Г.Г. Мезенцевої, не коментувала висновки автора, але зауважила, що „на жаль, археологічний матеріал XII ст. зафіксований в Білгороді поодинокими знахідками в порушених шарах” і далі: „слідів міста XII ст. або ранішого часу не зафіксовано” [Кравченко, 1986, с. 3–4].

У 50—80-х рр. з розгортанням значних польових досліджень у зонах новобудов, насамперед, спорудження водосховищ Дніпровського каскаду, меліоративних систем на території Запорізької, Дніпропетровської, Донецької, Миколаївської, Одеської та Херсонської областей, було відкрито численні поховальні пам'ятки кочовиків південноруського степу, зокрема поховання половців і золотоординського часу, матеріали яких були частково введені до наукового обігу, зокрема й у матеріалах археологічних карт, а деякі ще і нині є об'єктом вивчення [Гудкова, 1981, с. 241–242; Добролюбский, Дзыговский, 1981, с. 134–144].

Рятівні роботи на Кам'янській Січі, території якої загрожувало затоплення Каховським водосховищем, були здійснені Ф.Б. Копиловим, А.Л. Сокульським та О.В. Бодянським. У 1971 р. були виявлені залишки споруд козацького часу на північній околиці Цюрюпинська. Вони належали Олешківській Січі, що розташовувалася в межах Османських володінь Південної України. Але розкопки пам'ятки стали реальністю лише в 90-ті рр. Щодо фортеці Тягин, то в 1981 р. М.П. Оленковському вдалося поставити її на державний облік. Залишки укріплень та археологічні матеріали, знайдені в Бериславі, пов'язують з фортецею Кизи-Кермен. Знахідки зберігаються у Херсонському музеї [Оленковський, 2003, с. 51–53].

До найвизначніших пізньополовецьких пам'яток належить поховання так званого “Чингульського хана” [Отрощенко, Рассомакін, 1986, с. 14–36], знатного воїна в кургані з Утлюкського лиману [Купрій, 1990, с. 143–144], багатих поховань із Присивашся [Кубишев, 1988, с. 44–46], у Провальському степу на Донеччині [Тельнова, 1990, с. 178] тощо. У речовому комплексі поховань є артефакти, які належать багатьом культурам того часу. Серед них речі візантійського, давньоруського, сицилійського, середньоазійського походження. Вони частково представлені зараз у регіональних музеях, а результати робіт узагальнені в монографічних працях і статтях. Деякі пам'ятки були знищені під час будівництва, решта ще чекає на подальше вивчення.

Фундаментом дослідження тюркських старожитностей X–XIV ст. і надалі залишається типологічна класифікація матеріалів курганів південноруського степу, розроблена Г.О. Федоровим-Давидовим [Федоров-Давыдов, 1966]. Вона є також основою визначення типів та інвентарю нових пам'яток печенігів, чорних клобуків і половців, знайдених в останні десятиліття після виходу у світ монографії автора. Надзвичайно важливим результатом праці дослідника є те, що вдалося виявити панування тих чи інших типів поховань у печенізький період, половецьких домонгольського періоду, а також особливу зону розповсюдження поховань чорних клобуків і, нарешті, половецьких поховань

золотоординського періоду. Виявлені також типи поховань, які залишаються без змін протягом усіх періодів [Федоров-Давыдов, 1966, с. 9].

Публікація деяких матеріалів поховальних комплексів пізньополовецького та золотоординського часу здійснена О.О. Добролюбським, [Добролюбский, 1986]. Вивченню проблематики кочовиків Північного Причорномор'я присвячена і його дисертаційна робота, яка охоплює період X—XVIII ст. [Добролюбский, 1989].

Оцінюючи джерелознавчий здобуток 40–80 рр. XX ст. треба відзначити, що саме в цей період відбувалося накопичення масових матеріалів, були здійснені розробки в галузі культурно-історичної періодизації, вивчення структури золотоординських міст, атрибуції знахідок. Зроблені спроби простежити контактні зв'язки міст золотоординського періоду на території України з регіонами, що перебували під владою монголів, та визначити їхнє місце в торговельних контактах цього часу.

1.2.3. Дослідження питань спадкоємності давньоруської культури та слов'яно-тюркських контактів другої половини XIII–XV ст. за пам'ятками Центральної України (50–80 рр. XX ст.).

У повоєнні часи можна відмітити істотне накопичення джерельної бази для вирішення питань спадкоємності давньоруської культури, її спроможності витримати удар монголів і продовжити розвиток у наступний період історії України. У зв'язку з цим принципове значення мали розробки питань економічної бази Давньої Русі. Відзначимо лише ті з них, які мають безпосереднє значення для теми дисертації.

Надзвичайно важливим доробком 50–60-х рр. була низка досліджень з історії сільського господарства Давньої Русі, визначення високого рівня розвитку землеробства напередодні монгольської навали [Очерки, 1956; Довженок, 1961]. Дослідження були продовжені в 70–80-х рр., стали глибшими та краще обґрунтованими характеристики господарського розвитку Русі [Древняя Русь, 1985; Краснов, 1987; Рибakov, 1982; Толочко, 1980; 1987; Чернецов, 1976].

Дослідження другої за значенням галузі економіки – скотарства — дозволили встановити, що вже в давньоруський період сформувався напрям русько-тюркських контактів, який був викликаний господарськими інтересами. Вивчення складу стада та порівняльного аналізу біометричних показників з території Північної Русі та Середнього Подніпров'я з даними Волзької Булгарії дозволили підтвердити близькість порід великої рогатої худоби, яка була важливою статтею експорту саме з Волзької Булгарії [Волжская, 1986, с. 27, 28]. Н.М. Тимченко встановила, що тюркське й угорське середовища було джерелами постачання скакунів, близьких до степових порід [Тимченко, 1972, с. 11–124].

Численні приклади взаємодії давньоруського населення Поросся з тюркським населенням південноруського прикордоння надають поховання Яблунівського могильника та інших пам'яток Поросся [Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 30–62].

З кінця 40-х рр. і надалі відбувається накопичення значного обсягу матеріалів післямонгольського часу на території Південної Русі, картографування та стаціонарне дослідження пам'яток з артефактами слов'янської та тюркської культурної належності. Це розвідки В.К. Гончарова на р. Роставиця, Р.В. Виєзжева на р. Верхній Тетерев, у процесі яких було знайдено кераміку, що, за попередніми висновками авторів досліджень, належить до XIV—XV ст. Це залишки будівлі та керамічні знахідки цього ж часу на Замковій Горі та Подолі В.А. Богусевича, дослідження житлових будівель XIII—XIV ст. у Білгороді Д.І. Бліфельда, шару XIV—XV ст. в Путивлі Д.Т. Березовця та Любечі Б.О. Рибаківа [Гончаров, 1949, с. 237–245; Виєзжев, 1955, с. 205–206; Богусевич, 1955, с. 66–72; Бліфельд, 1955, с. 29–36; Рыбаков, 1960, с. 27–34]. У середині 50-х рр. здійснено розкопки давньоруських пам'яток Поросся, серед матеріалів яких М.П. Кучера в 60-ті рр. виділив кераміку XIII—XIV ст. Найважливішими на той час були результати дослідження городища, селища та могильника біля хут. Половецького Богуславського р-ну Київської обл., де знайдено комплекси будівель і різноманітний речовий

інвентар давньоруського часу – другої половини XIII–XV ст. [Довженок, 1955, с. 51–54; Кучера, 1965, с. 210].

Уже на початку 70-х рр. обґрунтування актуальності вивчення пам'яток українського середньовіччя та післямонгольського часу знайшло своє місце у працях М.Ю. Браичевського та Р.О. Юри [Браичевський, 1971, с. 20–31; Юра, 1971, с. 31–40].

З накопиченням археологічних матеріалів під час розкопок пам'яток Середнього Подніпров'я, зокрема Києва, були знайдені підтвердження безперервного розвитку давньоруської матеріальної культури в XIII–XIV ст. Так, у монографії П.П. Толочка, присвяченій давньому Києву та побудованій на матеріалах археологічних досліджень, заперечувалося повне запустіння міста після навали, не зважаючи на важкі наслідки для його розвитку [Толочко, 1976, с. 204]. У публікаціях А.І. Кубишева про дослідження Комарівського поселення, М.П. Кучери про пам'ятки Середнього Подністров'я, С.Р. Кілієвич про могильник на Старокиївській горі та І.І. Мовчана про околиці Видубицького монастиря у Києві зроблено спроби виділення ознак матеріальної культури XIII–XIV ст. [Кілієвич, 1975; Кубишев, 1967; 1968; 1969; 1972 та ін.; Кучера, 1965; Мовчан, 1975].

М.П. Кучерою розроблена перша хронологічно-типологічна класифікація кераміки XIII–XV ст. за матеріалами городища біля с. Сокільці на Південному Бузі [Кучера, 1969, с. 174–181], яка засвідчила спадкоємність культури давньоруського та наступного періодів розвитку української культури. Згодом вона знайшла подальший розвиток в узагальнюючій розробці М.П. Кучери, присвяченій класифікації давньоруської кераміки, основним тенденціям її типологічних змін у другій половині XIII–XIV ст. [Кучера, 1975, с. 346–352]. Наприкінці 70-х рр. основні принципи датування південноруських пам'яток XIII–XIV ст. були запропоновані нами на основі власної типологічно-хронологічної класифікації із врахуванням попередніх розробок М.П. Кучери [Беляєва, 1979, с. 36–45].

Велике значення для розвитку подальшого вивчення питань спадкоємності та наявності тюркських елементів на пам'ятках українських земель мали результати стаціонарних досліджень поселення X–XV ст. біля с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київської обл. під керівництвом В.Й. Довженка, за участю В.К. Гончарова, В.Д. Дяденко, А.І. Кубишева, П.П. Толочка та інших дослідників. Роботи проводились у 1964–1968 рр. На Комарівському поселенні були знайдені артефакти, що належать до золотоординського речового комплексу [Беляєва, Кубишев, 1995, с. 45], зокрема чавунні казани, прикраси, типові для багатьох пам'яток XIV ст. на території України та за її межами [Беляєва, Кубишев, 1995, с. 34].

Для подальшого розвитку досліджень цього періоду значний інтерес становили розкопки поселення XII–XV ст. біля с. Озаричі Конотопського р-ну Сумської обл., здійснені автором у 1971–1975 рр. Результати досліджень викладено у статтях і монографічному дослідженні автора [Біляєва, 1974, с. 98–102; 1979, с. 98–108; 1982 та ін.]. Вони засвідчили спадкоємність етнокультурного розвитку від давньоруського періоду, ознаки прогресивного розвитку домобудівництва, вдосконалення технологій виготовлення знарядь праці, стандартизацію виробництва. Так як і на Комарівському поселенні, в Озаричах траплялися численні фрагменти чавунних казанів. Завдяки проведенню металографічного та спектрального аналізів було доведено, що за структурою та хімічним складом казани з Озаричів відрізняються від зразків з Каракоруму та Примор'я. Для їх виплавки було використано деревне вугілля, на відміну від кам'яного вугілля, що використовувалося для казанів з Монголії [Біляєва, Недопако, Москаленко 1977, с. 78–87]. Завдяки розкопкам і аналізу матеріалів Комарівського й Озарицького поселень, а також інших археологічних пам'яток, було зроблено аналіз ситуації, що склалася в південноруських землях у другій половині XIII–XIV ст., розглянуто основні чинники спадкоємності давньоруської культури. Як засвідчено нашими дослідженнями, у другій половині XIII ст. спостерігається поступове

відродження господарства, не припиняється і функціонування торговельних шляхів [Біляєва, 1982, с. 108–109].

На основі даних топоніміки, писемних і археологічних джерел В.Й. Довженком та П.П. Толочком були визначені три типи пам'яток другої половини XIII—XV ст. на теренах Південної Русі: повністю знищені навалою; зруйновані, але відроджені населенням, яке частково або повністю вціліло; населені пункти, що не були зруйновані [Довженок, Толочко, 1972, с. 48–50; Довженок, 1975, с. 420–421; 1978, с. 76–82]. Перелік пам'яток (городищ і селищ), на яких були виявлені матеріали XIV–XV ст. на той час (початок 80-х рр.), наданий у спеціальному монографічному дослідженні [Древнерусские, 1984]. Отримані дані переконливо свідчать, що зміни населення не відбулося і навпаки продовжується подальший розвиток нащадків давньоруського населення південноруських земель у нових історичних умовах.

Питання конкретних проявів монгольської навали розглянуто також на різних категоріях археологічних, епіграфічних та інших пам'яток. Так, у середині 60-х рр. у монографії С.О. Висоцького, присвяченій графіті Софії Київської, було наголошено, що в епіграфічних пам'ятках собору татарська навала майже не позначилась [Высоцкий, 1966, с. 260].

Завдання простежити, що втрачено й що збереглось у військовій справі та озброєнні Русі в XIII–XIV ст. було поставлене у праці А.М. Кірпи́чнікова [Кирпичников, 1976], який зазначив, що не зважаючи на важкі наслідки завоювання, не було ні занепаду, ні так званого монгольського періоду в історії руського військового мистецтва, який помилково виділений істориками за часів, коли були відсутні археологічні знахідки. Вплив кочовиків на військову справу був незначним і вона надалі продовжує свій розвиток, але центри ремесла змінюють своє розташування – з районів Середнього Подніпров'я у Галицько-Волинське та північно-східні князівства [Кирпичников, 1976, с. 7, 11, 95–99].

Завдяки розкопкам Києва 60–80-х рр. спростовані висновки про спустошення і повний економічний занепад міста в численних працях

Я.Є. Боровського, М.Ю. Брайчевського, Г.Ю. Івакіна, В.М. Зоценка, С.Р. Кілієвич, Г.А. Козубовського, І.І. Мовчана, М.А. Сагайдака, П.П. Толочка, В.О. Харламова та ін. Розкопки 60-х рр. на території “міста Володимира” спростовували твердження М.К. Каргера про повне запусіння Верхнього міста, що було підтверджено й дослідженнями останніх десятиліть. Вже тоді П.П. Толочко висловив думку про те, “ що навряд чи запусіння Києва післямонгольських часів було таким абсолютним і довготривалим. Наступні археологічні дослідження цієї частини міста, безперечно, виявлять і більш ранні матеріали (XIV–XV ст.), яких ми ще не знаємо” [Толочко, Гупало, 1975, с. 7]. Таке припущення П.П. Толочка було повністю підтверджено розкопками наступних десятиліть. Їхні підсумки підвів Г.Ю. Івакін у монографічному дослідженні, присвяченому Києву XIII–XV ст. [Ивакин, 1982].

У 80-ті рр. також було відкрито пам’ятки другої половини XIII–XV ст. у різних районах Києва [Харламов, 1989, с. 112; Козубовський, 1991, с. 6 та ін.]. Завдяки розкопкам на території Києво-Печерської Лаври кінця 80-х рр. отримано матеріали житлово-господарських і виробничих комплексів другої половини XIII–XV ст., у яких знайдено як українську кераміку, так і привізну. Публікації матеріалів відбулися у 90-ті рр. XX – перше десятиліття XXI ст. [Гончар, 1993, с. 173–186; Писларий, Балакин, 1991, с. 91–115; Балакін, Оногда, 2008, с. 123–144].

Підтвердження спадкоємності давньоруської матеріальної культури на території України засвідчено археологічними дослідженнями міст і поховальних пам’яток, зокрема артефактами XIV–XV ст., знайденими під час розкопок на Замковій горі в Білій Церкві [Орлов, 1982, с. 13].

Важливі матеріали для розуміння відносин післямонгольського часу отримано внаслідок 20 річних досліджень Канівського Подніпров’я, і, насамперед, розкопок 1986–1989 рр. багатошарового поселення біля с. Григорівка Канівського р-ну Черкаської обл. В.О. Петрашенко. Розгорнута публікація та інтерпретація матеріалів цього поселення була зроблена автором у монографічному дослідженні пізніше [Петрашенко, 2005]. Авторка відмітила

скорочення кількості садиб, що було характерним для поселень післямонгольського часу на всій території Русі, але “життя на поселенні відроджується практично без перерви” [Петрашенко, 2005, с. 171]. На думку В.О. Петрашенко, у XIV–XV ст. тут було невелике поселення, яке мало функції своєрідної митниці між Золотою Ордою та Київським князівством, а також за часів Кримського ханства. Це підтверджується знахідками золотоординських монет Джанібєка (1342–1357 рр.) та Менглі Гірея (1468–1515 рр.). Монети Золотої Орди XIV ст. знайдено також на поселенні Бучак, поблизу Григорівки [Петрашенко, 2005, с. 169].

Таким чином, на кінець 70 – на початку 80-х рр. стало можливим отримати реальні уявлення про характер матеріальної культури XIII–XV ст., підтвердити збереження давньоруських традицій, спадкоємність основних напрямів розвитку культури наступного часу, поступальний шлях технологічних змін в аграрному секторі та галузях ремесла, що його обслуговували, досягнути конкретні умови формування культури України в нових історичних реаліях польсько-литовського періоду, появу османського фактору з васальним Кримським ханством.

Результати археологічних досліджень на території України, визнання спадкоємності давньоруських традицій матеріальної і духовної культури мали принципове значення для визначення впливу давньоруської спадщини на долю східнослов'янських народів наступних часів, як відмічено, зокрема, у спеціальній монографічній праці, окремий розділ якої присвячений білоруським і українським землям [Древнерусское, 1982, с. 81–90].

1.2.4. Дослідження археологічних пам'яток кочового й осілого населення XIII—XVIII ст. (90-ті рр. XX – початок XXI ст.).

Останні десятиліття XX ст. та перше десятиліття XXI ст. відмічені суттєвим розширенням джерелознавчої бази взаємовідносин східнослов'янського та тюркського культурних осередків завдяки дослідженням у Центральній і Південній Україні. Значну увагу було приділено розкопкам поселень міського типу та могильників золотоординського часу.

Характерною рисою було і започаткування цілеспрямованих археологічних досліджень пам'яток османського періоду.

1.2.4.1. Пам'ятки давньоруської спадщини XIII–XIV ст. та козацької доби.

В останні десятиліття продовжено дослідження пам'яток, які засвідчують спадкоємність традицій Русі після монгольської навали. Отримано нові докази, що низка монументальних споруд у багатьох містах, зокрема в Києві, продовжували існувати після інвазії монголів. Численні матеріали щорічних розкопок культурних нашарувань другої половини XIII–XVIII ст. у Києві, отримано під час дослідження історичного центру, зокрема на території Михайлівського Золотоверхого монастиря [Боровський, Калюк, 1993, с. 3–42; Мовчан, Боровський, Климовський, 2000, с. 103–104; Мовчан, Боровський, Сиромятников, 2001, с. 27; Мовчан, Боровський, Ієвлєв, Архіпова, 2001, с. 165–166; Івакін, Козубовський, Козюба, Чекановський, 2004, с. 139–141 та ін.], Подолу [Івакін, Козубовський, Герасимов, Чекановський, Чміль, 1993, с. 37; Козубовський, Івакін, Чекановський, 1993, с. 238–270; Сагайдак, Сергєєва, 1993, с. 124–125 та ін.], а також околиць Києва свідчать не лише про збереження основ давньоруських традицій, а й про формування нових типів речового комплексу, зокрема кераміки.

Підсумки багатолітніх археологічних досліджень Києва середини XIII – середини XVI ст. були підведені у монографічному дослідженні Г.Ю. Івакіна та публікаціях останніх років [Івакін, 1996]. На думку автора, “найстрашнішого удару монгольська навала завдала високорозвинутому ремісничому виробництву міста” [Івакін, 1996, с. 198]. У той самий час Г.Ю. Івакіним зроблено ґрунтовний висновок про те, що «Життя продовжувалося після 1240 р. у всіх історичних районах Києва» [Івакин, 2003, с. 62].

Наявність шарів XIV–XV ст. і пізнішого часу зафіксовано під час розкопок багатьох давньоруських міст Центральної України. За підсумками досліджень у матеріальній культурі міст спостерігаються спільні риси спаду загального рівня найвразливіших галузей ремесла, зокрема ювелірної справи.

На пам'ятках XIV–XV ст. Подніпров'я продовжується фіксація деяких золотоординських речей і монет, зокрема в Обухові [Квітницький, Квітницька, Готун, 2006, с. 184–192]

З розширенням географії досліджень пам'яток пізнього середньовіччя і Нового часу, матеріальна культура України другої половини XIII–XVIII ст. стала предметом багатьох спеціальних досліджень міст, замків і поселень. На посаді Переяслава-Хмельницького виявлено культурні нашарування другої половини XIII–XV ст. [Нариси, 2007, с. 164; Тетеря, 2001, с. 59–63; 2007, с. 60–62]. У результаті вивчення фортифікації і матеріальної культури замків Побужжя, Східного Поділля та Брацлавщини XIII–XIV ст. [Виногородська, 1993, с. 8–90; 1996, с. 34–38; 2007, с. 8–13; 2007, с. 114–118 та ін.]. було доведено, що монгольська навала не знищила міста регіону, але кількість населення зменшилась, також простежується скорочення виробництва. У той самий час знахідки привізної кераміки, яка має аналогії у Середній Азії і золотоординських містах, амфор з майстерень Константинополя і Криму говорять про безперервний торговельний зв'язок з цими регіонами міст Побужжя і після монгольської навали, коли “продовжували існувати старі річкові та сухопутні торгові шляхи” [Виногородська, 2008, с. 342–343].

Новий сенс вивченню пам'яток золотоординського часу надали дослідження міст, які виникли після монгольської навали в другій половині XIII – на початку XIV ст. На підставі писемних джерел і археологічних матеріалів другої половини XIII–XIV ст. з околиці Ніжина О.С. Морозов висловив думку про формування та розвиток міста цього періоду [Морозов, 2005, с. 26–43; Морозов, 2007, с. 5–23]. Одним з прикладів формування міст післямонгольського часу є результати археологічних досліджень Черкас, де виявлено будівельні залишки періоду становлення міста, могильник XIII–XIV ст. та скарб срібних речей — прикраси і золотоординські монети XIV ст. [Куштан, 2006, с. 75–79].

Старожитності післямонгольського часу на території історичної Полтавщини введені до наукового обігу у спільній монографії О.Б. Супруненко,

В.В. Приймака та К.М. Мироненка [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004]. Представлена в дослідженні карта пам'яток золотоординського часу межиріччя Орелі та Сули по обидва боки кордону між Володіннями Великого князівства Литовського та Західного улусу Золотої Орди, а також межиріччя Десни та Ворскли, є надзвичайно цінним джерелом вивчення процесів заселення регіону в другій половині XIII–XIV ст.

Пам'ятки пізнього середньовіччя та раннього модерну (Нового часу) протягом тривалого часу не вважалися археологічними джерелами. До того ж існували ще і відповідні ідеологічні табу радянського періоду на історію козацтва, вивчення матеріальної культури. Після отримання незалежності, значним каталізатором зростання джерельної бази стало розгортання досліджень козацьких пам'яток, на яких було зафіксовано й артефакти османського походження. До того ж частина козацьких січей розташовувалась у межах османських кордонів на півдні України внаслідок вимушеного переселення козаків під тиском російського царату.

З розгортанням археологічних досліджень українських пам'яток пізнього середньовіччя та Нового часу неухильно зростає обсяг матеріалів міст, поселень, козацьких січей, некрополів, особливо з розкопок 90-х рр. XX — початку XXI ст., що дозволяє визначити основні риси матеріальної культури України, виділити низку еталонних комплексів різноманітних матеріалів, визначити спектр, кількісний і якісний склад імпорту з теренів Османської імперії тощо. Суттєве місце серед праць кінця 90-х рр. належить першій узагальнюючій праці з археології доби українського козацтва [Археологія, 1997], у якій представлена характеристика основних галузей матеріальної культури козацтва за археологічними матеріалами.

Останнім часом все більшу увагу дослідників привертають окремі категорії матеріальної культури –колекції виробів з кераміки, металу, скла – з українських пам'яток XVI–XVIII ст., що пов'язано з необхідністю вивчення історії розвитку цих галузей в Україні. Питання історії керамічного виробництва та склоробства розглянуто в багатьох працях Л.І. Виногородської,

яка запропонувала типологічну класифікацію керамічних і скляних виробів. Ця класифікація була покладена в основу систематизації колекцій пам'яток України й іншими дослідниками [Виногородська, 1988, с. 47–57; 1993; 1997, с. 129–140; Виногородська, Ситий, 2004, с. 110–121; Виногородська, 2005, с. 86–94 та ін.]. Зведену систематизацію керамічних виробів представлено у праці Ю.А. Омельченка, І.Б. Тесленко та Л.В. Чміль за матеріалами наддніпрянської кераміки [Омельченко, Тесленко, Чміль, 1994], а також у багатьох індивідуальних працях Л.В. Чміль.

Досить значну кількість праць в останні десятиліття присвячено іншим категоріям артефактів, зокрема люлькам. Запропоновано методику типологічної класифікації люльок, виділення західних і східних рис в українському люлькарстві й імпорті [Тетеря, 1998, с. 127–130; Чебановський, 2002, с. 162–165; 2003, с. 86–88; 2004, с. 99–101; Коваленко, 2006, с. 78–82; Мірошніченко, 2009, с. 89–91 та інші]. Під час досліджень на території Переяслава-Хмельницького та його околиць, у Чигирині, на Полтавщині, Харкові, Поділлі, Львові, на місті Берестецької битви та інших пам'ятках Правобережної та Лівобережної України відмічаються знахідки турецьких люльок для паління і їхні місцеві імітації [Археологія, 1997, с. 104–105; Тетеря, 1998, с. 127–130; Попованова, Горишний, 1998, с. 157–161; Юрченко, 2008, с. 373–375; Коваленко, 2009].

Низка публікацій пов'язана з вивченням колекцій виробів зі скла XV–XIX ст. [Коваль, 2004, с. 131–134; 2005, с. 136–138; Пашковський, Сиволап, 2005, с. 95–103]. Систематизація комплексів скляних виробів Самаро-Богородицької фортеці, із застосуванням розробок Л.І. Виногородської, запропоновано О.В. Харитоновою [Виногородська, 1997, с. 129–140; Хаританова, 2009, с. 91–97].

Важливу роль у розгортанні досліджень відіграла діяльність науково-дослідницького підприємства „Часи козацькі” та Центру пам'яткознавства НАНУ, які згуртували навколо себе археологів-дослідників пам'яток козацької доби, сприяли розгортанню досліджень, підняттю наукового рівня розробок.

Починаючи з 1991 р. відбуваються цілеспрямовані дослідження козацьких січей України. Експедиція „Січі Запорозькі” НДП „Часи козацькі” провела значні за обсягом археологічні розвідки та розкопки на трьох січах Низового Дніпра: Хортицької, Кам’янської та Олешківської [Телегін, Титова, 1992, с. 1–5]. Локалізацію та вивчення Хортицької Січі було здійснено роботами В.Є. Іллінського, А.О. Козловського, С.Ж. Пустовалова [Іллінський, 1992, с. 6–15; Іллінський, 1993, с. 47–50; Козловський, Пустовалов, 1996, с. 59–61; Козловський, 1998, с. 106–112; Пустовалов, 1998, с. 112–115 та ін.]. В.О. Ленченко за допомогою порівняльного аналізу конструкцій і розмірів хронологічно близьких замків України запропонував варіант реконструкції Хортицької Січі [Ленченко, 1994, с. 27–31].

Спільною експедицією Інституту археології НАН України та Хортицького історико-культурного заповідника протягом трьох сезонів здійснювалися стаціонарні розкопки на території Кам’янської Січі. За час робіт уточнено кордони Січі, її розміри, розкопано кілька об’єктів XII–XIV ст., чотири будівлі часів існування Кам’янської Січі, на яких було знайдено значну кількість різноманітних матеріалів, здійснено часткові розкопки кладовища XVII ст. [Козловський, 1992, с. 18].

У 1990 р. розвідковим загоном УТОПК та центру „Часи козацькі” під керівництвом Д.Я. Телегіна на березі р. Конка виявлено матеріали першої чверті XVIII ст. [Телегін, Титова, 2003, с. 67–68]. Археологічними дослідженнями, проведеними на території Олешківської Січі Д.Я. Телегіним і О.М. Титовою (1991–1994, 2000, 2003 рр.), поряд з виробами місцевого виробництва знайдено імпорتنі речі, зокрема фаянсові чашечки виготовлені у відомому турецькому центрі – Кютах’я, що цілком збігається з часом виробничої діяльності центру. Дослідники вважають, що частина склянок, кухлів та інших предметів зі скла також турецького походження. У колекції люльок переважають екземпляри вкриті лаком вишневого кольору, які також належать до турецьких зразків. Важливим відкриттям експедиційних робіт є знахідка в Олешках печі для випалу вапна. Дослідники вважають, що „у зв’язку

з цим відкриттям в Олешках стає більш зрозумілим і повідомлення про те, що Кримський хан заборонив козакам будувати кам'яну церкву” [Телегін, Бойко, 1993, с. 40–43; Титова, Бойко, 1995, с. 5–9; Титова, 1999, с. 12–14; Телегін, Титова, 2003, с. 67–68; Симоненко, Титова, 2004, с. 292–296]. Цікавими та перспективними є спроби простежити можливі взаємовпливи на архітектуру жител козаків і ногайців на основі знахідок матеріалів наземного житла на Олешківській Січі О.М. Титовою [Титова, Кепін, 2005, с. 41].

Дослідження останніх десятиліть засвідчують також широке розповсюдження предметів османської культури на інших козацьких січах і поселеннях. Так, у козацькому зимівнику, який датується другою чвертю XVIII ст. були зафіксовані численні фрагменти піал і чашок з фаянсу турецького виробництва, китайського фарфору, козацькі та турецькі люльки (Козачок, 1993, с. 69–77). Речей османського походження зафіксовано практично по всій Україні, зокрема й у Києві. Надзвичайно важливі матеріали щодо життя Києва межі XIV–XV ст. до XVIII ст. включно, його зв'язків з Османською імперією вдалося простежити за матеріалами розкопок Старого київського Арсеналу, що розпочалися в 2005 р. Знахідки турецької художньої кераміки відмічено в Києві на території Вознесенського жіночого монастиря XVII ст., Михайлівського Золотоверхого монастиря, будинках багатих киян [Ивакин, Балакин, 2006, с. 159–167; Чміль, 2005, с. 60–64; Чміль, 2009, с. 68–72].

З накопиченням матеріалів досліджень замків Західної України останнього десятиліття спостерігається і розширення географії турецьких артефактів, а також збільшення обсягу матеріалів української матеріальної культури, необхідних для розробки тематики взаємозв'язків [Виногородська, 2002, с. 18–24].

Широкий спектр знахідок османського періоду представлений на території Поділля. Так, на замчищі, що відоме за історичною літературою як замок Ракочі [Сіцінський, 1994, с. 41], виявлено монети Кримського ханства XV—XVI ст., турецька порцеляна з Ізніка та Кютах'ї [Погорілець, Степенчук, 2001, с. 48–53; 2002, с. 24–28; Демидко, Погорілець, Степенчук, 2004, с. 5–7].

На території сучасного Дніпропетровська за час багатолітніх досліджень Новобогородицької фортеці знайдено значну колекцію матеріалів, що дозволяють простежити впливи турецької культури. Серія люльок представляє як козацькі люльки, так і екземпляри з турецькими рисами орнаментациї і особливостями форми [Титов, 2000, с. 26–31]. Знайдені мідні золотоординські пули XIV ст., білонові акче Кримського ханства першої половини XVIII ст., предмети поясного набору [Шалобудов, 2003, с. 34–38].

У 90-ті рр. розпочато дослідження козацьких пам'яток на узбережжі Азовського моря, зокрема в Маріуполі та його околицях, на яких також знайдено речі турецького походження та гончарний брак виробництва люльок, схожих за оздобленням на турецькі [Кучугура, Саєнко, 1998, с. 178–187].

На Лівобережній Україні також фіксуються знахідки турецьких речей, зокрема полив'яної кераміки та порцеляни [Супруненко, 2004, с. 7–19]. Масові матеріали, зокрема з території Полтави, отримані останнім часом, надають можливість вивчення україно-тюркських контактів у цьому регіоні [Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009; Пуголовок, Калашник, 2009].

1.2.4.2. Пам'ятки золотоординського періоду Південної України

Специфіка культури пізньополовецького та золотоординського часів, її відносини з давньоруськими осередками простежується за матеріалами розкопок на півдні України, зокрема в Донецькій, Запорізькій, Дніпропетровській, Миколаївській, Одеській, Херсонській, а також Полтавській і Сумській областях. Це дослідження різночасових пам'яток, зокрема курганів і ґрунтових могильників, здійснені багатьма дослідниками (Ю.В. Болтрик, А.О. Добролюбський, О.В. Євглевський, М.В. Єльніков, В.К. Кульбака, К.М. Мироненко, Т.М. Потемкіна, В.В. Приймак, О.Б. Супруненко, О.Є. Фіалко та ін.). Значно доповнені дані з історичної географії золотоординського часу, зафіксовані просування золотоординців на території, які були раніше підконтрольні Русі [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 63].

Завдяки археологічним дослідженням Південного Подніпров'я останніх десятиліть встановлено наявність значної кількості осілого населення вздовж Дніпра від кордону Київської Русі на півночі до о.Березань на півдні [Козловський, 1993, с. 9–14]. Роботами А.Т. Сміленко та А.О. Козловського тут зафіксовано багато поселень, могильників і окремих знахідок цих часів, які належали етнічно змішаному населенню [Сміленко, 1975, с. 161–192; Козловський, 1990; 1993, с. 9–14].

У 1989–1990 рр. у південній частині о. Хортиця В.Є. Іллінським і А.О. Козловським здійснено розкопки золотоординського поселення другої половини XIV – початку XV ст. На поселенні простежено залишки валу з піску, в укріпленні якого використано коші з плетеної лози, заповнені піском або землею. Будівлі були складені з сирцевої цегли [Ильинский, 1991, с. 16–17; Ильинский, Козловский, 1993, с. 250–263; Козловский, 1998, с. 301].

Результатом багаторічних досліджень стала спроба розробки типології та хронології пам'яток Нижнього Подніпров'я, зокрема й пам'яток XIII—XV ст. А.О. Козловським. На основі багатолітніх археологічних досліджень він запропонував поділ пам'яток на чотири групи. До першої групи, на його думку, належать поселення на берегах і островах Дніпра. До другої – ґрунтові могильники. До третьої – поховання в курганах. Четверта група – окремі знахідки XIII–XIV ст.

Щодо пам'яток осілого населення Південного Подніпров'я XIII–XIV ст., то найбільші поселення, що були розташовані по торговельному шляху, були знищені монголо-татарами [Козловський, 1993, с. 9]. Відбуваються значні зміни в чисельності й етнічному складі населення, але життя тут не припинялося, відомі й „пам'ятки осілого населення, які проіснували до середини XV ст.” [Козловський, 1998, с. 298–299]. Частина поселень продовжувала існувати з давньоруського часу та зберігала спадкоємність у матеріальній культурі. Але з'явилися нові форми столового посуду, зазнав деяких змін комплекс прикрас. Населення ховало небіжчиків за християнським обрядом.

До другої групи дослідник відніс нові невеликі поселення, населення яких надавало перевагу скотарству. На думку А.О. Козловського, це були кочовики, що вже осідали на землю, але, вірогідно, були ісламізовані, так як у стаді була відсутня свиня.

Третя група поселень представлена залишками адміністративно-релігійних центрів міського типу зі значною кількістю довізних розкішних речей. Але археологічно вивчення ординських міст не було здійснено. Поселенням відповідають мусульманські могильники [Козловський 1993, с. 11–13].

Як вважає А.О. Козловський, у розвитку Південного Подніпров'я у другій половині XIII–XIV ст. спостерігається декілька періодів. Після захоплення регіону золотоординцями „Подніпров'я було певним коридором, по якому в різних напрямках просувалися війська, що звісно не сприяло стабілізації мирного життя”. Навпаки по Подніпров'ю шукали здобичі ватаги грабіжників, про які відомо з писемних джерел. В останній чверті XIII ст. на Південному Подніпров'ї ситуація стабілізується: „кордони стають більш-менш сталими, а грабіжницькі наскоки монголів змінюються регулярним збиранням данини. Широкого розвитку набуває торгівля.” І нарешті, в першій половині XIV ст. спостерігається „найбільша стабілізація життя”, „що пов'язано з вищою точкою розвитку Золотої Орди. У цей час розвиваються міські центри Подніпров'я” [Козловський, 1993, с. 13]. Таким чином, у розвитку Південного Подніпров'я спостерігаються ознаки, що були характерні для південноруських земель загалом [Біляєва, 1982; Беляєва, Кубишев, 1995]. У той самий час вони мали своєрідні риси у зв'язку з етнічними змінами та ісламізацією тюркського населення [Евглевский, 1990, с. 132–134].

А.О. Козловський засвідчує відсутність городищ золотоординського періоду, на що звернув увагу і М.В. Єльніков, який, на наш погляд, цілком правильно вважає, що причина таких висновків пояснюється різними підходами до поняття “городище давньоруського та золотоординського періоду” [Єльніков, 2006, с. 45–51]. Якщо в давньоруський період поняття

городище стосується різних типів укріплених поселень, то золотоординські міста Нижнього Подніпров'я, крім використання та надбудови валів скіфського часу, не мали укріплень. Виняток складають сторожеві охоронні пункти [Єльніков, 2006, с. 45–49].

Проблема типології золотоординських населених пунктів на Нижньому Дніпрі та визначення міських центрів поставлена також М.В. Єльніковим на основі аналізу поселенських пам'яток, відомих за різними джерелами та перелічених дослідниками [Єльніков, 2006, с. 45–51]. Його аналіз включає розгляд підходів В.Л. Єгорова та А.О. Козловського щодо визначення статусу населених пунктів Золотої Орди, підсумки картографічних досліджень і археологічні матеріали, що накопичилися за час дослідження пам'яток протягом ХХ ст. На їх основі він виділив сім поселень на Нижньому Дніпрі “з кам'яними і цегляними спорудами, будівельна традиція яких характерна для пам'яток золотоординського періоду” [Єльніков, 2006, с. 49]. Крім того, визначено чотири поселення у Нижньому Подніпров'ї, на яких виявлено укріплення, що “знаходились у місцях перевозів через Дніпро” і могли виконувати “роль сторожових охоронних пунктів”. М.В. Єльніков вважає, що “їх можна вважати городищами лише по відношенню до типології поселень Київської Русі” [Єльніков, 2006, с. 49]. Він запропонував, на наш погляд, цілком слушну типологічну класифікацію нижньодніпровських поселень.

Одне з золотоординських поселень міського типу досліджувалося експедицією Запорізького обласного краєзнавчого музею у 1990–1993 рр. поблизу с. Юрківка Оріховського р-ну Запорізької обл. З цією пам'яткою деякі автори ототожнюють городище «Кінські води», відоме за писемними джерелами [Егоров, 1985, с. 8–87; Єльніков, 2004, с. 10; 2006, с. 48].

Залишки поселенських структур XV–XVIII ст. за результатами обстежень А.В. Майстренко [Майстренко, 2004, с. 80–81] зафіксовані на багатьох ділянках півострова Кінбурн: Комендантське 1 – кераміка та монети Менглі Гірея XV–XVI ст.; Комендантське 2 – знахідки джучидських монет XIV ст.; Покровка I – кераміка, мідна пряжка та фрагмент бронзового дзеркала

XIII–XV ст.; Покровка 4 – фрагменти кераміки, візантійських амфор, чавунного казана та прикраси давньоруського та золотоординського часів.

Серед пам'яток Миколаївщини потрібно відзначити знахідки численних золотоординських монет і заготовок для їхнього виробництва XIV–XV ст. поблизу с. Покровка Веселинівського р-ну Миколаївської обл. В.Б. Пиворович вважає, що це залишки тимчасового монетного двору XV ст., розташованого в колишньому місті-фортеці Баликлеї [Пиворович, 2004, с. 86].

Надзвичайний інтерес становлять результати досліджень Торговицького комплексу пам'яток золотоординської культури на Східному Поділлі (міського центру та могильника), розташованого далеко на північ від інших міських центрів Золотої Орди. Він втілює виразні риси міської золотоординської культури та дозволяє порівняти окремі регіональні осередки [Бокій, Козир, 2003, с. 41–84; Бокій, Козир, Позивай, 2006, с. 4–18; Козир, Позивай, 2011, с. 201–204]. Антропологічне вивчення матеріалів могильника дозволило отримати дані про етнічний склад населення, генетичний зв'язок з попередньою автохтонною популяцією, встановити нові факти впливу населення Південної України на формування антропологічного типу українців [Литвинова, 2003, с. 85–94; 2006, с. 88–92].

З південних поховальних пам'яток на особливу увагу заслуговують дослідження великого ґрунтового могильника Мамай-Сурка на березі Каховського водосховища в Запорозькій обл. Могильник належить до кінця XIII – початку XV ст., його розкопки тривали з 1989 р. до 2006 р. [Сльников, 1991; 2000, с. 42–53; 2001; 2006]. Він становить значний інтерес з вивчення культурної належності інвентарю та антропологічного складу похованих, зокрема завдяки масовому матеріалу. Надзвичайно важливими є також висновки Л.В. Литвинової щодо антропологічного матеріалу з ґрунтового могильника Мамай-Сурка, які свідчать про присутність тут осілого населення, що проживало в Нижньому Подніпров'ї у XII–XV ст., характерного й для інших пам'яток цього регіону [Литвинова, 1996, с. 298–302]. Антропологічні дослідження разом з аналізом речового матеріалу дозволили автору виділити

дві хронологічні групи пам'яток [Литвинова, 1996, с. 299], які поділяються на могильники, які почали формуватися у другій половині XIII ст. і припинили своє існування у 30–40-ті рр. XIII ст. та могильники, що функціонували з 60-х рр. XIII ст. до початку XIV ст. (Каїри) та з кінця XIII ст. до початку XV ст. (Мамай-Сурка). За спостереженням М.В. Єльникова, матеріальна культура першої групи близька до пам'яток Середнього Подніпров'я XII–XIII ст., у другій – простежується збільшення речей, які походять із золотоординських центрів Поволжя, Подоння та Північно-Західного Причорномор'я [Єльников, 2002, с. 72].

Важливим доробком у вивченні нижньодніпровських могильників (Кам'янка, Каїри, Благовещенка та Мамай-Сурка) були палеоантропологічні дослідження, які дозволили виявити основні етнічні групи та динаміку міграцій населення, розташування масивів осілого населення у Центральній Україні та на Південному Подніпров'ї (Г.П. Зиневич, Т.С. Кондукторова, Л.В. Литвинова та ін.).

Ще одним помітним внеском у вивчення поховального обряду золотоординського періоду є результати розкопок ґрунтового могильника Ляпинська балка в Північно-Східному Приазов'ї [Евглевский, Кульбака, 2003, с. 363—404].

Загалом підсумки вивчення поховальних пам'яток Нижнього Подніпров'я підведені в дисертаційному дослідженні М.В. Єльникова [Єльников, 2006]. Автор вважає, що можна виділити три хронологічні періоди їх вивчення: друга половина XIX ст. – 30-ті рр. XX ст., коли відбуваються публікації випадкових знахідок і перші археологічні дослідження Д.Я. Самоквасова, Д.Я. Яворницького, В.І. Гошкевича; 50–70-і рр. XX ст., коли відбуваються значні за обсягом польові дослідження в зонах новобудов, особливо в зоні спорудження Каховської ГЕС; третій етап, який почався з 80-х рр. за висловом М.В. Єльникова „відзначається суттєвими змінами в осмисленні малодосліджених сторін золотоординської тематики у вітчизняній історіографії” [Єльников, 2006, с. 4–5]. Саме в цей час „формується новий

підхід до розуміння Золотої Орди як феномену співіснування осілої і кочової людності” [Єльніков, 2006, с. 5]. Як вважає М.В. Єльніков, це започатковано відкриттям В.В. Отрощенком поховання “Чингульського хана” та схожих комплексів поховань кочовиків на Херсонщині, Дніпропетровщині та Запорожжі [Єльніков, 2006]. Матеріали до археологічної карти кочівницьких старожитностей, насамперед, золотоординських пам’яток в межах Одещини та Молдови були зібрані Т.Д. Позивай [Позивай, 2011, с. 24–34].

1.2.4.3. Пам’ятки османського періоду.

З кінця 80–90-х рр. ХХ ст. ідеї цілеспрямованого вивчення пам’яток османського часу набувають формату нового напрямку археологічних досліджень.

У 1993 р. на північній ділянці фортеці Ізмаїл В.С. Бейлекчі проведено дослідження цвинтаря, площа якого сягає майже 3 га. У 1994–1996 рр. охоронні дослідження на території фортеці Ізмаїл були продовжені С.В. Гумашьян [Гумашьян, 2000, с. 31–33]. Вони проводились у різних частинах фортеці. У центральній частині, де за картою-схемою Ізмаїла 1790 р. був розташований житловий квартал, знайдено господарські комплекси, бруківку та ями. С.В. Гумашьян інтерпретувала розкопані комплекси як залишки господарсько-виробничого призначення мусульманської садиби. Автором простежено декілька будівельних періодів функціонування садиби: від найбільш раннього, що датується знаходженням срібної акче ХVІІ ст. на підлозі до пізніших, які датуються ХVІІІ ст. У будинку знайдено скарб із 370 монет. Переважну більшість складають турецькі монети, але разом з тим є три срібні європейські монети, зокрема угорські кінця ХVІ ст. [Гумашьян, 2000, с. 32]. Автором знайдено значну кількість різноманітних знахідок (понад 2,5 тис.), які репрезентують різні сфери матеріальної культури ХVІІ – початку ХVІХ ст.

На північній ділянці фортеці між західним і східним валом продовжено розкопки мусульманського цвинтаря, розпочаті В.С. Бейлекчі [Гумашьян, 2000, с. 3]. Поховання належать ногайському населенню ХVІІІ ст., про що свідчить обряд поховання (орієнтація головою на захід, руки зігнуті в ліктях, кисті рук

на животі) та інвентар. Крім того, на західній ділянці фортеці здійснено зачистку фрагмента валу XVIII ст. [Гумашьян, 2000, с. 33].

У 1999—2000 рр. Міжнародною Південною середньовічною експедицією під керівництвом автора проведено оглядові обстеження нерухомих османських пам'яток на території Одеської (Білгород-Дністровський, Ізмаїл, райони компактного проживання гагаузів), Хмельницької (Кам'янець-Подільський), Чернівецької (Хотинська фортеця) областей, кримськотатарських і османських пам'яток Криму (понад 100 нерухомих пам'яток), комплексу Бахчисарайського палацу та Старого міста, міст і поселень від Євпаторії на північному заході Кримського півострова до Керчі на сході (мечеті, медресе, укріплення, караван-сараї, фонтани, лазні, поховальні пам'ятки — тюрбе та цвинтарі). Крім того, відбулося ознайомлення з колекціями музеїв Києва, Одеси, Миколаєва, Очакова, Кам'янця-Подільського, Ізмаїлу, Кілії, Білгорода-Дністровського. У 2000 р. та 2006 р. нами проведено огляд місця розташування Кілійської фортеці, яке простежуються лише за залишками валу.

У 2004–2006 рр. здійснено візуальні обстеження піщаного кар'єру Молога та його оточення. У 2006 р. також були здійснені візуальні обстеження в районі Овідіополя (Ю.В. Болтрик, І.В. Карашевич) і Татарбунара (І.В. Карашевич).

З середини 90-х рр. ХХ ст. дослідження з історичної географії, зокрема картографування археологічних пам'яток певної території, пошук, публікація та інтерпретація деяких писемних джерел щодо історії Північного Причорномор'я, а саме: Одеси, Очакова та Білгорода, зайняли провідне місце в багатьох працях І.В. Сапожнікова [Сапожников, 1998; 1999; Сапожников, Солодова, 1999, с. 310–325; Сапожников, 2000; Сапожников, Бруяко 2000, с. 443–451; Сапожников, 2000, с. 259–265; 2001, с. 176–186; Сапожников, Кожукару, 2001, с. 189–194; Сапожников, 2001, с. 106–109; 2002, с. 136–143; 2003, с. 317–319; Сапожников, Сапожнікова, 2005, с. 8–50; Сапожников, 2005, с. 51–79 та ін.]. Одним з напрямів його досліджень, безпосередньо пов'язаних з тематикою співіснування різних етнокультурних осередків, є вивчення деяких

пам'яток Чорноморського козацтва, зокрема кам'яних хрестів цвинтарів [Сапожников, 1996, с. 86–99; Сапожников, Слюсар, 1996, с. 97–100; Сапожников, 1997, с. 134; Сапожников, Сапожникова 1998; 1999, с. 78–90; Сапожников, 2001, с. 95–99; 2002, с. 52–59; 2003, с. 240–244]. У 2006–2007 рр. І.В. Сапожниковим здійснені також розкопки в Ізмаїлі, які дозволили відкрити ділянки османської забудови, визначити взаємозв'язок окремих структур.

Відбувалися і подальші розвідкові роботи в Білгороді-Дністровському, Овідіопольському та інших районах Одеської обл. з пошуку поселень татарського та османського часів. Так, у 1998 р. Молозькою експедицією на чолі з А.Е. Малюкевичем під час охоронних досліджень могильника римського часу Молога II, розташованого на правому березі Дністровського лиману, було виявлено об'єкти турецького часу (XVII–XVIII ст.), досліджено зольник, а також шість господарських ям [Малюкевич, 1999, с. 38–44].

До наукового обігу частково введені колекції османських речей О.В. Бодянського, опубліковані пізніше О. Мірущенком. Серед них – пряжка у формі трилисника та люльки XVIII ст. [Мирущенко, 2001, с. 95–98].

У південно-західному регіоні відбуваються планомірні археологічні дослідження (2004–2010 рр.) на території Хотинської фортеці, значне місце серед знахідок посідають матеріали османської культури — кераміка художнього центру Кютах'я та люльки [Мисько, 2009, с. 277–279; 2009а, с. 63–68].

Питання вивчення кордону Османської імперії на Лівобережному та Правобережному Подніпров'ї, характеру колонізації Північного Причорномор'я на основі співставлення археологічних і писемних джерел були підняті в публікаціях В.М. Тимченко. Одна з них присвячена введенню до наукового обігу матеріалів пам'яток, які на думку автора, належали до Таванської переправи на Дніпрі [Тимченко, 2003, с. 328–334]. Остання відіграла важливу роль у відносинах козаків з „нехристиянським населенням степу” [Тимченко, 2003а, с. 328]. В іншій праці В.М. Тимченко робить спробу визначити локалізацію фортеці Аслан-Кермен. На його думку, на лівому березі

Дніпра в районі сучасного міста Каховка могла бути й інша фортеця, згадана в історичних джерелах – Аслан-Кермен [Тимченко, 2004, с. 233]. За матеріалами писемних джерел і спираючись на результати досліджень нашої експедиції, В.М. Тимченко робить спробу локалізації Очакова та його окремих частин, а також наводить статті законів султана Селіма II, які є важливим джерелом вивчення економіки міста середини XVI ст., його торговельних зв'язків з українськими землями та іншими територіями [Тимченко, 2004, с. 149–157].

Археологічні дослідження Очакова та його околиць були розпочаті в 1989 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом С.О. Біляєвої. До кінця 80-х рр. він не був об'єктом планомірних археологічних досліджень.

Уже перші розвідки засвідчили наявність потужного культурного шару в історичній частині міста, що надало можливість продовжити та розширити роботи в майбутньому. На підставі картографічних матеріалів, писемних джерел і матеріалів розкопок локалізовано місцезнаходження найдавнішої фортеці на карті сучасного міста, здійснено стаціонарні дослідження на замчищі біля колишньої будинку синагоги першої половини XIX ст.; в уроч. Левада неподалік від будинку колишньої турецької мечеті, ногайської юрти за межами фортеці, турецького валу. Також здійснено археологічні розвідки в межах заповідної зони. Спелеоархеологічним загоном експедиції під керівництвом Т.А. Бобровського здійснено певні обстеження локалізації входів та галерей підземного міста. Значне розширення масштабів досліджень в Очакові відбулося у 1997–1998 рр. під час роботи Міжнародної українсько-турецької експедиції Інституту археології НАН України та Турецького історичного товариства. Проведено розкопки залишків турецької фортеці XVIII ст. на о. Березань (В.М. Якубов).

У 2009–2011 рр. дослідження на Кінбурні були продовжені експедицією ІА НАНУ (керівник С.О. Біляєва). Здійснено уточнення локалізації укріплень фортеці, обмірні роботи, зафіксований культурний шар XVII–XIX ст. та будівельні залишки XVIII–XIX ст. османського та російського періоду.

Білгород-Дністровський. У процесі досліджень античної Тіри наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. експедиціями під керівництвом І.В. Бруяко, В.М. Зубаря, Т.Л. Самойлової, Н.О. Сон, О.А. Росохацького були знайдені і матеріали середньовічного шару Білгорода. Під час роботи українсько-румунської експедиції проводилися дослідження і античного, і середньовічного Білгорода під керівництвом Т.Л. Самойлової, що дало можливість продовжити багатолітні дослідження А.О. Кравченко. На західній ділянці в процесі розкопок 1999–2002 рр. відкрито квартал золотоординського міста [Самойлова, Кожукару, Батизат, Богуславський, Смольянинова, 1999, с. 145–146; Самойлова, Кожукару, Смольянинова, Богуславський., Остапенко, 2003, с. 249]. На Центральному розкопі в південній частині виявлено шар турецького періоду, на якому було простежено сліди пожежі, в якій загинула дерев'яна будівля. На думку авторів розкопок, ці залишки можна пов'язати з осадю Білгородської фортеці 1484 р султаном Баязідом [Самойлова, Кожукару, Батизат, Богуславський, Смольянинова, 1999, с. 145]. Під шаром турецького часу також були виявлені залишки двох приміщень ХІІІ–ХІV ст., які перекривали башту, що належала до античного часу. На Південній ділянці також виявлено досить щільну забудову золотоординського періоду. Тут зафіксовано яму для випалу вапна та житлові будівлі [Самойлова, Кожукару, Смольянинова, Богуславський, Остапенко, 2003, с. 252]. В останнє десятиліття масштаби вивчення середньовічних нашарувань фортеці значно збільшились. Досліджуються будівельно-архітектурні об'єкти у Цивільному та Громадянському дворах фортеці, та інших ділянках як усередині, так і за її межами. Керамічні матеріали середньовічного Білгорода, переважно золотоординського часу, частково опубліковані Г.С. Богуславським (Богуславський, 1998, с. 45–48; 2002, с. 265–284; 2003, с. 13, 14; 2005, с. 378–381 та ін.).

До історико-архітектурного аспекту вивчення розбудови фортеці належить дослідження І.В. Сапожнікова та І.В. Бруяко, які на основі порівняльного аналізу фортифікації молдавського й османського періодів

дійшли до висновку, що за османських часів фортеця практично не була перебудована, а турки лише проводили неодноразові ремонтні роботи, несуттєві реконструкції та ремонти окремих ділянок, а наприкінці XVIII ст. — роботи зі спорудження валгангу [Сапожников, Бруяко, 2000, с. 451].

Цілеспрямоване археологічне вивчення Аккермана османських часів розпочинається з відкриття залишків османської лазні на території Нижнього двору фортеці в 1998 р. професором Б. Ерсойем (Туреччина).

У 1999–2010 рр. експедицією Інституту археології НАН України (керівник С.О. Біляєва) за участю Ю.В. Болтрика, О.Є. Фіалко, І.В. Карашевич здійснено археологічні дослідження на території Нижнього двору та в рові Аккерманської фортеці. Стаціонарними розкопками досліджено османську лазню, барбакан, відкрито башту в рові фортеці.

Археологія пам'яток Османської імперії на території України постала важливою частиною актуального напрямку світової археології. Це підтверджує той інтерес, який викликають результати східноєвропейських досліджень у провідних вчених і науково-дослідницьких центрів світу. На жаль, за браком інформації, розробки українських вчених часом із запізненням ставали відомими у світовій науці. Про це свідчить перелік публікацій, використаних у спеціальному дослідженні одного з найвідоміших фахівців у галузі османської археології Дж. М. Роджерса [Rogers, 2003, с. 41–46]. З іншого боку, це перша публікація результатів дослідження матеріалів османської культури на теренах Східної Європи.

Аналіз історіографії та історії вивчення проблем, пов'язаних з темою дисертації, свідчить про неоднозначність і нерівномірність вивчення окремих хронологічних етапів і їхніх особливостей. Існують різні, навіть протилежні оцінки характеру контактів у кожній ланці процесу, а саме: Русь і кочовики XII—XIII ст.; українські землі та Золота Орда; Україна та Османська імперія [Беляєва, 2010, с. 42–56].

Загалом можна виділити декілька хронологічних періодів досліджень, які відрізняються за характером і змістом:

1. Кінець XVIII – перша половина XIX ст.

Формування історичних концепцій щодо оцінки відносин кочових суспільств і осілого населення Східної Європи на основі писемних джерел;

2. Середина XIX ст. – кінець 30-х рр. XX ст.

Подальший розвиток історичних концепцій; початковий етап археологічних обстежень і розкопок пам'яток, зокрема курганів кочовиків у різних частинах України; накопичення різнокультурних матеріалів Північного Причорномор'я, переважно під час досліджень античних пам'яток;

2. 40–80-ті рр. XX ст.

Фіксація золотоординських і османських пам'яток у процесі суцільного картографування території Півдня України; отримання масових матеріалів у зонах новобудівних рятувальних робіт, зокрема половецьких поховань; вивчення міських золотоординських центрів і поселень Нижнього Подніпров'я, що сприяло накопиченню бази археологічних матеріалів, необхідної для аналізу взаємостосунків.

Розробка історичної періодизації розвитку кочових суспільств, визначення основних складових синкретичної матеріальної культури кочовиків. Вирішення питань спадкоємності традицій давньоруської матеріальної культури, її безперервного зв'язку з культурою України на основі археологічних досліджень; поступове накопичення артефактів щодо оцінки запровадження елементів тюркської культури в етнокультурне середовище відповідних регіонів України.

4. 90-ті рр. XX – перше десятиліття XXI ст.

Подальша розробка теоретичних питань діалогу культур, запровадження цивілізаційних підходів. Початок цілеспрямованого дослідження археологічних пам'яток османського прикордоння, дослідження взаємозв'язків та інтеграційних проявів у матеріальній культурі.

За час досліджень проблематики тюрко-східнослов'янських стосунків по суті визначилися такі основні напрями їхніх оцінок:

1. Негативна оцінка результатів втручання тюркських народів у існування східнослов'янського середовища від Давньої Русі до України часів козацтва та Нового часу, до повного заперечення впливів у матеріальній культурі. Такий підхід був особливо характерним для оцінки стосунків з кочовиками у давньоруський час, монголо-татарами й османами у працях істориків ХІХ – початку ХХ ст. У вивченні проблематики відносин спільнот осілого та кочового світу східноєвропейського простору, яке почалося ще наприкінці ХVІІІ ст., багато уваги приділялося ролі монгольської навали, її наслідків для подальшого розвитку Русі. Уже на початку досліджень сформувалися протилежні позиції, у яких переважала негативна оцінка. Усі негаразди другої половини ХІІІ–ХІV ст. пояснювалися сумними подіями монгольського панування, зовнішнім чинником, було сформовано тезу про його значення як хронологічні межі в історичному розвитку руських земель. З одного боку, за навалою стояла руйнація багатьох населених пунктів, величезний удар по найуразливіших галузях ремесла, загибель людей, моральні аспекти, що відбилися в писемних джерелах і народному епосі. З іншого боку, пояснення складності ситуації, в якій опинилися руські землі, заважало розумінню сутності історичного процесу на Русі з точки зору внутрішніх чинників соціально-економічного розвитку. З накопиченням археологічних матеріалів як на Північному Сході так і на Півдні Русі було встановлено продовження давньоруських традицій, і навіть не в застиглому стані, а з поступовим поживленням, новими рисами етнокультурного розвитку та економічної системи. Абсолютно слушним є необхідний диференційований підхід для характеристики окремих галузей виробництва, і насамперед, базового сектору економіки – аграрного. Завдяки історичним і археологічним дослідженням останніх десятиліть реальною стала можливість зрозуміти стадіальні перетворення в розвитку середньовічної Русі. Вони дозволяють звернутися глибше до загальних тенденцій і проявів локальних особливостей співіснування слов'янського та тюркського світу в другій половині ХІІІ–ХІV ст.

2. Позитивна оцінка наслідків взаємодії кочовиків та осілих народів, аж до повного заперечення негативних впливів монголо-татарської навали та наступного панування в землях Русі.

3. Визнання розмаїття контактних проявів і впливів. Подальша конкретизація особливостей відносин на різних етапах історичного розвитку, підсилена появою та накопиченням археологічних джерел, зростанням інтересу до специфіки кочового способу існування, що інколи призводило до помилкових оцінок перспектив існування кочових спільнот, однобічних висновків щодо подолання протилежності між осілим і кочовим способом існування лише за рахунок втрати останнього. Поступовий перегляд застарілих оцінок періоду дозволяє перейти до розгляду кожної системи – Русі і Золотої Орди з точки зору цивілізаційного підходу, а отже і співвіднести прояви контактів з боку кожного типу цивілізації. Відбувається значний прогрес у вивченні проблематики золотоординського та османського періодів, контактів українського та тюркського суспільств; істотне зростання джерельної бази за рахунок масового матеріалу міст, поселень і могильників золотоординського часу.

Відмітимо й формування нового стратегічного напрямку досліджень — цілеспрямованого пошуку, обстеження та вивчення пам'яток османської присутності на території України. Вивчення міст-фортець Північного Причорномор'я, а також тих, що входили до Османської імперії на Поділлі та Буковині, уявлення про складові елементи культури, їх походження.

Останні десятиліття відзначені надзвичайним зростанням досліджень пам'яток середньовіччя та Нового часу на території України. Вивчення міст, поселень, козацьких січей, інших оборонних структур надали підстави для здійснення аналізу складу матеріальної культури українських земель, співвідношення різних етнічних елементів, зокрема впливу тюркської культури на формування та розвиток української культури, його конкретні прояви. Накопичено значний обсяг джерел, необхідних для розв'язання проблематики діалогу слов'янської та тюркської культур на території України, нового бачення

міжцивілізаційних стосунків, місця українських земель у євразійському ареалі в фінальному середньовіччі та на початку раннього модерну.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПІДХОДИ, МЕТОДИКА ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕНЬ

2.1. Методологічні підходи та методика досліджень.

Методологія дисертації побудована на основі цивілізаційного підходу до історичного процесу як найважливішого інструменту сучасної археологічної науки. Він прийшов на зміну формаційному підходу, що виходив з примату економіки в структурі суспільства, і водночас недооцінював соціокультурну сферу [Кузык, Яковец, 2006, с. 12–26]. Не зважаючи на довгу історію розвитку теорії цивілізації, становленням цивілієграфії, як науки про цивілізації відбувається наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. На центральне місце сучасного етапу досліджень були поставлені проблеми сутності, динаміки, різноманітності та взаємодії цивілізацій. [Черняк, 1996].

Треба відзначити, що на сьогодні не існує єдиного визначення, що таке цивілізація, недостатньо розроблені критерії виділення локальних цивілізацій. Так, теоретик цивілієграфії Є.Б. Черняк вважає, що “цивілізація — це саморушна цілісна система, яка охоплює одну або декілька соціоетнічних спільнот або й усе людство у цілому” [Черняк, 1996, с. 71]. На його думку, локальна цивілізація створюється на основі одного або декількох етносів, включає райони з порівняно однаковим рівнем господарського розвитку, має переважно прибічників однієї релігії, складається з людей, пов’язаних спільною історичною долею, спільною культурною спадщиною” [Черняк, 1996, с. 184]. Таким структурам відповідають локальні цивілізації території України, які розглядаються нами у визначених хронологічних межах. Надзвичайно важливим у дослідженні взаємодії цивілізацій є врахування дії закону історичної кореляції, завдяки чому відбувається швидке підтягування рівня одних цивілізаційних структур до інших [Черняк, 1996, с. 742]. Наслідки або певні дії таких процесів можливо простежити і на основі археологічних

досліджень широкого хронологічного діапазону. У той самий час Є.Б. Черняк не вводить у поняття цивілізації такий важливий чинник, як наявність держави. Навпаки, на думку К.П. Бунятян, з якої погоджуються автори монографічного дослідження, присвяченого цивілізаційній історії України М.Є. Горелов, О.П. Моця, О.О. Рафальський [Цивілізаційна, 2006, с. 14], “цивілізація – це той стан суспільства, якому притаманна державна система управління, соціальна стратифікація (елітарне суспільство на противагу первісному егалітарному), різні форми експлуатації” [Бунятян, 1999, с. 137–138].

Цивілізаційний процес охоплює два основні етапи — становлення цивілізації, коли не всі її складові реалізувалися в суспільному розвитку, і розвиток цивілізації з її ритмами, злетами та падіннями, коли присутні всі її елементи. Перший ступінь характеризується терміном “протоцивілізація”, який можна застосувати до багатьох суспільств, що переходили від первісного вождізму до державності [Кузык, Яковец, 2006, с. 93; Цивілізаційна, 2006, с. 14, 15]. Не зважаючи на певні відмінності у визначенні основних рис, притаманних локальним цивілізаціям, у наукових уявленнях сучасного етапу розвитку теорії цивілізацій, переважають спільні дефініції їх сутності.

Так, К.П. Бунятян вважає, що “своєрідність кожної цивілізації визначається конкретним проявом указаних чинників, а також специфікою культури — світоглядною системою, архітектурними та загалом мистецькими канонами, релігією, зрештою менталітетом” [Бунятян, 1999, с. 138]. На думку провідного фахівця з теорії циклізму Ю.В. Яковця, локальні цивілізації відображають культурно-історичні, етнічні, релігійні, економіко-географічні особливості окремої країни, груп країн, етносів, пов’язаних спільною долею, які віддзеркалюють і переломлюють ритм суспільноісторичного прогресу, можуть або опинятися у його епіцентрі, або віддалятися від нього. Кожна локальна цивілізація має свій ритм, більш-менш синхронізований з ритмом світових цивілізацій [Яковец, 1997, с. 42].

У дослідженні проблематики взаємодії цивілізацій важливим є розуміння того, в яких співвідношеннях перебувають сфери відносин, що відповідають критеріям “міжцивілізаційних” і “міжкультурних” контактів.

Дотримуючись уставлених вище понять, міжцивілізаційні контакти вміщують широкий і різноманітний спектр стосунків, тоді як міжкультурні контакти віддзеркалюють вужчу сферу відносин, зокрема в матеріальній культурі, що входить до джерельної бази археологічних досліджень. Таким чином, міжкультурні контакти є складовою частиною міжцивілізаційних контактів.

Теорія цивілізацій, на думку теоретиків цивіліографії, належить до ключових елементів археології [Кузык, Яковец, 2006, с. 100]. На наш погляд, це обумовлено тим, що археологічна наука має у джерельній основі саме матеріальні залишки різних цивілізацій у вигляді археологічних культур і етнокультурних спільнот, здатна фіксувати поширення та зміни в їхньому розвитку, визначити контактні зв'язки та побудувати типологічно-хронологічну класифікацію артефактів. Вона практично постає одною з головних галузей наукових знань щодо реконструкції перелічених вище ознак локальних цивілізацій, а в сукупності і світових цивілізацій минулого.

У представленій дисертації на матеріалах України охоплено важливий період розвитку світової цивілізації – від середньовічної до ранньоіндустріальної, розглядаються дві гілки цивілізаційного процесу. Звернення до тематики взаємодії цивілізацій є першою спробою конкретизації одного з актуальних напрямів наукового знання за археологічними матеріалами протягом широкого хронологічного періоду. Культурні надбання державних утворень, що існували на території України, склали органічний симбіоз, “унікальну можливість акумулювати у своїй цивілізаційній моделі не тільки все краще, що було напрацьовано нацією протягом її існування, і й найліпші зразки цивілізаційного досвіду інших держав світу” [Цивілізаційна, 2006, с. 15–16].

Виходячи з цивілізаційного поділу історії України, запропонованого авторами вищезгаданій праці [Цивілізаційна, 2006], можна відзначити наступні етапи розвитку слов'янського світу України XIII–XVIII ст.:

I. Фінальний етап давньоруської цивілізації у її південноруському локальному варіанті (перша половина XIII ст.) з тенденціями кризи попередніх цивілізаційних основ і певних кроків до становлення нової локальної цивілізації.

II. Постдавньоруська перехідна доба від давньоруської до козацької цивілізації. Вона поділяється на два етапи.

1. Етап кризи давньоруської цивілізації (середина XIII ст.) та поступової стабілізації господарства, торгівлі, матеріальної культури (кінець XIII – перша половина XIV ст.), обумовлені внутрішніми (перехідна доба до нової локальної цивілізації, втрата незалежності) та зовнішніми чинниками (монгольська навала та панування).

2. Етап “реліктового стану” та перехідних трансформацій (середина XIV – середина XVII ст.), для якого характерне збереження спадкоємності матеріальної та духовної культури Давньої Русі з поступовим формуванням рис нової слов'янської цивілізації – козацької – в умовах литовсько-польського панування.

III. Українська козацька цивілізація (друга половина XVII–XVIII ст.). Її основні риси визначено й обґрунтовано у відповідному розділі “Цивілізаційної історії” [2006, с. 243–244]. Матеріальна культура козацького періоду відповідає статусу нової локальної цивілізації. Він ускладнений поділом України між Польщею та Росією, що завадило остаточному оформленню самостійної державності української нації.

З іншого боку, ми маємо низку тюркських суспільних організмів: протоцивілізацію половців, Золотоординську цивілізацію, Кримський ханат та Османську цивілізацію. Усі вони поєднують певні елементи кочових і осілих суспільств, з відповідним співвідношенням і домінантою у цивілізаційному організмі. Як свідчать результати фундаментальних досліджень, суспільства

Сходу, зокрема кочові, не вписуються в ортодоксальну схему формаційного підходу [Крадин, Скрынникова, 2006, с. 19]. Проте феодалізм кочовий і осілий мають основні спільні ознаки і, таким чином, це просто феодалізм [Козьмін, 1934, с. 73]. Тому використання цивілізаційного підходу є значно продуктивнішим.

Методика досліджень включає універсальні та спеціальні методи, що відповідають завданням дослідження. Це обумовило використання системного аналізу, порівняльно-історичного, типологічного, статистичного, стилістичного та планіграфічного методів з метою аналізу взаємодії слов'яно-тюркських міжцивілізаційних стосунків. В основу порівняльних досліджень покладено певні еталонні пам'ятки слов'янських і тюркських цивілізацій, або їхнього локального прояву на території України на різних етапах історичного розвитку XIII–XVIII ст. Щодо використання типологічного методу, то в роботі застосовано результати розробок автора та типологічні класифікації різних категорій артефактів, здійснених іншими дослідниками, широко відомі або загальноприйняті в світовій науці. Методи статистичного аналізу використано для опрацювання масового археологічного матеріалу, зокрема кераміки. Їх результати представлені у відповідних розділах і додатках. У дослідженні інтеграційних проявів певних категорій матеріальної культури локальних цивілізацій, поряд з іншими методами, застосовано стилістичний аналіз. Завдяки використанню методики планіграфії артефактів постала можливість реконструкції деяких архітектурно-археологічних об'єктів, уточнення розташування певних будівельних структур тощо. У процесі досліджень використано також деякі результати, отримані завдяки застосуванню методів природничих наук.

2.2. Джерела.

2.2.1. Археологічні джерела. Типи та регіональні особливості пам'яток.

В основу джерельної бази роботи покладено матеріали археологічних пам'яток, здобутих, насамперед, під час розкопок автора дисертації, а також матеріали інших дослідників, що були введені до наукового обігу (58 пам'яток,

Додаток А). Крім того, застосовано деякі писемні та етнографічні джерела, матеріали музейних колекцій України та закордону.

Тематичний поділ дисертаційного дослідження побудовано за етапами взаємодії слов'янських і тюркських локальних цивілізаційних осередків протягом XIII–XVIII ст. Кожний з них представлений певними археологічними джерелами: нерухомими пам'ятками, колекціями артефактів і окремими знахідками. Завдяки археологічним дослідженням пам'яток слов'янського та тюркського етнічного походження за півтора століття їхнього вивчення і, насамперед, в останні десятиліття, накопичено значну джерельну базу колекцій матеріальної культури. Вона репрезентує різні сфери функціонування локальних цивілізацій на території України. Початком відліку є перша половина XIII ст., до монгольської навали, наступний період відбиває взаємодію різнокультурних осередків під час формування та розвитку західного ареалу золотоординської цивілізації з середини XIII до середини XIV ст.; українсько-османські культурні контакти з кінця XV до XVIII ст. включно. Вважаємо доцільним спиратися, насамперед, на пам'ятки, які мають еталонний статус для певних цивілізаційних осередків території України, надати характеристику й аналіз основних категорій артефактів, які дозволяють розкрити специфіку їхньої взаємодії. Останні характеризують різні сфери господарської діяльності, торгівлі, військової справи, побуту населення, що були притаманні для кожного періоду співіснування слов'янських і тюркських осередків на теренах України. Значна частина артефактів має чіткі риси господарського спрямування та професійної діяльності населення. Вони здебільшого відображають певний технологічний етап розвитку суспільства та можуть бути тотожними в різних етнічних групах, відповідно до типів господарської діяльності та галузей ремесла. Головну увагу зосереджено на тих категоріях археологічних матеріалів, які є найбільш інформативними для висвітлення тематики міжцивілізаційних контактів, етнокультурних зв'язків та інтеграційних проявів. До основних представницьких категорій артефактів належить керамічний комплекс, зокрема хроноіндекатори – предмети, які

визначають основні риси певних цивілізаційних осередків кожного періоду, для хронологічних співставлень також потрібні побутові речі – носії модних тенденцій і стилів певного часу, як наприклад, прикраси та нумізматичні знахідки, необхідні для абсолютної хронології.

Кожний цивілізаційний осередок представлено певними типами пам'яток.

Оснoву вивчення контактів **південноруських князівств і Половецької землі** в першій половині XIII ст. (рис. 1) за даними археології складають матеріали поховальних пам'яток. За розташуванням половецьких статуй визначено кордони Половецької землі, початковий і наступні етапи розселення [Плетнева, 1981, с. 220]. Центральне місце належить пам'яткам межиріччя Дніпра та Донця з Приазовським степом включно, де зафіксовані найраніші половецькі статуї [Плетнева, 1981, с. 220]. Звідси розселення просувається до Дністра, де також мешкали нащадки печенігів, так звані “дикі половці”, один з курганних могильників яких розміщувався біля с. Кам'янка Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл. і був розкопаний М.Ю. Бранденбургом у 1899 р. [Бранденбург, 1908; Плетнева, 1973; Степи, 1981, с. 221; Українські колекції, 1997, с. 147]. Інвентар поховань дозволяє скласти уявлення про різнобічне контактне середовище половців Дністровсько-Дніпровського межиріччя, Лівобережжя Дніпра до Верхнього Донця з різними країнами тогочасного світу, зокрема з Руссю (Степи, 1981; Отрощенко, Рассамакін, 1986, с. 14–36; Отрощенко, 2007, с. 164–166; Кубишев, 1988, с. 44–46; Купрій, 1990, с. 143–144; Болтрик, Фіалко, 1993, с. 14–16 та ін.).

Контакти слов'янського та тюркського населення прикордоння Русі, зокрема у Пороссі, простежуються за матеріалами городищ і могильників [Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 30–62; Моця, 1987; 1993; 2000 та ін.].

Пам'ятки Південного Подніпров'я відбивають надзвичайно строкатий етнокультурний простір. Північний кордон Половецького степу (Дешти Кипчак) проходив на Лівобережжі в межиріччі Ворскли та Орелі, на Правобережжі — в межиріччі Росі та Тясмину. Тут жили не лише половці, але й алани, ясси, хозари, гузи, косоги [Степи, 1981, с. 257; Плетнева, 1990;

Толочко, 1999, с. 111–117; Бубенок, 2007, с. 73, 77]. На території Половецької землі представлені пам'ятки і кочового, і осілого населення. Серед останнього більшість належала слов'янському компоненту, що склався переважно з переселенців з території Русі та нащадків салтівської культури [Бубенок, 2007, с. 74]. Культуру осілого та кочового населення, наслідки їхніх контактів репрезентують матеріали поселень і могильників, що розташовані по обидва береги Дніпра, інколи на його островах [Козловський, 1985, с. 62–71; 1992].

Серед окремих знахідок першої половини XIII ст. слід відзначити артефакти, що належать іншому тюркському утворенню – Сельджуцькому султанату. Вони також свідчать про контакти Русі із зовнішнім тюркським середовищем [Івакін, 1996, с. 194—196].

Джерельна база вивчення міжкультурних взаємовідносин **Південної Русі та Золотої Орди** включає широкий комплекс пам'яток, які належать і Русі, і Золотій Орді (рис. 2). У південноруських землях це:

- міста, укріплені та неукріплені поселення зі слідами руйнації та стагнації або й повного знищення населених пунктів;
- поселенські пам'ятки, що не постраждали під час навали та продовжували існувати надалі; пам'ятки, де фіксуються сліди відновлення та подальшого розвитку;
- міста, поселення та могильники, що виникли в золотоординський період;
- золотоординські пам'ятки та артефакти, що зафіксовані на теренах південноруських земель, зокрема нумізматичні матеріали.

На території золотоординських володінь у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї це міста, поселення, курганні та ґрунтові некрополі.

Щодо **Османських володінь** на території сучасної України, то це нерухомі пам'ятки, розташовані на територіях, які входили в різні часи до складу Османської імперії — після 1475 р. і до середини XIX ст. (рис. 3). Це Крим, Північне Причорномор'я, Приазов'я, Північна Буковина, Східне Закарпаття, Західне Поділля, Правобережна Наддніпрянщина, Нижнє Подніпров'я [Кресин, 2004, с. 195]. Форпости Османської імперії були

розташовані у фортецях, побудованих попередніми господарями міст або турками. Крім захисту кордонів імперії, вони здійснювали й інші функції, залежно від регіональної специфіки: торговельно-економічні та адміністративні. Навколо фортець існували міські осередки.

Артефакти, що належать османській культурі, представлені в культурному шарі османських фортець, міст, поселень. Вони трапляються на археологічних пам'ятках українських земель: містах, поселеннях, козацьких січах як предмети торговельно-економічних стосунків, подарунки та трофеї. Тою чи іншою мірою артефакти, що належать османській культурі, трапляються практично по всій території українських земель. Вони представлені в колекціях багатьох музеїв історичного та краєзнавчого профілю. У той самий час пам'ятки, які можуть бути використані для дослідження проблематики слов'яно-тюркських відносин, вивчені нерівномірно. Їхнє картографування та каталогізація потребують окремих спеціальних досліджень. Переважна більшість поселенських пам'яток, залучених до дисертації, є багатошаровими й охоплюють декілька культурно-хронологічних періодів, тому вважаємо за доцільне надати перелік і характеристику основних, найінформативніших пам'яток за регіональним принципом.

Археологічні пам'ятки, розглянуті в дисертації, розташовані у великому ареалі Правобережної та Лівобережної України і належать переважно до лісостепової (Центральна Україна) та степової смуги (Північне Причорномор'я). У регіональному та мікрорегіональному плані вони відрізняються місцезнаходженням у різних природних умовах і етнокультурними особливостями.

Північне Причорномор'я та Приазов'я, що охоплюють степову смугу, було ареалом кочівництва з притаманним йому типом господарства, культури, етнічною специфікою. Водночас це береги Чорного та Азовського морів, межиріччя великих і малих рік або їхня південна частина. У XIII–XVIII ст. тут мешкало різноетнічне населення, зокрема тюркське, пов'язане спільною етнокультурною спадщиною, розвитком локальних осередків тюркських

цивілізацій. Разом з тим, такий величезний ареал поділяється на окремі регіони з притаманними їм природними та господарськими особливостями.

На **Правобережній Україні** це пам'ятки, пов'язані з межиріччям таких рік як Дунай і Прут, Прут і Дністер, Дністер і Південний Буг, Дністер і Дніпро.

Західний регіон охоплює межиріччя Дунаю і Пруту та Пруту і Дністра. Він підходить до великої річкової артерії – Дунаю та озер його нижньої течії, яка входила до Золотоординських володінь, але найбільшого стратегічного значення отримала в османський період.

Ізмаїл. (Одеська обл.). Місто-фортеця османського часу на Дунаї (рис. 4) З нерухомих пам'яток збереглася мечеть XVII ст., за винятком мінарету (рис. 5). За визначенням турецьких фахівців Б. Ерсоя та І. Куйлу-Ерсоя архітектура мечеті близька до стилю відомого турецького архітектора Синана.

Матеріали археологічних розкопок на території Ізмаїльської фортеці В.С. Бейлекчі, С.В. Гумашьян, А.О. Добролюбського та І.В. Сапожнікова (за участю Г.С. Богуславського) лише частково введені до наукового обігу в публікаціях, основні висновки яких надані в попередньому розділі. У Військово-історичному музеї ім. О.В. Суворова зберігаються османські артефакти, зокрема прапори, люльки та документи. У роботі використано матеріали, відомі за публікаціями дослідників.

Кілія (Одеська обл.) відома як найзахідніше портове місто у складі Золотої Орди, що розташовувалося у гирлі Дунаю. За історичними джерелами відомо про існування двох місцевостей під назвами Стара Кілія та Нова Кілія. Остання локалізована на місці сучасного міста Кілія. Укріплення Кілії, остаточно не визначено якої — Старої чи Нової, згадуються ще “на початку XIV ст. у списку візантійських володінь, залежних від Константинопольської Патріархії” [Шлапак, 2007, с. 448]. Кілійська фортеця, побудована за часів молдавського володарювання місто-фортеця Османської імперії (рис. 6). Стаціонарні археологічні дослідження не проводились. Збереглися залишки рову та валів фортеці, вірменська церква XIV ст., перебудована у наступні часи, дзвіниця, поблизу якої була розташована мечеть, що не збереглася. Польові

збори, здійснені І.В. Карашевич у 2010 р., представлені фрагментами османських посудин із зеленою поливою XVIII ст.

Білгород (Аккерман) – м. Білгород-Дністровський (Одеська обл.), місто у західній частині Північного Причорномор'я. Район Пруто-Дністровського межиріччя, на правому березі Дністровського лиману (рис. 7, 8). За писемними джерелами XIV–XV ст. згадуються два міста – на лівому та правому березі Дністра. На карті П'єтро Весконте 1320/1321 рр. (Додаток до хроніки Марино Санудо Старого) є назва Маурокастро на лівому березі Дністра [Шлапак, 2001, с. 22]. У Кодексі Латинус Парисинус, складеному до 25 вересня 1396 р., є також назва Монкастро, але невідомо якому місту вона належить – Білому місту (Білгороду) чи Чорному місту (Чарниграду) [Шлапак, 2001, с. 19.]. На карті братів Піцігані 1367 р., складеної на підставі раніших картографічних джерел, нанесений Монкастро (Аккерман), а на карті Каталонського атласу 1375 р. позначений Маукасто [Егоров, 1985, с. 136–138]. Він також згадується у Списку руських міст далеких і близьких, складеному наприкінці XIV ст. [Тихомиров, 1979, с. 99]. Археологічними дослідженнями Білгорода на правому березі Дністра було доведено послідовне існування Білого міста, зокрема і за часів генуезького впливу в Північному Причорномор'ї.

Білгород – це багат шарова пам'ятка, що охоплює період античної Тіри, давньоруського та золотоординського міста, молдавського й османського міста-фортеці. Джерельна база представлена звітами за різні роки дослідження пам'ятки, матеріалами колекцій, які зберігаються в Одеському археологічному музеї, Білгород-Дністровському історико-краєзнавчому музеї, Науковому архіві та Наукових фондах Інституту археології НАН України. Основну частину джерел, використаних у дисертації, складають матеріали власних досліджень 1999–2010 рр. Багатотисячна колекція Аккермана (понад 10 тис. одиниць інвентарного списку) обіймає широкий хронологічний діапазон (XIII–XVIII ст.), складає різноманітний спектр артефактів. Статистична обробка матеріалів 1999–2007 рр., до яких входить переважна більшість

матеріалів розкопок, дозволяє уявити склад і співвідношення відповідних типів артефактів (рис. 9) і керамічної колекції (рис. 10).

Залучені також археологічні матеріали інших авторів, особливо А.О. Кравченко, введені до наукового обліку в публікаціях, матеріали експозицій Одеського археологічного музею та Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею.

Час виникнення середньовічного Білгорода остаточно не встановлений. Локалізація та площа міста давньоруського часу не визначена. Окремі артефакти відслідковуються на всій площі, яку займає фортеця, включно з ровом. Матеріали з розкопок Г.Г. Мезенцевої введені до наукового обігу лише частково.

За портоланами кінця XIII – початку XIV ст., на яких позначено замок Маурокастро (Монкастро), та деякими археологічними знахідками не виключено існування осередку генуезьких купців, які брали активну участь у причорноморській торгівлі золотоординського часу [Бобровський, 2008, с. 373—374].

Місто *золотоординського періоду* (Аккерман) — найважливіший центр західної частини Золотої Орди. Культурні залишки, що пов'язуються з цим часом (кінець XIII – 60-ті рр. XIV ст.), датовані монетами Абдулаха (1362—1369 рр.) та Мухаммеда Булака [Кравченко, 1986 с. 115]. За результатами археологічних обстежень останніх десятиліть експедиціями Т.Л. Самойлової та С.О. Біляєвої встановлено, що територія золотоординського Аккермана значно перевищує площу фортеці. Знахідки артефактів “трапляються в радіусі до 200 м навколо існуючих нині фортечних стін, сягаючи на заході та півдні території колишніх античних могильників. Орієнтовна площа золотоординського міста може бути визначена в межах 20 га” [Бобровський, 2008, с. 374]. Ділянка розкопок А.О. Кравченко охоплювала переважно східну окраїну міста, де мешкали ремісники та рядові міщани [Кравченко, 1986, с. 15]. Гончарні печі (9), знайдені в Аккермані А.О. Кравченко, свідчать про запровадження місцевого виробництва кружальної кераміки (з поливою і без поливи) вже на

початку XIV ст. [Кравченко, 1986, с. 38–81]. Особливе місце належить полив'яній кераміці “сграфіто”, виготовленій у традиціях провінційно-візантійської культури. Чимала та різноманітна збірка привізних виробів, особливо керамічного посуду, засвідчує роль Аккермана як великого портового міста Золотої Орди, яке брало участь у міжнародній торгівлі Заходу та Сходу [Полевой, 1979, с. 67–68; Кравченко, 1986].

За період наших досліджень, локалізованих на березі лиману, зафіксовано залишки ремісничої діяльності: кольорової металургії, гончарства й обробки кістки. Зібрано величезну колекцію різноманітних артефактів. Вони становлять широкий спектр знахідок, важливе місце серед яких посідають металопластика, керамічні вироби та золотоординські монети. У матеріалах археологічних досліджень відзначено й наступний період існування міста – в складі Молдавського князівства, коли було розбудовано структуру раннього етапу та внутрішнє планування фортеці.

Аккерманська фортеця османського періоду (кінець XV—XVIII ст.) має деякі зміни в архітектурному вигляді порівняно з молдавським періодом. Археологічні дослідження дозволяють простежити реалізацію заходів щодо пристосування фортеці до вимог нового періоду розвитку артилерії, зафіксувати наслідки багаторазових ремонтних робіт, побудову об'єктів фортифікаційного (бастіони) та побутового характеру. Найбільшу частину будівельних залишків, відкритих у Нижньому дворі, складала споруди османського періоду, що тісно пов'язані з реаліями історії фортеці, військових подій османсько-козацьких відносин. Це будинок лазні та барбакан, вбудований у стіну нижньої лінії укріплень.

Надзвичайно важливими для вивчення проблематики відносин і взаємодії цивілізацій є численні знахідки художньої кераміки Туреччини: кераміка Мілетської групи, посуд виробництва Ізніка та Кютах'ї, які належать до хроноіндекаторів великого ареалу Османської імперії та за її межами. Колекція люльок для паління – одна з найбільших на теренах Східної, Центральної та Південної Європи й нараховує до 1300 од. Її типологічно-хронологічна

класифікація має безпосереднє відношення до вивчення становлення та розвитку українського люлькарства, османських впливів на формальні та декоративні особливості українських зразків. У роботі також використано інші види артефактів Аккерманської колекції: металопластику, вироби зі скла, каменю, кістки, імпорт.

Нумізматична збірка з розкопок Нижнього двору охоплює золотоординський, молдавський і османський періоди існування фортеці та нараховує близько 300 монет. Їх визначення зроблено Г.А. Козубовським (ІА НАНУ, Україна), Ш. Чакмак та Г. Теоман (Туреччина), Є. Ніколає та А. Вилку (ІА “В. Пирван”, Румунія) та Л.В. Дергачовою (ІКН АНМ, Молдова).

За писемними джерелами є відомості про декілька золотоординських міст та переправ у межиріччі **Дністра та Південного Бугу**: городище Маяки (Одеська обл.) поблизу гирла Дністра, на його лівому березі; городище Велика Мечетня (с. Велика Мечетня, Кривоозерський р-н Миколаївської обл.), Вітовт Брід (у місці злиття р. Синюхи та Кодими, Миколаївська обл.) Ак-Мечеть, Баликлея. Остання розташована поблизу с. Покровка Веселинівського р-ну Миколаївської обл., на правому березі р. Південний Буг, у місці його злиття з р. Чичаклей. Локалізація пам'ятки підтверджується знахідками золотоординських монет і великої кількості заготовок монет [Пиворович, 2004, с. 86].

У межиріччі **Південного Бугу та Дніпра** відомі поселення та міста різних цивілізаційних осередків, поховальні пам'ятки пізньополовецького та золотоординського часу [Федоров-Давыдов, 1966, с. 26]

На півночі – у **Східному Поділлі** (правий берег р. Синюха, лівого притоку Південного Бугу) біля с. Торговиця відкритий комплекс золотоординського часу – залишки міста, можливо, *Ябу (Йабгу)*, як вважає Ф.М. Шабульдо, та могильника [Шабульдо, 2003, с. 19]. Місто позначене на турецькій карті кінця XV – початку XVI ст., згадане в ярликах кримських ханів [Шабульдо, 2003, с. 8–26]. Тут зафіксовано залишки монументальної споруди (мечеті або тюрбе), об'єкти громадського (лазня), ремісничого, житлового та

господарського призначення, зокрема майстерню з унікальними залишками виробництва побутового посуду та сфероконусів, схованки із залізними частинами плуга та різними інструментами. Особливий інтерес становлять також знахідки тандирів, які були традиційним явищем для Середньої Азії [Бокій, Козир, 2003, с. 76; Козир, Позивай, 2011, с. 201–204]. Матеріали ґрунтового могильника, в якому досліджено 424 поховання золотоординського періоду, важливі для вивчення антропологічного складу населення та міжкультурних зв'язків [Козир, Позивай, 2011, с. 201]. Колекція комплексу пам'яток представлена різноманітними артефактами. Це кераміка, побутові речі, прикраси, монети, що охоплюють досить вузький хронологічний період середини XIV ст. [Козир, Позивай, 2011, с. 201]. Матеріали частково опубліковані і становлять інтерес для вивчення багатьох питань історії періоду.

На півдні регіону відомо декілька поселень узбережжя **Дніпро-Бузького лиману**, з яких найвідоміші Дніпровське-2 та Очаків.

Дніпровське-2 розміщується на правому березі Дніпро-Бузького лиману. Знайдено залишки валу, житлових і господарських будинків. У колекції є знаряддя праці, господарський інвентар, кераміка, зокрема столовий посуд сграфіто другої половини XIII–XIV ст.

Очаків. Розташований на правому березі Південного Бугу, на мисі, що виходить до Дніпро-Бузького лиману (рис. 11). Пам'ятки Очакова та його околиці охоплюють широкий хронологічний діапазон — давньоруський час (поселення та могильник на о. Березань XII–XIII ст.), золотоординський і османський періоди до XVIII ст. включно (залишки фортеці та міста Очакова, турецька фортеці на о. Березань, фортеця на Кінбурнської косі). Крім нерухомих пам'яток, до яких належить будівля мечеті (рис. 12), залишки валу, фрагменти стін фортеці, лазня, залишки житлових будинків, водостік, підземні галереї, також широко представлена матеріальна культура міста. У колекції артефактів понад 5 тис. речей. Найраніші керамічні матеріали Очакова, представлено групою сграфіто, що датується XIII–XIV ст., і передують будівництву фортифікацій Менглі Гіреєм. Основну частину колекції складають

артефакти, що належать до османського періоду існування міста (XVI–XVIII ст.). Переважна більшість – це посуд із глини та скла, паливні люльки (біля 500 од.). Досить представницькою є колекція привізної кераміки, до якої входять речі вироблені в турецьких центрах Ізнік і Кютах'я у всі періоди функціонування та китайський фарфор. Крім того, у складі колекції є окремі уламки середньодніпровської кераміки XV ст., український посуд XVIII–XIX ст.

Представлений господарський інвентар, прикраси, уламки зброї, монети Кримського ханства, османські, західноєвропейські та російські за визначенням Г.А. Козубовського (ІА НАНУ, Україна), Є. Ніколає та А. Вилку (ІА “В.Пирван”, Румунія) та Л.В. Дергачової (ІКН АНМ, Молдова).

Пам'ятки **Південного Подніпров'я** долини Дніпра, що проходить з півночі на південь територією Дніпропетровської, Запорізької і Херсонської областей. В історичній ретроспективі це ділянка від кордонів давньоруської держави до узбережжя Чорного моря. У другій половині XIII–XIV ст. Південне Подніпров'я входило до території Золотої Орди [Козловський, 1992, с. 3]. По обох берегах Дніпра тут розташовані поселення і могили давньоруського та золотоординського часу IX–XIV ст. Пам'ятки належать різноетнічному населенню, землеробам і кочовикам, і охоплюють різні періоди існування: давньоруський, золотоординський, обидва періоди. До поселень, які існували з давньоруського часу до XIV ст. включно, належать: Ігрені (Підкова), Дніпровське, Перше Травня, Кічкас (на правому березі), о. Хортиця (озеро Осокор), Біленьке, Благовіщенка, Олексіївка (Гирло); могили: Ігрені 8, Дніпровське, Кам'янка, Каїри. Могили Великий Потьомкінський острів існував лише у другій половині XIII–XIV ст. [Козловський, 1992, с. 123–124]. Матеріали пам'яток, введені до наукового обігу А.О. Козловським, надають значний обсяг інформації щодо вивчення відносин різноетнічного населення від давньоруського часу до золотоординського включно.

Казикермен (Кизикермен, Кизи-кермен) – сучасний Берислав, Херсонська обл., правий берег Дніпра. Залишки кладок будівельних структур турецької

фортеці простежуються у східній частині сучасного Берислава, підйомний матеріал зберігається у Херсонському краєзнавчому музеї [Дмитров, Копилов, 1952/ 3а; Оленковський, 2003, с. 51; Тимченко, 2003, с. 328; Біляєва, Болтрик, Фіалко, 2008].

На **Лівобережному Подніпров'ї** надзвичайно репрезентативною є колекція матеріалів з розкопок золотоординського міста, відкритого В.Й. Довженком в уроч. *Великі Кучугури* (Запорізька обл.). У публікації та звіті є інформація про залишки фундаментів будівель, мечеті з мінаретом, лазні та палацу. Крім того, виявлено залишки невеликих золотоординських будинків з канами та суфами. На городищі зафіксовано рештки ремісничої діяльності, зокрема ливарного та металообробного виробництва. Речовий матеріал міста представлений надзвичайно широким переліком різноманітних знахідок: господарський інвентар із заліза та бронзи, кухонна та столова кераміка, зокрема полив'яний посуд у стилі сграфіто типовий для XIV ст., китайський селадон та інші артефакти [Довженко, 1961, с. 175–193].

Матеріали ще шести золотоординських міст на лівому березі Дніпра згадуються в писемних джерелах [Егоров, 1985, с. 85–87], зазначені М.В. Єльниковим [Єльников, 2006, с. 48–49]. Вони частково описані в літературі, деякі відомі за матеріалами різночасових археологічних розкопок.

Веселе – золотоординське городище (?), (сучасне с. Веселянка Запорізького р-ну Запорізької обл.). Оброблені кам'яні плити та цегла, полив'яна та неполив'яна кераміка, спорядження коня, монети Кільдибека та Мухаммед-Булака карбування Азака та Орди [Яворницький, 1907, с. 146–147; Єльников, 2006, с. 48].

Юрківка – (залишки золотоординського міста ?), сучасне с. Юрківка Оріховського р-ну Запорізької обл. Під час розкопок відкрито залишки монументальної будівлі з вапнякових плит і цегли, глазуровані кахлі, вкриті поливою бірюзового, синього, жовтого та білого кольорів [Єльников, 2004, с. 40–55; Саєнко, Дзюба, 2006, с. 285].

Кам'янські кучугури золотоординське городище(?), сучасна Кам'янка Дніпровська Запорізької обл., розміщується на території Кам'янського городища скіфського часу. Виявлено залишки будівель, джучидські монети [Сердюков, 1900, с. 28–37; 1902, с. 33–36; Граков, 1954, с. 42; Єльніков, 2006, с. 47].

Знам'янське городище – сторожовий пункт (?), сучасне с. Велика Знам'янка Кам'янсько-Дніпровський р-н Запорізької обл. Вторинне користування та добудова укріплень на скіфському городищі в золотоординський час [Граков, 1954, с. 48–51; Погребова, 1962, с. 15–16, 21; Єльніков, 2006, с. 47–48].

Аслан-кермен (Асланкермен) турецька фортеця, район сучасного м. Каховки Каховського р-ну Херсонської обл. Її залишки представлено у верхніх шарах Любимівського городища скіфського часу [Тимченко, 2003, с. 329; 2004, с. 233]. Казикермен і Асланкермен разом складають комплекс Таванської переправи на Дніпрі XVI–XVII ст.

Серед поховальних пам'яток **Нижнього Подніпров'я** важливу групу джерел з вивчення проблематики етнокультурних контактів становлять матеріали восьми ґрунтових могильників (1400 поховань), восьми курганних комплексів (понад 70 поховань) і поодинокі курганні поховання, докладно проаналізовані М.В. Єльніковим [Єльніков, 2006]. За визначенням дослідника, вони представляють три хронологічні групи пам'яток: ті, що виникли в давньоруський час і продовжували існувати в золотоординський період (Благовіщенка, Кам'янка) у XII–XIV ст.; могильники, що з'явилися в другій половині XIII ст. (Каїри, Мамай-Сурка); могильники, що виникли в XIV ст. (Мамай-Гора, Верхня Криниця).

Найчисленнішим є ґрунтовий могильник *Мамай-Сурка*, що належав осілому населенню Нижнього Подніпров'я. У ньому виявлено 1162 поховання. Це еталонна пам'ятка з точки зору масового представництва поховального інвентарю, зокрема прикрас. Склад і характеристика речового комплексу ретельно описані у двох монографіях і низці статей М.В. Єльнікова. Наявність

серій артефактів поховального інвентарю є надзвичайно важливим джерелом вивчення проблематики взаємозв'язків. Деякі матеріали, необхідні для порівняльно-історичних досліджень, представлені в узагальненому та статистично опрацьованому нами вигляді за матеріалами публікацій М.В. Єльнікова в четвертому розділі роботи та додатку Б [Єльніков, 2000, с. 42–53; Єльніков, 2001; Єльніков, 2006].

Серед пам'яток, пов'язаних з історією українського козацтва **Південної України**, значний інтерес становлять старовинні містечка, козацькі січі та паланки, зокрема матеріали Хортицької, Кам'янської та Олешківської Січі (Нижнє Подніпров'я), колекції яких дають матеріали для вивчення контактів з тюркськими осередками Причорномор'я, зокрема з османським прикордонням у середині XVI–XVIII ст.

На окрему увагу заслуговує комплекс містечка Самарь кінця XVI — початку XVII ст. та Новобогородицької фортеці на околиці сучасного м. Дніпропетровськ. Керамічний комплекс представлений посудом, кахлями, люльками [Титов, 2000, с. 26–31]. Лише колекція, зібрана в 2001–2003 рр. на території фортеці нараховує “понад 8 тис. фрагментів кружального посуду та архітектурно-декоративної кераміки XVII–XVIII ст.” [Марина, 2005, с. 55–60]. Велика та різноманітна колекція металевих виробів, матеріали якої досить детально опрацьовані дослідниками та введені до наукового обігу, може бути прийнята за еталонну для порівняльного вивчення артефактів [Каталог, 2007].

Археологічні пам'ятки **Центральної України** представлені матеріалами міст, поселень і поховальних пам'яток, які належали нащадкам давньоруського населення. Вони продовжували існувати на території Південної Русі в післямонгольський час і наступний період розвитку України.

Значний інтерес для порівняльних аналізів становлять колекції різних керамічних виробів: посуду, кахлів, люльок для паління.

Центральне місце серед них належить матеріалам *Києва*. Представницькими колекціями XIII–XVIII ст. є комплекси, знайдені на території усіх історичних районів міста. Особливого значення (еталону), на

думку Г.Ю. Івакіна, набувають матеріали з розкопок Київського Арсеналу, які мають такі риси, як численність і різноманітність матеріалів, переважання закритих комплексів з монетами або стратиграфічною характеристикою [Ивакин, Балакин, 2006, с. 165, 166]. Значний інтерес для порівняльного аналізу взаємодії слов'янської та тюркської культур і міжкультурного обміну в українських землях становлять колекції виробів з металу, скла, кераміки, до яких входять посуд, кахлі, люльки. Матеріали досліджень складають значний обсяг різноманітного матеріалу, що представляє і місцеву культуру, і контакти з Кримом, Поволжям, Середньою Азією. Про це свідчать знахідки кераміки сграфіто, чаш з кашинного тіста, різноманітної кераміки з поливою тощо [Ивакин, 1996, с. 203]. Оpubліковані матеріали використовуються нами відповідно до вирішення конкретних питань дисертації.

Відзначимо також колекції, отримані під час розкопок Києво-Печерського монастиря [Балакин, 2008, с. 41–48].

Серед колекцій пам'яток Середнього Подніпров'я значну групу матеріалів складає керамічний комплекс міст, зокрема Білгорода, Вишгорода, Обухова, Василькова та ін. [Толкачов, Крамарова, 2010, с. 69–81; Чміль, 2010].

У матеріалах Черкащини треба відзначити колекції гончарного посуду з Черкас [Куштан, 2000, с. 17–21; 2004, с. 19–22], Трахтемирова [Виногородська, 1998, с. 131–138], Суботова-Чигирини [Горишний, Діденко, 1998, с. 151–157; Пискун, 2008, с. 105–110; Куштан, 2010, с. 47–53].

Численні колекції кахлів, частково введених до наукового обігу у працях різних дослідників, зберігаються в українських музеях. Лише зібрання кахлів з Національного музею історії України нараховує 2,5 тис. од. Особливо великі колекції зібрані у процесі дослідження Києва, Батурина, Суботова, Черкас, Уманщини [Виногородська, Діденко, 1999, с. 85–92; Коваленко, 1999, с. 92–98; Василенко, Ігнатенко, 2001, с. 88–90; Балакин, 2002, с. 96–101; Гугля, 2003, с. 79–84; Виногородська, Ситий, 2004, с. 110–121; Виногородська, 2005, с. 86–94; Куштан, 2006, с. 68–71; Павленко, Куштан, 2006, с. 71–74].

Накопичено значний матеріал для дослідження питань взаємодії у різних сферах прикладного мистецтва, зокрема у виробництві люльок. Це колекції багатьох пам'яток Середнього Подніпров'я, зокрема Києва та Київщини загалом, Черкащини [Тетеря, 1998, с. 127–130; Попованова, Горішний, 1998, с. 157161; Чекановський, 2003, с. 86–88 та ін.]. Крім господарського інвентарю, інструментів і речей побутового призначення, колекції міст відрізняються наявністю престижних речей, релігійної атрибутики. Нумізматичні колекції представляють діапазон торговельних відносин і відповідають змінам у становищі південноруських земель у золотоординський час, наступну польсько-литовську добу та під час перебування окремих українських земель під владою Речі Посполитої, Османської і Російської імперій. Аналіз нумізматичного матеріалу зроблений переважно М.Ф. Котляром і Г.А. Козубовським. Він використаний у відповідних розділах дисертації за введеними до наукового обігу матеріалами та висновками авторів [Котляр, 1971; Козубовський, 1992; 1999, с. 58–72; 2003, с. 95–101; 2001, с. 114–115; 2006, с. 51–58 та ін.].

У колекціях населених пунктів Середнього Подніпров'я та інших регіонів південноруських земель, що витримали навалу або були побудовані після неї, широко представлений склад ремісничого та сільськогосподарського інвентарю, побутові речі, зокрема керамічний посуд, що дозволяє простежити спадкоємність давньоруської матеріальної культури в наступний час, визначити присутність речей золотоординського культурного кола. Наочними прикладами є численні колекції з городища, селища та могильника біля хут. Половецького, з поселень біля сіл Комарівка та Озаричі [Довженок, 1955, с. 51–54; Кучера 1965, с. 210; Беляєва, 1982; Беляєва, Кубишев, 1995], а також колекції інших пам'яток Подніпров'я (Григорівка, Томашівка та ін.), введені до наукового обігу авторами досліджень (Беляєва, 1984; Петрашенко, 2005).

У межиріччі Сейму та Ворскли пам'ятки другої половини XIII–XIV ст., розкопані останнім часом, дуже схожі до поселень, що були досліджені нами в 70-х рр. XX ст., насамперед, біля с. Озаричі [Беляєва, 1982], але доповнені деякими новими рисами матеріальної культури [Супруненко, Приймак,

Мироненко, 2004, с. 46–74]. Трапляються також поодинокі знахідки уламків чавунних казанів, але загалом інвентар зберігає давньоруське обличчя, спадкоємність із попереднім періодом.

Цікавими підтвердженнями контактів давньоруського та кочового населення прикордоння Русі є матеріали пам'яток пізньополовецького та золотоординського часу на Пороссі, зокрема курганні некрополі [Федоров-Давыдов, 1966, с. 260–261]. Однією з таких пам'яток цього регіону є Яблунівський могильник.

У передстепових районах зафіксовано значну кількість пам'яток у **межиріччі Орелі та Сули** (рис. 12). До наукового обігу були введені матеріали давньоруського та післямонгольського часу, які дозволяють скласти уявлення про поселенську структуру, матеріальну культуру, відносини осілого та кочового населення [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004]. За типологією це давньоруські городища, селища та могильники, які представлені знахідками давньоруського та післямонгольського часу, золотоординські поселення міського типу, городище XIII–XIV ст., монастир, поховальні пам'ятки (кочівницькі поховання в курганах і ґрунтові золотоординські некрополі, цегляні мавзолеї, ґрунтові некрополі давньоруського населення післямонгольської доби). Крім того, представлені рештки водогону золотоординського часу, скарби та випадкові знахідки, зокрема човна. Значною мірою вдалося локалізувати міста, відомі за “Списком руських міст дальніх і ближніх”. До того ж мережа певних населених пунктів існує і зараз [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 6, 47].

Давньоруські та післямонгольські пам'ятки слов'янського етнокультурного кола представлені так: городище, селище та курганний некрополь поблизу с. Хітці, посульські городища, зокрема в окрузі Воїня, Великої Буримки, хут. Кизивер, у Тарасівці (літописному Горошині), Сніпороді (уроч. Каблучка), Лубнах, Снітині, Сенчі, Повстині [Моргунов, 1996, с. 105; Супруненко, 1989; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 9]. Крім того, це городище-схованка в с. Олександрівка та селище поблизу нього, городище та

селища біля с. Городище, селище біля с. Малий В'язівок. Відома низка поселень по Пслу, зокрема в пониззі ріки, поблизу с. Дмитрівка [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 11–12]. Матеріали другої половини XIII–XIV ст. відомі з подніпровських селищ (у Комсомольську, околицях Григоро-Бригадирівки, Павлівки тощо), з пам'яток на Ворсклі (с. Глинське, смт Котельна, с. Млинки), з посаду літописної Лтави, с. Старі Санжари [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 12–18]. Традиції домобудівництва та речовий комплекс (кераміка, ремісничий інвентар) поселень другої половини XIII–XIV ст. межиріччя Орелі та Сули в межах сучасної Полтавщини близький матеріалам другої половини XIII–XIV ст. інших пам'яток Лівобережного Подніпров'я, зокрема Озаричів і Комарівки [Біляєва, 1982; Біляєва, Кубишев, 1995; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004].

З поселень міського типу часів Золотої Орди найкраще відоме Кишеньківське, але й воно було значною мірою затоплене Дніпродержинським водосховищем [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 19]. Крім того, на Полтавщині виявлено залишки й інших золотоординських поселень (Келеберда, Омельник, Красноград, Максимівка). Серед інвентарю – фрагменти кружального посуду, зокрема амфорного, розвал селадонного блюда, шматки печини, масивної цегли. На околиці с. Максимівка знайдено бронзове дзеркало, що “прикрашено композицією з чотирьох тварин, які біжать по колу та рослинною розеткою в центрі” [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 27]. Воно належить до типу К за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова [Федоров-Давыдов, 1966, с. 82]. Уламок бронзового дзеркала з рослинно-зооморфним сюжетом знайдено в околицях с. Омельник. Дзеркало має аналогії у виробках з Булгару, Увекського та Велико-Кучугурського городищ [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 29]. Бронзова стулка дорожнього замка у вигляді стилізованої фігурки коника “з арабським доброзичливим написом “Допомогай” [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 30–31]. Вона знайдена в околиці Градизька (за іншими даними біля с. Нехвороща). Традиція виготовлення замочків у вигляді коника простежується в матеріалах Поволжя,

зокрема у Волзькій Булгарії, ще в Х–ХІІІ ст. і продовжує існувати після приходу монголів, але в більш стилізованому вигляді. Арабський напис доброзичливого змісту міг бути зроблений уже після ісламізації регіону, так як ранні зразки, зокрема колекція з Біляру, були вкриті циркульним і квітково-рослинним орнаментом [Валеев, Валеева, 2002, с. 55, рис. 128].

Матеріали поховальних пам'яток відбивають існування ґрунтових і курганних поховань, зокрема й ісламські традиції поховань у мавзолеях, що свідчили про високий соціальний стан небіжчиків. Саме такий тип поховань некрополя Кишеньківського поселення на Мечетській горі був відомий з досліджень І.А. Зарецького та В.М. Щербаківського, обстежень О.Б. Супруненка. Тут досліджено дві центричні купольні гробниці, виявлені рештки ще двох мавзолеїв (тюрбе), ями ґрунтових поховань. Розміри мавзолеїв: $7,4 \times 7,4$ м та $9,5 \times 9,5$ м. Вони були побудовані з цегли квадратної і прямокутної форми. Простежено залишки входів і поховання у дерев'яних трунах. Мавзолеї були облицьовані кахлями з поливою блакитного та зеленого кольорів. Знайдено також “плитки на кашині з підглазурним візерунком білого, блакитного і синього кольорів, фрагменти теракотових архітектурних прикрас, шматки вапняної штукатурки та гіпсу, що належали декору купольних поховальних споруд”, які мають аналогії на некрополях золотоординських міст Поволжя, Середньої Азії, Східного Криму та Молдови [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 22–23]. У ґрунтових похованнях знайдено фрагменти червоноглиняного та жовтоглиняного посуду, а також уламок срібної пайцзи з отвором і слідами арабського напису. Ще одну знахідку, але вже бронзової пайцзи з прокресленим написом китайською мовою, зафіксовано в Полтаві, і ще одну – в Лубнах, що, на думку авторів, свідчить про перебування в останніх містечках ординських збирачів податків [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 23].

Ґрунтовий некрополь золотоординського часу виявлено також біля с. Старі Санжари. Досліджено три майже безінвентарні поховання (два чоловічі та одне – підлітка). З інвентарю – астрагал і білонове пустотіле скроневе кільце

з петелькою [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 24]. Аналогії знахідкам відомі з поховань могильника Мамай-Сурка [Ельников, 2001, с. 109–110].

Ще один некрополь золотоординського часу розташований біля с. Шушвалівка, але, за винятком одного поховання, він був розмитий Кременчуцьким водосховищем. Поховання, що залишилося, було досліджене Д.В. Морозком у 1984 р. Воно належить представнику Туранської групи місцевого кочового населення, яке мешкало в степовій частині Полтавщини до навали Батия. Антропологічний тип небіжчика, встановлений полтавським антропологом С.О. Горбенком, поєднував риси європеїдного та монголоїдного типів. Інвентар поховання наведено в публікації [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 30–31]. Деякі речі з Шушвалівського могильника були виявлені в розмивах водосховища та частково передані до Кременчуцького краєзнавчого музею. Це кілька бронзових і білонових сережок типів VI а, б та г за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова [Федоров-Давыдов, 1966, с. 38–39], “у вигляді “знаку запитання” із дво- та односкладовими стрижнями, перевитими тонким дротом, і чорною склопастою намистиною на кінці, односкладовим тонким стрижнем з двома намистинами зі склопасті різного кольору” [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 31]. Такі сережки широко репрезентовані на Нижньодніпровських пам’ятках [Козловський, 1992, с. 59, рис. 31], у золотоординському могильнику Мамай-Сурка [Ельников, 2001]. З розмиву Шушвалівського могильника також походять срібні та білонові скроневі кільця, залізні пряжки, “бронзові бляхи для з’єднання трьох ременів та умбоноподібної форми від щита”, які також мають аналогії в матеріалах Мамай-Сурки [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 31; Ельников, 2001].

Поховання золотоординського часу виявлено в кургані “Кормілиця” та в курганній групі Цегельня», відкритих Ю.О. Шиловим. У першому поряд з небіжчиком розміщувалися рештки коня. Інвентар складався з таких речей: сагайдака зі стрілами, уламків ножа, кресала з кременем, наконечника дротика, вудил, стремен і пряжки від пут. За визначенням авторів, на основі класифікації

Г.О. Федорова-Давидова час побутування таких сагайдаків – друга половина XIII–XIV ст. [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 34–35]. У похованні з курганної групи “Цегельня”, супровідний інвентар представлено залізним ножем, двома залізними пряжками, кресалом, стременами, вістрями двох стріл лавролистої форми та п’ятьма бронебійними наконечниками. За деякими ознаками обряду та залишками частин туш коней такі поховання належать до печенізько-торчеського обряду [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 37]. У курганному могильнику біля м. Комсомольськ О.Б. Супруненко дослідив півтора десятка впускних поховань золотоординського часу, матеріали яких ще не надруковані [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 37]. Вірогідно, з матеріалів могильника походить і випадкова знахідка в околицях Зінькова в 1890 р. золотого скроневого кільця із зображенням на одному з кінців стилізованої голівки дракона. Аналогії кільцю є також на могильнику Мамай-Сурка [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 38; Ельников, 2001, с. 65–69; 96–97].

На картах, наведених авторами, відсутня чітка межа між пам’ятками українського прикордоння та золотоординськими. Але матеріальна культура регіонів практично відбиває взаємоіснування двох світів.

Група матеріалів літописної Лтави, що розташовувалася на межі руських земель, представлена величезними колекціями кухонного та столового посуду, кахлями, люльками з розкопок Полтавської фортеці, Миколаївської гірки, посаду літописної Лтави та матеріалами інших регіональних пам’яток [Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009; Пуголовок, Калашник, 2009].

Після захоплення Османською імперією **Західного Поділля та Буковини**, там відбувається перебудова та ремонт деяких укріплень фортець, будівництво мечетей, створюється інфраструктура типова для мусульманських міст. Ці пам’ятки є безпосередніми свідченнями привнесення османських традицій у фортифікацію та культурне обличчя регіонів. Тому їхні матеріали,

частково введені до наукового обігу, також залучено до дисертації у порівняльному плані.

Хотин. Визначне місце на території Північної Буковини належить фортеці Хотина (рис. 13). Захисний комплекс побудовано на основі давньоруських укріплень XII ст. Кам'яні башти та мури зведені, головним чином, у XIV–XV ст. З середини XVI ст., коли молдавські володарі стають васалами Османської імперії, Хотинська фортеця увійшла до кола османської фортифікації, а з 1715 р. Хотин безпосередньо входить до складу Османської імперії. За часів перебування Хотинської фортеці під владою османів відбувається подальше укріплення фортеці: зводяться муровані та земляні укріплення бастіонної системи, здійснюються ремонтні роботи, будуються казарми для військових, і мечеть. На сьогодні збереглися залишки мечеті та казарма для військових. Знахідки, отримані під час розкопок [Пивоваров, 2003; Мисько, 2009, с. 277–279; 2009, с. 63–68; Мисько, Галенко, 2010, с. 455–460] репрезентують широке коло матеріалів османської культури, серед яких художня кераміка з Ізніка та Кютах'ї, люльки та монетні знахідки.

Центральне місце серед пам'яток *Західного Поділля* посідає місто *Кам'янець–Подільський*, де розташовано декілька видатних нерухомих пам'яток османського періоду. Кам'янець-Подільська фортеця складається з двох частин Старої та Нової (рис. 14). Вона поєднує декілька будівельних періодів – від давньоруського часу (XII ст.) до османського (XVII ст.), репрезентує різні будівельні традиції. Старий замок-фортеця був збудований у XIV ст., а його перший опис належить до 1494 р. У 1621 р. був побудований Новий замок. Після штурму фортеці османами в 1672 р. і переходу Кам'янця-Подільського до володінь Османської імперії, були здійснені ремонтно-відновлювальні роботи в османських будівельних традиціях. Але остаточно встановити всі місця османської перебудови у фортеці можна лише з проведенням стаціонарних розкопок, які здійснює Л.І. Виногородська.

Крім того, біля католицького собору, пересвяченого в мечеть, був побудований мінарет. У музейних колекціях міста збереглися різноманітні артефакти, зокрема прапори та інші речі османської культурної традиції.

2.2.2. Матеріали археологічних та етнографічних колекцій музеїв.

У роботі використано матеріали колекцій деяких краєзнавчих, історичних, художніх і етнографічних музеїв України та інших країн світу. Вони доповнюють археологічні джерела, особливо ті, що погано зберігаються в культурному шарі. Крім того, в музеях часто представлено непошкоджені або майже непошкоджені артефакти, які дозволяють краще уявити форми та особливості декору зразків з археологічних колекцій, зробити порівняльний аналіз музейних і археологічних артефактів. Насамперед, це стосується збірок зброї та військового обладунку, посуду з фаянсу та фарфору, скла тощо.

Серед українських колекцій це, насамперед, матеріали Очаківського військово-історичного музею ім. О.В. Суворова та Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею. Для порівняння використано деякі матеріали експозицій музеїв України: Національного музею історії України, Музею Богдана та Варвари Ханенко, Миколаївського історико-краєзнавчого музею, Ізмаїльського військово-історичного музею, Одеського археологічного музею, Херсонського історико-краєзнавчого музею.

У цьому ж ракурсі здійснено ознайомлення та часткове опрацювання колекцій матеріальної культури XIII–XVIII ст. у провідних музеях закордоном: Британського музею, Великобританія; Національного історичного музею Угорщини в Будапешті; Археологічного музею у Мадриді, Іспанія; Краківського археологічного музею, Польща; Національного історичного музею Молдови в Кишиневі та музею-заповіднику «Старий Орхей», Молдова; Національного історичного музею Туркменістану в Ашхабаді.

Значну та важливу низку джерел становлять археологічні знахідки Візантії, сельджуцького та османського періодів історії Туреччини, що були оглянуті, й частково опрацьовані автором дисертації. Це колекції Музею Топ-Капи, Музею мусульманського мистецтва, Археологічного та Садберг Ханім

музею в Стамбулі, Етнографічного музею в Анкарі; Археологічного, Етнографічного та музею Егейського університету в Ізмірі; Археологічного музею, керамічної майстерні та археологічних пам'яток Ізніка, інших музеїв країни. Комплексне вивчення археологічних і етнографічних матеріалів надають можливість порівняльного вивчення культурних особливостей центральних і периферійних районів Османської імперії, до яких входили і території в межах українських земель, встановити швидкість проникнення інновацій, їх сприйняття та вплив.

Значну кількість нерухомих пам'яток середньовіччя та Нового часу було оглянуто на теренах колишньої **Османської імперії**. Це фортеці та міста зі значною кількістю історико-архітектурних пам'яток XIII–XVIII ст. Туреччини (Стамбул, Ізнік, Чешме, Кайсере тощо), Угорщини, Болгарії та Молдови. Під час роботи в археологічній експедиції у м. Гвадалахара (Іспанія) відбулося ознайомлення з видатною пам'яткою арабської експансії – фортецею Алькозар, особливостями її архітектури та матеріальної культури. Розширення джерельної бази дисертації мало важливе значення не лише для вивчення пам'яток мусульманської культури на території згаданих країн, але, насамперед, для аналізу процесів міжкультурних стосунків, орієнтальних і європейських взаємовпливів, місця України в історико-культурному розвитку фінального середньовіччя та початків раннього модерну.

2.2.3. Писемні джерела.

Писемні джерела використано, головним чином, для отримання повнішої картини загальноісторичного характеру, аналізу та пояснення обставин, що обумовили напрями та характер слов'яно-тюркських контактів відповідного періоду, а також для доповнення, співставлення та підтвердження інформації, отриманої за археологічними матеріалами. За типологічними ознаками вони поділяються на декілька груп: руський літопис, литовські та польські хроніки, козацький літопис; тюрксько-татарські літописні матеріали, державні акти, праці східних авторів (географів, місіонерів, мандрівників); деякі

західноєвропейські та східноєвропейські латинські джерела; картографічні та фотографічні матеріали.

Перша група представлена свідченнями руського та козацького літопису. Насамперед йдеться про південноруський літопис: повідомлення Іпатіївського списку та Галицько-Волинського літопису, який охоплює події 1201—1292 р., Лаврентіївський список, Хроніку литовську та Жмойтську [ПСРЛ, 1962; ПСРЛ, 1975], а також “Список руських міст далеких і близьких” [Тихомиров, 1979, с. 90–117].

З козацького літопису другої половини XVII — початку XVIII ст. було залучено деякі повідомлення літопису Самовидця [Літопис, 1971], Григорія Граб’янки [Літопис, 1992], Самійла Величка [Літопис, 1991].

Надзвичайно важливими є документи про взаємовідносини козацьких гетьманів з Кримським ханством і Османською імперією, зокрема договір 1648 р. та морська конвенція [Сергійчук Б., Сергійчук В., 2004, с. 82].

Важливою групою джерел, що стосуються монгольської навали та відносин Руських земель із Золотою Ордою є твори арабських авторів XIII—XIV ст. та енциклопедичний збірник літописів Рашид-ад Діна початку XIV ст. [Тизенгаузен, 1884; Рашид-ад Дин, 1952].

Значна група джерел широкого хронологічного діапазону та різних державних утворень залучена з метою розкриття багатоманітного історичного процесу та взаємовідносин від XIII до кінця XVIII ст. До них належать деякі актові матеріали Улуса Джучі, ханські ярлики XIV—XVI ст.; матеріали кодексів законів Джанкерманського (Очаківського) та митні реєстри Аккермана й Кілії, майнові описи османів та інвентарі початку XVII—XVIII ст., опрацьовані різними авторами [Іналджик, 1998, с. 141–143; Тимченко, 2003, с. 69–73; Bulunur, 2007, с. 525–580 та ін.].

Останнім часом отримані нові матеріали з Архіву прем’єр-міністра в м. Стамбул (Туреччина), опрацьовані В. Остапчуком і К. Фінкель. Введені до наукового обігу деякі документи, що стосуються історії Очакова, відносин з козацтвом у XVI ст. [Finkel, Ostapchuk, 2005, р. 150–188]. У цьому ж архіві було

знайдено важливі документи з історії Аккермана, зокрема накази султанів, пашей та інших вищих посадових осіб Османської імперії. Ці документи частково введені до наукового обігу [Finkel, Ostapchuk, 2006, p. 9–12; Finkel, Bilyayeva, 2007, p. 11–14].

Значне та надзвичайно корисне зібрання документів становлять твори місіонерів, географів і мандрівників. До найранішого часу (1245 р.) слід віднести матеріали францисканської місії папи Інокентія IV до монгольського великого хана, до якої входили монахи: Іоан де Пано Карпині з Перуджі, Бенедикт з Польщі та Стефан з Богемії, що відвідали Київ після монгольської навали 1246 р. [Карпині Пано, 1911; История Татар, 2009, с. 51]. Також цікаві свідчення належать голові другої папської місії 1253 р. – Вільгельму де Рубруку [Рубрук, 1957]. Суттєвим доповненням є свідчення угорських місіонерів [Аннинский, 1949]. Важливими джерелами XIII ст. та наступного періоду є портолани (карти, торгові та нотаріальні акти, інші документи), які стосуються взаємовідносин італійських колоній, зокрема в Північному Причорномор'ї з владою Улуса Джучі. Надзвичайно інформативною є збірка документів, яка показує роль Києва та інших міст у міжнародній торгівлі, висвітлює питання регламентації торгівлі в Україні в XIV–XVII ст. та зв'язків з іншими країнами [Торгівля, 1990].

Значний матеріал з історії України та Османської імперії наданий у фундаментальній праці турецького дипломата та мандрівника Евлія Челебі, який перебував у землях України та Молдови в середині XVII ст., і залишив опис українських земель, міст і фортець, своє бачення історичних подій цього часу [Челеби, 1961].

Використано й матеріали „Опису України” французького інженера Л. Боплана [Боплан, 1990], а також „Опис шляху від Константинополя до Очакова” французького інженера и мандрівника Лафіта Клаве [Сапожников, 1999], деякі інші джерела мемуарного характеру, зокрема спогади дипломатів і мандрівників різних країн.

До переліку джерел, використаних у роботі, входять матеріали, карти та плани, що зберігаються у різних архівних закладах Росії та України: картографічному відділі Національної бібліотеки ім. Вернадського, введені до наукового обігу в різних виданнях; копії планів Очакова і карти Очаківщини, оригінали яких знаходяться у РДВІА, РДАДА; копії планів, що зберігаються в Очаківському військово-історичному музеї ім. О.В. Суворова. Так, у НБУ є три плани Очакова XVIII ст., зокрема план Очакова 1737 р. У Російському державному архіві давніх актів є різні плани Очакова, зокрема „План городу Очакову в каком состоянии оный 13 июля 1737 года штурмом взят, що відповідає подіям першого захоплення міста військами Мініха та „Профиль крепости Очаковской 1737 г. Никласа фон Брадке”. У Російському військово-історичному архіві (м. Москва) зберігається „Чертеж и прорезі Очаковской крепости и Никольского замка” (1792). Крім того, в альбомі фортець Російської імперії 1794 р. вміщено план і опис фортеці Очаків. Також є план Очакова в „Атласе Новоросийской губернии”, 1798 р., які відомі за різними публікаціями [Ленченко, 2003, с. 42–43].

У роботі певним чином використані деякі матеріали карт і планів Аккермана XVIII–XIX ст., отриманих О.І. Галенком у РДВІА, а також копії та оригінали фотографій Аккермана XIX – початку XX ст. із зібрань Білгород-Дністровського краєзнавчого музею. Вони надають важливу інформацію з багатьох питань розвитку фортеці й міста в цілому.

Як свідчить аналіз джерельної бази дослідження, вона є значним масивом різних джерел, основним фондом яких є археологічні матеріали. Вони відбивають регіональне розповсюдження пам’яток XIII–XVIII ст., основні типи поселенської структури та поховань, репрезентують культуру різноетнічного населення України на різних етапах її цивілізаційного розвитку, дозволяють визначити комплекси артефактів, притаманних історико-культурним осередкам слов’янського та тюркського походження. Важливим підґрунтям розробки тематики відносин на території України постали типологічно-хронологічні класифікації українського керамічного посуду другої половини XIII–XVIII ст.,

речового комплексу золотоординського часу й османської культури, атрибуція різноманітних металевих виробів XVI–XVIII ст., що були розроблені автором та іншими дослідниками. До арсеналу джерелознавчих досліджень залучено загальноприйняті групи хроноіндекаторів, підкріплені численними точно датованими архітектурними пам'ятками та нумізматичними знахідками

Доповненням до археологічних матеріалів є зібрання предметів матеріальної культури історичних і краєзнавчих музеїв різних країн світу, а також писемні джерела. Така джерельна база дослідження, на наш погляд, цілком дозволяє підійти до вирішення завдань дисертації.

РОЗДІЛ 3

ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНА СИТУАЦІЯ У ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ XIII ст.: ПІВДЕННА РУСЬ, ПОЛОВЦІ, СЕЛЬДЖУКИ

3.1. Основні риси цивілізаційного розвитку Південної Русі

Дослідження проблематики контактів і взаємодії східнослов'янського та тюркського етнокультурного пластів різних цивілізацій, зокрема золотоординської та османської, не можна розглядати без чіткого розуміння закономірностей стадіального розвитку давньоруської цивілізації на перехідному етапі її історії. Тому звернемося до деяких чинників, які дозволяють осягнути масштаб змін, що відбувалися в її південному осередку.

Перші десятиліття XIII ст. для південноруських земель відмічені продовженням поступального розвитку соціально-економічних і культурних процесів, проявами нових тенденцій у різних сферах внутрішнього цивілізаційного розвитку, а також деяких змін, що сталися під впливом зовнішніх чинників.

Спроба реалізація нової моделі централізованої держави на початку XIII ст. Романом Мстиславичем мала надати нове дихання державотворчим процесам у Південній Русі, сприяти піднесенню економічного та загальнополітичного процесу в межах Правобережної України. На жаль, короткочасність об'єднання не вирішило подальшу долю державності на користь підтримання централізованої держави нового рівня напередодні великих змін політичної карти євразійського простору у зв'язку з монгольською інвазією.

У просторовому засвоєнні на початок XIII ст. відмічається використання різних екотонів, за винятком тих, які не могли бути задіяні внаслідок відсутності технологій їхнього використання. Йдеться, насамперед, про чорноземи.

Зафіксовано нерівномірний рівень розвитку окремих галузей аграрного сектору та ремесла. В аграрному секторі простежуються перетворення, що мали важливе значення не лише в першій половині XIII ст., а і на подальшу перспективу. Маються на увазі формування комплексного господарства, яке базувалося на взаємозалежності типу ґрунтів, кількісного та вікового складу худоби, та агротехнічні зміни в землеробстві [Археологія, 1986, с. 461–470; Давня, 2000, с. 394–410; Село, 2003, с. 70–94; Біляєва, 2005, с. 32–37]. Еталоном у формуванні комплексного господарства був лісостеповий регіон. Тут у концентрованому вигляді проявилися найхарактерніші тенденції епохи. Тою чи іншою мірою вони були притаманні й іншим регіонам Русі, але конкретні особливості кожного з них (стратегічне положення, ступінь віддалення від центру, функціональне призначення в загальнодержавній системі, час і шляхи заселення, інші чинники) обумовили мікрорегіональну специфіку. Поступове накопичення еволюційних змін призвело до повної трансформації землеробства, що можна порівняти з агротехнічною революцією. Відбувається перетворення у всіх складових частинах системи землеробства та становлення комплексного сільського господарства (система та техніка обробки землі з еволюцією форми плужного лемеша, правильна сівозміна та видовий склад культур, стійлове утримання худоби та удобрення ділянок), що сприяло прискореному відновленню угідь. Комплексне сільське господарство Лісостепу, спеціалізоване на виробництві зернових культур (насамперед, пшениці та жита), мало широкі можливості розвитку товарного виробництва на внутрішньому та зовнішньому ринках [Беляєва, 1999, с. 121–129; 2000, с. 39–41]. Агротехнічна революція була не лише чинником забезпечення економічного зростання Русі, але і фактором, що надавав стабільність, попри всі зовнішньополітичні обставини. З іншого боку, це надавало можливість подальшого розвитку торгівлі хлібом, яка набувала все більшого значення у торговельному балансі та залишалася пріоритетною і надалі.

Схожі риси існування комплексного сільського господарства фіксуються і в інших районах лісостепу, зокрема в Лівобережному Подніпров'ї, але в

прикордонних територіях на правому і лівому берегах Дніпра інтенсивний розвиток стримувався специфікою політичних обставин. Проте зростання економічних можливостей сільського господарства, зокрема і землеробства, сприяло росту народонаселення, формуванню нової структури розташування сільських поселень – збільшенню чисельності поселень вододільного типу.

Щільність заселення території лісостепового Правобережжя, що дорівнювала в деяких регіонах одному поселенню на 10 км, а інколи ще частіше, як це видно на прикладі трикутника між Дніпром, Стугною та Ірпенем [Петрашенко, 2003, с. 62], була джерелом накопичення „зайвого населення”, яке не могло бути забезпеченим за рахунок регіонального засвоєння. Тому збільшення земельних угідь за рахунок виходу на вододіли, з одного боку, і пошук нових територій шляхом колонізації південних районів Русі та Пониззя Дніпра, призводять до поступового просування давньоруського населення на південь і збільшення контактної зони з тюркським населенням Північного Причорномор'я. З іншого боку, прикордонна частина лісостепової смуги була під загрозою набігів кочовиків.

Колонізаційні процеси з півночі на південь відносились до засвоєння прирічкової смуги Дніпра землеробським населенням, яке не втрачало навичок землеробства. Сільське господарство Русі набувало нових рис, відбувалися істотні зміни в технології обробітку землі та у складі зернових культур. За можливості освоєння степового простору, технічний рівень землеробства південноруських земель наближався до спроможності оранки важких чорноземів, але остаточно досяг його лише в середині XIV ст., коли відбулися зміни технології землеобробки з повним обігом шару [Біляєва, Пашкевич, 1990, с. 37–47; Біляєва, 1993, с. 80–86]. Тому думка В.В. Каргалова, який вважав, що „внаслідок половецької навали величезні масиви родючих чорноземних земель були відторгнуті від Русі, виведені із землеробського обігу, а придніпровські чорноземи використовувалися як пасовиська” [Каргалов, 1967, с. 37], спростована вивченням землеробства Київської Русі. На час приходу половців

чорноземи ще не могли бути задіяні в землеробстві через відсутність відповідної технології обробки та технічного забезпечення.

Але технологічний рівень базових галузей Середнього Подніпров'я, здібність до досить швидкої регенерації та подальшого прогресу сільського господарства, самобутність і етнокультурний розвиток українського суспільства зберігаються і в наступний період, навіть за умов несприятливих зовнішніх чинників – монгольської навали [Біляєва, 1998; 2000, с. 394–410; 2002, с. 88–93; 2003, с. 70–81; 2005, с. 32–37 та ін.].

Відтік частини давньоруського населення до Пониззя Дніпра в XI–XIII ст. підтверджується наявністю поселень і могильників, що розміщуються переважно на лівому березі. Як вважає М.П. Оленковський, засвоєння Нижнього Дніпра вихідцями з Середнього Подніпров'я або інших районів Давньоруської держави мало мирний характер і не зачіпало основ економічних інтересів номадів. Практично землероби засвоїли незайняту економічну та природну нішу, непотрібну на той час кочовикам. Відсутність фортифікації і руйнацій поселень внаслідок військових дій дозволяють автору стверджувати, що відносини з кочовиками були переважно мирними [Оленковський, 1993, с. 16]. Такі стосунки між осілим населенням і кочовиками Нижнього Подніпров'я, на думку О.А. Козловського, “базувалися на взаємних економічних інтересах” [Козловський, 1992, с. 165]. До того ж низка поселень могла слугувати центрами посередницької торгівлі, про що свідчить значна кількість амфорної тари на поселеннях, розташованих у місцях переправ, а їхні мешканці могли сприяти транспортуванню товарів [Плетнева, 1958, с. 191; Козловський, 1992, с. 165].

Долина Дніпра була надійною господарською основою для осілого населення. Вона приваблювала родючими ґрунтами, мисливськими та рибними угіддями. За спостереженням А.О. Козловського, на поселеннях уздовж Дніпра, „кількість населення та етнічний склад його змінювалися” протягом давньоруського періоду, але „найбільшого розквіту життя набуло в XII – першій половині XIII ст.”. На думку дослідника, „ці поселення відігравали

значну роль як у внутрішній, так і у зовнішній торгівлі, оскільки були розташовані на торговельному шляху” [Козловський, 1993, с. 9]. Господарською основою життєдіяльності було землеробство та скотарство, зі значним додатком продуктів рибальства та мисливства [Козловський, 1990, с. 127–151; 1993, с. 9].

Частина населення Південного Подніпров’я – це відомі за писемними джерелами бродники та берладники. Їхня етнічна належність залишається і досі предметом дискусії. Можливо, це населення русько-тюркського походження, до якого належали і подунайці та галицькі вигінці [Пашуто, 1968, с. 115, 116, 202]. Етнічна строкатість бродників певною мірою простежується за археологічними даними [Козловський, 1992, с. 169]. У деяких проявах вони нагадували ранні часи козацтва.

Залишки пам’яток осілого населення трапляються і в гирлі Дніпра [Майстренко, 2004, с. 82–83], зокрема на поселенні Покровка 4 на Кінбурнському півострові.

У вертикальному поділі степовий простір був розділений навпіл природною течією Дніпра, вздовж якого тягнулися поселення переселенців. У цьому плані слов’янське населення разом з іноетнічним масивом (нащадками аланів, болгар, сарматів) були найближчими сусідами кочовиків. Щодо „горизонтального” поділу, то ним фактично було прикордоння Лісостепу та Степу. Процес формування слов’яно-тюркської етнокультурної смуги розпочався з другої половини XI ст. розселенням по південних окраїнах Київської, Чернігівської та Переяславської земель спочатку печенігів, а потім і торчеських племен. Різномітне населення прикордоння фіксується численними археологічними матеріалами [Моця, 1979, с. 27–37; Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 41–60; Моця, 1990; 1992, с. 38–45; Моця, Покас, 1998, с. 62–72 та ін.]. При цьому вони інколи мешкають черезполосно з русичами, що, на думку П.П. Толочка, „накладало відбиток на економіку, культуру та побут торчеських племен” [Толочко, 1999, с. 95]. На середину XII ст. були остаточно встановлені кордони Половецької землі, які залишалися незмінними до кінця

століття [Цивілізаційна, 2006, с. 192]. Загалом за природно-географічним поділом (лісова, лісостепова та степова смуги) відбувалося засвоєння просторів, необхідних для існування господарських типів, притаманних осілому та кочовому населенню. Разом з тим, проблема заселення Північного Причорномор'я поліетнічним населенням з різними типами господарства, динаміка змін, які відбувалися в часі та просторі, ще не достатньо вивчена та залишається актуальною для наступних досліджень. Надзвичайно корисним для вирішення проблем використання причорноморського простору міг бути аналіз ресурсних зон. Широкий спектр саме таких досліджень уже застосований для більш ранніх періодів, а також у слов'яно-руській археології щодо деяких районів лісової і лісостепової смуги південноруських земель, зокрема у працях А.П. Томашевського [Томашевський, 1991, с. 41—43; 2003, с. 4—26; 63—69]. На думку А.П. Томашевського „динамічний поетапний підхід у дослідженні розвитку особливостей систем заселення” відкриває шлях до „вивчення просторового відображення суспільних змін” [Томашевський, 2003, с. 4—5].

У системі розселення Південної Русі важливе місце належало мережі міст, за прирічковою системою формування. Напередодні монгольської навали тут нараховувалося 116 міст. З них у Київській землі – 45, на Чернігівщині – 46, на Переяславщині – 25 [Историческая, 1973, с. 61; Беляева, 1982, с. 27]. Відбуваються зміни поселенської структури, починається формування малодвірних поселень та розширення наземного житлобудівництва, що мало подальший прогрес у наступний час.

Наприкінці XII – першій половині XIII ст. у монументальній архітектурі Подніпров'я поступово розвивається новий стиль, який відповідає початку готичного стилю, на відміну від романського. Щодо особливостей скульптурного декору монументальної архітектури, то стиль орнаментального різьблення, сюжети та композиції мають аналогії у прикладному мистецтві XII–XIII ст. (колти, браслети). На думку деяких авторів, в останніх простежуються риси язичницького дохристиянського світу [Рыбаков, 1987, с. 691–736; Чернецов, 1993, с. 73–75]. Не зважаючи на численні спроби пошуку

походження орнаментального стилю, в якому знаходили і західні, і східні джерела впливу, а також симптоматику “двовір’я” досі не були враховані певні можливості впливу синкретичних сельджуцьких анатолійських традицій у різних сферах матеріальної культури: монументальній архітектурі, сюжетах престижних виробів ювелірного мистецтва. Не виключено, що поступове просування певного сельджуцького впливу у Східній Європі було обумовлено низкою обставин. Насамперед, вони були пов’язані з поступовим занепадом Візантійської цивілізації, швидким зростанням культурного середовища турків-сельджуків у малоазійському просторі, що було початком формування нової цивілізації Османської. З іншого боку, синкретична сутність сельджуцької культури сприяла поєднанню доволі різних традицій світогляду євразійського світу та його реалізації у конкретних проявах. Спроби утримувати східноєвропейський православний простір у канонах старої цивілізаційної системи Візантії підтверджуються багатьма свідченнями, але розходження історичних шляхів і самобутні риси східнослов’янської цивілізації були також цілком наочним явищем історико-культурного процесу існування Київської Русі.

У першій половині XIII ст. на території південноруських земель продовжується розвиток власного ремесла, панують вироби місцевого виробництва, але в той самий час отримує широкого розповсюдження і імпорт. На думку деяких дослідників, в організації ремісників і купців простежувалися перші ознаки становлення цехових організацій [Пеняк, 1985, с. 130]. У ремісницькій продукції сталися технологічні зміни, що відбилися у матеріальній культурі південноруських земель цього часу.

Розвинута сфера чорної металургії та металообробки забезпечувала всі сфери життя надзвичайно різноманітним складом знарядь і предметами побуту населення міст і сіл. Характерними рисами продукції були розмаїття прийомів обробки металів, функціональний підхід, доцільність і раціональність застосування певного технологічного циклу операцій з виготовлення виробів,

високий рівень стандартизації. Особливу увагу надавали якості інструментів, що встановлено за багатьма металографічними дослідженнями.

Крім місцевого виробництва, відбувався імпорт виробів з чорних і кольорових металів. Це церковний утвір з Візантії, вироби майстрів з Волзької Булгарії, зокрема замки зооморфного стилю, металеве начиння та предмети військового обладунку зі Сходу (Сирія, Іран, Середня Азія) та країн Західної Європи. Треба відзначити й активний північно-східний напрям контактів Русі з Волзькою Булгарією [Моця, Халиков, 1997].

Напередодні монгольської навали загальновідомими рисами розвитку кольорової металургії є високий художній рівень виготовлення прикрас з коштовних металів, досить сталий їхній перелік (колти, підвіски, браслети, персні) та оздоблення (зернь, скань, філігрань, емалі, золочення). Поряд зі сферою престижних коштовностей надзвичайно зросла сфера масового вжитку спрощених виробів. Таке зростання попиту на прикраси в різних верствах суспільства вимагало контактів з Візантією, Кримом і Закавказзям для отримання сировини, якої не вистачало [Орлов, 2003, с. 123]. Лом виробів візантійського ремесла потрапляв на переробку, зокрема сільським майстрам, про що свідчать результати хімічного аналізу сплавів, з яких виготовлено більшість давньоруських ювелірних виробів масового вжитку [Орлов, 2003, с. 125]. Імпорт предметів розкоші та поява професійних майстрів-ремісників, які переробляли лом візантійських виробів з металу, свідчить на думку Р.С. Орлова, про „великі зміни в структурі села та появу нового населення, яке мало можливість отримувати цей імпорт. Асортимент і техніка виготовлення прикрас з використанням “імітаційних форм” у першій половині XIII ст., на думку дослідників [Корзухіна, 1950; Пуцко, 2005] вказують на їхнє призначення у широкому демократичному середовищі [Пуцко, 2008, с. 57]. На думку В.Г. Пуцко, зміни у художньому ремеслі відбулися “не без діяльної участі кваліфікованих візантійських майстрів, які опинилися тут (*мається на увазі Києві — С.Б.*) після захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р.” [Пуцко, 2008, с. 57]. Він вважає, що останній етап київського

золотарства був світським за своїм характером [Пуцко, 2005; Пуцко, 2008, с. 57]. Крім того, в давньоруському прикладному мистецтві відбувалися і певні спроби засвоїти елементи західноєвропейської культури, що розпочалися у XII ст. і були продовжені в XIII ст. [Беляев, 2003, с. 266].

В асортименті гончарної продукції, генетично пов'язаної з попередніми формами посуду, був тарний, кухонний, столовий (глеки, корчаги, горщики, миски) та посуд спеціального призначення: лампадки та світильники. За технологією оздоблення посуду представлений керамікою без поливи та з поливою. Серед полив'яного посуду найбільш розповсюдженими є горщики та миски. Також є великі глеки, відкриті чаші, бокали та чашки. Посуд вкритий прозорою свинцевою поливою зеленувато-жовтого кольору, частіше з обох боків. Такий посуд трапляється в Києві, Вишгороді, Городську, Воїні, городищі біля хут. Половецького. Художньо-декоративні вироби з глини представлено писанками, іграшками, глазурованими плитками квадратної форми для облицювання стін і підлоги храмів (рис. 15), князівських палаців, а також у боярських садибах [Макарова, 1967; Макарова, 1972, с. 11, табл. VI].

Основною формою посуду залишається горщик, інколи з покриттям. У першій половині XIII ст. відбувається подальша еволюція напливу краю вінця та профілю горловини посудин – поширюється тенденція до випрямлення шийки, валикоподібних вінець, збільшення кількості посудин із покриттями [Беляєва, 1982, с. 67–77]. Це фіксується і в керамічних комплексах міст, зокрема з приміщень, які загинули під час монгольського погрому Києва в 1240 р. (рис. 16), матеріалах поселень (рис. 17, 18, 19). Відзначимо, що кераміка, знайдена в будівлях, знищених під час монгольської навали є репером для розробки мікрохронології формально-типологічних змін давньоруської кераміки на перехідному етапі розвитку південноруського регіону. Хронологічно-типологічна класифікація масового типу кераміки – горщиків – здійснена розробками М.П. Кучери, С.О. Біляєвої, В.О. Петрашенко та ін. [Кучера, 1969, с. 174–181; Біляєва, 1982; Біляєва, Кубишев, 1995; Петрашенко,

2005]. Вона знайшла подальший розвиток у працях дослідників давньоруської доби останніх років.

У південному прикордонні Русі, зокрема в Пороссі, відзначаються деякі особливості керамічних форм, можливо, як наслідки впливу тюркського етнічного елементу після приходу на початку XI ст. кочових орд торків [Кучера, Іванченко, 1998, с. 103]. Як відомо, за протекцією руських князів, у середині XII ст. на Пороссі був сформований союз тюркських народів (торків і печенігів), відомих за літописом під назвою “Чорних клобуків”. Він відіграв активну роль у захисті південного прикордоння Русі у другій половині XII – перші десятиліття XIII ст. [Іванченко, 2009, с. 389–390; Ivanchenko, 2010, с. 209–210].

У першій половині XIII ст. спостерігається масове ввезення у Південну Русь посуду з Візантії – і тарного, і парадного столового для багатих родин аристократії, купців, церкви та монастирів. Як відомо, замість продукції візантійської розкоші в XII – першій половині XIII ст. відбувається переорієнтація візантійського експорту на продукцію сільського господарства та сировину, що простежується за аналізом складу товарів, які надходили в руські землі. Це фіксується і надзвичайним збільшенням обсягу візантійських амфор на їх території. Загальний імпорт амфор, а відповідно і товарів, які транспортувалися в них, збільшився у 1000 разів [Коваль, 1997, с. 14]. Збільшення попиту на товари, що постачалися в амфорах (вина, масла, прянощі, нафтопродукти) водночас є свідченням зростання різноманітних потреб економіки, попиту серед представників різного соціального статусу: князів, бояр, мешканців міст і сіл, церков і монастирів. Наприклад, амфорний посуд XI–XIII ст. знайдено і на садибах пересічних міщан Київського Подолу, і садибах князівського села біля с. Григорівка [Зоценко, 2001, с. 195; Петрашенко, 2005, с. 245]. Ситуація з номінацією споживачів добре підтверджується дослідженнями топографії знахідок, а також складом товарів, які транспортувалися в амфорах [Коваль, 2003, с. 343]. Особливо багато амфорного матеріалу зафіксовано під час розкопок Київського Подолу. Так,

серед посуду, знайденого на садибах у районі вул. Спаської, третину склали візантійські амфори [Сагайдак, Сергеева, 1999, с. 41–42].

Щодо церков і монастирів, то постачання вина в амфорах було “предметом першої необхідності для виконання літургій” [Коваль, 2003, с. 346]. Значний обсяг вина та олії для лампад і іконопису засвідчує, на думку В.В. Ковалю, реальні успіхи розповсюдження християнства на Русі, розбудову нових храмів і монастирів, подальше укріплення авторитету православних традицій [Коваль, 2003, с. 346].

Амфори, після використання продуктів, що були в них, могли повторно слугувати для зберігання інших речовин у князівських і боярських садибах, транспортування сипучих продуктів тощо. Про це свідчать археологічні знахідки амфор з графіти — іменами власників [Каргер, 1958, с. 32; Коваль, 2003, с. 345–346]. Відомо також про повторне використання амфор і їхніх уламків у храмовому будівництві.

Другою групою тарної кераміки спеціального призначення були сфероконуси, які потрапляли на територію Русі. Вони були відомі у Волзькій Булгарії, країнах Близького та Середнього Сходу, Закавказзі та Середньої Азії [Коваль, 2003, с. 363; Коваль, 2010, с. 174–177]. Сфероконуси використовувалися для транспортування різних хімічних речовин, зокрема ртуті, ліків і благовонній. Можливо, до екземплярів ХІІ – першої половини ХІІІ ст. належить сфероконус із зеленою поливою, знайдений у Києві, так як глазуровані сфероконуси з’являються лише в ХІІ—ХІІІ ст. [Моця, Халіков, 1997, с. 61; Коваль, 2010, с. 175, іл. 74, 3].

До столового привізного посуду першої половини ХІІІ ст. належить кераміка провінційно-візантійської культури. ХІІ – перша третина ХІІІ ст. відзначаються збільшенням кількості привізного полив’яного посуду східного походження, насамперед з території Візантії [Макарова, 1972; Коваль, 1997, с. 14; Коваль, 2003, с. 351]. За підрахунками В.В. Ковалю, загальний імпорт полив’яної візантійської кераміки зростає у 10 разів [Коваль, 1997, с. 14]. Такий престижний посуд користувався попитом у князівських, боярських, садибах

заможних міщан, а також у церковно-монастирському побуті [Коваль, 1997, с. 10–11]. Серед сюжетної кераміки, що потрапляла на Русь, привертає увагу глазуроване блюдо з Києва, з традиційною для середньовічного мистецтва сценою: дві качки біля «дерева життя», що відповідає відомій легенді про створення світу качкою. Проте існують різні точки зору щодо місця виробництва блюда [Макарова, 1972, с. 7]. Уламки глека та чаші з розкопок біля будинку Національного музею історії Києва і стратиграфічно, і за типологічними особливостями декору належать до кола візантійсько-причорноморської кераміки першої половини XIII ст. [Коваль, 2003, с. 366–368]. До кераміки сграфіто візантійського кола належать і знахідки двох полив'яних блюд першої половини XIII ст., одне з геометричним декором, інше з фігуративним зображенням [Сагайдак, Сергеева, 1999, с. 41–42].

Крім того, трапляються сирійські напівфаянси з розписом люстром, окремі зразки іранських люстрових фаянсів, єгипетська та іранська люстрова кераміка, кераміка Закавказзя, Середньої Азії та Волзької Булгарії [Коваль, 2003, с. 362–363].

Загалом привізна кераміка представлена широким спектром виробів, які репрезентують різні регіони світу. Найвагоміше місце посідає кераміка країн Сходу. У першій половині XIII ст. найбільшу складову частину імпорту продовжують складати товари з Візантії: скляні намистини, предмети розкоші, дорогі тканини, вироби з металів, зокрема бронзи, різноманітні художні вироби, керамічне та металеве начиння, християнська атрибутика. Крім того, відбувалося навіть значне поживлення контактів, інтересу до Русі з боку Візантії [Бибиков, 1978, с. 301]. За обставин загрози православному світові з боку латинського Заходу у візантійських джерелах XII – першій половині XIII ст. поширюється погляд на Русь, як “найважливіший елемент християнського світу”, а русичі проголошуються “найбільш християнським народом, який бореться з половцями” [Бибиков, 1978, с. 296–297]. Після взяття Константинополя в 1204 р. та створення хрестоносцями Латинської імперії, цей лейтмотив набуває все більшого значення. Після успіху Четвертого хрестового

походу Константинополь втрачає значення “головного торгівельно-розподільного центру на Леванті”. Разом з цим “рухнула і візантійська торговельна монополія на Чорному морі”, пріоритет над стратегічно важливими протоками Боспором і Дарданеллами, виходом у Середземномор’я та світові океанські шляхи [Томілович, 1999, с. 216]. Водночас Візантія зменшувалась і як православний простір, навколо якого вірував мусульманський світ турків-сельджуків. Втрата лідерства Візантії сприяла визволенню “енергії місцевого розвитку”, орієнтації на культуру Заходу. Процес стильового перелому також відбувався і в давньоруської культурі, незалежно від зовнішніх факторів [Беляєв, 2003, с. 265]. Наприклад, у ювелірних виробках кінця XII першої половини XIII ст. простежуються риси “майбутнього тератологічного жанру XIII—XIV ст.”, як приміром, на зображенні хвоста птаха, що переходять у рослинні завитки [Орлов, 1976, с. 167].

Але тут на заваді прогресу стояла вже архаїчна організація виробництва, що позбавляла Давню Русь перспектив його модернізації та європеїзації. “Неєвропейська” структура ремісничо-художнього виробництва на Русі постала нездоланою перешкодою для участі в європейському русі [Беляєв, 2003, с. 266]. На відміну від Італії, де цехова організація ремісництва з’являється вже в X ст., та інших країн, де вона поширилась у XI–XIII ст., структура ремісництва Русі була позбавлена найважливішої класичної для Європи традиції і водночас була типологічно однорідною з середньовізантійською. В її основі була інша система підготовки майстрів. Передача досвіду та знання здійснювалися “не шляхом спеціального системного навчання”, а завдяки участі у практиці, наслідуванні навичок [Беляєв, 2003, с. 266]. На думку Л.О. Біляєва, цей метод середньовічної Східної Європи цілком міг забезпечити традиційну спадкоємність ремесла, заснованого на досвіді, але був недостатнім для оволодіння складними теоретичними інженерними знаннями [Беляєв, 2003, с. 266]. Незважаючи на те, що на Русі були зроблені певні кроки на шляху до реальної цехової організації, західноєвропейські традиції цехової організації поширюються лише наприкінці

XIV ст. після Кревської унії Литви та Польщі (1385 р.) у Галичині та під час перебування Закарпаття в Угорському королівстві, а з кінця XV ст. серед ремісників міст Волині, Київщини та Західного Поділля, з орієнтацією українських земель на захід.

Попри всі негативні сторони, рівень розвитку господарського комплексу Південної Русі на першу половину XIII ст. був достатнім для забезпечення розвитку потенційних і реальних сфер торгівлі. Продовжується орієнтація на задоволення місцевого попиту, завдяки загальноруській і дальній торгівлі за межами Русі, товари поширювались у різні регіони. Багатогалузеве господарство Середнього Подніпров'я забезпечувало, насамперед, товарний потік хлібопродуктів, зорієнтований на внутрішнє споживання та значною мірою на зовнішню торгівлю. Склад товарів, які вивозилися з Русі на Чорне море та далі розходилися на Сході, зокрема і Візантії, визначали товари транзиту та безпосередньої торгівлі з Південною Руссю. Поряд з традиційними товарами давньоруської торгівлі, до яких належали хутро, шкури, віск, мед і челядь, постачалися деякі ремісничі вироби, переважно київського виробництва, зокрема мечі, срібний посуд, тканини, килими, лляні тканини, вичинені шкури. З басейну Дону та Дунаю надходила «біла риба» червона, чорний осетровий кав'яр [Давня, 2000, с. 431–433]. Об'єм хутра не міг досягатися лише за рахунок південноруських земель, які не мали необхідного хутрового потенціалу й асортименту. Такі хутра масового вивозу як горностаї, чорні лисиці, соболя мали промислове значення лише в північних районах Давньої Русі, переважно на неслов'янських територіях, що було обумовлено відповідними природно кліматичними умовами [Біляєва, 1996, с. 94–95]. Інші хутра – білок, чорних куниць, лисиць, бобрів вивозилися з північно-східних територій, лісової та лісостепової смуги Подніпров'я.

Значну вагу становили предмети міського ковальства і, насамперед, деякі види зброї, вироби ювелірних майстерень Києва, які були широко представлені на внутрішньому та міжнародному ринках, надходили на Балкани, Придунав'є, країни Центральної та Західної Європи, Прибалтику та Скандинавію. Міста

лісостепоного регіону, зокрема Київ, постачали товари склоробства, яке залишалося пріоритетним саме для міського ремісництва. Уже на середину XII ст. спостерігається формування державних метрологічних інституцій, “зберігання метрично-вагових еталонів і контролю за ними” [Давня, 2000, с. 439]. В організації торговельних стосунків і постачанні товарів на зовнішній ринок усе більшого значення набували купецькі корпорації, пов’язані торгівлею певним видом товару, володінням спеціальними приміщеннями для накопичення та зберігання товарних партій, місцем торгу. З іншого боку, на відміну від ситуації X–XI ст., коли перевезення товарів забезпечувалося переважно руськими купцями, так званими “гречниками”, у XII ст. спостерігається розростання колоній іноземних купців. Зміна типу організації зовнішньої торгівлі на торгівлю складського типу сприяла виникненню в Києві таких колоній, які влаштовували тут “своєрідні товарні бази”, і не мали потреби мандрувати країною [Томілович, 1999, с. 216]. Отже, руське купецтво поступово почало втрачати свої пріоритети ще до монгольської навали. Основними причинами такого явища, на думку Л.В. Томілович, були “переважно транзитний характер південноруської торгівлі та відсутність протекціоністської політики” з боку південноруських князів [Томілович, 1999, с. 216]. Зростання у XII – першій половині XIII ст. організованих торговельних структур у вигляді колоній іноземців, які перебирали на свій бік все більший обсяг товарної маси, накопиченої у складах Києва та займалися її транспортуванням, по суті призводило до втрати значної частини торговельного капіталу та його перетікання від руських купців до іноземних, зосередженню його за межами Русі. Останньому сприяли й неблагоприємні внутрішньополітичні, обставини, відсутність міцної князівської влади в Києві, а також поразка русько-половецьких військ у першому двобої з монголами в 1223 р. Саме після неї, як свідчить арабський історик Ібн-аль-Асир, чимало руських купців та багатих людей переправилися на кораблях у Малу Азію, щоб зберегти свої статки [Тизенгаузен, 1884, с. 63]. Місце руських купців поступово почали займати представники інших етносів. На думку Л.В. Томілович,

послаблення “руського етнічного елемента серед купецтва в XII–XIII ст. започаткувало певну традицію”, яка збережеться і посилиться надалі [Томілович, 1999, с. 216]. Геополітичне положення України було важливим чинником формування складу товарного балансу, зокрема транзитних торговельних стосунків. Як відомо, в давньоруській торгівлі значне місце посідав південний напрямок, за яким відбувалися двосторонні торговельні контакти з кочовим світом, Візантією, іншими державами Егейсько-Середземноморського ареалу та Передньої Азії: Практично, тою чи іншою мірою торговельні шляхи перетинали степовий проміжок, а, отже, і територію південноруських кочовиків. Руська торговельна колонія у Судаку здійснювала свої торгові операції з Трапезундом. Сюди відправлялися каравани з товарами (раби, хутро, руський льон), які надходили з Русі через Половецький степ у Судак, потім кораблями вздовж північного та північно-східного узбережжя Чорного моря [Новосельцев, Пашуто, 1967, с. 108].

Торговельні магістралі, що прямували в різні напрямки сполучень, відзначені низкою міст і міст-фортець, які мали різний функціональний характер. Важливим стратегічним пунктом було руське місто Олешня, розташоване на виході з Дніпра в Чорне море, кінцевому пункті дніпровської торговельної магістралі.

Поселення давньоруського часу були розташовані й на іншому виході в Чорне море – на пониззі Дніпро-Бузького лиману. Одне з таких поселень розташовувалось у гирлі Аджигольської балки. За конструкцією та планувальною структурою житла Аджигола найближчі до традицій домобудівництва поселень Південного Бугу та Південного Подніпров'я [Хавлюк, 1969, с. 165; Козловський, 1985, с. 63–64]. Керамічний комплекс поселення датується XI – першою половиною XIII ст. [Буйських, Ієвлєв, 1991, с. 96].

На виході з Дніпро-Бузького лиману в Чорне море на о. Березань, навпроти м. Очаків, розміщувалося давньоруське поселення з культурним шаром X–XIII ст. [Болтенко, 1947, с. 39–51]. Тут знайдено “залишки

заглиблених жител, залізоробну майстерню з горнами та значною кількістю залізних виробів” [Буйських, Ієвлев, 1991, с. 91]. Поряд з поселенням був розташований могильник.

Поодинокі знахідки давньоруського часу є і на території давнього Очаківського городища. Можливо, до давньоруського часу належать і штучні печери вздовж чорноморського узбережжя, дещо схожі за плануванням на кримські християнські печерні храми. У приморській частині Очакова були знайдені хрести-складні, що зберігалися в колекції місцевого краєзнавця С.В. Страшного.

У південно-західному напрямку важливим стратегічним пунктом на виході з Дністровського лиману у Чорне море був Білгород. Не зважаючи на порівняно незначний обсяг матеріалів давньоруського часу, слід відзначити результати розкопок різних років, насамперед 1977–1982 рр. (дослідження Г.Г. Мезенцевої) з відкриттям одноапсидного храму XII–XIII ст., залишків матеріальної культури. Серед речей давньоруського походження знайдено булаву, що має аналогії на Райковецькому городищі, на Київщині, і датується XII–XIII ст., а також два кістені, виготовлені з рогу лося [Кирпичников, 1966, с. 52–55; Кравченко, 1986, с. 83]. Зброя представлена вістрями ромбічних стріл (три знайдені А.О. Кравченко та одна нами в рові). Вони мають широке датування і трапляються на пам’ятках і кочовиків, і Русі в X–XIV ст.

Серед виробів зі скла є уламок скляного браслету київського походження [Біляєва, 2010, с. 35]. Особливий інтерес становлять знахідки енкалпціонів, два з яких датуються XII–XIII ст. і мають аналогії серед давньоруських старожитностей. Один енкалпціон знайдено під час розкопок фундаменту храму, дослідженого Г.Г. Мезенцевою [Куницький, 1985, с. 124–126]. На думку В.О. Куницького, це дає підставу говорити про торговельні зв’язки Білгорода з іншими давньоруськими центрами [Куницький, 1985, с. 126].

Таким чином, федеративна стадія державотворення не завадила прогресивному розвитку економіки південноруських земель, торговельним стосункам з різними регіонами Європи та Азії. Відбувалась і подальша

аккумуляції тюркомовних етнічних осередків, розвиток синкретичних культурних проявів, особливо на кордоні Лісостепу та Степу. Треба відзначити, що поняття про єднання, відчуття єдності було далекосяжним майбутнім для населення південноруських земель, величезної маси селянства, що становило переважну більшість населення в силу об'єктивних закономірностей розвитку аграрних суспільств середньовіччя [Моця, 2007, с. 200]. І тому відсутність політичної єдності серед князівств, єдиного центру опору та міцної влади ускладнили становище Південної Русі напередодні монголо-татарської навали, але, з іншого боку, були політичним проявом певного етапу її соціально-економічного розвитку.

Перед нами велика аграрна країна, майже 90 % населення якої були селянами та працювали в аграрній сфері. У цих умовах, на думку О.П. Моці, “давньоруська етнічна спільність існувала лише на рівні носіїв елітарної культури та не усвідомлювалася рядовим східнослов'янським населенням” [Моця, 2007, с. 200]. Це було і визначальним чинником розходження великих етнічних масивів, кожний з яких мав певну генетичну підоснову та переддержавне утворення, за умов послаблення міжрегіональних зв'язків після монгольської навали. Подальшим наслідком східноєвропейського історико-культурного процесу стало формування локальних цивілізацій східноєвропейського простору в різних конкретно-історичних умовах, з відмінними державотворчими формами та швидкістю їхнього створення.

Щодо південноруських земель, то природна зональність була важливим чинником розвитку багатовекторної економічної системи, її міцності, певною мірою тилом більш вразливіших південних регіонів, що було вкрай необхідним в умовах співіснування осілої і кочової спільнот на півдні країни. Що стосується основних складових економічного розвитку Південної Русі, її матеріальної культури, то результати археологічних та історичних досліджень, особливо останніх десятиліть, дозволяють простежити ознаки подальшого поступального розвитку. Новим змістом доби є її перехідний характер, від Давньої Русі до нової державної єдності. На жаль, перспективи

державотворення, організаційної розбудови влади, переходу на нові рейки прогресивного економічного та культурного розвитку, європейської університетської системи та інших важелів подальшого цивілізаційного розвитку були сповільнені, ускладнені наступним вторгненням і пануванням монголо-татар

3.2. Напрями та характер відносин Південної Русі та Половецької землі.

Особливості взаємодії Південної Русі та Половецької землі були обумовлені об'єктивними відмінностями існування та розвитку обох суспільств. Вони були на різних рівнях цивілізаційного процесу: цивілізація Русі – половецька протоцивілізація. Відрізнялися системою розселення — осілі русичі та кочівники половці; засвоєнням екотонів, необхідних для господарства кожного суспільства, етнічним складом і культурою.

З кінця 90-х рр. XII ст. починається новий період відносин русичів і половців (руська назва західної частини кипчакської етнічної спільноти), мирним характером стосунків. У той самий час половці беруть активну участь у міжусобних конфліктах руських князів. Так, під час походу Рюрика Ростиславича на Київ у 1202 р. місто було пограбовано вщент, у полон захоплені навіть монахи та священики, пограбовані товарні склади іноземних купців. Такі дії ослаблювали організм Південної Русі [Новосельцев, Пашуто, 1967, с. 104; Толочко, 1999, с. 141]. З іншого боку, саме на прохання половецького хана Котяна руські війська брали участь у битві з монголо-татарами на р. Калка в 1223 р.

Степова ділянка проходження торговельних караванів залишалася під контролем половців, які загалом миролюбно ставилися до купців, так як отримували мито від перетинання теренів половецької землі. Важливе значення мала й політика заступництва з боку руських князів [Плетнева, 1990, с. 153; Толочко, 1999, с. 137; Цивілізаційна, 2006, с. 195]. Пограбування торговельних караванів викликало негайну реакцію через захист прав купців і узвичаєні умови пересування територією Русі чи Половецької землі.

З іншого боку, Русь і половці залишалися конкурентами на чорноморських ринках Корсуня (Херсонеса), Сурожа (Судака), Тмутаракані, зокрема в постачанні товарів, які складали традиційний перелік торгівлі Русі. Половці мали активні торговельні відносини в Криму, як і руські купці, і привозили хутро, зокрема бобрів і білок з північно-східних районів кочування у Поволжі. Розмах та інтенсивність чорноморської торгівлі засвідчив “Половецький словник” (Codex Cumanicus), рукопис якого зберігається у Венеції і датується 1303 р. У двох зошитах вміщено переклад 2680 слів, об’єднаних у змістовні групи латинською, перською та половецькою мовами, в яких визначені “інтереси та потреби купців і ремісників, котрі жили та працювали в міських приморських центрах” [Цивілізаційна, 2006, с. 196]

Ще до приходу генуезців, половці привозили на ринок невольників, серед яких були не лише військовополонені, але й жінки, яких забирали в полон, переважно із земель Русі [Тизенгаузен, 1884, с. 25–25].

У матеріальній культурі і половців, і русів відмічаються взаємовпливи, що простежується за поховальними пам’ятками. Кургани кочовиків, як наприклад у Пороссі, інколи розмішувалися поряд або на тих самих некрополях, що і поховання слов’янського населення. У деяких комплексах навіть важко відрізнити належність поховання до певної етнічної спільноти. За аналізом інвентарю поховань визначено широке коло давньоруських артефактів (зброя, прикраси, побутові речі), “що свідчить про інтенсивні торговельні зв’язки” [Моця, 1992, с. 41]. З предметів, які належать до обладунку воїна, повністю аналогічними давньоруським XII—XIII ст. є шолом, панцирний обладунок, бойові ножі (рис. 20). Прикраси представлено шийними гривнами, браслетами [Степи, 1981, с. 215–217, рис. 83; Толочко, 1999, с. 155; Отрощенко, 2007, с. 164–166]. Серед предметів побуту, що трапляються у похованнях, є тотожні давньоруським типам залізні калачоподібні та прямокутні кресала, уламки шиферних пряслиць, давньоруські горщики (рис. 20). Яскравим прикладом контактів половців з різними державами, зокрема Руссю, Візантією, Угорщиною, є поховання Чингульського кургану Автор досліджень,

В.В. Отрощенко, цілком переконливо оцінює високий соціальний статус похованого кипчака як ханський [Отрощенко, 2007, с. 165]. У складі інвентарю Чингульського кургану є речі різного етнокультурного походження: шолом і бойові ножі руської роботи; золототканий каптан з вишитими зображеннями архангелів і давньоруським написом. Металеві частини каптана інкрустовані скляними вставками київського та середньоазійського походження [Островерхов, 1988, с. 41–42]. Такі каптани надходили у степ у якості подарунків ханам під час підписання мирних угод, про що є згадки в літописі [Толочко, 1999, с. 156]. У похованні помітна присутність речей західноєвропейського походження (курильниця, персні, пояси). Каптан нагадує парадний одяг Данила Галицького, описаного в літописних повідомленнях [Толочко, 1999, с. 155].

На території Половецької землі, де зафіксовано два масиви населення — осілий і кочовий, відмічаються різні традиції формальних особливостей керамічного посуду. У складі осілого населення, нащадків салтівської культури, продовжував побутувати посуд, генетично пов'язаний з формами попереднього часу. Уздовж обох берегів Дніпра від кордонів Русі до самого Пониззя у середовищі осілого населення зі значним компонентом слов'ян А.О. Козловський простежив давньоруський характер матеріальної культури [Козловський, 1993].

Половецьке кочове населення використовувало посуд різних етнічних груп. У похованнях еліти трапляється розкішний посуд з Візантії та Середньої Азії. Але значно більшого розповсюдження набуває простіший давньоруський посуд. За підрахунками А.В. Евглевського та Т.М. Потемкіної у 30 з 850 половецьких поховань виявлено давньоруські горщики. Переважно вони трапляються у жіночих похованнях (Евглевський, Потемкіна, 1994, с. 78).

Своєю чергою, русичі сприйняли вплив половців в організації кінноти та перейняли від них шаблі, деякі типи списів, тугі луки, сідла тощо [Толочко, 1999, с. 155].

Отже, відносини між двома суспільствами були не лише конфліктними, а й являли собою широке коло мирних контактів, дія яких не була репрезентована окремими стосунками, але мала системний характер у цілій низці проявів, насамперед в осіданні частини кочового населення на землю, матеріальній культурі та змішенні етносів. Тривале проживання поряд слов'ян і кочовиків призводило до симбіозу культур, а найбільший вплив, на думку О.П. Моці, відбувався саме з боку осілого населення [Давня, 2000, с. 572]. Матеріальна культура кочовиків південноруського степу є важливим джерелом вивчення розвитку тюркської культури загалом. Так чи інакше паралелі розвитку тюркського та українського світів простежуються у спадкоємності деяких елементів у XIV–XV ст. і навіть у XVI–XVIII ст.

Наприкінці XI – першій половині XIII ст. внаслідок міжетнічних династичних шлюбів, які уклалися з кінця XI ст. і протягом XII ст. між князівськими синами та дочками половецьких ханів, етнічне змішення половців і русичів було однією зі звичайних рис взаємовідносин слов'янської та тюркської спільнот. Шлюбами закріплювався черговий мир між руськими та половцями. При цьому київські князівни не виходили заміж за синів половецьких ханів. Мається на увазі й укладання дипломатичних шлюбів, коли руські князі одружувалися з половчанками та відповідне навернення половчанок у православну віру, а також шлюбів знатних половчанок, які супроводжували ханських дочок у руські землі, з представниками князівського оточення і поступового розростання змішаних тюрксько-слов'янських родин. За підрахунками О.П. Моці, лише з восьми шлюбів князів з половчанками могли народитися 40 князів і княгинь напівполовців. А далі — приблизно 200 половецьких онуків і онучок, що скріплювалося повторними шлюбами княжичів і князівен змішаного походження [Моця, 2006, с. 133].

Як відмічає П.П. Толочко [Толочко, 1999, с. 154], у реальному житті етнічне змішення було набагато більшим, так як з половчанкою приходили на Русь і її подружки, які тут виходили заміж, і кількість дітей, народжених у шлюбах, була численною. Крім того, руські полонянки, яких забирали половці

під час військових походів, залишалися у половецькому суспільстві, продавалися на південнокримських невільничих ринках. Військовополонені під час взаємних походів також натуралізувались у руському та половецькому суспільствах. У цьому разі вже йдеться про тисячі людей [Толочко, 1999, с. 154].

Половці не встигли дійти до створення самостійної державності і залишилися протоцивілізаційним осередком на етапі формування ранньофеодальної кочівницької держави. Монголо-половецька війна тривала, вірогідно, до 1243 р. [Гоман, 2001, с. 83–85]. До XV ст. половці зберігають свою ідентичність, що спостерігається у курганному обряді [Федоров-Давыдов, 1966, с. 9].

У зв'язку з монголо-татарською навалою русько-половецькі відносини втратили свою гостроту, обидва суспільства опинилися під владою монголів.

3.3. Південна Русь і сельджуки

У першій половині XIII ст. починаються контакти Південної Русі з новим тюркським цивілізаційним осередком – державою сельджуків. Перемога сельджуків під керівництвом Алпа Аслана над візантійськими військами поблизу Манцикерта в 1071 р. стала переломним етапом у сельджуцько-візантійському протистоянні і на тривалий час перетворила тюрків-сельджуків на домінуючу силу Близького Сходу. Вона мала суттєві наслідки для майбутнього не лише Малої Азії, а і всього тодішнього світу. Це призвело до швидкого поширення тюркського впливу в малоазійському просторі, формування культури сельджуків як унікального синтезу культур, що поєднав тюркську культуру Центральної Азії та ісламську культуру Ірану.

Першим політичним наслідком, як відомо, став підписаний мирний договір між Візантією і сельджуками терміном на 50 років і визнання влади сельджуків на захоплених ними землями [История, 2009, с. 396; Papashkiri, 2010, р. 227]. Сельджуки взяли під контроль Північну та Східну Анатолію, сформували Сельджуцький султанат. На кінець XI ст. держава “Великих сельджуків” включала території Центральної Азії, Ірану, Месопотамії, Сирії,

більшу частину Малої Азії і частину Закавказзя, та частину Палестини” [Kuvondikov, 2010, p. 204]. Протягом XII ст. відбувалася подальша експансія сельджуків у малоазійському просторі, вони почали просуватися на морські узбережжя, намагаючись зайняти позиції на торговельних шляхах. У добу найбільшого піднесення сельджуків Руму (територія «Східного Руму», Візантійської імперії) вони почали рухатись і в північно-східному напрямку [Финкель, 2009, с. 28–29]. Перша воєнно-морська експедиція сельджуків на Кримське узбережжя відбулася вже після їхнього утвердження в Малій Азії у 1221–1222 рр. Вони захопили найбагатше торговельне місто Криму — Судак, яке обороняли спільні русько-половецькі війська. Фактично, тим самим було поставлене питання про сельджуцький зиск у чорноморській торгівлі, особливий статус Чорного моря для держави турків-сельджуків, що буде надалі розвинуто османами.

У XI–XIV ст. імперія сельджуків займала величезну територію від Китаю на сході до берегів Середземного моря на заході. Становлення і розвиток сельджуцької культури та мистецтва відбиває регіональні та стадіальні особливості анатолійського сельджуцького мистецтва, мистецтва Іраку та Сирії, зі спадщиною Візантії та вірменського мистецтва Анатолії (□ney, 1992, p. 229, 246–247), і має безпосереднє значення для розуміння мистецьких особливостей культурної спадщини Русі. Тому вважаємо необхідним розглянути деякі напрями та особливості мистецтва сельджуків анатолійського регіону.

Як свідчить ретроспективний аналіз культури сельджуків, крізь призму різноманітних традицій проглядаються риси єдності євразійської культурної спадщини від язичництва до формування та розвитку світових релігій: християнства, ісламу, іудаїзму. Космологічні уявлення сельджуків, втілені в різних сферах матеріальної та духовної культури, успадкували легенди та образи світового простору первісності, античного періоду та середньовіччя, які мали широке розповсюдження в Середній і Малій Азії, на Балканах, Східноєвропейському ареалі, Поволжі та Кавказі. У різних культурних

спільнотах вони втілювались у певних конкретних впливах в архітектурі та прикладному мистецтві, що дозволяє простежити паралелі та трансформації культурних проявів, які мають різні форми та використані в різних сферах мистецтва, але мають і певну спільну космогонічну основу.

Своєрідним хроноіндекатором нової хвилі було розповсюдження техніки керамічного виробництва, що поєднала Малу Азію з Балканами, Північним Причорномор'ям, Кавказом і циркумпонтійським ареалом загалом.

Насамперед, це техніка сграфіто, що була відома в ісламському мистецтві з IX ст., і отримала широке розповсюдження у візантійському, вірменському, грузинському мистецтві, на Балканах, у Криму та районах Північного Причорномор'я в цілому. Перші спроби формування нового стилю з прокресленими лініями декору та покриттям її поливою сягають ранньовізантійського часу (VII–VIII ст.) і походять з керамічних центрів Константинополя (Vroom, 2005, p. 62–63). Але подальше становлення техніки сграфіто спостерігається у середньовізантійський період. Воно пов'язане з послідовним переходом від неглазурованої кераміки з прокресленим орнаментом, у якому вже фіксуються волюти, до глазурованої, що відбувається, можливо, з кінця IX ст. та в XI–XII ст. (Vroom, 2005, p. 70–71). Кераміка сграфіто, яка має специфічні риси сельджуцького впливу, розповсюджується на надзвичайно широких просторах Європи та Азії вже в середині XII – на початку XIII ст. (Vroom, 2005, p. 84–85).

Таким чином, у сельджуцькій Анатолії XII—XIII ст. була підготовлена основа активного культурного впливу, що надалі простежується на широкому географічному ареалі. Подальшого розвитку набувають різноманітні геометричні та рослинні мотиви декору. Завдяки яскравим барвам визначається надзвичайний колористичний ефект (Волкова-Нешева, 2005, с. 55–61). Не випадково саме розвиток кераміки сграфіто вважається у Болгарії „одним з елементів, що визначає квітучу міську цивілізацію” (Волкова-Нешева, 2005, с. 58).

Анатолійське сельджуцьке мистецтво й архітектура набули особливого характеру шляхом досвіду та інновацій, що якісно відрізняло його від культур народів, які входили до імперії [Öney, 1992, с. 183].

Головною рисою сельджуцької культури Анатолії була надзвичайна оригінальність кожної її гілки. На відміну від іранської сельджуцької архітектури, у якій цегла була основним будівельним матеріалом, в Анатолії основним об'єднуючим елементом було каміння. Чудове різьблення по каменю можна побачити на порталах, михрабах, мимбарах, консолях, арках та інших елементах сельджуцької архітектури. У XIII ст. помітний рух до складніших декоративних робіт по каменю. Низькі, схожі на текстиль рельєфи були особливо поширені в першій половині XIII ст. [Öney, 1992, с. 183]. Основними декоративними елементами є рослинні мотиви, геометричний орнамент, написи й інколи фігурні композиції. З рослинних мотивів найчастіше використовується трилисна пальмета, інколи напівпальмета, обидві розташовані в переплетінні рослинних елементів і арабесок. Іншим орнаментальним мотивом є бордюри у вигляді ланцюга, з геометричним переплетінням і розетками. Бордюри з орнаментальним мотивом лотосу та аканту візантійського походження, трапляються на капітелях вторинного використання.

Розповсюдженим мотивом високих фігурних зображень кам'яних рельєфів другої половини XII – половини XIII ст. є “дерево життя”, яке можна побачити в різних композиційних формах багатьох пам'яток. Також часто трапляються зображення птахів, зокрема одноголові та двооголові орли, соколи, а також фантастичні та реалістичні тварини (дракони, леви, буйволи). Леви розглядалися як символи захисту та були поширені в релігійній і світській архітектурі, навіть на поховальних пам'ятках [Öney, 1992, р. 187–188]. Значно рідше трапляються фігури ангелів, риб, оленів, слонів і єдиноголів.

Блискучими прикладами рельєфних зображень є портали Улу Джамі (1177–1185 рр.) із зображенням лева на буйволі з Диярбакіру, Інджи Мінарету із зображенням фігури людини з підігнутими ногами та рельєфу двооголового орла, рельєфу ангела, двооголового дракона, заплетеного типомо сельджуцьким

плетінням з фортеці Конія (близько 1220 р.), зображення мисливця з соколом поряд із хлопцем на поховальній стелі в Конії, зображення двох драконів, голови яких повернуті одна навпроти одної з Кайсері (1232–1236 рр.); Чифте Мінарету, Медресе в Ерзеруме тощо [Kuban, 1987, р. 60–64; Öney, 1992, р. 23–47, 186]. Значний інтерес викликає кам'яний рельєф portalу Мама Хатун Тюрбе початку XIII ст. з типовим сельджуцьким плетінням, і кам'яні рельєфи мечеті в Бейшегірі [Öney, 1992, р. 23–25] та ін.

У світлі семантичного значення зображень євразійського горизонту відзначимо функції зображень сельджуцького мистецтва. Рельєфи у формі лева виконували захисну функцію у сельджуцьких палацах, медресе, мечетях, замках і караван-сараях. Фігури чоловіків, які сидять з перехрещеними ногами, зображення риб, скорпіонів і крабів використовувалися як астрологічні символи. Деякі екземпляри скульптурних зображень голів чоловіків з довгим волоссям репрезентували сонце та місяць. Крім того, існують скульптурні зображення ангелів, сиричів і сфінксів, які можна побачити в архітектурі палаців. Надзвичайно багатий спектр зображень людей і тварин представлений у прикладному мистецтві, насамперед, керамічних розписних глазурованих плитках, якими були опоряджені стіни палаців. Значну колекцію таких плиток знайдено під час розкопок палацу в Кубадабаді [Öney, 1992, р. 23–47, 186].

До декору плиток входять зображення султанів, придворних, слуг, а також зображення сфінксів, сиричів, одно- та двоголових орлів, одного та пари павичів, пари птахів перед «деревом життя», а також звірів, на яких полювали, а саме: лисиць, вовків, гірських козлів, диких віслюків, ведмедя, лева, сокола, яструба та антилопи [Öney, 1992, р. 196]. В інтер'єрі палацу Аллаедіну у Конії (1152–1192 рр.) використані хрестоподібні глазуровані плитки з підглазурним розписом, центральними елементами орнаменту яких є також хрести [Öney, 1992, р. 103].

Таким чином, до класичних рис романської архітектури Візантії, її декоративних елементів, а також культури Візантії загалом, у другій половині XII – першій половині XIII ст. був доданий новий потужний пласт культурного

багатства сельджуцької культури Анатолії, з багатьма інноваціями в архітектурі та прикладному мистецтві.

У XII – першій половині XIII ст. спостерігається проникнення та розповсюдження сельджуцького культурного впливу в ареалі візантійського культурного кола, зокрема на півдні Східної Європи: Дунайсько-Дністровському межиріччі, Нижньому Подніпров'ї, Криму. Це простежується, насамперед, за знахідками імпорту кераміки сграфіто, аналогії якій відомі з розкопок палацу Бейшегір у Кубадабаді (1236 р.), палацу Аллаеддіна у Конії (1156–1192 рр.) тощо. Блискучим прикладом художньої кераміки XII–XIII ст. є зображення на мисці з розкопок Херсонеса, Крим [Рыжов, 2005, с. 66]. На ній зображений чоловік у широкому халаті та шароварах, в руках у нього ловча сітка, а поряд сокіл і собака. Сюжет розпису та склад діючих осіб близький розписам будівельної кераміки другої половини XII – першої половини XIII ст. сельджуцьких палаців, зокрема Кубадабаду та Конії [Миллер, 1972, с. 13; Öney, 1992, р. 100, 102, 103; Рыжов, 2005, с. 66]. Розпис виконаний у характерній для глазурованих плиток палаців сельджуцького декору кольоровій гамі – чорним на світло-синьому фоні.

Серед глазурованої кераміки сграфіто, що надходила з Малої Азії у Крим та на територію східнослов'янського світу в першій половині XIII ст., є екземпляри, декоративні елементи якої мають аналогії серед зразків сельджуцького посуду з палацу Бейшегір у Кубадабаді. Це листоподібні та стрічкові сполучення, геральдичні фігури з хрестом, фестончатим оточенням, шестикутні зірки [Öney, 1992, р. 107–108]. Кольорова гама представлена жовто-коричневими та червонуватими тонами.

У декорі давньоруської архітектури XII – першої половині XIII ст., зокрема в різьбленні по каменю, тератологічному стилі рукописів, ювелірних виробів, тканинах відбуваються деякі зміни, що отримали різне пояснення у науковій літературі: слов'янською язичницькою спадщиною та трактуванням значення символіки окремих елементів, впливами візантійського або західноєвропейського мистецтва [Воробьева, 1981, с. 35–42; Рапопорт, 1984,

с. 185–191; Рыбаков, 1988; Орлов, 1990, с. 34; Макарова, 2000, с. 123–129; Пуцко, 2007, с. 102–113 та ін.]. Дійсно, у композиціях старовізантійського орнаменту в рукописах і ювелірній справі XII ст. існує ціла низка компонентів, які є візантійськими [Макарова, 2000, с. 125]. Проте сюжети ювелірних виробів, зокрема браслетів і колтів київських майстрів, навіть за урахуванням широкої міграції певних мотивів, які повторюються у багатьох культурах і на великому просторі, аж до кельтських прикладів декоративних петель “не залишалися незмінними” [Пуцко, 2007, с. 105]. Які б визначення не надавалися символічним зображенням на давньоруських браслетах, в орнаментальних композиціях і пластиці виконання спостерігаються певні східні елементи [Рыбаков, 1988, с. 698–699]. Мотиви декору давньоруських прикрас XII –першої половини XIII ст. дозволяють провести певні паралелі зі зразками прикладного мистецтва візантійського та сельджуцького анатолійського кола. Це, насамперед, декоративні кахлі палаців сельджуків в Анатолії та різьблення по каменю: плетіння бордюрів, символіка “дерева життя”, трилисники тощо.

На думку В.Г. Пуцко, стиль зображень одного з браслетів-наручней київського скарбу № 94, знайденого в 1893 р. [Корзухіна, 1954, с. 116], близький кращим константинопольським зразкам і, разом з тим, має аналогії у мотивах декору східних тканин [Пуцко, 2007, с. 107]. Грифони та птахи, плетіння та трилисники, мотиви декору (плетіння, мотив заплетеного звіра) більш співзвучні мотивам сельджуцького анатолійського мистецтва, ніж елементам зображення та стилю старовізантійського орнаменту [Макарова, 2000, с. 125]. Особливо близький прикладному мистецтву сельджуків за тематикою, зображенням та декоративним оформленням київський браслет зі скарбу 1903 р. На стулці верхнього ярусу браслету зображений мотив “дерева життя” посередині та двох птахів по обидва боки від дерева. Решта зображень верхнього ярусу — мотиви заплетеного звіра (барса) та птахів. Нижній ярус обіймають плетіння та фоліант трилисника (рис. 21, 1). Не лише композиція, а й зображення сцени птахів біля “дерева життя” близькі зображенню на кахлі з палацу Кубадабаду в Анатолії (рис. 21, 2), а також синьо-білому посуді з

розкопок Самсата ХІІ–ХІІІ ст. [Öney, 1992, с. 97; Bulut, 2000, с. 37]. Цілком вірогідно, що і деякі мотиви (заплетеного звіра, «дерева життя», плетіння, зображення трилисників), іконографія яких нагадує малоазійські композиційні схеми, могли бути пов'язаними і з певною імміграцією майстрів після 1204 р. Вони представляли різноетнічне середовище сельджуцько-візантійського кола, для яких хрестоносці були негативним і загрозливим явищем .

Близькими за іконографічним рядом є і зображення сирини (діви-птаха), образ якої простежується у первісну добу, в крито-мікенській культурі та в античний період. Зображення сирини із зубчастою короною на голові характерні для херсонеських керамістів ХІІ–ХІІІ ст. Вони нагадують сириин перського мистецтва і за змістом є оберегом, у той час коли сирини за візантійськими уявленнями є символами смерті. Тому їхні зображення не отримали широкого розповсюдження саме у Візантії [Рыжов, 2005, с. 65]. Отже, сирини з палаців сельджуків пов'язані з ментальністю мусульманського Сходу, Закавказзя. Сирини давноруського прикладного мистецтва, судячи з розташування на жіночих прикрасах, зокрема на колтах, швидше за все, були пов'язаними також з символікою оберегів. Крім того, сирини, які зображені на керамічних плитках сельджуцьких палаців, в кам'яному різьбленні монументальної архітектури сельджуків і на керамічних виробах Херсонеса мають схожі іконографічні риси з давноруськими зображеннями (рис. 22, 1, 2).

Певні паралелі проглядаються і в сюжетних лініях сельджуцького, візантійського, західноєвропейського мистецтва та Русі. У давноруському прикладному мистецтві отримали широке розповсюдження сюжети із зображеннями левів, барсів і драконів. Слід відзначити і спільність ідеї “заплетеного” звіра та грифона, що трапляються на давноруських колтах ХІІ–ХІІІ ст., мініатюрах руських книг, так само як у західноєвропейському та сельджуцькому мистецтві. Проте образ “заплетеного” звіра має своєрідні відмінності в іконографії західних і східних зображень. У давноруській монументальній архітектурі ХІІ–ХІІІ ст., зокрема в Георгіївському соборі Юр'єва-Польського (1236 р.), проглядаються декоративні елементи різьблення

по каменю, можливо, пов'язані з напрацюванням нових майстрів візантійського кола (рис. 23). Складне плетіння капітелей з парними звірами, зображення трилисників у сполученні з плетінням, комбінації пальмети та плетіння мають стильові дотики з різними художніми школами та певні паралелі у сельджуцькому кам'яному зодчестві (рис. 24). Воно остаточно стане добре відомим у Криму та на півдні України вже через декілька десятиліть золотоординського періоду.

У різних формах мистецтва Русі трапляється і згаданий сюжет космогонічної легенди про утворення світу качкою, яка дістала грудку землі зі дна світового океану. Він знайшов своє відображення у творчості багатьох народів Євразії, насамперед у волзько-булгарському, марійському, фінському, прикладному мистецтві [Рыбаков, 1988, с. 587]. Надзвичайно показовим є відображення сюжету легенди про створення світу качкою у білокам'яному різьбленні низького рельєфу Георгіївського собору Юр'єва-Польського [Рыбаков, 1988, с. 589]. Композиція надзвичайно насичена багатьма елементами: зображення двох птахів з грудкою у дзьобі, що розташовані по обидва боки від “дерева життя” в медальйоні, симетрично розташоване зображення інших птахів, вірогідно, павичів, левів, а також трилисників, пагонів, листя тощо (рис. 25). Іконографія та перелік елементів (птахи, леви, медальйони, трилисники тощо) мають деякі паралелі в сюжетах і орнаментальних деталях білокам'яного різьблення, різьблення по дереву і навіть тканин сельджуцького мистецтва другої половини XII – першої половини XIII ст. [Öney, 1992, p. 119].

Свідченням безпосередніх контактів Візантії, сельджуків і Південної Русі, першої половини XIII ст. є матеріали унікального комплексу в Києві, знайденого Г.Ю. Івакіним під час розкопок садиби багатого киянина в уроч. Гончари і Кожум'яки на Подолі в 1987–1989 рр. [Івакін, 1989, с. 83–85]. Серед великого комплексу різноманітних знахідок було виявлено артефакти візантійського та сельджуцького кола. Знайдено фрагменти чаші з тонкого непрозорого скла молочного кольору, прикрашені золотим розписом і

червоною емаллю. Орнамент чаші ретельно описаний Г.Ю. Івакіним [Івакін, 1991, с. 142–145]. Відзначимо лише, що в нижньому ярусі посудини використано мотиви “дерева життя” та птахів біля нього, а також медальйон з хрестиками посередині. Крім того, на садибі знайдено й інші фрагменти кольорового візантійського скла, що разом з іншими матеріалами датується кінцем XII – початком XIII ст. За аналогіями, така чаша могла походити з Коринфу або сирійських володінь Візантійської імперії (Івакін, 1996, с. 192, 194). На думку Г.Ю. Івакіна, власник садиби міг бути пов’язаний з малоазійською торгівлею і був достатньо заможним, щоб придбати дуже дорогу вазу (Івакін, 1996, с. 194).

Найважливішими знахідками з комплексу садиби, за визначенням Г.Ю. Івакіна, “є дві мідні монети сельджукидів Руму — султана Сулеймана II (1200–1203 рр.) та султана Кайкауса I (1210–1219 рр.). Це перша знахідка сельджуцьких монет на території Київської Русі” [Івакін, 1991, с. 144]. Вони могли потрапити до Києва внаслідок торговельних операцій через кримські міста (Херсонес, Судак), а також шляхом прямих контактів з сельджуками в першій половині XIII ст. (Івакін, 1996, с. 196–197). Г.Ю. Івакін не виключає і той варіант, що вони могли потрапити до Києва “пізніше, в середині XIII ст. разом з монгольськими військами або руськими загонами, які використовував Батий під час війн у Закавказзі та на Близькому Сході” (Івакін, 1996, с. 198). Вказані обставини не виключають і нових знахідок, а також корекції конкретних часових меж надходження не лише монет, а й інших речей сельджуцького культурного кола. Тим більше, що знахідки монет сельджуцької імперії трапляються на території Криму, зокрема в Херсонесі, як поодинокі знахідки та в скарбах. Наприклад, скарб монет сельджуцького султанату (94 екз.) 1192–1245 рр., а також сельджуцькі монети з Волзької Булгарії [Белова, 1953, с. 25; Жиромський, 1962, с. 207]. У мистецтво Криму ще напередодні монгольської навали поступово входить сельджуцька геометрична орнаментика [Акчурина-Муфтієва, 2008, с. 49].

Прямі й опосередковані контакти Русі з сельджуцькою культурою відбивають перший етап її взаємодії з етнокультурним середовищем східноєвропейського простору. Він включає участь синкретичної сельджуцької культури в розповсюдженні певних модних тенденцій у різних сферах матеріальної культури та прикладного мистецтва східноєвропейського та малоазійського простору, Закавказзя.

Таким чином, аналіз ситуації, що склалася у південноруських землях у першій половині XIII ст. засвідчує зростання стадіальних змін у розвитку Русі, що спостерігаються в різних сферах цивілізаційного осередку.

Важливим чинником цього періоду була втрата лідерства культурних традицій Візантії, що відкривало можливості для західноєвропейських впливів. Спостерігається поступове посилення тюркської присутності в Північному Причорномор'ї за рахунок половецької та сельджуцької етнічних спільнот. В ареалі візантійського культурного кола Малої Азії відбувається становлення нової цивілізації, базовими елементами якої є поєднання елементів кочових і осілих форм системи господарства, орієнтація на широкий розвиток торгівлі, синкретична матеріальна культура, перевага тюркського етносу, мусульманська релігія. Євразійський світ стояв на порозі величезних потрясінь монгольської інвазії.

РОЗДІЛ 4.

СЛОВ'ЯНО-ТЮРКСЬКІ КОНТАКТИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIII – СЕРЕДИНИ XV ст.

4.1. Особливості контактного середовища після монгольської навали.

Монгольська навала, як тривалий процес втручання принципово іншої цивілізаційної системи в розвиток різних форм євразійських цивілізаційних осередків, зумовила специфіку слов'яно-тюркського контактного середовища протягом понад столітньої доби середньовічної історії України. Цей період мав значні відмінності від попередніх часів взаємоіснування тюркських племен поряд з цивілізацією русів. Аналіз комплексу об'єктивних чинників цього часу свідчить про наявність деяких специфічних рис у хронологічному та просторовому розподілі, а також певні рівні складових елементів матеріальної культури. У методологічному плані надзвичайно важливим є розуміння того, що "...не зважаючи на віросповідальну різницю, християнська й мусульманська цивілізації не мали чітких постійних кордонів. Існували й обширні зони, в межах яких побутували синкретичні культурні феномени, де простежуються взаємовпливи" [Беляев, Чернецов, 2004, с. 190; Рафальський, Моця, 2006, с. 110, 111].

Щодо першого етапу історії відносин Русі та імперії Чингізидів, то основними подіями періоду були воєнні акції монголів, які за масштабами загарбання, охоплення території та ступенем нищення були не сумірними з попередніми набігами кочівників, зокрема половців. Це були військові кампанії монголів 1237–1240 рр., першим попередженням яких була битва на р. Калка в 1223 р. [Черепнин, 1977, с. 209; Ивакин, 2003, с. 61]. Останні завдали надзвичайно великих збитків у різних сферах життєдіяльності південноруських земель. Насамперед це стосується міст і поселень, що були на шляху військових походів монголів. Вони супроводжувалися масовою загибеллю людей, зокрема представників державної еліти, мешканців міст, які були задіяні в міських

високорозвинених сферах ремесла та торгівлі, воїнів; руйнацією укріплень, житлових і побутових будівель тощо. Частина населених пунктів так і не поновила своє існування. Зникли і деякі категорії ремісничої продукції, насамперед ті, що були призначені на задоволення елітарного попиту. Припинився випуск давньоруських грошових одиниць — гривень. На деякий час перервалося постачання імпортних товарів, значно понизилась інтенсивність торгівлі [Макаров, 2003, с. 5–10]. Втрати, які сталися під час загарбання, і система політичного контролю та вилучення значної частини національного продукту шляхом сплати податків Золотій Орді, ставали на заваді швидкому відновленню південноруських земель. Таких величезних втрат людського й економічного потенціалу Русь не знала за всі століття історичного розвитку держави. Татаро-монголи прекрасно розуміли, який оборонний потенціал могли мати численні міста-фортеці, якого високого класу були їхні ремісники. Через це тактика монголів полягала в подоланні оборони міст-фортець. Саме тому на Поволжя потягнулися потоки полонених ремісників, які змушені були працювати в містах Золотої Орди [Полубояринова, 1978]. Ординці заважали піднесенню влади в Русі, що залишалася на стадії федеративного устрою, і побудували опосередковану систему управління за допомогою ярликів — дозволів на правління, і водночас залишили церковну десятину. Специфіка природно-географічного простору півдня Східної Європи з великими територіями, придатними для кочового скотарства, дозволила контролювати внутрішню ситуацію на Русі без розміщення на її території великих гарнізонів [Крадин, Скрынникова, 2006, с. 477]. Скінчилися невдачею і превентивні дії князя Данила Галицького. Йому не судилося звести під корону південноруські землі, звільнити їх від монголів, не зважаючи на звернення за допомогою на Захід до папи Римського.

Проте, як свідчать дослідження останніх десятиліть, безпосередні й довготривалі наслідки монгольської навали “не були настільки апокаліптичними та прямолінійними”, як це здавалося багатьом історикам. Найвеличніші “державно-політичні та культурно-політичні зміни”, що

відбувались у Євразії, були викликані “цілим комплексом найважливіших глобальних загальноісторичних причин, які торкалися всієї Європи та більшої частини Азії, а не лише тільки одним воєнним походом хана Батия” [Ивакин, 2003, с. 61].

Загалом, як слушно відзначив М.А. Макаров, “Разючий монгольський удар, який хронологічно збігся із періодом внутрішніх історичних зсувів, загострив і прискорив їхній перебіг, але не був єдиною причиною зафіксованих дослідниками трансформацій” [Макаров, 2003, с. 10]. Як свідчить порівняльний аналіз історико-культурних процесів і напрямів змін, у давньоруському суспільстві першої половини XIII ст. і ситуацією, що фіксується за результатами досліджень пам’яток другої половини XIII – першої половини XIV ст., можна помітити продовження процесів формування нової економічної моделі розвитку Русі, оформлення специфіки південноруських територій. Йдеться про подальше опанування вододілів, що проглядається і в першій половині XIII ст., формування нового культурного ландшафту з поступовим залученням смуги чорноземів. Завдяки поступальним змінам агротехніки все це створювало реальну можливість не лише виконати умови постачання продуктів землеробства золотоординським податківцям, але й надавало надію на економічне відродження. Поступовий прогрес у розвитку техніки та технології землеробства в українських землях не припинився навіть за часів монголо-татарського панування і продовжився у подальший період литовсько-руської державності. Варто відзначити, що він був синхронним технологічному розвитку країн Європи, що не постраждали від монгольської навали та наступного економічного і політичного пригноблення. Український аграрний сектор поступово стає все привабливішим регіоном постачання сільськогосподарської продукції (землеробства та великої рогатої худоби), що буде не останнім інтересом польської шляхти після Кревської унії 1385 р. і матиме віддалені наслідки для України як “Годувальниці Європи”.

Результати історико-археологічних досліджень, особливо останніх десятиліть, свідчать про продовження існування багатьох великих і малих міст.

Частина міст, що загинули під час навали, не були відновлені. У той самий час продовжили своє функціонування всі центри земель і багато інших міст, які не потрапили до шляху монголів або не зазнали значної руйнації. Розпочинається і заснування нових міст, які відомі за писемними джерелами та археологічними розкопками. Після монгольської навали південноруські землі залишалися природно-географічною, економічною та етнокультурною основою становлення України. Саме до них у літописах та актових документах XIII—XVII ст. вживається ця назва [Моця, 2007, с. 206].

Незважаючи на те, що Київ постраждав від воєнного походу Батия, у другій половині XIII ст. він залишався найважливішим політичним і релігійним центром Русі [Ивакин, 2003, с. 62]. У 1246–1247 рр. у ньому перебували купці з найбільших торговельних міст Заходу та Сходу. Життя продовжувалося в усіх історичних районах міста [Ивакин, 1996; Ивакин, 2003, с. 62]. Мінімальними були втрати пам'яток монументального мистецтва. Як слушно вважає Г.Ю. Ивакин, у “монголів не було причин для знищення православних храмів” [Ивакин, 2003, с. 63]. Православне духовенство користувалося підтримкою золотоординських правителів і було єдиним станом, який не обкладався податками. Але нестача коштів у наступні десятиліття після навали заважала підтримувати храмові будівлі в належному стані, що було негативним наслідком монгольського панування на подальшу перспективу. Не слід відкидати і негативний вплив наступу на православ'я з іншого боку – Польщі. Після певного ренесансу культури та звернення до традицій Давньої Русі за часів Володимира Ольгердовича Київського, відбувається її суто антиправославна діяльність. Це особливо відчувається з другої половини XV ст. за часів Казимира IV Ягелона (1447–1492 рр.), який у 1481 р. ввів заборону на відновлення православних храмів, що мало вкрай негативні наслідки для їхнього утримання. Проте в історіографії, особливо XIX ст., руйнація багатьох церков відносилася до наслідків монгольських завоювань. Після кризи, в яку потрапила цивілізація русів внаслідок монгольської навали та внутрішніх обставин, реліктовий стан цивілізації (спадкоємність традицій Давньої Русі)

поступово доповнюють певні кроки з відновлення та налагодження системи життєдіяльності Південної Русі, що відбувається наприкінці XIII – першій половині XIV ст.

Певною ознакою відродження міського та церковного господарства були спроби відновити зв'язки з Причорномор'ям. Після 10–15 років перерви в імпорті вина та олії з Візантії, постачання так і не вдалося здійснити у масовому обсязі, але “невеличкі партії візантійського вина в амфорах ще інколи проникали на Русь у другій половині XIII ст.” [Коваль, 2003, с. 347]. Наявність фрагментів амфор другої половини XIII ст. зафіксовано нами навіть під час розкопок Озарицького поселення на Сумщині [Беляєва, 1982, с. 77–78, рис. 30, 1, 2, 4; Беляєва, Кубишев, 1995, с. 81–82, рис. 64, 6; 65], визначених І.В. Волковим як “трапезундські” [Волков, 2001, с. 141]. За матеріалами розкопок, уламки амфор другої половини XIII ст. зафіксовані в Києві (тип П/ 3 та VI), Воїні [Коваль, 2003, с. 347, 358–360, Табл. I]. Але загалом кількість амфорних уламків незначна.

Поступовий перегляд застарілих схем оцінок періоду дозволяє перейти до розгляду кожної системи – Русі та Золотої Орди – з точки зору цивілізаційного підходу, а отже, і співвіднести прояви відносин з боку кожного типу цивілізації. Вони відображали певний етап розвитку цивілізацій євразійського простору, відмінних і за характером, і за хронологічними межами. Якщо Русь у середині XIII ст. була на шляху до трансформації системи цивілізаційного розвитку, то монгольська держава постала на той час світовою імперією, що охоплювала всю Євразію. Південноруські землі, зокрема Київщина, Переяславщина, інші території Русі та Половецький степ потрапили до володінь старшого сина Чингізхана Джучі. Вони отримали в руських літописах XVI ст. назву “Золота Орда”, яка за своїми ознаками належить до специфічного типу локальних цивілізацій Євразії. До неї входили осілі та кочові спільноти з різними системами господарства. В етнічному плані вона була конгломератом народів, які ніколи не склали окремого етносу, синкретичною культурою, до якої входили надбання багатьох культур євразійського простору, різні релігійні

конфесії, ідеологічні уявлення [Моця, 2009, с. 36–37]. За світовими вимірами Золота Орда була порівняно нетривалим державним формуванням, яке проіснувало не більше 200—250 років. У багатоетнічному складі золотоординської держави, значну частину склали тюркомовні народності. У Північному Причорномор'ї останні представлені переважно носіями кипчацьких і частково огузьких діалектів [История, 2009, с. 5]. Як свідчать результати археологічних і насамперед антропологічних досліджень останніх десятиліть, розвиток регіону відбувався за наявності надзвичайно строкатого етнічного складу, притоку нових мас населення, зокрема аланів, з Північного Кавказу [Бубенок, 2004, с. 168–189, 291–294].

Саме така специфічна цивілізація отримала назву “золотоординської”, а період перебування руських земель під владою Орди — “золотоординський”. Що стосується терміну “золотоординці”, який увійшов в історичну літературу, то при всьому розмаїтті етносів, які склали населення Улусу Джучі, його значення, можливо, більше відповідає позначенню адміністративної верхівки золотоординського суспільства, ніж широкому конгломерату населення держави. Прийняття ісламу потребувало відповідних змін статусу держави, переходу до розбудови степових міст у відповідності з традиціями мусульманського світогляду, становлення та розвитку їхніх адміністративних, торгових, ремісничих і релігійних функцій [Крамаровский, 2007, с. 116–118].

Наприкінці XIII – у першій половині XIV ст. Золота Орда сягає найвищого підйому. У хронологічному вимірі це був дуже швидкий перехід, по суті стрибок. Віднині вона об'єднувала міста – стабільну частину держави та кочовиків. На думку М.Г. Крамаровського, вона представляла досвід не лише світової імперії, яка увібрала величезні досягнення Китаю, Середньої Азії, здобутки Волзької Булгарії та Русі, культурний і етичний досвід ісламу, але і досвід кочової цивілізації. Її своєрідною рисою було те, що не зважаючи на обмеженість існування лише у фізико-географічному ареалі, необхідному для кочового скотарства, вона була здатною водночас задовольняти вимоги існування степових міст [Крамаровский, 2007, с. 116–118]. Зі включенням з

середини XIII ст. території половецького степу під владу монголів з одного боку, та освоєнням італійськими республіками Венецією та Генуєю Чорного моря, з іншого боку, склалася „нова концептуальна схема історичного розвитку”, що обумовила „взаємодію тюрко-монгольського Сходу та греко-латинського Заходу” [Крамаровский, 1990, с. 66]. Вузька смуга Північного Причорномор’я була контактною зоною з Середземноморсько-Левантійським світом, представленим Візантією, сельджуцькими еміратами, латинською Романією і мамлюцьким Єгиптом”. Уже наприкінці XIII – у першій половині XIV ст. тут існують значні виробничі та торговельні центри, основною базою економіки яких була транзитна торгівля [Крамаровский, 1990, с. 66 – 67].

Як відмічали ще Б.Д. Греков і О.Ю. Якубовський, ніколи “торгівля Азії з південно-східною Європою, а через неї і з західною не досягала таких розмірів, як у добу Золотої Орди” [Греков, Якубовский, 1950, с. 8]. Головні зусилля монголи спрямували на облаштування так званого Північного Шовкового шляху по лінії Хорезм–Поволжя–Причорномор’я та безпеку просування караванів. Уперше в історії торгівлі було створено мережу караван-сараїв і поштових станцій. Ямська повинність була однією з найважливіших державних повинностей населення, для відміни якої мали бути надані особливі приписи у ханських ярликах, як наприклад, руському духовенству [История, 2009, с. 193]. Певним каталізатором торгівлі були заходи у фінансовій сфері для оптимізації розрахунків – формування вексельної системи та кредитування, введення паперових грошей, що сталося напередодні монгольської інвазії на Русь у 1236 р. [Крадин, Скрынникова, 2006, с. 472]. Дуже швидко монголам вдалося зламати бар’єри між цивілізаціями, відкрити шлях потокам товарів і ідей [Abu-Lughod, 1989, с. 154]. Треба відзначити, що саме така система забезпечення безпеки торгівлі та інформації (організація поштових перевезень) була втілена в мережі поселенської структури, яку створили золотоординці в Південній Україні. Регіональна мережа населених пунктів Золотої Орди на території Причорномор’я, основа якої була складена В.Л. Єгоровим на основі комплексного аналізу археологічних і писемних джерел [Егоров, 1985],

дозволяє підійти до реконструкції системи організації торговельних сполучень та їхнього захисту в цьому регіоні, спрямувати подальші пошуки золотоординських пам'яток у відповідності до основних принципів їх створення, що є завданням майбутніх досліджень. Але на деяких ділянках уздовж Дністра, Південного Бугу та Дніпра вже можна уявити масштаб забезпечення торгових шляхів (рис. 2). У вивченні проблеми організації простору золотоординського часу й, відповідно, його заселення важливе місце посідає визначення поселень міського типу, локалізація яких невідома за писемними джерелами. За відсутності укріплень або за розташуванням у межах городищ скіфського часу (Кам'янка-Дніпровська, Знам'янка) їхніми індикаторами можуть бути залишки монументальних споруд (мечеті, палаці, лазні), ремісничо-торговельні центри) [Єльников, 2006, с. 49]. Але навіть за умов різних підходів до визначення та обґрунтування належності пам'яток до міського типу за матеріалами Нижнього Подніпров'я, у працях В.Л. Єгорова, А.О. Козловського, М.В. Єльникова та інших дослідників можна простежити швидку появу мережі поселень із характерними рисами мусульманських міст і складом речових комплексів. Якщо для Русі, торгово-ремісничий шлях містоутворення був тупиковим внаслідок переважно зовнішніх причин і “припинення функціонування трансєвропейської торгово-економічної спільноти наприкінці X – на початку XI ст.” [Толочко, 1989, с. 233], то золотоординська цивілізація, як кочова цивілізація з іншою системою цінностей і джерел зростання, ніж у осілих цивілізаційних систем, побудувала свої степові міста як складові частини єдиної структури торгівлі Євразії.

Процес містоутворення проходив у декілька стадій. На думку В.Л. Єгорова, кожна з них “відповідала основній лінії політичного й економічного розвитку Золотої Орди на певному етапі її історії” [Єгоров, 1985, с. 78]. Крім того, в залежності від регіону, конкретно-історичної ситуації, не всі міста проходили послідовні стадії розвитку, але життя переважної більшості золотоординських міст почало завмирати і припинилося майже одночасно.

У загальноісторичному аспекті, монгольські походи на Русь були частиною європейського напрямку на Польщу, Моравію, Угорщину, що зазнали руйнівних наслідків у період воєнної кампанії 1241—1242 рр. Подальше просування було припинено за різних обставин, однією з найвагоміших була значна втрата війська під час походів на Русь. Південний напрямок монгольських військ рушив у бік Кавказу, Закавказзя та на Близький Схід. Після перемоги монголів над армією сельджуків у 1243 р. в битві при Кьоседагу, монголи пройшли Малою Азією “вогнем і мечем”, а сельджуцький султан “мусив визнати себе за васала монголів” [Кримський, 1996, с. 19]. Відразу ж після цих подій відбувається міграція у західному напрямку тюркського племені туркменів, які спочатку перебували в гірських районах Анатолії. У 1260–1320 рр. формуються незалежні князівства в Західній Анатолії, які швидко перейняли традиції сельджуцької культури.

З іншого боку, після сходження на престол Іззетдина Кайкаусу II в 1246 р. формується нова ситуація в Криму, де створюється сельджуцька колонія. сельджуцький стиль входить до архітектури й мистецтва Криму, де народжується так званий кримсько-сельджуцький стиль мистецтва [Заатов, 2009, с. 312]. Продовжується розповсюдження геометричного плетіння, сельджуцьких ланцюгів, складної орнаментики на пам'ятках монументального та прикладного мистецтва тощо [Акчурина-Муфтієва, 2008, с. 55–58]. Таким чином, з другої половини XIII ст. джерело сельджуцьких впливів було розташоване з українського боку Чорного моря і постало частиною культурної спадщини Північного Причорномор'я. Елементи сельджуцького стилю зафіксовані не лише на монументальних пам'ятках Криму, але поширюється на золотоординські міста Нижнього Подністров'я, Нижнього Подніпров'я та Східного Поділля. Вони простежуються на пам'ятках прикладного мистецтва, що були знайдені на різних типах поселень і поховань різноетнічного населення, зокрема й християнського віросповідання. Така ситуація свідчить про якісно новий етап культурних впливів сельджуцької культури на теренах Східної Європи з другої половини XIII–XIV ст.

4.2. Зональне розташування, кордони та структура розселення осілого та кочового населення у другій половині XIII–XIV ст. (Південна Русь і Північне Причорномор'я).

Природне середовище Південної Русі було надзвичайно строкатим, а кордон лісостепу та степу не був перешкодою кочовому населенню. У Північному Причорномор'ї, територію якого перетинали великі річки України з лісовими ділянками, ще з давньоруських часів існували поселення осілого різноетнічного населення. На ділянках поблизу гирла річок і переправ розташовувались і золотоординські міста. Якщо розглядати територію Улуса Джучі, що охоплював Північне Причорномор'я та Приазов'я із заходу на схід, то можна виділити декілька регіонів, які відрізняються за природно-географічними умовами, специфікою розселення осілого та кочового населення, функціональним призначенням і густотою мережі населених пунктів. Такі особливості розташування зумовили і специфіку контактів у регіональному та міжрегіональному напрямках. У той самий час у зв'язку з кочовим способом існування, золотоординцям були потрібні степові угіддя, які б забезпечували потреби суспільства: не лише прогодувати існуюче населення, але й забезпечити харчуванням його приріст, і, нарешті, військо, що могло бути виставлене для участі у військових походах монголів. Усе це передбачало використання обширних угідь, тенденцію до використання нових територій. Під час міграцій кочовиків влітку, вони заходили далеко вглиб лісостепової смуги, яка з фізико-географічного боку не створювала перепон. Пасовиська могли підніматися на Наддніпрянщині аж до межі Києва. Крім того, на Правобережжі були широкі лісостепові смуги, що створювали можливості проходів аж до волинських лісів [Петрунь, 1993, с. 142–143]. Також слід врахувати важливе зауваження В.Л. Єгорова, що поняття “кордон” в очах кочовиків-монголів, у першу чергу, було пов'язано із землями незручними або непристосованими для кочового господарства [Егоров, 1985, с. 31]. Треба також взяти до уваги певні критерії, що можуть бути використані під час виділення кордонів (йдеться про визначення північного кордону Золотої Орди).

Ними можуть бути фізико-географічні умови, що унеможливили ведення кочового господарства, а також дані археологічних і писемних джерел щодо розташування золотоординських пам'яток. Слід зауважити, що окремі знахідки ординських речей фіксуються навіть у глибинних районах Центральної України, що пояснюється різними обставинами – від воєнних акцій до перебування баскаків, торгівлею тощо.

У межиріччі Пруту та Дністра у Східному Прикарпатті північна смуга західного кордону Улуса Джучі проходила по р. Сирет, так як вище починається гориста місцевість. Західним кордоном на півдні була Нижня течія Дунаю, від якого тягнулася і західна ділянка держави – у межиріччі Пруту та Дністра. На Дністрі північна лінія кордону золотоординських пасовиськ могла проходити північніше, можливо, від району злиття р. Караєць з р. Дністер, за 20 км на захід від м. Могилів-Подільський Вінницької обл., по р. Каменка, притоці Дністра, і далі на північний схід, від кочівницьких курганних могильників біля с. Каменка та Болган і далі, також у східному напрямку за межами Торговиці в бік Поросся, де також засвідчено золотоординські старожитності, далі в бік Суботова та Черкас на Лівобережжя Дніпра [Орлов, Моця, Покас, 1985, с. 47; Сіцінський, 2001, с. 57–58, 73, 95]. Тут кордон із Золотою Ордою проходив північніше межі степу та лісостепу [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 6], (рис. 26) Аналогічна ситуація спостерігається практично по всій території південноруських земель, де відбувається перетинання золотоординцями межі степової і лісостепової смуг у бік останнього (рис. 27). Степовий простір між Дніпром і Дністром ще в XIII ст. увійшов до складу Улуса Джучі як його південно-західна частина. У цьому ареалі кордони залишалися стабільними принаймні до середини XIV ст.

Що стосується кордону між Золотою Ордою та південноруськими землями в басейні Дніпра, то він може бути встановлений на підставі писемних джерел, насамперед повідомлень Плано Карпіні, який спускався вздовж Дніпра в лютому 1246 р. та матеріалів археологічних пам'яток [Егоров, 1985, с. 37; Путешествия, 1957, с. 67–68; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004]. Уже за

120 км від Києва Карпіні потрапив до Канева, що був під владою татар, і далі до першої монгольської застави у степу. За підрахунками В.Л. Єгорова, відстань від Києва до неї складала близько 200 км [Єгоров, 1985, с. 37]. У такому разі “перша зустріч Карпіні з монголами відбулася у межиріччі Псла та Ворскли”. Тим більше, що “північний кордон степової смуги збігається з нижньою течією р. Псел” [Єгоров, 1985, с. 39]. На думку В.Л. Єгорова, у розмежуванні русько-золотоординських кордонів у XIII–XIV ст. були певні особливості. По-перше, це наявність достатньо широкої смуги на деяких ділянках кордону, що сприяла роз’єднанню володінь, і „яка в природному відношенні відповідала поступовому переходу степу в лісостеп”, або “прикордонна смуга була визначена природним кордоном, частіше за рікою, що спостерігалось у лісистих, відносно густозаселених районах, придатних для осілого господарства” [Єгоров, 1985, с. 233]. Друга особливість — наявність буферних зон, які переважно були розташовані в південноруських землях, звідки більша частина населення після монгольської навали перейшла на спокійніші території на північ. Але поява таких зон, на думку В.Л. Єгорова, була ініціативою монголів з метою економічної експлуатації населення, що залишилося тут. Кожна така буферна територія була віддана на відкуп золотоординським чиновникам. Як вважає В.Л. Єгоров, існування буферних зон було тимчасовим і з послабленням влади Золотої Орди їхнє існування припиняється [Єгоров, 1985, с. 233]. До факторів, перелічених В.Л. Єгоровим, слід додати об’єктивну рису, відмічену давньоруськими літописцями, і не зовсім зрозумілу для “представників землеробської цивілізації”. Справа в тому, що існування та розвиток кочової цивілізації Золотої Орди вимагало великого простору, необхідного для “стад татарських”, яких, за виразом літописця, було “только множество, якоже ум превосходящ” [ПСРЛ, 1965, с. 96]. Збільшення стада могло бути лише за умов резерву ресурсної зони. Але в той самий час, навіть з урахуванням просторового розташування осілого та кочового населення регіону, дослідження останніх десятиліть свідчать про відсутність так званого Дикого поля.

Питання кордонів, як і буферних смуг, залишається актуальним і до сьогодні, зокрема у світлі виявлення та дослідження археологічних пам'яток у передстеповому просторі і на правому, і лівому берегах Дніпра, Дону, Сейму. Картографування пам'яток у пристепових районах свідчить про особливості контактного середовища в різних частинах прикордоння Улуса Джучі та південноруських земель. Це пов'язано насамперед зі специфікою їхнього заселення ще з давньоруського часу, використанням узбережжя рік, вкритих лісом.

Якщо раніше здавалося, що північний кордон між васальними руськими князівствами та землями, що входили до складу Золотої Орди, проходив за природним поділом лісостепу та степу, то дослідження останніх десятиліть свідчать про складнішу ситуацію прикордонних територій. За матеріалами межиріччя Орелі та Сули на Лівобережному Подніпров'ї простежено, «що передстепові та північні степові райони контактної зони з давньоруським населенням були включені в орбіту формування територіально-адміністративної структури» Західного улусу Золотої Орди [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 76]. Межа лісостепу та степу не була визначальною для розташування поселень давньоруського населення післямонгольського часу та золотоординських пам'яток (поселень, ґрунтових некрополів, поховань у курганах ранішого часу і навіть мавзолеїв). Це добре помітно на карті пам'яток золотоординського часу вищезгаданої території, на якій кордон між володіннями Великого князівства Литовського та Західного улусу Золотої Орди не відповідає суто географічній межі, а давньоруські поселення, розташовані вздовж узбережжя Псла, знаходяться поза межами володінь Великого князівства Литовського (рис. 26). У цьому ж районі є і ґрунтовий золотоординський некрополь, і навіть мавзолей [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 6].

Кордони Русі та Золотої Орди не залишалися незмінними протягом часу. Так, у 70-ті рр. XIII ст. під час влади Ногая, його володіння простягалися вздовж лівого берега Дунаю до Дністра. Південний кордон ординських земель

проходив по Дунаю, північний – був обмежений передгір'ям Карпат. Місцеве молдавсько-волоське населення під тиском кочовиків розселилося у гірських районах Карпат [Егоров, 1985, с. 34].

Територіально-правовий статус південноруських земель, які потрапили до складу Улусу Джучі, був різним.

Галицько-Волинське князівство, по землях якого пройшли монгольські війська, зазнало руйнації (особливо міста). Завдяки гнучкій політиці Данила Галицького вони не завжди платили податки монголам, але повинні були брати участь у військових акціях золотоординців [Черепнин, 1977, с. 209].

Болохівська земля з центром у Бакоті у верхів'ях Південного Бугу та Дністра була певною буферною зоною між Галицько-Волинським князівством і Золотою Ордою [Егоров, 1985, с. 36]. Вона посідала особливе місце в історії русько-монгольських відносин за політики сепаратизму, добровільного визнання верховенства влади Золотої Орди. Як відомо, за згодою правителя Бакоти Мілея, він був призначений баскаком, посада якого передбачала не лише збір податків, але і функції намісника центральної золотоординської влади.

Київщина та Переяславщина потрапили до складу Улусу Джучі й були повністю залежними від ординців, а їхні князі повинні були їздити в Орду, кланятися ханам і отримувати ярлики на правління. Був проведений перепис населення, яке змушене було сплачувати відповідні податки Золотій Орді.

4.3. Регіональні особливості етнокультурного середовища Північного Причорномор'я в золотоординський період.

Після завершення походів монголів до Європи, переважна частина монгольських військ повернулася до Центральної Азії. Монголи, що залишилися в Північному Причорномор'ї, склали незначну частину населення регіону. До того ж і самі завойовники не були виключно монголами, а “конгломератом” різних етнічних компонентів з переважанням тюркського [Історія татар, 2009, с. 339]. Вони опинилися в тюркомовному середовищі половців і почали швидко асимілюватися. За даними джерел, історичних і

лінгвістичних досліджень, “процес розчинення монголів у кипчацькому середовищі завершився до середини XIV ст.” [История татар, 2009, с. 330]. Своєрідність ситуації полягала в тому, що носії монгольської мови — монголи, що у другій половині XIII – першій половині XIV ст. займали провідне військово-адміністративне становище, не були домінантною групою населення. Вони поступово втрачали мову і тюркізувалися. На думку Г.О. Федорова-Давидова, степові території зберігали старе кочове населення, а відбулася лише заміна місцевої аристократії на золотоординську [Федоров-Давыдов, 1966, с. 247]. Регіональною особливістю Причорномор’я була не лише значна частина попереднього кочового половецького населення, нащадків раніших тюркських племен, але і наявність різноетнічного нетюркського населення, серед якого визначається досить значний масив слов’ян. Як свідчать дослідження Південного Подніпров’я, що включає долину Дніпра від кордонів Давньої Русі до узбережжя Чорного моря на півдні [Козловський, 1992, с. 3], а також південно-східне прикордоння Русі на Дніпровському Лівобережжі, тут відчутно помітні “... контингенти давньоруського населення, втягнутого в орбіту історичних подій золотоординської історії...” [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 18]. Це засвідчується численними населеними пунктами з керамікою середньодніпровського типу, речовим комплексом, близьким до пам’яток південноруського простору.

Значний прошарок міського населення, особливо Криму, Поділля та Азово-Причорноморського узбережжя складали вірмени, алани, італійці, половці, греки та русичі [Егоров, 1985, с. 88–89; Ельников, 2006; Литвинова, 2006, с. 298–302]. У золотоординський час відбуваються нові хвилі міграцій осілого та кочового населення як у Нижнє Подніпров’я, так і на частину Центральної України. Зокрема, в районі Східного Поділля (Торговиця) спостерігається присутність аланів з Північного Кавказу. В етнічному процесі, крім слов’янського компонента, брали участь болгари, алани, тюрки, що залишалися тут з давньоруських часів і навіть ранішого періоду [Козловський, 1992; Єльников, 2001, с. 20–29; Єльников, 2002, с. 72, 73; Литвинова, 2006,

с. 88–92]. Як слушно зауважила Л.В. Литвинова, нові хвилі міграцій відбуваються в золотоординський час, “коли український етнос ще не був повністю сформований і зазнавав впливів сусідів” [Литвинова, 2006, с. 88]. Антропологічний склад ґрунтового могильника біля золотоординського міста (с. Торговиця) близький до складу могильників Нижнього Подніпров’я (Кам’янка, Каїри, Благовіщенка, Мамай-Сурка), що свідчить про участь слов’ян, аланів і болгар в етнічному процесі регіону, при цьому осіле населення складало значну кількість [Литвинова, 2006, с. 90; Литвинова, 2007, с. 13]. Про це свідчить значний прошарок християнського населення, що особливо яскраво репрезентовано матеріалами могильника Мамай-Сурка. Порівняння складу інвентарю Мамай-Сурки та Торговиці з речовим комплексом могильника іншого регіону – Ляпинської балки, засвідчують іншу ситуацію зі значною кількістю поховань вершників з набором відповідного обладунку [Евглевский, Кульбака, 2003, с. 363–404].

Південноруські, зокрема центральноукраїнські землі, посідали важливе місце в системі економічних зв’язків золотоординської імперії [Рафальський, 2006, с. 110—114]. Це обумовлено, насамперед, геополітичним положенням України та наявністю розгалуженої мережі торговельних шляхів. З виникненням держави монголів у 1243 р. і опануванням ними чорноморського степу формується нова політико-економічна ситуація, обумовлена специфікою розвитку золотоординської цивілізації, розвитком урбанізації і торговельної активності. Специфічний вигляд культури Північного Причорномор’я сформувався до приходу монголів. Просування золотоординців розгортається в регіоні, який перебував під впливом культури візантійського кола, збагаченої сельджуцьким впливом, іншими культурами Малої Азії. Їхні традиції відчувалися у Причорномор’ї від Балканського півострова та Болгарії на південному заході і до Грузії та Азербайджану на південному сході. Надбання візантійської та інших культур євразійського простору сприяли формуванню етнокультурного середовища, що було, насамперед, представлене золотоординськими містами.

Територія Улусу Джучі являла собою надзвичайно великий ареал, окремі частини якого відрізнялися фізико-географічними умовами, історико-культурною ситуацією, етнічним складом, співвідношенням осілих і кочових форм господарства, напрямками зв'язків з іншими частинами імперії, умовами та перспективами торгівлі як основного джерела прибутків, на який була зроблена ставка золотоординських правителів. На території Південної України також сформувалися регіональні осередки, що мали низку відмінних і спільних рис, власну поселенську структуру. До неї входили населені пункти різного типу: міста, укріплені та неукріплені поселення, переправи, представлені відповідними археологічними пам'ятками. Крім того, є курганні та ґрунтові некрополі. Слід відмітити, що створення археологічної карти пам'яток Південної України ще зовсім незавершене. Але результати проведених досліджень дозволяють визначити основні регіональні осередки, що за сукупністю ознак можна визначити як локальні варіанти, або локальні осередки, золотоординської цивілізації.

Західний регіон Золотої Орди (Пруто-Дністровська частина) був надзвичайно перспективним центром для реалізації стратегії монгольської влади на отримання основних прибутків імперії за рахунок міжнародної торгівлі, завдяки його локалізації на перехресті вже давно напрацьованих торговельних шляхів і виходу в Чорне море. Вони пов'язували Північне узбережжя з широким світом Малої Азії, давали вихід у Егейсько-Середземноморський регіон. Пруто-Дністровське межиріччя через існування різних природних екотонів було освоєне осілим і кочовим населенням. У другій половині XIII ст. відбувається розбудова золотоординцями головних міст регіону – Аккермана та Кілії – як центрів ремесла та торгівлі, важливих портів міжнародного сполучення. На думку В.Л. Єгоров, специфіка цих міст полягала в тому, що вони, швидше за все, були самостійними адміністративно-політичними одиницями, „оточеними степом з кочовиками і не мали адміністративно підданих їм осередків з осілим населенням”, на відміну від Костешт і Старого Орхея, які розташовувалися на півночі Пруто-

Дністровського межиріччя і були оточені численними поселеннями землеробів [Егоров, 1985, с. 82]. Але за ландшафтною специфікою з напольного боку до Аккермана підходять плавні та масиви родючих земель. Тому висновки В.Л. Єгорова не можна сприймати як остаточні. Важливу роль у створенні поселенської структури, зокрема вибору місця розташування фортець, відігравала система лиманів [Зауровский, 1929, с. 47], що спостерігається на прикладі розташування населених пунктів навколо Дністровського, Дніпро-Бузького, Хаджибейського та інших лиманів басейну Чорного моря.

Щодо Аккермана, то його забудова частково відбувалася на місці давньоруського Білгорода. Це засвідчує історична топографія міста, деякі знахідки давньоруського часу в різних частинах фортеці та за її межами [Біляєва, Карашевич, Фіалко, 2010, с. 35]. А.О. Кравченко звернула увагу на те, що архітектура золотоординського Білгорода знаходить „багато спільного з архітектурою інших золотоординських міст Поволжя та Монголії, Середньої Азії та Закавказзя”. Проте вона дещо відрізняється від останніх, а також від територіально близьких міст Подністров’я – Костешт і Старого Орхею [Кравченко, 1986, с. 116]. На думку В.Л. Єгорова, в Аккермані спостерігається „тісний зв’язок міста з центральними районами Золотої Орди”, що має прояв „в окремих рисах побутового устрою жител: наявності печей (тандирів), суф, умивальників у підлозі”. Це свідчить про існування у місті значної кількості монгольського та середньоазійського населення [Егоров, 1985, с. 79]. Він вважає, що завдяки місцевим кліматичним умовам, тут були непотрібні печі-кани, але збереглися суфи. Печі-тандири мали горизонтальні димоходи, що не спостерігається у центральних регіонах Золотої Орди [Егоров, 1985, с. 79]. Треба зауважити, що Білгород (Аккерман) перебував під сильним впливом візантійської культури, багато проявів якої відчуваються у культурі міста в золотоординський час. Тут навіть сформувався локальний тип кераміки сграфіто. Її виробляли в гончарних майстернях міста, що докладно простежила А.О. Кравченко [Кравченко, 1986, с. 64–80]. Виробництво різноманітного посуду було розраховано не лише на задоволення власних потреб, а й на

продаж. У зв'язку з тим, що розкопками було охоплено переважно ремісничу та припортову ділянку золотоординського міста, структуру центральної частини міста поки ще не виявлено. За археологічними знахідками представлене гончарне, металообробне, ювелірне, ткацьке виробництво, залишки косторізного ремесла [Кравченко, 1986, с. 81–87].

На території Нижнього двору нами зафіксовані залишки ювелірного, косторізного та гончарного виробництва, зокрема посуду в стилі сграфіто (пічний припас, напівфабрикати), але печі не знайдені. До того ж вони могли бути зруйнованими внаслідок будівельної діяльності османів.

Керамічний комплекс Аккермана є яскравим прикладом розвитку гончарства західного регіону золотоординської цивілізації, його зв'язків з іншими частинами держави, зокрема й орієнтацією на анатолійські та кримські центри, візантійсько-сільджуцькі традиції декоративного мистецтва. У його складі є кераміка місцевого виробництва та привізна, класифікація якої розроблена в монографії А.О. Кравченко [Кравченко, 1986]. Завдяки розкопкам Нижнього двору колекцію кераміки золотоординського часу було доповнено новими знахідками.

Місцеве виробництво представлено керамікою двох груп: без поливи та з поливою. Кераміка без поливи включає такі види посуду: кухонний, столовий, господарський (тара) та гончарні вироби спеціального призначення. До кухонного посуду належать горщики з ручкою та без ручки, прикрашені багаторядковим врзаним лінійним орнаментом. До асортименту столового посуду входять миски та тарілки на кільцевому піддоні, а також глеки. Останні представлені дворучними амфороподібними, округлодонними, одноручними з ангобом, одноручними з вузькою горловиною куманами.

Особливу групу кухонного посуду складає червоно-жовта стрічкова кераміка (горщики та глеки), посудини якої орнаментовані гребінчастим, хвилястим, фестончатим орнаментом, лощеними смужками. Її виробництво та розповсюдження охоплює величезну територію: Пруто-Дністровське межиріччя, Крим, Приазов'я, Нижній Дон, Поволжя, Північний Кавказ. В

асортименті переважають глеки та горщики. Елементи декору, зокрема лощіння, нагадують характерні ознаки посуду салтівської культури, що пояснюється деякими дослідниками генетичними зв'язками осілого населення з алано-болгарами, значна присутність яких на теренах Півдня України, Сіверського Дінця, Нижнього Подніпров'я засвідчена антропологами за матеріалами могильників [Полевой, 1964, с. 182–186; Кравченко, 1985, с. 49–56, рис. 1–21; Литвинова, 2006, с. 90 та ін.].

Кераміка господарського призначення представлена амфорами та піфосоподібними посудинами, поверхня яких була вкрита світло-жовтим ангобом з нанесенням графіті або відбитків штампу у вигляді колеса або іншого виду. Під час наших розкопок у Нижньому дворі фортеці та рові були знайдені численні уламки таких амфор. На думку М.П. Полубояринової, знаки поставлені купцями були позначками власника товару, що містився в амфорах [Полубояринова, 1980, с. 165–212].

До кераміки спеціального призначення належать скарбнички для збереження монет, світильники та свічники, дископодібні та напівсферичні покритишки з ручкою і без ручки, тиглі, сфероконуси для перевезення хімічних речовин, пічний припас, керамічні труби водопроводів і відведення каналізаційних стоків, черепиця. Деякі типи виробів є стабільними формами, що залишаються і в османський період [Біляєва, Фіалко, 2009, с. 390–398].

До колекції аккерманської кераміки належить посуд, виконаний у техніці сграфіто, місцевого та привізного походження, що має аналогії у матеріалах Криму, Болгарії, Румунії, широко репрезентований у зібраннях Археологічного музею у Стамбулі, Археологічному музею та музею Егейського університету в Ізмірі, інших музеях Туреччини. Як і в інших районах, що були під впливом Візантії, у Північному Причорномор'ї відбувається розвиток характерних для цього стилю мотивів, насамперед, геометричних і рослинних. Кераміка сграфіто набуває надзвичайно різноманітних видів і сполучень кольорів у пізньовізантійській/франкській період, тобто в XIII–XV ст., коли центрами виробництва певного виду стають різні міста егейського узбережжя, Болгарії, а

разом із прокресленою керамікою Крим та центри Північного Причорномор'я [Vroom, 2005, с. 123].

Поливна кераміка Білгорода-Аккермана представлена місцевими та привізними виробами. Посуд місцевого виробництва виготовлено з червоної глини. Це кухонний і столовий посуд (миски, тарілки, блюда, чаші, піалоподібні чашечки, кубки, широкогорлі з одною ручкою та вузькогорлі глеки-чайники), а також кераміка спеціального призначення. Посуд виготовлено на швидкоплинному колі та декоровано у техніці сграфіто. Він поділяється на монохромні та поліхромні вироби.

Монохромна кераміка представлена: 1. Посудом, поверхня якого декорована під глазурованим розписом ангобом і вкрита безколірною поливою; 2. Посудом із зеленою, коричневою, жовтою та жовто-зеленою поливою та підглазурним розписом ангобом.

Поліхромна кераміка розписана фарбами різних кольорів. А.О. Кравченко запропонувала типологічну класифікацію аккерманської кераміки сграфіто за мотивами орнаменталії [Кравченко, 1985, с. 69–77, рис. 26–28]. Це кераміка зі складними геометричними фігурами, орнаментом плетіння та переплетіння фігур, рослинними мотивами, зокрема багатопелюсткової квітки, посудини з під глазурованими літерними знаками, кераміка з зображенням птахів.

Зібрання кераміки сграфіто з Нижнього двору містить понад 500 уламків. За кольоровим рішенням визначається два види кераміки: монохромна та поліхромна, з безумовним домінуванням останнього. Посуд переважно відкритих форм — миски та чаші. Трапляються також тарілки, блюда, піалоподібні чашечки, кубки на високому конічному піддоні або на високій ніжці з широким пласким дном, покритишки напівсферичної форми (рис. 28). Орнаментальні мотиви посудин: геометричний, рослинний, зооморфний і у вигляді спіралі (рис. 29). Подібним спіралеподібним візерунком прикрашений посуд з майстерні фортеці Алустон, яка функціонувала в середині XIV ст. [Тесленко, 1998, рис. 2, 1]. Денця посудин інколи прикрашає шестикутна зірка (рис. 28, 1, 29). Подібні мотиви добре відомі з пам'яток Закавказзя, Візантії

IX—XIII ст., Херсонеса, Алутона [Якобсон, 1950, с. 190, табл. 22, 84; Паршина, 1974, рис. 10, 17; Мыц, 2002, рис. 25, 4]. На денцях деяких кубків-чаш зафіксовані монограми або написи. Трапляються керамічні вироби із зображенням птахів і риб. Серед останніх знахідок у Нижньому дворі фортеці є уламки кераміки із зображенням павича (рис. 31). Образ птаха розповсюджений у візантійському та тюркському мистецтві, зокрема в мистецтві сельджуків і османів, і має досить широкий хронологічний діапазон, зокрема на пам'ятках Криму X—XV ст. [Oney, 1992; Baslangicinda, 1993, p. 28—310; Адаксина, 1998, с. 5—7, рис. 1, 2—5; Doger, 2000, p. 74—87]. На одній з привізних чаш є зображення двох риб, розгорнутих головами у протилежні боки (рис. 30). Близьке за стилістикою зображення риб прикрашає чашу-миску з розписом кобальтом XII—XIII ст. з розкопок Самсата у Туреччині [Bulut, 2000, Res. 15]. Це свідчить про близькість орнаментальних сюжетів у різній за технікою виконання та кольоровою гамою розпису кераміці. Сюжети із зображенням риб у кераміці сграфіто з'являються у візантійському культурному колі в X—XII ст. і отримують подальше розповсюдження у золотоординський час на багатьох пам'ятках різних регіонів: у Болгарії [Штерева, 1998, с. 194—195], Криму (Алустон) [Адаксина, 1998, с. 6, рис. 1, 1], Нижньому Поволжі [Федоров-Давыдов, 1976, с. 173, рис. 134]. Сюжет із зображенням двох риб у позі валету відомий на дзеркалах у похованнях пізніх кочовиків, аналогії яким є у Новому Сараї, Болгарах, Білярі та пам'ятках Далекого Сходу [Федоров-Давыдов, 1966, с. 82, рис. 13, Н 1].

Серед полив'яної кераміки Білгорода є декілька категорії виробів спеціального призначення: свічники та світильники, дитячі посудинки-туваки (нічні горшки), альбарело (аптекарьські посудини) для ліків та благовонній. Альбарело, декоровані у техніці сграфіто, трапляються у Білгороді рідко [Кравченко, 1986, с. 77]. За типологічними ознаками вони нагадують альбарело Азака, а за орнаментациєю ближчими є знахідки з Укека та Сарая [Масловский, 2006, с. 99, рис. 5, 8; Валиулина, Недашковский, 2009, с. 272].

У Білгороді також є посуд, який імітував кераміку зі штапованим орнаментом, відомим у Старому Орхеї і Костештах у Молдові [Кравченко, 1985, с. 79]. Така кераміка є у місцевому виробництві Азербайджану, Середньої Азії, Поволжя та Ірану [Полевой, 1969, с. 130—131; Федоров-Давыдов, 1976, с. 152, 298 та ін.]

Привізна кераміка Білгорода засвідчує широке коло торговельних зв'язків. Перша група – це поливна монохромна кераміка сграфіто кримсько-кавказького кола з геометричним і рослинним орнаментом [Кравченко, 1985, с. 89–93, рис. 35]. Друга група, східного походження, включає наступні види кераміки. 1. Кашинна кераміка, що отримала широке розповсюдження у XIII – XIV ст. у золотоординських містах Поволжя [Булатов, 1968, с. 95–109]. 2. Кераміка з рельєфним орнаментом і поліхромним підглазурним розписом. Вона розповсюджена в Середній Азії, Закавказзі, і особливо в містах Поволжя. 3. Кераміка, вкрита бірюзовою глазур'ю та чорним підглазурним розписом. Знайдений також один фрагмент дна посудини з китайського селадону. Трапляється і кераміка зі штапованим орнаментом без поливи, що була широко розповсюджена в Середній Азії ще в раніший час, а також у золотоординських містах Поволжя [Кравченко, 1985, с. 95].

Наступна група полив'яної кераміки західного походження включає посуд з білою опаковою поливою та надглазурним розписом люстром. Вона, вірогідно, потрапляла до Білгорода-Аккермана завдяки генуезьким купцям, які постачали її з іспанських центрів виробництва люстрової кераміки. Білгородські знахідки люстрової кераміки не численні. Найяскравіші фрагменти є в експозиції Білгород-Дністровського музею. Це фрагменти чаш, тарілок і ваз [Кравченко, 1985, с. 99]. Знахідки кераміки з люстром різного походження – Західного Середземномор'я, Поволжя – опрацьовані Г.С. Богуславським [Богуславский, 1998, с. 45–48; 2005, с. 378–381]. Аналогії кераміці з люстром і кобальтом відомі на пам'ятках Італії, насамперед, у Генуї, куди її привозили купці з іспанських керамічних центрів [Manonni, 1975, с. 117–119, 183; Pringle, 1977, с. 151–152, 227–228; Vroom, 2005, p. 134–135].

Цінним масивом матеріалів з пошуку аналогій білгородським знахідкам є експозиція кераміки з люстром і кобальтом в Археологічному музеї Мадрида, з якою вдалося ознайомитися під час роботи в Іспанії. Це дозволяє не лише знайти коло керамічних виробів, відомих за зразками з Білгорода, а також розширити уявлення про західноєвропейські зв'язки міста золотоординського часу. Не виключено і надходження люстрової кераміки зі Сходу, де загальновідомими центрами виробництва були міста Ірану.

Іншою групою привізного посуду Аккермана є так звана “зевксіпова кераміка” сграфіто (рис. 32). Вона відома ще з кінця XII ст. на візантійських і болгарських пам'ятках, а також мала широке розповсюдження на території від Туреччини до Північної Італії у середині XIII–XIV ст. [Megaw, 1989, p. 259–266; Георгиева, 1974, с. 69, 71; Vroom, 2005, p. 108–109]. Така кераміка трапляється в Криму, зокрема серед матеріалів Алустона та Мангупа [Герцен, Науменко, 2005, с. 260–261]. Її розповсюдження належить до середини XIII–XIV ст.

Найбільш широко серед привізної кераміки Білгорода представлено посуд (миски, блюда, тарілки, кубки, чашечки) візантійського кола походження, який міг бути вироблений у Візантії та сельджуцькому султанаті. Кераміка з геометричним орнаментом, елементами якого є : маленькі кола в центрі внутрішньої поверхні дна посудини, доповнені ромбічною сіткою, трикутником у сполученні з трилисником, хрестоподібними знаками, характерними для кераміки XIII–XIV ст. Болгарії, Візантії, візантійського імпорту Херсонеса [Антонова, 1977, с. 38 – 64 ; Георгиева, 1974, с. 86; Якобсон, 1979, с. 125, рис. 78, 1, 5, 7; Кравченко, 1985, с. 104–106, рис. 40, 2–5, 9; 1998, с. 129–131; Волкова-Нешева, 2005, с. 55–61 та ін.]. На кераміці доволі часто поєднуються рослинні та геометричні мотиви, основу композиції складають багатопелюсткові розетки, які увійшли елементом декору посуду та багатьох предметів прикладного мистецтва у візантійській, золотоординській та османській періоди (рис. 33, 34). Вони прикрашали посуд сграфіто з території Візантії, Болгарії, Румунії [Антонова, 1977, табл. 14, 1–4, 6; Кравченко, 1985,

с. 105–106, рис. 40, 6–8, 10]. Також представлений посуд із зображенням тварин (леопард, заєць) і птахів (рис. 34, 35). Останні у сполученні з “деревом життя” зображені на посуді, кахлях, прикрасах, інших видах прикладного художнього мистецтва, зокрема на кераміці Егейського регіону, сельджуцьких кахлях і архітектурі [Макарова, 1967, с. 19; Кравченко, 1985, с. 108, рис. 42, 1–10; Vroom, 2005, р. 114–117]. Викликає цікавість кераміка сграфіто із зображенням людини, що є досить рідкою знахідкою в Білгороді [Кравченко, 1985, с. 110–111, рис. 43, 14–16]. Таким чином, різноетнічне населення портового міста Білгорода, як і інших портових міст, було знайомим з традиціями Чорноморсько-Середземноморського регіону. Про це свідчить спільність основних керамічних форм, особливо полив’яного посуду, із традиціями, що склалися на широкому ареалі Євразії.

Порівняно з керамічним комплексом асортимент колекції виробів з металу першої половини XIII–XV ст. золотоординського Білгорода-Аккермана значно скромніший. Серед виробів із заліза є тесло, ножі з прямою спинкою, пластинчатою та черешковою рукояткою. За формою вони близькі до південноруських виробів того ж часу. Крім того, знайдено ніж для підрізки винограду, схожий за формою до ножів Півдня з аналогічним функціональним призначенням [Кравченко, 1985, с. 81; Плетнева, 1967, с. 145, 147, рис. 38, 6]. Також знайдено ножиці шарнірні, кресала калачоподібні за формою, багато цвяхів, підкови для взуття.

Колекція артефактів з бронзи значно поповнилася матеріалами з розкопок Нижнього двору. З посудин – це уламки тарілок, чаш, глеків (рис. 36).

Досить добре представлений поясний набір, який мав особливе значення у культурі тюркських етносів. Поясні пряжки з язичком і без, прямокутної, квадратної та округлої форми, кінцівки пояса (рис. 38, 39). Одна з пряжок підпрямокутної форми з диском діаметром 2,2 см, на якому прокреслена шестикутна зірка (рис. 39, 2). Цікавою знахідкою є матриця для виготовлення поясних блях із зображенням оленя, що вказує на їхнє місцеве виготовлення (рис. 40, 2). До того ж, тут було знайдено і ллячку з краплями металу. Близькі

аналогії поясної гарнітури із зображенням оленів знайдено в комплексі другої половини XIII ст. з Передкавказзя [Крамаровський, 2001, с. 48, мал. 21, 1, 3; История, 2009, с. 556]. Фігурні есоподібні підвіски з головками драконів, що розташовані на протилежних відігнутих кінцівках, мають аналогії серед побутових предметів з розкопок Нуридждана (Мохши) [История, 2009, с. 219], (рис. 41). Також знайдено накладки від скарбничок, гачки, наперстки, вкриті дрібним сітчастим орнаментом, бронзові голки та їхні уламки. Кулькоподібні гудзики з відтягнутим вушком (заввишки від 0,6 до 1,2–1,3 см), аналогії яким широко відомі серед пам'яток золотоординського часу. Масовими є знахідки подібних гудзиків у могильниках Мамай-Сурка та Новохарківському [Ельников, 2001; Ельников, 2006; Новохарьковский, 2002, с. 37].

Прикраси представлені виробами з бронзи, срібла та свинцю. Це бронзові каблучки з округлими щитками-печатками, вставками зі скла та напівкоштовних каменів (рис. 42, 1, 6). Знайдено також досить рідкісну свинцеву каблучку з овальною печаткою у вигляді зірки Давида (рис. 42, 3).

Серед декоративних елементів одягу є бронзові бляшки, плаковані золотом, у вигляді розеток зі стрижнями з тильного боку (рис. 42, 7). Аналогічні за формою бляшки із заліза та бронзи знайдено в могильнику біля с. Торговиця та могильнику Мамай-Сурка [Бокий, Козир, 2003, с. 43; Ельников, 2001; Ельников, 2006]. Бронзові заклепки у вигляді розеток з отворами за формою мають аналогії у Торговиці, але останні зроблені з заліза [Бокий, Козир, 2003, с. 50].

Зі срібних прикрас привертають увагу каблучка зі стилізованим зображенням птаха на щитку, каблучки зі вставками з скла та напівкоштовних каменів, обойми, прикрашені розетками, підвіски (рис. 42, 2, 4). Аналогії деяким прикрасам, зокрема каблучкам зі вставками, є серед речового комплексу могильника Мамай-Сурка [Ельников, 2000, с. 44, рис. 5 Ельников, 2001; Ельников, 2006]. Щодо каблучки з птахом, то повної аналогії поки що не знайдено. Зображення птаха на щитках каблучок були широко відомі ще в мистецтві Волзької Булгарії X–XIII ст., але голова птаха не була повернута

назад [Валеев, Валеева-Сулейманова, 2002, с. 61, рис. 51, 4–6]. Зображення птаха трапляється на прикрасах зі скарбів давнього Києва кінця XI – першої половини 1240-х рр., з розкопок давнього Галича, на ливарній формочці з Теремовля, на якій зображення птаха подається з обернутою назад головою [Корзухина, 1954, табл. XXXV. 4; XL; XLIV, 1; LX, 3; Ратич, 1957, с. 95, табл. XIII, 26; Ягодинська, 2010, с. 240, 246, рис. 6, 1]. На городищі-святилищі Постолівка I Густинського р-ну Тернопільської обл. разом з керамікою XII–XIII ст. знайдено каблучку з білого металу з зображенням птаха повернутого праворуч [Ягодинська, 2010, с. 246, рис. 11, 14]. Не зважаючи на спільний мотив зображень, іконографія каблучки з Аккермана (рис. 42, 2) ближча до зображень птахів на кераміці егейсько-візантійського кола середини XII–XIII ст. з колекцій археологічних музеїв Анталії, Аланії, Ізміра та інших музеїв Туреччини [Doger, 2000, p. 36–46, 83–85, fig. 27–32].

В Аккермані досі не знайдено деяких типів прикрас, поширених у золотоординський період, як, наприклад, сережки, з дроту із зігнутою кінцівкою типу II та сережки типу VI (за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова), які трапляються на пам'ятках по всій території Золотої Орди і за її межами – від Балкан і Угорщини до Волзької Булгарії, Русі, Північного Кавказу, Поволжя, Середньої Азії – і є певною ознакою синкретичного художнього стилю золотоординського часу [Федоров-Давыдов, 1966, с. 38–39, рис. 6, II; VI].

Хрестоподібні бляхи, фігурні нашивки та певні типи гудзиків „не мають твердої дати” (Федоров-Давыдов, 1966, с. 70). Численні орнаментальні мотиви прикладного мистецтва тюрків, такі трилисники, шестикінцеві зірки, зображення птахів, відомі в пізніші часи на широкому географічному ареалі (Валеев, Валеева-Сулейманова, 2002). Деякі речі золотоординського часу трапляються і серед матеріалів молдавського періоду існування Аккермана та залишаються у побуті в османський період.

Серед імпортованих речей золотоординського періоду Аккермана також представлені предмети зі скла. Це намистини та браслети, що мають аналогії у

Поволжі [Кравченко, 1986, с. 86–87]. Крім того, це уламки скляних посудин, орнаментованих кольоровими емаллями та золотом, характерними для склоробства Близького Сходу [Кравченко, 1986, с. 97].

Рідкісною знахідкою Нижнього двору є уламок хреста із зображенням Святого Миколая, який, швидше за все, належить до XIV ст. (рис. 37).

Колекція джучидських мідних і срібних монет з Аккермана золотоординського періоду представлена в зібранні Одеського археологічного музею і введена до наукового обігу С.О. Булатович [Кравченко, 1986, с. 117–119]. Під час наших розкопок також знайдено монети Золотої Орди XIV ст. Найранішими з них є монети 1350/1357 р., монетного двору Сарай ал-Джедид; монета 1359/1363 рр. типу Гирла–Костешти, за визначенням Л.В. Дергачової, які належать до останнього періоду існування золотоординського міста [Беляева, Дергачова, 2010, с. 446].

Комплекс матеріальної культури золотоординського Білгорода-Аккермана засвідчує спорідненість його культурного обличчя з іншими пам'ятками Золотої Орди, культурні зв'язки з Малою Азією і Середземномор'ям в цілому, але в той самий час має низку локальних відмінностей. Геополітичне положення на перетині міжнародних торговельних шляхів дозволяло здійснювати контакти в надзвичайно широких географічних межах південно-західного напрямку, зокрема з італійською Генуєю та Іспанією (люстрова кераміка). В Аккермані не лише набули надзвичайно широкого розгалуження зв'язки з візантійськими центрами виробництва кераміки сграфіто, але й було створено власний потужний центр її виробництва. При цьому відбувалася не імітація візантійського декоративного оздоблення, а формування локального варіанту стилю сграфіто. Така кераміка надходила не лише на територію Золотої Орди, а й у південноруські землі та на північний схід Русі. Про це свідчить широка географія розповсюдження кримсько-причорноморської кераміки, аналогії якої є у Білгороді [Коваль, 2010, с. 193, ил. 42, 1–4; ил. 50, 51–52]. Дослідження останніх років не лише підтвердили висновок А.О. Кравченко, що Аккерман золотоординської доби був одним з

локальних варіантів золотоординської культури, але й додали фактологічного матеріалу відносно розвитку його матеріальної культури, засвідчили його роль у розвитку золотоординської цивілізації південно-західного регіону [Біляєва, 2011, с. 7–15].

У речовому комплексі Аккермана, поряд з артефактами характерними золотоординській культурі, спостерігаються риси, які близькі візантійсько-сельджуцьким цінностям Малої Азії. Водночас Аккерман був багатоетнічним міським осередком, що сформувався ще до приходу золотоординців, про що свідчить існування храмів різних конфесій: православної церкви, зруйнованої розбудовою мечеті після приходу османів, вірменської церкви Успіня Пречистої Богородиці XIV ст., підземної церкви Св. Іоанна Сучавського XIV ст.

На *правобережній причорноморській смузі* визначається регіональний осередок, який охоплює район Дніпро-Бузького лиману. Про його етнокультурне становище в другій половині XIII—XIV ст. надзвичайно мало відомо з писемних джерел. Але завдяки археологічним дослідженням вдалося зафіксувати існування осілого та кочового населення регіону, особливості розвитку поселенської структури, про що йшлося у спеціальному розділі. Поселення розміщувалися вздовж узбережжя Дніпро-Бузького лиману з півночі на південь (Волоська коса, Дніпровське-2, Прибузьке, Куцуруб, Очаків (Джан-Кермен, Дашів). Існування укріплень на одному з найбільш досліджених пунктів (Дніпровське-2) дозволили С.О. Капошиній, автору розкопок, інтерпретувати його як городище [Славін, 1955, с. 127–150]. Землеробські заняття мешканців засвідчуються знахідками сільськогосподарського інвентарю (лопати, лемеші, мотика), а особливості житлових споруд – залишками наземних будинків з використанням каменю, сирцевої цегли й очерету. Аналогічні будівельні матеріали використано й у розбудові Очакова. Надзвичайно важливими для датування поселення та розуміння його місця у золотоординському середовищі регіону були знахідки тарілок і мисок сграфіто в господарських ямах. Декор посуду близький до групи 7 з Херсонеса XIII–XIV ст., інших міст Криму, Очакова [Якобсон, 1950, с. 187–192; Бураков,

1991, с. 105–109]. Золотоординські матеріали відомі на о. Березань і Кінбурні, де знайдено каблучку-печатку з арабським написом кінця XIV ст.

Щодо *Очакова*, то його походження та історико-культурний розвиток протягом тривалого часу залишалися маловивченими сторінками історії міст Північного Причорномор'я [Біляєва, 2000, с. 32–35]. У процесі багатолітніх авторських розкопок Очакова було вперше знайдено матеріали, що належать до золотоординського періоду його розвитку, один з етапів якого є синхронним Дніпровському-2. Це засвідчує майже повна аналогія миски з Очакова, знайденої у закритому комплексі (рис. 43). Своєю чергою кераміка обох пам'яток аналогічна зразкам з Херсонеса, що надає можливість датувати етап існування поселенської структури в золотоординській час – XIII–XIV ст. [Якобсон, 1950, табл. XXII, 82; Бураков, 1991, с. 106, рис. 2]. У тому ж закритому комплексі з Очакова знайдено фрагменти кубка з характерними комбінаціями сітчастої штриховки, ромбічної сітки та завитків, що притаманні зразкам XIII–XIV ст. (рис. 45, 12). Така орнаментация має аналогії серед інших пам'яток Північного Причорномор'я: золотоординського шару Білгорода-Дністровського [Кравченко, 1986, с. 68–70], Херсонеса, цитаделі Мангупа [Якобсон, 1950, с. 187–192; Герцен, 2005, с. 269–263; с. 273, рис. 9; с. 275, рис. 11]. Ромбічна сітка широко використовувалася не лише в оздобленні кераміки сграфіто Криму, але і на широкому просторі регіонів циркумпонтійського ареалу від Візантії та Болгарії до Азербайджану, егейському узбережжі в пізньовізантійський період з середини XIII до середини XV ст. Останній безпосередньо пов'язаний з розвитком візантійських традицій у регіонах їх впливу [Якобсон, 1950, с. 182, 184, гр. 6; табл. 4–7; Талис, 1976, с. 63–87; Vroom, 2003, с. 196, Tabl. 6.5; с. 212, fig. 6, W 22.1]. У багатьох випадках входження престижної кераміки сграфіто в побут заможних верств суспільства було певною ознакою процесу містоутворення, як це спостерігається на прикладі Болгарії та інших країн Балкано-Чорноморського ареалу. Можливо, що і в Очакові ми спостерігаємо аналогічний процес, який в

силу певних історичних обставин не завершився формуванням значного портового міста часів Золотої Орди.

За час розкопок Очакова було накопичено чималий фонд матеріалів другої половини XIII—XIV ст. Особливо численною є колекція кераміки. Так як і в Аккермані, кераміка Очакова була виготовлена з червоної та світло-сірої глини. За оздобленням вона поділяється на полив'яну та без поливи. Щодо кераміки без поливи, то за функціональним призначенням це тарна та кухонна кераміка, інколи з ангобом: горщики, покришки від них, глеки-чайники. Кераміка з поливою поділяється на монохромну та поліхромну. Основні форми посуду – чаші-кубки, миски та тарілки. Орнаментальні мотиви очаківської кераміки сграфіто схожі з аккерманськими, але мають і відмінності. Це геометричний і рослинний мотиви та їхні варіації, а також спіральний орнамент, який рідко трапляється в Аккермані (рис. 45, 1, 4, 5). Через відсутність джерел для локального виробництва сграфіто цілком можна припустити їхнє надходження в Очаків з інших чорноморських центрів, зокрема з Аккермана. Столова кераміка з монохромною поливою має аналогії у матеріалах Білгорода та міст Молдавського князівства [Кравченко, 1986, с. 47–81; Полевой, 1969]. Таким чином, на території пониззя Дніпро-Бузького лиману виділяється осередок з характерними ознаками в будівництві, спільними рисами розвитку матеріальної культури, але зі сповільненим темпом містоутворення. Так як і Аккерман, Очаківське поселення розташовувалося на виході з лиману в море та мало зв'язки з кримськими і чорноморськими центрами. Знахідки джучидських монет в Очакові та поблизу нього, зокрема на Кінбурні, свідчать про торговельні контакти регіону. Але детальніша інформація, що стосується Очаківського осередку, належить до XV ст. Можливо, уповільнений ритм утворення міст-портів у цьому регіоні міг бути пов'язаний з меншим значенням водного шляху по Дніпру, орієнтацією Золотої Орди на суходільні караванні шляхи. У час швидкого розвитку торгівлі, яку всіляко стимулювала Золота Орда, “однодревки вже не задовольняли торгіві

потреби, а морські кораблі нової конструкції не могли пройти Дніпром до Києва через пороги “та у зворотному напрямку [Івакін, 1996, с. 202].

Наступний регіональний осередок *Правобережжя* пов’язаний з локалізацією важливого міського центру Золотої Орди, розташований далеко на північ від приморських міст, на перехресті суходільних торгових шляхів, через які можна було потрапити в напрямку Київ–Крим–Туреччина. Він розміщувався на р. Синюха біля с. Торговиця у Східному Поділлі й ототожнюється з містом Ябу. Головне економічне призначення міста збереглося у назві Торговиця. Воно належить до регіону Центральної України, але розвивалося як типове золотоординське місто. Це одне з тих міст у економічній структурі Золотої Орди, яке забезпечувало функціонування системи суходільних шляхів на півночі. Його розбудова й існування датуються першою половиною серединою XIV ст. Це підтверджується численними знахідками джучидських мідних і срібних монет. Мідні монети, на думку Г.А. Козубовського, “наслідують поширений тип мідного джучидського пула з квітковою розеткою і легендою “Карбування Сарая-ал-Джедид” [Бокій, Козир, Позивай, 2006, с. 7; Козубовський, 2006, с. 54; Козир, Позивай, 2010, с. 201]. Такі наслідування могли карбуватися у багатьох золотоординських містах, зокрема в Торговиці. Їхня поява могла бути пов’язана з “припиненням притоку монет регулярного карбування ” внаслідок порушення стабільності дирхема, що сталося у 60–70-х рр. XIV ст., коли відбулася криза в Золотій Орді [Бокій, Козир, Позивай, 2006, с. 7; Козубовський, 2006, с. 53]. Швидко побудоване місто розвивалося у класичних канонах мусульманських міст Золотої Орди, про що свідчать залишки монументальної споруди (мечеті або мавзолею). У її будівництві було використано гранітні та вапнякові брили, прикрашені характерними сельджуцькими елементами, аналогії яким є на пам’ятках Криму [Бокій, Козир, Позивай, 2006, с. 6–11]. Повну аналогію пальметі на фрагменті архітектурної деталі, знайденої у Торговиці, можна побачити на базі колони “мечеті Узбека” в Солхаті. Дуже близьким до розетки з Торговиці є зображення на поховальних стелах у Криму та Болгарії [История, 2009]. Поки що

Торговиця є найпівнічнішою золотоординською пам'яткою, що фіксує проникнення сельджуцьких мотивів у архітектуру золотоординських міст Правобережного Подніпров'я, а, можливо, і участь сельджуцьких майстрів у створенні споруди. Як відомо, сельджуцькі майстри з різьблення по каменю були серед будівничих монументальних споруд Солхата, зокрема медресе-мечеті хана Узбека (1314 р.) та інших міст Криму. У першій половині XIV ст. риси сельджуцького стилю простежуються тут у християнських, іудейських і мусульманських храмах. Крим став певним “заповідником” його традицій, що збереглися майже без змін до XVIII ст. [Акчурина, 2008, с. 56–57].

Поки що єдиною у цьому регіоні є і лазня, призначена для громадського користування. За типологічними рисами та будівельними характеристиками вона близька до залишок будівлі лазні у Великих Кучугурах на Лівобережжі Дніпра і є типовою для періоду Золотої Орди [Бокій, Козир, Позивай, 2004, с. 11].

Виробничі комплекси, відкриті в Торговиці, засвідчують розвиток гончарства, спеціалізованого на виробництві червоноглиняної кераміки, з прокресленим і пролощеним орнаментом, і сферококусів для перевезення хімічних речовин [Козир, Позивай, 2010, с. 202, рис. 2; 204].

У керамічному комплексі також зафіксовано привізну кераміку — уламки посуду сграфіто причорноморського походження, фрагменти посудин з ангобованою поверхнею, сіроглиняну неполив'яну та червоноглиняну кераміку з поливою (жовтою, зеленою, бірюзовою), середньоазійський імпорт тощо.

Характерною рисою господарства Торговиці є землеробські заняття її мешканців, що було цілком природним у середньовічних містах ще з давньоруських часів. Привертає увагу надзвичайна близькість умов зберігання, складу та типологічних ознак сільськогосподарських знарядь у Торговиці та Комарівському поселенні на Переяславщині. Поряд з гончарною майстернею у погребі-схованці є знаряддя землеробства та ремісничі інструменти, які свідчать про землеробські заняття та види ремісничої діяльності мешканця

Торговиці (рис. 47). Це два великі казани з триногою, що мають схожі риси з чавунними казанами з Комарівського поселення, два наральники, асиметричний леміш, чересло; інструменти — кайло, долото, свердло; різні побутові речі, зокрема замок і пряжки від кінської зброї тощо [Козир, Позивай, 2010, с. 203–204]. Металеві частини орних знарядь, зокрема леміш і чересло, є дещо більшими за комарівські, що, можливо, пов'язано з характером ґрунтів, що оброблялися. Інструменти схожі до інвентарю з поселень цього часу, зокрема в межах південноруських земель, наприклад, з поселення Озаричі. Інший інвентар з поселення – речі широкого вжитку: ножі, цвяхи, точильний брусок тощо. З предметів зброї знайдено пласке, ромбічне за формою вістря стріли.

У ґрунтовому могильнику переважають безінвентарні поховання. Найчастішою знахідкою є цвяхи. Решта знахідок – типові деталі оздоблення одягу та прикраси, що входять до складу золотоординської культури XIV–XV ст. Вони відповідають стилю, що був розповсюджений на євразійському просторі від Балкан на південному заході до кордонів імперії на сході, на територіях підвладних Золотій Орді або залежних від неї [Станоєв, 1989; История, 2009]. Це бляшки у вигляді розетки та округлі з невеликими стрижнями з тильного боку, заклепки також у вигляді розетки, кільця, підвіски у вигляді кілець, бронзові сережки з тонкого дроту типу VI за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова [Федоров-Давыдов, 1966, с. 38–39], скроневі підвіски з тонкого дроту у вигляді кільця та кульки, а також срібна сережка з округлого в перетині дроту. Датування підтверджується золотоординськими срібними та мідними монетами XIV ст. [Бокий, Козир, 2003, с. 41–81]. У Торговицькому могильнику прикраси переважно належать до масових виробів. За матеріалом виготовлення це речі з міді-бронзи, інколи зі срібла. Але є й поховання жінки в одязі з розшитим золотими нитками коміром сорочки, або поховання, у якому знайдено начільна стрічка, що складалася зі срібних платівок нашитих на шкіряну основу [Бокий, Козир, Позивай, 2006, с. 6]. На площі могильника також знайдено бронзовий натільний хрестик, аналогії якому відомі з християнських поховань могильника Мамай-Сурка, та залізний, втульчастий

досить великих розмірів (13,8 × 9,8 см) хрестик, можливо, атрибут богослужіння [Бокий, Козир, Позивай, 2006, с. 6–7]. Наявність речей християнського культу свідчить про належність населення до різних конфесій, різноетнічний склад населення, що підтверджується вивченням антропологічної серії могильника.

У чоловічій серії присутні риси, притаманні слов'янському населенню Середнього Подніпров'я та Поросся, аланському населенню Сіверського Дінця та Північного Кавказу. У жіночій серії присутній болгарський компонент і збірної серії кочівників України XII ст. Також у жінок є незначна монголоїдна домішка. Загалом антропологічний склад поховань близький могильникам Південного Подніпров'я (Каїри, Кам'янка та Мамай-Сурка), а у чоловіків ще й до аланського населення Середнього Подоння (Новохарківський могильник) [Литвинова, 2003, с. 8594; Новохарьковский могильник, 2002]. За висновками антропологів, середньовічне населення півдня України XIII–XV ст. мало значний вплив на формування антропологічного типу українців [Алексеев, 1969; Литвинова, 2003, с. 94; Литвинова, 2006, с. 88–92; Литвинова, 2007]. Важливим свідченням мирного співіснування різноетнічного населення регіону є те, що в могильнику не знайдено жодного поховання зі слідами насильницької смерті [Литвинова, 2006, с. 89].

Надзвичайно специфічним регіоном у складі Золотої Орди було *Пониззя Дніпра*, де ще в давньоруський час відзначалося співіснування осілого та кочового населення, розташовувалися численні городища та селища. За часів золотоординського панування тут спостерігається становлення міст з типово мусульманськими рисами [Єльников, 2006, с. 4551]. Вони були центрами розвитку ремесла та торгівлі, а ті, що розміщувались у місцях перевозів, виконували й охоронні функції. Швидке виникнення мережі міст у Пониззі Дніпра було ознакою стабільного розвитку регіону. Основні риси процесу містоутворення в регіоні були розглянуті у працях А.О. Козловського та М.В. Єльникова, але необхідно продовжувати їхнє вивчення.

Регіональну етнокультурну та релігійну специфіку Пониззя Дніпра представляють матеріали згаданих раніше ґрунтових могильників. Вони поділяються на ті, що почали формуватися у другій половині XII ст. і припинили своє існування у 3040 рр. XIII ст., та могильники, що функціонували з 60-х рр. XIII ст. до початку XIV ст. (Каїри) та з кінця XIII ст. до початку XV ст. (Мамай-Сурка). За спостереженням М.В. Єльникова, «матеріальна культура першої групи близька до пам'яток Середнього Подніпров'я XIII ст., у другій простежується збільшення речей, які походять із золотоординських центрів Поволжя, Подоння та Північно-Західного Причорномор'я [Єльников, 2002, с. 72]. З іншого боку, саме в XIV ст. спостерігаються і значні міграції аланського населення з Північного Кавказу [Бубенок, 2001, с. 29, 31–33; Бубенок, 2004, с. 168–189, 291–294]. На думку М.В. Єльникова, “значний взаємовплив відзначається між північнокавказькими аланами й осілими місцевими мешканцями”, а “відносини останніх з кочівниками мали здебільшого риси культурно-торговельного обміну” [Єльников, 2006, с. 15].

Еталонною пам'яткою за кількістю поховань, численністю та різноманітністю інвентарю є могильник кінця XIII – початку XV ст. *Мамай-Сурка*, що розташовується на березі Каховського водосховища в Запорізькій обл. Систематизація та статистична обробка опублікованих матеріалів дозволяють отримати типологічну характеристику зі значним ступенем достовірності. Її результати представлено в Додатку III [Єльников, 2001; Єльников, 2006]. До складу інвентарю входять численні вироби з різних матеріалів (глина, метал, скло, кістка, тканини), які засвідчують широкий ареал їхнього надходження. Як і в інших могильниках золотоординського часу Нижнього Подніпров'я, що належали поліетнічному населенню, у похованнях є уламки посуду. За аналізом матеріалів, що введені до наукового обігу М.В. Єльниковим, їх знайдено у 158 похованнях з 678. Це уламки амфор (близько 40 фрагментів), а також червоноглиняних горщиків, серед яких за формою та орнаментом виділяються посудини середньодніпровського типу

другої половини XIII – першої половини XIV ст. Інколи трапляються уламки сіроглиняних кружальних і ліплених посудин. Наступна група – посуд з поливою, характерний для міських центрів керамічного виробництва Північно-Західного Причорномор'я, Криму, Нижнього Поволжя, Подоння або інших міст Золотої Орди, звідки походив і інвентар, що трапляється у похованнях [Ельников, 2006, с. 8]. Лише в одному похованні (№ 31) ПС орієнтації, у ямі, перекритій дерев'яними плахами, було знайдено червоноглиняну піалу з коричневою поливою. Невеликий фрагмент вінця та горловини, вкритий із зовнішнього боку зеленою поливою зі сграфіто зафіксовано у похованні № 531. У деяких похованнях знайдено окремі дрібні фрагменти посудин з поливою [Ельников, 2006, с. 173 та ін.].

Невеликі за розміром фрагменти кераміки (амфор і червоноглиняних посудин з рифленням) виконували функцію християнської атрибутики (рис. 50), оскільки в 82 похованнях на цих шматочках були прокреслені хрестики. До того ж, у деяких похованнях траплялися натільні хрести (п.189, п. 536). Знайдено бронзовий хрест-енколпійон (п. 196) і навіть золотий кіотець (п. 156). В одному випадку натільний хрест був доповнений уламком кераміки з продряпаним хрестом [Ельников, 1999, с. 49–51; Ельников, 2001; Ельников, 2006]. Можливо, що в маленькі фрагменти кераміки в похованнях, аналогічні уламкам з хрестами, могли виконувати роль християнської атрибутики.

Інвентар могильника представлений класичними типами предметів одягу та прикрас золотоординського часу з бронзи та срібла, що мали різне походження, але трапляються у синхронних комплексах широкого євразійського простору. До найстійкиших форм і декоративних ознак належать бляшки, декоровані у вигляді рогів барана та псевдозерні, трикутні з рослинним орнаментом у вигляді пальметок; кулясті гудзики з бронзи та срібла, срібні овальні гудзики та підвіски, виконані у техніці скані; бронзові та срібні скроневі кільця округлої форми із зімкненими або незімкненими кінцями, край кінця у вигляді дрючка, на якому закріплене кільце; скронева кільце у вигляді змії з розкритою пащею, яка звернулася кільцем і кусає свій хвіст; скронева

прикраса у вигляді переплетеного дроту, на стрижні намистини; бронзові та срібні сережки округлої та овальної форми; срібні та золоті сережки у вигляді знаку питання, на стрижень яких накручений дріт, а на кінці – намистини (тип VI за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова); персні та кільця щиткові (іноді з гравірованим лотосом), зі вставками, які тримаються завдяки лапкам; браслети з гравірованим лотосом, кінці оформлені у вигляді морд левів; рідкісна знахідка срібних із золоченням кольців у формі калача, прикрашених шестипелюстковими квітками, шпильки-підвіски у вигляді птаха (грифона) [Ельников, 2001, с. 51, 124, 129; Ельников, 2006, с. 64, 129, 244] (рис. 48, 49). Стійкий набір типів прикрас і декоративних елементів засвідчує тенденції моди XIV ст., яка була розповсюджена на величезних територіях Євразії. Вироби зі скла, представлені намистинами, переважно непрозорі та різнокольорові, є масовою категорією знахідок [Ельников, 2001; Ельников, 2006]. Дуже часто до складу намиста входять вироби зі скла та кашину, що, вірогідно, пов'язано з їхнім східним походженням.

Наявність інвентарю у християнських і нехристиянських похованнях свідчить про збереження язичницьких рис у населення, незалежно від того до якої релігійної конфесії вони належали. Перехід до ісламу був також не одномоментним явищем у духовній культурі населення, що простежується за наявністю поховального інвентарю. Значна серія прикрас дозволяє використати матеріали для визначення загальних тенденцій розвитку типологічних особливостей і техніки виготовлення на широкому тлі східноєвропейського простору. Стає все більш зрозумілим, що монгольська навала й історичний розвиток Золотої Орди викликали значні міграції аланів з території Північного Кавказу, що збіглися зі становленням нового періоду суспільного й економічного розвитку Східної Європи. Це проглядалося у змінах пріоритетів, у наслідуванні та використанні старих технічних прийомів у нових видах речей (використання зерні, скані). Особливу цінність комплексу Мамай-Сурки надає численна серія прикрас (рис. 48, 49). Вони відіграють особливу роль у встановленні загальної тенденції розвитку типологічних особливостей і

розповсюдженні аналогічних типів на широкому східноєвропейському просторі, використанні одних і тих самих типів прикрас різними етнічними групами. Присутність осілого населення у Нижньому Подніпров'ї у XII–XV ст. характерна і для інших пам'яток регіону.

Золотоординські міста та поселення відомі і на території передстепового межиріччя Орелі та Сули. Зафіксовано декілька золотоординських поселень, з пам'яток міського типу, найкраще відоме Кишеньківське [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 19]. Некрополь цього поселення (Мечетський могильник) визначається знахідкою двох купольних гробниць і двох мавзолеїв з уламками кахлів із блакитною та зеленкуватою поливою, плиток білого, блакитного та синього кольорів з підглазурними візерунками, аналогії яким відомі з некрополів золотоординських міст Поволжя, Середньої Азії, Молдови, Східного Криму XIV ст. [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 22–23]. На некрополі знайдено срібну пайцзу з арабським написом, яка засвідчує, напевно, особистість ординського чиновника, можливо, баскака. Розміщення мавзолеїв, розбудова яких потребує часу, та відповідного монгольського оточення поселенських структур у частині Дніпровського Лівобережжя, що доволі близька до Києва, свідчить про певний “наступ на території, які раніше контролювалися Руссю” [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 63].

Ґрунтові некрополі золотоординського часу виявлено також біля с. Старі Санжари та Шушвалівка [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 24, 30, 31]. Деякі речі з Шушвалівського могильника було виявлено в розмивах водосховища. Це кілька бронзових і білонових сережок типів VI а, б та г за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова [Федоров-Давыдов, 1966, с. 38–39] “у вигляді «знаку питання» із дво- та односкладовими стрижнями, перевитими тонким дротом, і чорною склопастовою намистиною на кінці, односкладовим тонким стрижнем із двома намистинами з склопасті різного кольору”. Крім того, знайдено “скроневі кільця, залізні пряжки, бронзові бляхи для з'єднання трьох ременів і умбоноподібної форми від щита” [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 31, 34]. Випадковою знахідкою на околиці м. Зіньків є

золоте скроневе кільце у вигляді змії, що кусає себе за хвіст (рис. 51). Типи прикрас аналогічні знахідкам з інших регіонів України, що входили до складу Золотої Орди або перебували в різних формах залежності.

Одним з найважливіших опорних осередків Золотої Орди був район поблизу сучасного м. Запоріжжя та р. Конка. На думку В.Л. Єгорова, тут розміщувався важливий адміністративно-політичний центр, який, за даними топоніміки та писемних джерел, може бути ототожнений з “містечком Мамаїв Сарай”, володар якого був власником улусу Крим, а влада була розповсюджена між Волгою та Дніпром [Єгоров, 1985, с. 8485]. Зростання значення цього міста (уроч. Великі Кучугури) пов’язується дослідниками з розташуванням тут ставки нового золотоординського угруповання – Мамаєвої Орди [Довженок, 1961, с. 175–193; Єгоров, 1985, с. 85; Григорьев, 1990, с. 152–158].

Визначну роль золотоординського міста в районі Великих Кучугур засвідчує характер забудови. На площі в 10 гектарів було відкрито 26 будівель, залишки великих споруд релігійного та громадського призначення, характерних для забудови мусульманського міста (мечеті, медресе, лазні та ін.). Будинок мечеті – загальна площа складає близько 500 м², разом з прибудовою, у якій була розташована башта мінарету округлої у плані форми діаметром 2,5 м з залишками деревини від сходів. У центрі південної стіни збереглася невелика кругла ніша міхрабу. Стіни мечеті побудовані з цегли на вапняковому розчині. Підлогу також вистелено цеглою. Внутрішня площа приміщення поділена на чотири частини трьома рядками колон [Довженок, 1961, с. 178]. Біля розвалу стін мечеті траплялися вкриті зеленою поливою кахлі, якими могли бути облицьовані внутрішні стіни споруди.

Неподалік від мечеті були досліджені залишки наземної будівлі, площею близько 200 м² на кам’яних фундаментах, у вигляді стовпів. Будівля була багато оздоблена архітектурними прикрасами, про що свідчать фрагменти архітектурних деталей з мармуру. Крім того, знайдено фрагменти полив’яних кахлів, коштовного фарфорового посуду та поліхромного полив’яного посуду [Довженок, 1961, с. 181–182].

Виявлено залишки будівлі лазні громадського призначення, площею близько 200 м². Збереглися бази гіпокауста, піч, керамічні труби водопостачання та водовідведення, про що свідчить різний діаметр труб. Серед знахідок біля лазні викликає інтерес скляний браслет, аналогічний давньоруським зразкам.

У східній частині городища виявлено чотири житлово-господарських комплекси. Глинобитні житла належали рядовому населенню міста, яке займалося ремеслом і торгівлею. Зафіксовано залишки косторізного, ковальського та ливарного ремесел. Цілком вірогідна й наявність гончарства, в якому простежується спеціалізоване виробництво так званих аптекарських посудин альбарело, призначених для зберігання ліків і благовонній (рис. 52). За типологічними ознаками вони найближчі до подібних посудин з Азака. Альбарело відрізняються спрощеним виглядом, відсутністю складних оздоблень. Усі екземпляри вкриті зеленою поливою. Умовами знахідки чотирьох розвалів альбарело в комплексі житлових споруд XIV ст. разом з бронзовими двочашковими вагами засвідчують використання альбарело у торговельних операціях з продажу аптекарських товарів чи парфумів [Тихомолова, Попандопуло, 2005, с. 190–193]. Як вважають автори розкопок, кучугурські альбарело могли бути місцевого виробництва, але схожі на аналогічні неорнаментовані посудини з Нового Сараю, Азака, Феодосії, Укека, Сарайчика [Тихомолова, Попандопуло, 2005, с. 192].

Залишки великої монументальної будівлі палацового типу були розкопані в околиці міста. У конструкції палацу були використані різні будівельні матеріали, ретельно описані В.Й. Довженком [Довженок, 1961, с. 188]. На думку автора, викликає сумніву належність палацу знатному та багатому власнику, судячи з його архітектури та площі (487, 2 м²), складу знахідок. З архітектурних деталей це кахлі з блакитною поливою, уламки округлого віконного скла та кольорової рельєфної штукатурки. Серед артефактів є китайський посуд, щиток від золотої каблучки, уламок мідної сережки тощо.

Загалом, колекція з розкопок Великих Кучугур відрізняється численністю та багатоманітністю, наявністю престижних привізних виробів. Керамічний комплекс представлений різними видами посуду: тарною керамікою, кухонними горщиками та глеками, столовим посудом (миски, чаші, водолії) з поливою [Довженок, 1961, с. 184]. У привізній кераміці Кучугур є кераміка сграфіто північнопричорноморського походження, деякі аналогії якої проглядаються в Білгороді, уламки тисненої кераміки з Хорезма та інших центрів. Білий фаянс із блакитним орнаментом і селадон китайського походження свідчать про значення Кучугур на торговельному шляху зі Сходу на Захід, контакти з Китаєм, які відкрилися у золотоординський час [Тихомолова, 1991, с. 18–19].

Серед залізних речей — мотика, уламок лати від панцира, цвяхи, підкова від взуття, ключ і скоби. Мідні вироби представлено ланцюгом з привіскою посередині, сережкою, товкачиком від ступки. Знайдено також уламки мідної чаші з рельєфним орнаментом і браслету. З кістяних виробів — платівки від обклашки сагайдака, заготовки та напівфабрикати, гральна кістка [Довженок, 1961, с. 179–187].

Декілька прикрас, знайдених під час розкопок, є типовими для золотоординського часу. Престижною є золота сережка типу VI за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова. Вона була знайдена на підлозі мечеті. Мідна сережка з підвіскою також належить до різновиду типу VI. [Федоров-Давыдов, 1966, с. 38–39]. На жаль, залишилася не введеною до наукового обігу велика колекція нумізматичних знахідок, яка нараховує близько 250 од.

Масштабність, що присутня у забудові міста, та характер матеріальної культури з надходженням артефактів навіть з надзвичайно віддалених районів імперії свідчать про значення Великих Кучугур в інфраструктурі Золотої Орди.

На відстані одного дня переходу від міста Мамаєва на схід від нього в бік р. Конка, можливо, було розташоване інше золотоординське місто. Його місцезнаходженням може бути район с. Юрківка Оріховського р-ну Запорізької обл. за знахідкою капітелі колони з вапняку. Вона є типовим

зразком сельджуцького стилю. Орнаментальний фриз капітелі складався з декількох елементів, розташованих зліва направо: “пагон”, “брунька”, “листя з ромбом”, “геральдичний пагон”, “пальмета з волютами”, “пагон”. Він має аналогії серед капітелей мечеті Узбека (1314 р.), медресе (1332–1333 рр.) Солхата та інших пам’яток Криму. Капітель могла бути зроблена лише за умови наявності майстрів, обізнаних з традиціями сельджуцької архітектури Криму або Анатолії.

Суттєво відрізняється від Подніпровських пам’яток могильник Ляпинська балка другої чверті XIV – 80-х рр. XIV ст., що розташовується в Північно-Східному Приазов’ї [Евглевский, Кульбака, 2003, с. 363–404]. В інвентарі поховань трапляється більше предметів зброї і спорядження вершника та коня. Крім того, характерною знахідкою є дзеркала, зокрема з арабськими написами по колу [Евглевський, Кульбака, 2003, с. 364, 365, 366, 369, 371, 373]. Серед прикрас є зразки типових виробів золотоординського часу: мідні сережки у вигляді знака питання, на стрижень яких накручений дріт, а на кінцях є намистини, кругла сережка із не зімкненими кінцями, срібна сережка у вигляді знака питання, на стрижень якої накручений дріт [Евглевський, Кульбака, 2003, с. 364, 365, 367, 369]. Кераміка відсутня. Монетні знахідки представлені срібним дирхемом Абдуллаха 767 Р. Х, 1365/1366 Р. Х. та срібними дирхемами (3 екз.) Узбек-хана [Евглевский, Кульбака, 2003, с. 364]. На жаль, за відсутності антропологічних визначень, етнічний склад похованих невідомий, але за характером інвентарю можна припустити значний компонент тюркського кочового населення.

4.4. Торговельні шляхи та організація торгівлі у Північному Причорномор’ї.

Територія Золотої Орди перетинала старі торговельні шляхи, що склалися історично у Східній Європі. Головні з них проходили через чорноморський степ на північ і схід суходолом та по Чорному морю через Візантію, малоазійські міста, Італію та Іспанію. Східний напрямок йшов у Середню Азію, Кавказ, Китай, Іран та Індію” [Полубояринова, 1978, с. 43; Кравченко, 1986,

с. 88]. З іншого боку, Золота Орда втратила зв'язки з Кара-Корумом і повинна була увійти до кола давніх політичних і економічних відносин європейсько-азійського напрямку [Сыроечковский, 1935, с. 13]. Товари макроекономічного простору, інтегровані в єдину систему імперії, фіксуються за археологічними матеріалами. Використання досягнень народів, які опинилися під владою Орди, надходження податків і прибутки від торгівлі сприяли розквіту золотоординської держави в першій половині XIV ст., що позначилося бурхливим розвитком міст і інтенсивним економічним зростанням. У другій половині XIII – першій половині XIV ст. відбуваються значні зміни в організації торгівлі, зростанні чорноморських центрів. Вони були представлені золотоординськими містами та генуезькими колоніями та забезпечували експорт продукції, яка постачалася з глибинних районів держави.

Через порт Аккермана здійснювалися торговельні операції, які забезпечували експорт продукції, що постачалася з глибинних районів Улусу Джучі, а також транзитна торгівля Русі із Західною Європою та Близьким Сходом [Егоров, 1985, с. 81–82]. З іншого боку, між купцями Білгорода, Константинополя та італійських міст існували і прямі договори на постачання різних товарів, насамперед на збіжжя, яке посідало головне місце в експорті [Полевой, 1979, с. 67–68; Кравченко, 1986, с. 89]. У розвитку торгівлі азово-причорноморської смуги до приходу османів наприкінці XV ст. провідне місце посідають італійські колонії. Ситуація, що склалась у чорноморському та середземноморському басейнах після втрати Візантією контролю над Босфором в XIII ст., відкрила шлях Генуї та Венеції до розгортання міжнародної торгівлі, у якій Золота Орда отримала чималі преференції у зв'язку з розташуванням її територій на азово-чорноморському узбережжі та перетином караванними шляхами її значної території. Завдяки “торгово-підприємницькій діяльності північноіталійських міст чорноморська торгівля була виведена з регіональної замкненості і прийшла у відповідність зі світовими торговими комунікаціями” [Еманов, Попов, 1988, с. 76]. Важливу роль у подоланні замкненості відіграла і протекціоністська політика Золотої Орди, пожвавлення старого Шовкового

шляху, що прямував до Чорного моря, система організації пересування караванів без перешкод. За Німфейським договором 1261 р. Генуя, намагаючись отримати пільги в морський торгівлі сприяє відродженню старих і виникненню нових генуезьких міст. Можливо, після домовленостей із золотоординцями, „генуезькі купці потрапляють у чорноморський басейн і пониззя Дунаю” [Spinei, 1993, с. 182–188; Шлапак, 2001, с. 25]. Внаслідок просування італійців у цей регіон, Білгород-Аккерман поступово стає одним з великих торгових портів Генуезької республіки. У переліку товарів, які вивозилися з Азово-Причорноморського регіону, була сушена та солена риба, кав'яр, шкури, хутро, папір, хліб, віск, вино, шафран, срібна руда та фрукти [Еманов, Попов, 1988, с. 76–83; Зевакін, 1938, с. 91].

З генуезько-венеціанським пануванням у басейні Чорного моря з кінця XIII ст. не лише через кримську Кафу, але й порти південно-західного регіону, насамперед Кілію, здійснюється работоргівля [Орешкова, 2005, с. 21]. За матеріалами генуезьких архівів, значну частину рабів складали мешканці Криму, півдня України та Західного Кавказу, серед яких на першому місці – русичі, а також черкеси, абхази, мінгрели, татари, турки, валахи тощо. Інша група рабів – мешканці Балканського півострова – греки, болгары, албанці, боснійці, угри [Чимерис, 1972, с. 400; История, 2009, с. 291–292].

Західний регіон східноєвропейського простору забезпечували торговельні шляхи, що пов'язували внутрішні райони східноєвропейського простору з азовськими та чорноморськими портовими містами. Шлях за маршрутом Львів–Кафа, на думку ряду дослідників поділявся на дві гілки: одна йшла на південний схід безпосередньо до Криму, інша – на південь до Аккермана [Котляр, 1971, с. 115; Мохов, 1974; Егоров, 1985, с. 84]. Шлях на південь йшов через переправу в гирлі Дністра на його лівому березі. Тут було розташоване золотоординське поселення міського типу, що відоме під сучасною назвою “городище Маяки” із залишками мечеті та кам'яних будинків [Петрунь, 1928, с. 159–160; Егоров, 1985, с. 82]. Цей шлях з'єднував західний улус держави з його центральними районами і був дуже жвавим в XIV ст. [Егоров, 1985, с. 83].

Другий шлях, який перетинав Дністровсько-Дніпровське межиріччя, також відмічений золотоординськими містами, залишки яких були зафіксовані під сучасними назвами. Це городище Велика Мечетня, що розміщувалося на правому березі Південного Бугу біля сучасного села Велика Мечетня [Сецинский, 1901, с. 258; Егоров, 1985, с. 82–83]. Потім шлях ішов до городища на Південному Бузі (назва невідома), що розташовувалось у місці злиття річок Кодима та Синюха. Нижче устя Синюхи була переправа через р. Буг під назвою “Вітовтів брід” [Яворницький, 1990, с. 69]. Після переправи на лівий берег Південного Бугу торговий шлях ішов до городища Солоне на р. Солоній [Ястребов, 1894, с. 114; Егоров, 1985, с. 83]. Далі шлях ішов на р. Громоклей до городища Аргамакли-Сарай (Аргамакли Палац) на правому березі р. Громоклей, правий притоки р. Інгул, на якій у минулому столітті були виявлені руїни багатьох монументальних кам’яних будівель і мечеті [Петрунь, 1928, с. 163; Егоров, 1985, с. 83; Яворницький, 1990, с. 33, 48, 51–52 та ін.]. Від Аргамакли-Сарая шлях ішов до Давидова броду, де була переправа через р. Інгулець, потім повертав до Тавані, де була переправа на лівий берег Дніпра [Петрунь, 1928, с. 163; Егоров, 1985, с. 83]. Крім того, на правому березі Південного Бугу відоме золотоординське городище Ак-Мечеть. Тут у минулому столітті виявлено залишки золотоординського міста, а на карті Річчі Заноні зображена мечеть [Егоров, 1985, с. 83].

Значний обсяг перевезень був транзитом з північно-східних регіонів. Їхній склад залишався незмінним і в османські часи. У трактаті про світову торгівлю Ф. Пеголотті підкреслюється, що значне місце в експорті XIV ст. належало хутру, що надходило з Русі. Звідси ж привозили мед, віск, шкури [Егоров, 1985, с. 92–93; Еманов, Попов, 1988, с. 7–83; Pegolotti, 1936, р. 23–25;]. Усі ці товари входили до асортименту торгівлі в попередні часи, але тут важливо визначити обсяг торгівлі Києва, південноруських земель в цілому і московський транзит. Так, якісне хутро горностаїв і деяких інших тварин, ікла моржів, галун надходили транзитом з Північно-Східної та Північно-Західної Русі. Що стосується хутра білок, лисиць і куниць, то воно могло бути

отриманим на різних широтах, зокрема, і на південноруських [Біляєва, 1996, с. 93–96]. Щодо збіжжя, що також експортувалося у значних обсягах, то воно також могло мати різне походження, так як завантаження йшло як через Азак, так і через інші порти. До складу збіжжя входили: пшениця, жито, гречка та просо [Егоров, 1985, с. 93]. На наш погляд, тут потрібні додаткові дослідження джерел постачання збіжжя, відповідно до складу зернових культур, виробництво яких залежало від природних умов. Щодо проса, то воно вирощувалося і у степових умовах, і могло бути товарним. Але така культура як жито вимагала іншого природного середовища – зі значним зволоженням. Як встановлено за даними вивчення південноруських матеріалів, зі зволоженням клімату та високої водності Дніпра в XIII–XIV ст. жито виходить на перше місце в розподілі зернових культур [Пашкевич, 1991, с. 89; Біляєва, 2003, с. 73]. Відповідно, воно могло бути товаром південноруського експорту. Щодо пшениці, гречки та проса, то ці товари також могли мати різне походження: південноруські землі, Кубань, Північне Причорномор'я тощо. Пізніше, Кримським ханатом були влаштовані „...колонії сільськогосподарських робітників, що склалися з руських полонених...” [Іналджик, 1998, с. 143]. Збіжжя стає особливо важливим товаром для північноіталійських колоній у зв'язку з відносним похолоданням у XIII–XIV ст. [История, 2009, с. 290].

Серед товарів італійських купців, які також доволі часто ставали посередниками у транспортуванні товарів зі Сходу, були тканини, сіль, бавовна-сирець, килими, прянощі, клинки шабель [Зевакін, 1938, с. 96]. Частина необхідної продукції могла надходити з причорноморських ремісничих центрів золотоординських міст західного регіону та південно руських земель. За припущенням Г.Ю. Івакіна, “...якщо хліб поступав з Поділля, то віск і мед йшли через київський ринок...” [Івакін, 1996, с. 202, 203]. Крім того, відбувалося постачання солі та коней. В бік Дніпро-Бузького лиману Чорного моря, не обминаючи о. Березань, ішов торговий шлях, відомий як важливий транзитний пункт ще з давньоруського часу [Кравченко, 1986, с. 9]. На узбережжі лиману простежуються і деякі ознаки перебування генуезців.

У південноруських землях продовжували функціонувати відомі з давньоруських часів шляхи. По-перше, це південна ділянка старого шляху „з варяг у греки”. На думку М.Д. Полубояринової, цей шлях втратив своє значення „з падінням Києва та втратою контролю над південноруським степом” [Полубояринова, 1978, с. 43]. Але, як свідчать повідомлення писемних джерел і археологічні дослідження Києва останніх десятиліть, “навіть після Батиєвого розгрому Київ продовжував залишатися центром внутрішньої та міжнародної торгівлі” [Івакін, 1996, с. 200; Івакін, 2003]. Перераховані Плано Карпіні купці, що були в Києві у 1246–1247 рр., походили з найбільших європейських і близькосхідних торговельних центрів, зокрема з Генуї та Венеції. Це є безперечним доказом швидкого відновлення міжнародних торговельних контактів Русі вже через п’ять років після походів монголів [Івакін, 1996, с. 200—201; Томилович, 1999, с. 216]. За висновками Г.Ю. Івакіна, “ одним з головних напрямків київської торгівлі залишався Південь (Крим, Туреччина, Балкани, країни Близького Сходу). Переважно через Київ здійснювалася торгівля з Півднем і частково зі Сходом російських князівств, білоруських і прибалтійських земель” [Івакін, 1996, с. 201–202]. Загальновідомий і той факт, що “інший мандрівник Вільгельм Рубрук, який відвідав Солхат (Судак) в 50-ті рр. XIII ст., застав там досить велику колонію руських купців”, “найбільш поширеною спеціалізацією” яких була торгівля хутром [Вільгельм Рубрук, 1957, с. 86–87; Томилович, 1999, с. 216]. Швидке відновлення та достатня активність торговельних відносин у напрямку Київ–Крим–Київ через Нижнє Поросся підтверджується знахідками монет, зокрема монетних скарбів на цьому шляху [Козубовский, 1992, с. 130–148; Томилович, 1999, с. 216]. Цей шлях ішов з Києва до Черкас і Канева на човнах, а далі суходолом уздовж узбережжя Дніпра, але водний шлях відігравав меншу роль через зміну обсягів торгівлі, яка вимагала великих суден [Івакін, 1996, с. 202]. Як уже згадувалося вище, на перетині шляхів з Києва з північного боку, Азака зі сходу та Львова із заходу була Таванська переправа, звідки каравани відправлялися в різні боки, зокрема до гирла Дунаю на південний захід до Криму, й аж до

Константинополя тощо. Безпосередньо з Києвом пов'язаний і гостинець, який ішов у західному напрямку на Аккерман–Молдову, Балкани та далі на Константинополь [Івакін, 1996, с. 202].

Інший шлях – гостинець Трипільський ішов уздовж Дніпровського узбережжя через Трипілья, потім на Канів і Черкаси, і звертав до Торговиці над Синюхою, а там через степ доходив до головного перевозу в бік Перекопу та Тавані. Це так званий „соляний шлях”, відомий за часів Київської Русі, а в XV ст. званий „дозволеною дорогою”. Він забезпечував регулярне сполучення Києва з Кримом та Туреччиною [Томілович, 1999, с. 219]. Продовження використання цих шляхів і їхнє функціонування, на думку Л.В. Томилович, “постали серйозними факторами, що вплинули на економічний розвиток Правобережного Подніпров'я” цього періоду [Томілович, 1999, с. 219].

У напрямку захід–схід ішов шлях зі Львова до Кам'янця-Подільського, а далі через степ Північного Причорномор'я до Кафи, а також так званий “Молдавський шлях” у напрямку Львів–Торговиця, через митниці молдавських земель, що “...відображено у комплексі привілеїв молдавських господарів українським купцям” [Котляр, 1971, с. 66–67].

По Волзі йшов важливий шлях у Булгар, який був захоплений Булатом-Тимуром у 1361 р. З Волзьким шляхом тісно пов'язаний Донський, який проходив через Азак у гирлі Дону. Він був „...перевалочним пунктом між чорноморськими шляхами та річковими, а також караванними шляхами на північ та схід” [Полубояринова, 1978, с. 44]. Цим шляхом у північно-причорноморські міста Золотої Орди могли надходити речі з Поволжя, що фіксуються в Аккермані та інших містах, а також речі більш східного походження.

Перелічені шляхи та їхні напрямки продовжували діяти і після припинення залежності південноруських земель від Золотоординської держави та існування останньої, за часів Кримського ханства та Османського панування. Різновекторні торговельні відносини на території України золотоординського часу засвідчує і грошовий обіг, у якому спостерігаються локальні зони з

власними особливостями [Козубовський, 2006, с. 52]. У другій половині XIII – першій половині XIV ст. одною з таких локальних зон була територія від Нижнього Дунаю до Дністра, куди входив і Аккерман. Найраніші монети золотоординського періоду в Аккермані – кримські монети 1290-х рр. з Аккерманського скарбу [Федоров-Давыдов, 2003, с. 46]. Нумізматичні матеріали, до яких входять джучидські монети кінця XIII – середини XIV ст., чітко обмежують золотоординський час міста, що завершується близько 1370 р. [Булатович, 1986, с. 119]. В іншому регіоні, до якого входить Східне Поділля (Торговиця), це також срібні та мідні джучидські монети досить вузького періоду: від монет Узбека (1312–1342 рр.) до монет Джанібєка (1342–1357 рр.) [Козубовський, 2003, с. 95–101]. Срібні монети Узбека, які, на думку Г.О. Федорова-Давидова, потрапили до скарбів у період 1310–1380 рр., зафіксовано в курганах і ґрунтовому могильнику в сучасних межах Луганської обл., курганних похованнях на території Запорізької та Херсонської обл., Аккерманському скарбі 1970 р. [Федоров-Давыдов, 2003, с. 89–93]. Нумізматичні матеріали, отримані останнім часом у могильниках Нижнього Подніпров'я (Мамай-Сурка) та Приазов'я (Ляпинська Балка), відповідають визначеним тенденціям складу грошового обігу цього періоду [Евглевский, Кульбака, 2003, с. 364; Ельников, 2001; Ельников, 2006]. У той самий час у складі грошового обігу українських земель представлені не лише золотоординські монети, а й празькі гроші карбування Чехії під час правління Вацлава II (1285–1305 рр.), Яна I (1310–1346 рр.), Карла I (1346–1378 рр.), час випуску яких збігається із золотоординським періодом, а частина потрапляє на українські землі вже у першій половині XIV ст. [Котляр, 1971, с. 68]. До того ж празькі гроші у скарбах найчастіше трапляються разом з татарськими, а також іншими монетами. Загалом грошовий обіг мав досить вузький спектр монет, у якому переважали золотоординські.

Розвитку та укріпленню торговельних зв'язків сприяло відновлення старих шляхів з Леванту в Північне Середземномор'я у XIII–XIV ст. після монгольських завоювань і війн між Хулагуїдами і мамлюками Єгипту

[История, 2009, с. 691]. Наступною позитивною рисою організації торгівлі було створення “організованої інфраструктури”, першим кроком до якої було запровадження ямів –поштових станцій з кіньми та караван-сараями, що зазвичай були розташовані на відстані 30–60 км, тобто на довжину денного переходу на всіх найважливіших караванних шляхах, зв’язували міста та порти Улусу Джучі. Водночас ями забезпечували безпеку магістральних шляхів від Китаю до Причорномор’я [История, 2009, с. 691]. У середині XIII ст. було створено і фінансово-грошову систему, що з деякими змінами проіснувала до загибелі держави, а також уніфіковану вагову систему. Усе це сприяло тому, що доходи від торгівлі стали не лише важливою частиною бюджету, а, можливо, й основною статтею його поповнення [Губайдуллин, 1994, с. 69; История, 2009, с. 692]. У XIII ст. митні збори (тамга) не перевищували 10 % від вартості угоди, але наприкінці XIII ст. — на початку XIV ст., як вважають дослідники, вони були знижені й доходили в Причорномор’ї до 3 % [Григорьев, Григорьев, 1990, с. 92]. Надзвичайне зростання товарообігу в портах Причорномор’я, насамперед італійських купців, торгівля яких приносила значний прибуток, засвідчено в постанові сенату Венеції від 30 грудня 1343 р. [Карпов, 1990, с. 302]. У свою чергу, вона визначала й величезний прибуток від зовнішньої торгівлі та суми митних зборів для Улусу Джучі, якому належали чорноморські порти у Криму та на північному узбережжі. Уже в другій половині XIII ст. відбувається подальша регламентація торговельної діяльності, серед вимог якої –складське право. Складська форма торговельних операцій продовжує існувати й у XV ст., що засвідчується в документах цього часу [Івакін, 1996, с. 205–206]. На початку століття іноземців навіть зобов’язували продавати в Києві весь свій товар. Відповідно до правил, які існували в перші десятиліття золотоординського панування, мала бути гарантована і безпека просуванню караванів купців, але лише по визначених шляхах, де були митниці, зокрема від Кафи до Києва та навпаки. Значний розмах зберігався і в торгівлі сіллю, що постачалася частково із західноукраїнських земель (Коломия), а також з причорноморських лиманів, зокрема Хаджибейського та Сиваша, перевезенням якої займалися київські

чумаки. Але купці не завжди дотримувалися уставлених доріг, щоб не сплачувати мито, або давали хабар на митницях.

Надзвичайно пріоритетними залишалися безпосередні торговельні стосунки українських земель із Близьким Сходом і транзитна торгівля на суходолі та морськими шляхами.

Золотоординська цивілізація була лише частиною Монгольської імперії, головна роль якої у світовій історії, незважаючи на загарбницькі методи створення гігантської середньовічної світової системи, була в тому, що “монголи замкнули ланцюг шляхів міжнародної торгівлі в суходільний і морський комплекс. Уперше всі великі регіональні складові середньовічної світ-системи (Європа, ісламський світ, Індія, Китай та Золота Орда) опинилися інтегрованими в єдиний макроекономічний простір. Усе це сприяло розвитку глобального, інформаційного, технологічного та культурного обміну між цивілізаціями Старого Світу” [Крадин, Скринникові, 2009, с. 479; Abu–Lughod, 1990].

4.5. Культурні контакти осілого та кочового населення у межах Золотоординської держави та Південного прикордоння Русі-України.

Після монгольської навали в Північному Причорномор’ї та входження регіону в найбільшу середньовічну імперію світу [Егоров, 1985, с. 31] відбувається швидке поширення синкретичної культури, характерної за часів Золотої Орди, що знаходить свої прояви на пам’ятках осілого та кочового населення з різноетнічним складом населення. З прийняттям ісламу як державної релігії у Золотій Орді в 1313 р. розпочинається поширення мусульманської архітектури міст.

Щодо долі основного масиву кочового населення, що займало степовий простір напередодні монгольської навали — половців, то подальший розвиток половецької протоцивілізації в бік державотворення припиняється. Але, за деякими джерелами, племінна конфедерація куманів (половців) Нижнього Подунав’я продовжувала своє існування до початку 70-х рр. XIII ст. [Пилипчук, 2007, с. 90–91]. Після включення до складу підданих Золотій Орді, половці

втратили можливість створення самостійної держави і поступово разом з монголами й іншими тюркомовними етносами склали значний масив населення Північного Причорномор'я.

Відбувається і вплив ісламу на половецький поховальний обряд [Евглевський, 1990, с. 132]. Зі включенням Північного Причорномор'я до золотоординської держави змінюється архітектоніка регіону, до якої входять міста, поселення, що були на стадії містоутворення, сторожові пункти в місцях переправ, поселення осілого населення, тимчасові стоянки кочового населення. На рівні міських центрів відзначається становлення та розвиток традиційних структур мусульманського міста, що включало розбудову споруд адміністративного, релігійного та суспільного призначення: палаців, мечетей, медресе, лазень, базарів, а також появу поховальних споруд для вищих членів суспільства — мавзолеїв. Залишки тих чи інших споруд знайдені у вищезгаданих міських центрах Північного Причорномор'я, у різних регіонах золотоординської території.

У культурі зберігаються деякі риси, що пов'язують її з попереднім часом. Це помітно на поселеннях, що залишилися з давньоруського періоду, зокрема наявність кераміки генетично пов'язаної з давньоруським періодом. На відміну від комплексу знарядь праці, що відповідає заняттям населення, у побутовій сфері спостерігаються інновації незалежно від зонального розміщення поселенської структури, що притаманні всій території Золотої Орди. Її культура, що увібрала досвід культур величезного євразійського ареалу, реалізувалася у багатьох сферах. У гончарстві це широке використання надбань візантійського та сельджуцького кола Малої Азії. Керамічні вироби цього ареалу, запровадження майстерень у Криму ще до приходу монголів отримали подальше поширення за золотоординських часів, зокрема в Аккермані, у якому найбільшого розповсюдження отримує кераміка сграфіто.

З малоазійських впливів, які мали втілення у різних сферах матеріальної культури Золотої Орди, відмічається продовження сельджуцьких традицій. Вони характерні для монументальної архітектури, прикладного мистецтва

XIII—XIV ст., зокрема декоративних елементів виробів з металу. Приклади втілення сельджуцьких мотивів фіксуються на багатьох типах прикрас. Зображення “листка з ромбом” і стилізованих голів левів присутні на браслеті з поховання ґрунтового могильника Мамай-Сурка [Ельников, 2006, с. 132], (рис. 48). Такі браслети вироблялися у Поволжі з другої половини XIII ст. під впливом сельджуцького художнього стилю [Крамаровский, 2009, с. 641]. Браслет із зображенням змії з розкритою пащею (рис. 48) з поховання того самого могильника [Ельников, 2001, с. 65] нагадує зображення змії-драконів на різних видах сельджуцького мистецтва: на тканинах, килимах і металевих виробах [Онеу, 1992, с. 167, 212].

Характерні сельджуцькі орнаментальні мотиви є і на посуді з пам’яток степової смуги Північного Причорномор’я, зокрема з Аккермана та Очакова. Серед них — зображення плаского дво- або трилисника, ромбу, плетіння, гранатових зерен, «геральдичні» мотиви (хрести зі стрічок прокреслених ліній у трикутниках з фестончатим оточенням), шестикутні зірки тощо. Продовжується існування характерних для сельджуцької доби типів кераміки, що зазнали впливу Сирії, Ірану та інших районів Малої Азії.

Слід відмітити типологічну близькість прикрас, розповсюджених від Балкан до Монголії у золотоординський час: кулясті та опуклі гудзики, деякі у вигляді гранчастої діжечки, декоровані в техніці скані, бубонці, каблучки з печаткою та вставками, закріпленими за допомогою лапок, бляшки у вигляді розеток, усі типи сережок, скроневиx кілець, браслети та деякі інші речі (рис. 40, 41, 42, 43, 48, 49).

Також зазначимо, що до культурного кола золотоординської цивілізації органічно увійшли ознаки матеріальної культури етносів завойованих територій Закавказзя, Поволжя, Середньої Азії і Китаю. Використано досвід і навички ремісників Русі, що були захоплені в полон і працювали в містах імперії. Залучено досягнення культур Малої Азії, зокрема візантійської, досвід культур Балкан. У побут золотоординців увійшов імпорту західного напрямку – Венеції та Іспанії.

4.6. Південноруські землі в умовах нових історико-культурних реалій та орієнтальних впливів (друга половина XIII – перша половина XIV ст.).

У хронологічному вимірі історичного розвитку південноруських земель, як і Східної Європи загалом, монгольська навала збіглася з періодом “... суттєвих внутрішніх зрушень“, трансформації соціально-економічного механізму та політичної кризи Русі, зламом старої та становленням нової системи матеріальної та художньої культури [Беляев, 2003, с. 265; Макаров, 2003, с. 10]. Зі втратою пріоритету Візантії, відкривалися перспективи локального та західноєвропейського вектору розвитку, набуття нового обличчя матеріальної культури. З іншого боку, південноруські землі з головним центром православної конфесії Києвом і надалі були пов’язані з Візантією. Тому через незначний проміжок часу після навали фіксуються спроби відновлення постачання червоного вина та релігійної атрибутики для церковних нужд. Але партії вина в амфорній тарі, що була ознакою візантійського постачальника, були незначними [Коваль, 2003, с. 347]. Не слід відкидати і значення реальних художніх збагачень пізньовізантійського/франкського періоду до середини XV ст., які не минули і Східну Європу. У деяких видах прикладного мистецтва, зокрема у виробництві глазурованої кераміки, і за стилістикою, і за технологією воно відрізняється від середнього візантійського періоду. Продукція цього часу була розповсюджена від Константинополя до Північної Італії, Південної Франції, Болгарії, Македонії, Греції, у Північному Причорномор’ї [Vroom, 2005, с. 107–138].

Включення східноєвропейського ареалу до кола безпосередньої залежності та контролю Золотої Орди призвело до суттєвих змін у напрямках і масштабах контактного середовища. Так, у традиційному східному напрямку відбувається зміщення орієнтації від арабських країн та Візантії на тюрко-монгольський світ, зцементований імперією Чингізхана [Коваль, 2003, с. 361]. На думку В.Ю. Ковалю, яку ми також поділяємо, це нове політичне утворення “...принципово змінило економічну та культурну ситуацію в Євразії і створило умови для прямих зв’язків між країнами, які ніколи раніше між собою не

контактували (наприклад, між Китаєм та Руссю)” [Коваль, 2003, с. 361]. Відмінною рисою імперії Чингізидів був надетнічний характер її культури, що виникла як симбіоз традицій багатьох етносів Близького Сходу, Поволжя, Середньої та Центральної Азії, Китаю. Ще ніколи Східна Європа не була так пов’язана з цим напрямком, як з початку золотоординського володарювання.

З другої половини XIII ст. до середини XIV ст. південноруські землі опинилися в умовах політичного й економічного тиску ординців, але це не призвело до знищення “князівської інфраструктури Русі”, якої вони не торкалися. Проте від князів вимагалися принизливі поїздки з подарунками до ханів Золотої Орди [История, 2009, с. 433]. Податкова система, що охопила цей периферійний регіон стратегічних і економічних інтересів імперії, безумовно, була важким тягарем після випробувань монгольського вторгнення. Але, як вже зазначалося, аграрний сектор не втратив можливостей для подальшого вдосконалення парової системи, техніки та технології обробки орного фонду. Перебіг воєнно-політичних подій не збігається з етапами еволюції в аграрному секторі, не зупиняє розвиток технологій виробництва масових видів продукції ковальства, основних тенденцій змін формальних особливостей кераміки, що простежується за матеріалами типологічних класифікацій [Кучера, 1969, с. 175; Беляева, 1982, с. 76–77 та ін.].

Поступово відбувається відновлення старих і побудова нових міст. Класичним прикладом є історичний розвиток Києва, який був головним містом південноруських земель, культурною столицею та релігійним символом Русі [Івакін, 1996; Ивакин, 2003]. Київ залишається і центральним складом, і перевалочним пунктом торгівлі по осі північ—південь з широким переліком товарів, значним відсотком торгівлі хутом, збіжжям і сіллю [Івакін, 2006, с. 203–214]. Трансформації, які торкаються соціально-економічних основ суспільного розвитку та матеріальної культури, розпочалися ще до навали і мають в основі цілий комплекс причин внутрішнього характеру. З позицій сьогодення необхідно проаналізувати звичні підходи до монгольської навали як такого рубежу розвитку давньоруського суспільства та його економічних основ,

що зумовив виключно всі ті негативні наслідки, на яких традиційно звикли фіксувати свою увагу історики. Дослідження останніх десятиліть довели, що такий підхід уже не може пояснити багато явищ у вітчизняній історії. Збереження генетичної основи русичів, структури населених пунктів, спадкоємності матеріальної культури та її поступальний розвиток, продовження виробництва багатьох категорій речей, відомих з давньоруського періоду, безперечно свідчить про континуїтет традицій, визнаний у сучасній науці.

Проте цілком слушною є думка М.А. Макарова, що між культурою другої половини XII і першої половини XIV ст. “...очевидні глибокі якісні відмінності...” [Макаров, 2003, с. 5]. Серед найсуттєвіших він відмічає: “...вихід з ужитку значної частини повсякденних речей, які склали матеріальний світ Давньої Русі”. До останніх належать ті, що були “...індекторами її культурної своєрідності та достатку” [Макаров, 2003, с. 5]. По-друге, “...це припинення або згасання ряду ремесел” з виробництва речей для еліти давньоруського суспільства. По-третє, це “відмова від деяких культурних символів попередньої доби”, таких як “...парадне жіноче вбрання...”, і “...нарешті, формування нового культурного ландшафту з новою організацією розселення”, про що йшла мова вище [Макаров, 2003, с. 5].

У розвитку керамічних форм другої половини XIII ст. спостерігаються певні зміни формальних ознак – насамперед, це потовщення краю вінця у вигляді валика різної конфігурації (рис. 53). Вінця горщиків часто мають виїмку для покриття, напівсферичну за формою [Беляєва, 1982, с. 67–77]. Це встановлено за результатами типологічно-хронологічної класифікації кераміки на матеріалах поселення Сокільці, що розташовувалося на Південному Бузі, поселень біля с. Озаричі та Комарівка на Лівобережному Подніпров’ї, керамічних комплексів Києва, Григорівки та багатьох інших пам’яток [Кучера, 1969, с. 174–181; Беляєва, 1982; Беляєва, Кубишев, 1995; Виноградская, 1998, с. 58–60; Івакін, 2006 та ін.]. У XIV ст. продовжується подальша трансформація краю вінця та горловини горщиків. Знахідка фрагментів таких горщиків

(рис. 54) у житлі № 3 Комарівського поселення, датованого за татарським дирхемом 1363–1365 рр. (Абдулах, чекан Янги-Шегр), дозволяє мати зразки точно датованих посудин середини XIV ст. [Беляєва, Кубишев, 1995, с. 39–40, 45].

З початку XV ст. фіксується поява нової техніки виготовлення кераміки (витягування з одного шматка) та оздоблення [Чміль, Оногда, 2008, с. 115–117].

Нові риси простежуються і надалі в оформленні вінця горщиків, можливо, литовсько-польського спрямування, фіксуються нові види посуду, зокрема столового, що пов'язано з тенденціями прозахідної культурної орієнтації часів занепаду Золотої Орди [Шабульдо, 2003, с. 20–21]. З'являються сковорідки-латки на трьох ніжках, циліндроподібні кухлі з фігурними підпрямокутними ручками [Куштан, 2006, с. 76]. Певні зміни відбуваються у кераміці з поливою. Після деякого скорочення виробництва в середині XIII—XIV ст., фіксується наступний етап розвитку. З'являється новий тип кераміки, який, на думку Л.І. Виногородської, був пов'язаний з польсько-литовськими впливами [Виногородская, 1998, с. 58–60]. З середини XV ст. в українських землях домінують тонкостінні посудини, виготовлені на ножному крузі з одного шматка глини.

Відбуваються зміни в надходженні привізного посуду. За спостереженням В.Ю. Ковалю, з середини XIII ст. припинилося масове ввезення амфор візантійського культурного кола. Але візантійський полив'яний посуд надходив як на початку золотоординського часу (друга половина XIII – початок XIV ст.), так і надалі в XIV–XV ст. Насамперед, йдеться про кераміку сграфіто, яка потрапляла з візантійських і місцевих центрів виробництва Криму, з Аккермана та Азака, де відомі гончарні майстерні, простежуються локальні типологічні особливості посуду [Якобсон, 1979, с. 133; Баранов, 1985, с. 60; Кравченко, 1985; Коваль, 2003, с. 364]. Так, до Києва продовжував надходити полив'яний посуд сграфіто з Херсонеса та західно-причорноморських центрів, про що свідчать знахідки з розкопок на території Києво-Печерського монастиря [Гончар, 1989, с. 167–186; Харламов, Гончар, 1991, с. 67–71; Івакін, 1996,

с. 203]. Привізена кераміка сграфіто з розкопок Києва типологічно близька до місцевої продукції Аккермана та Старого Орхею у Молдові.

Певну групу серед посуду сграфіто складає “зевксіпова кераміка” та її імітації. Продовжує надходити кераміка сирійського та іранського походження, зокрема люстрові фаянси, а також кераміка з кашину, представлена в посудинах та намистинах. Уже в другій половині XIII ст., і особливо в першій половині XIV ст. відбувається поступове збільшення імпорту східної кераміки з поливою, предметів прикладного мистецтва, що підготувало небувалий потік східних товарів, зокрема керамічного посуду з середини — другої половини XIV ст., який відбувався уже в інших історичних умовах. Але переважна частина східного імпорту надходила у Північно-Східну Русь. Як відзначає В.Ю. Коваль, переорієнтація напрямку вектора східних зв'язків з “візантійського” на “власне східний” (Близький Схід, Середній Схід, Золота Орда) стала основою того, що приблизно з середини XIV ст. у північно-східні руські землі поринув потік кашинної кераміки виробництва золотоординських міст Поволжя. За половину століття було ввезено стільки полив'яної східної кераміки, скільки за чотири попередні століття [Коваль, 2003, с. 370]. Кашинний посуд з бірюзовою поливою, знайдений в Києві в незначній кількості, пов'язаний з південно-західним напрямком – Придунав'ям, Подністров'ям і Кримом [Харламов, Гончар, 1991, с. 67–71; Гончар, 1989, с. 167–186; Івакін, 1996, с. 203]. Знахідки речей причорноморського походження — кераміки з кашину з блакитною поливою та сграфіто XIV–XV ст. зафіксовані навіть на північному заході України – у Луцьку [Терський, 2005, фото 2]. Як вважає В.В. Коваль, незначний обсяг золотоординської кераміки в литовсько-руських землях у другій половині XIV ст., свідчить про її надходження “...не стільки торговими шляхами, скільки в якості особистого майна приватних осіб” [Коваль, 1997, с. 17]. На відміну від північно-східних районів, на півдні руських земель проглядається і переважання іншого напрямку надходження посуду – з Північного Причорномор'я та Близького Сходу.

У другій половині XIII ст. – першій половині XIV ст. в українських землях зберігаються традиції давньоруської металургії заліза та ковальства. Асортимент господарських і побутових виробів, набір інструментів є достатньо широким. Відбулося вдосконалення технології виробництва відповідно до функціональних вимог, стандартизація виробів. Це добре простежується за результатами металографічних досліджень інвентарю поселення біля с. Озаричі [Беляєва, Недопако, 1981, с. 4 –65; Беляєва, 1982]. У XIV ст. продовжується подальший розвиток форм деяких типів інвентарю: асиметричних лемешів, збільшення розмірів плужних ножів (рис. 55), вдосконалення ножів широкого вжитку (ножі з накладками та штифтами, та збільшенням леза), перехід до прямокутних за формою кресал тощо.

Дослідження останніх років засвідчують продовження розвитку кольорової металургії, зокрема ювелірної справи, але з новими тенденціями [Макаров, 2003, с. 10]. На зміну “пишному” стилю попереднього періоду приходять “площинний” стиль [Жилина, 2003, с. 288]. При цьому, як відмічає Н.В. Жилина, “матеріал останніх передмонгольських і перших післямонгольських років засвідчує тенденцію розвитку підвісного ярусу убору”, що добре простежується за ливарними формами з тайника Десятинної церкви та іншими знахідками [Жилина, 2003, с. 282–283]. У філіграні XIV ст. простежується перехід до спірального стилю, елементи якого нагадують візантійські та сельджуцькі мотиви, зокрема дволисник, втілений у орнаментальний стиль українських земель. У Києві продовжується виробництво квадрифолійних енкалпів при Печерському монастирі [Ивакин, 2003, с. 63]. Але потрясіння, пов’язані з монгольською навалою, мали негативний вплив і на розвиток кваліфікованого міського ремесла. На думку Г.Ю. Ивакіна, “...у значній мірі відбувся “інформаційний розрив” між генераціями київських ремісників” [Ивакин, 2003, с. 198].

Зі встановленням монгольського панування носіями східних речей ставали переважно золотоординські чиновники, що збирали податки, брали участь у переписі населення в 1257/1259 рр., численні адміністративні

посадовці, функції яких ще остаточно не встановлені [История, 2009, с. 433]. Їх супроводжували предмети хатнього вжитку, зокрема глазурована кераміка, що посідала помітне місце в побуті знаті, дорогий одяг, зброя, ознаки влади, такі як “особисті посвідчення” — пайцзи [Коваль, 2003, с. 370; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 23]. Крім згаданої вище срібної пайцзи із золотоординського Мечетського некрополя, що могла належати похованому тут чиновнику [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 23], відомо і про знахідки інших екземплярів пайцз. Одна з них, “...з прокресленим написом китайською мовою знайдена на схилі Іванової гори у Полтаві” [Белько, 1999, с. 84], “...інша — в уроч. Вал у Лубнах” [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 23]. У процесі збирання податків, можливо, були і спроби перебільшення влади баскаків шляхом перебирання на себе владних функцій. Саме таким явищем було, вірогідно, й існування у Посейм’ї Ахматових слобід (1280–1291 рр.), які, на думку В.В. Приймака, могли бути відновлені на початку XIV ст. й існували до визволення Лівобережжя Литвою після битви на р. Синіх водах [Супруненко, Приймак, Мироненко, 2009, с. 58–59].

Порівняльний аналіз пам’яток другої половини XIII–XIV ст. по регіонах південноруських земель з пам’ятками Південної України свідчить про близький типологічний склад деяких артефактів, зокрема прикрас, та стійкі стилістичні прояви формальних ознак і декоративних елементів. Вони розповсюджуються у колі різних етнічних спільнот, зокрема слов’янського, аланського, тюркського походження, незалежно від конфесійної належності і є ознакою тенденцій стилю, моди на певні типи прикрас. Насамперед, це широко розповсюджені сережки, переважно зі срібла та золота, у вигляді знаку питання, стрижень яких був обмотаний дротом, або без обмотки, з намистиною або без неї на кінці, інколи двома підвісками (Тип VI), що датуються XIV ст. [Федоров-Давыдов, 1966, с. 38, 116]. Вони відомі на широкому східнослов’янському просторі та за його межами – від Новгороду до Причорномор’я і є класичним типом сережок усієї території терену Улусу Джучі. У Києві золота сережка у вигляді знаку питання знайдена на Пирогощі (рис. 56), дві срібні сережки такого ж типу були

в колекціях Б. Ханенка; на пам'ятках Дніпровського Лівобережжя – м. Глухів. Слід зазначити, що в Нижньому Подніпров'ї вони є і на тих поселеннях, які відомі з давньоруського періоду (Ігрень Підкова, Дніпровське) Останні мали характерний комплекс артефактів цього часу, зокрема середньодніпровську кераміку, але продовжили своє існування в другій половині XIII–XIV ст. [Козловський, 1992, с. 59–60, 105–110].

Також розповсюджені на пам'ятках широкого географічного простору, але не так часто, як попередні, сережки типу П за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова [Федоров-Давыдов, 1966, с. 38, 39]. Вони виготовлені з дроту з незіткненими кінцями, закручені спіраллю на одному з кінців (бронза, срібло, інколи золото). На території південноруських земель Лівобережжя Дніпра пару таких сережок (рис. 57, 4) знайдено в могильнику Комарівського поселення на Переяславщині другої половини XIII – початку XV ст. [Беляева, Кубишев, 1995, с. 34, рис. 26, 4]. З іншого боку, тут знайдено й типові давньоруські прикраси: каблучку та уламок браслету з перекрученого дроту. Сережки типу П знайдено й на поселенні Ігрень Підкова в Нижньому Подніпров'ї IX–XIV ст. [Козловський, 1992, с. 59–60, 105–110], похованнях могильника Мамай-Сурка [Ельников, 2001, с. 40, 57, 65, 69 та ін.; Ельников, 2006, с. 43, 217, 22, 266 та ін.], інших пам'ятках Подніпров'я. Грушоподібні суцільнолиті бубонці з прорізом (група Ш за класифікацією Г.О. Федорова-Давидова) знайдено в Комарівці (рис. 55, 8). Вони відомі і на інших пам'ятках Русі та Золотої Орди [Федоров-Давыдов, 1966, с. 69–70].

У прикладному мистецтві пам'яток українських земель простежуються деякі рослинні та зооморфні мотиви, співзвучні сельджуцькому стилю, до якого йдуть витоки декоративних мотивів золотоординського часу тощо. Серед знахідок у Києві представляє інтерес бронзова платівка, що за формою відбиває поширену форму давньоруського колту. На думку Г.Ю. Івакіна, ця платівка схожа на матрицю для колтів. “На ній зображено два переплетені дракони, що дивляться у різні боки. По краю йдуть оточуючі крапки, що імітують зернь”. Г.Ю. Івакін вважає, що платівка нагадує новгородські олов'яно-свинцеві колти

XIV ст. [Івакін, 1996, с. 236]. Зображення переплетених драконів, змій-драконів має глибокі коріння, зокрема в декорі давньоруських прикрас кінця XII – першої половини XIII ст. Деякі близькі мотиви спостерігаються у прикладному мистецтві сельджуків, Волзької Булгарії [Öney, 1992; Валеев, Валеева-Сулейманова, 2002].

З елементів золотоординської культури в побут населення, переважно сільського, входить такий специфічний тип золотоординського металевого посуду, як чавунні казани (рис. 58, 59), що з'являються з приходом монголів (Озаричі, Комарівка). Простежується запровадження і пристосування їх до господарських потреб. Якщо інші речі золотоординського культурного комплексу (вістря стріл, прикраси, бубонці, уламки дзеркал) могли бути або залишеними золотоординцями, або поширеними як нові модні види прикрас у побут населення, то факт масового виявлення різних типів чавунних казанів, умови їх знахідок і технологія виготовлення свідчать про існування центру їхнього виробництва на ближчих територіях, та за технологією, відмінною від казанів монгольського Каракорума, Хірхіри, Шайгінського городища та інших пам'яток [Терехова, 1974, с. 69–78; Леньков, 1974]. Зазвичай знахідки казанів на пам'ятках південноруських земель обмежені декількома уламками. На Озарицькому та Комарівському поселеннях мова йде про десятки виробів. Так, на Озарицькому поселенні знайдено 30 уламків від 10 казанів у житлах, господарських будівлях, ямах і гончарній майстерні. Вони представляють дві групи казанів, які відрізняються за формальними ознаками, товщиною і розмірами. Казани першої групи за формою і розміром близькі до Комарівських з діаметром вінця 0,43–0,65 м. Друга група представлена казанами вдвічі меншими за діаметром вінця 0,24–0,35 м. За формою вони нагадують кухонний посуд Давньої Русі, а також деякі форми казанів для приготування їжі наступних часів. На відміну від Каракорумських, вони виготовлені на деревному вугіллі та з нижчою температурою плавлення [Беляева, Недопако, Москаленко, 1977, с. 62–64; Беляева, 1985, с. 62, 98–99].

На Комарівському поселенні на Переяславщині уламки казанів знайдено майже в кожному житлі, господарських будівлях і ямах, і, таким чином, також не були випадковими знахідками. Це уламки понад 10 казанів і навіть цілий екземпляр (рис. 56) з чотирма ручками, діаметром 0,6 м, висотою 0,3 м та товщиною стінок 0,08 м, який стояв на залишках дерев'яної підлоги у погребі [Беляєва, Кубишев, 1995, с. 43]. Він має близькі аналогії з казанами першої групи Озарицького поселення, казанами Шиловського поселення у Середньому Подонні [Цыбин, 1987, с. 41, рис. 15]. Надзвичайно важливою для типологічно-хронологічної класифікації керамічного посуду XIV ст. є стратиграфічні спостереження на житлово-господарських комплексах Комарівського поселення. На підлозі житла (№ 3), що загинуло від пожежі, знайдено татарський дирхем Абдулаха 1362–1365 рр., другого періоду монетного карбування Золотої Орди і половинка чавунного казана [Біляєва, Кубишев, 1995, с. 45; Козубовський, 2006, с. 53–54]. Тому кераміка житла, що представлена горщиками з масивним валиком з уступом для покриття, належить до часу існування житла (не пізніше кінця 60–70 рр.). Інше житло наземного типу частково перетинає згадане житло № 3, що дозволяє датувати його кераміку пізнішим часом [Беляєва, Кубишев, 1995, с. 39–40]. В історичному контексті доля поселення могла бути пов'язаною з періодом витиску монголів з Лівобережжя і припиненням існування Ахматових слобід. На думку деяких дослідників, визволення Лівобережжя сталося лише після битви на Синіх водах [Егоров, 1985, с. 52; Русина, 1998, с. 30–34; Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 58–59].

Однією з численних категорій знахідок на поселеннях є зброя, спорядження вершника та коня, які належать русичам і монголам. Переважна більшість виробів – це вістря стріл (черешкові та втульчасті, арбалетні), а також мечі, шаблі, фрагменти знарядь для рукопашного бою. Так, за результатами досліджень І.П. Возного, у другій половині XIII–XIV ст. у Серето-Дністровському регіоні поширюється новий вид зброї – самостріл. Тут виявлено 11 мечів, черешкові вістря арбалетних стріл, механізми від

самострілів [Возний, 2009, с. 19]. Що ж стосується вогнепальної зброї, то дослідники визначають її появу на території України 80-ми рр. XIV ст., але шляхи її надходження ще викликають деякі спірні питання [Федорук, 2006, с. 115–124]. Серед тих артефактів, що належать монголам трапляються також вістря стріл, фрагменти дзеркал, гудзики, поясні накладки, пряжки, спорядження вершника та коня тощо [Біляєва, 1982, с. 65; Біляєва, Кубишев, 1995, с. 75–77].

Важливою категорією знахідок є нумізматичні матеріали XIV–XV ст., які засвідчують торгово-економічні відносини того часу. До них належать руські, львівські, київські та сіверські монети території українських земель, надходження в обіг золотоординських, чеських, польських, молдавських, гірейських, генуезьких та інших, а також наслідування окремим типам золотоординських монет [Козубовський, 2006, с. 52, 54].

З початку XIV ст. на території південної частини Східної Європи починається поступове зростання нових тенденцій, які призвели в середині століття до кардинальних змін історико-політичної ситуації і мали істотний вплив на взаємовідносини з тюркським світом. Такі зміни були пов'язані з багатьма факторами зовнішнього та внутрішнього характеру, а також особливими умовами, в яких опинилися українські землі в середині — другій половині XIV ст.

4.7. Зміни у слов'яно - тюркському контактному середовищі за умов занепаду Золотої Орди.

Перша половина XIV ст. – час максимального економічного розквіту Золотої Орди. Але в той самий період у її розвитку спостерігається дія чинників, які знесилюють імперію і в кінці кінців призводять до її розпаду.

Перш за все, це природний чинник, який поступово і неминуче послабляв Орду. Це зростання посушливості степової смуги заходу євразійських степів у XIV–XV ст., що призводило до масового вимирання худоби. У 1302–1303 рр. мор, засуха, масова загибель худоби відмічається на землях Токти, до яких належала територія Пруто-Дністровського межиріччя [История, 2009, с. 684].

Ці ж самі негаразди описуються і в руському літописі [ПСРЛ, 1965, с. 62]. До того ж епідемія бубонної чуми 1346–1352 рр. охопила величезну територію Європи, зокрема і Подніпров'я з Києвом [История, 2009, с. 684]. Рецидиви чуми зафіксовані в Європі, зокрема на Русі та території Золотої Орди, і в наступний період, що призвело до різкого скорочення чисельності населення. Особливо жахливими були втрати міського населення, серед якого була не лише верхівка суспільства, а й кращі ремісники та торгівці. Щодо західних областей Золотої Орди, до яких входили землі Північного Причорномор'я, то втрати населення становили від 20 до 45 % [История, 2009, с. 690].

Несприятливі обставини внаслідок епідемій чуми, нестабільного становища в різних частинах імперії від Китаю до Анатолії, воєнні дії між Генуєю та Венецією призвели до різкого обмеження товарообігу між Середземномор'ям та Золотою Ордою, економіка якої надзвичайно залежала від “коливань світової кон'юнктури” [История, 2009, с. 692–693]. З другої половини XIV ст. у зв'язку із загальним погіршенням економічної ситуації та кризи основних держав чорноморського басейну, відбувається спад розвитку світової торгівлі [Еманов, Попов, 1988, с. 80; Kedar, 1981]. Все більшого значення набуває торгівля всередині Понтійського регіону, зростає роль західних причорноморських портів – Білгорода, Олешша, Старої Кілії, Ликостомо. Таким чином, відбувалася регіоналізація торгівлі. У документах масаріїв Кафи засвідчений процес постачання хліба з багатьох портів Чорного моря, зокрема і згаданих торгових центрів північно-західного узбережжя наприкінці 70–80-их рр. XIV ст. [Еманов, Попов, 1988, с. 81].

Перші десятиліття XIV ст. постали початком скорочення володінь Золотої Орди на західному кордоні. Це було наслідком закономірного процесу в самій Золотій Орді, у якій наступав етап феодалного роздроблення. Все більшого негативного значення для існування Золотої Орди набували внутрішні конфлікти. Наприкінці 50-х рр. зростають прояви сепаратизму, міжособних війн. Двадцятиліття боротьби феодалних кланів (60–70 рр. XIV ст.), яке увійшло в історію, як період “великої замятні”, призвело до роздроблення

держави та значних територіальних втрат окраїнних територій [Егоров, 1985, с. 50]. На думку В.Л. Єгорова, після перемоги Токти над Ногаєм у 1300 р., розгрому його армії, змінюється “співвідношення сил монголів і місцевого населення” [Егоров, 1985, с. 48]. Внаслідок цього, західніша частина Улусу Джучі вже в 1307 р. опинилася під владою Угорського королівства, а області, що розташовувалися “між Карпатами та лівобережжям Дунаю до р. Серет на сході почали освоювати волохи” [Егоров, 1985, с. 48].

Послабленням Золотої Орди скористалися молдавські господарі, заволодівши значною територією, до якої потрапляє і Аккерман, який набуває нової назви: Четатя Альбе з тотожним значенням Білого міста. З формуванням близько 1359 р. Молдавського князівства монголи були витіснені за Дністер [Мохов, 1964, с. 103; Параска, 1972, с. 181–182; Полевой, 1979, с. 33; Егоров, 1985, с. 50—51]. Починається новий період розвитку Білгорода – під владою молдавських господарів (1377/1378–1484 рр.). Як волоське (молдавське) місто воно згадується у «Списку міст далеких і близьких», датованому 1388–1394 рр. [Тихомиров, 1979, с. 99] У цей час Четатя Албе та Кілія постають головними морськими воротами Молдавського князівства. Необхідність захисту стратегічно важливого торговельного центру визначає фортифікаційну діяльність його нових господарів. Місто постає важливим об’єктом оборонного будівництва – розбудови фортеці.

У середині XV ст. відбуваються суттєві зміни у функціонуванні торговельних шляхів західного регіону Причорномор’я з османським узбережжям Чорного моря. Після визнання Молдовою васалітету від Османської імперії, у 1455 р. за часів Мехмеда II, був виданий патент молдавським купцям на привілеї „ходити морем на кораблях, які належали купцям в Аккермані, та вільно торгувати в Едірне, Бурсі та Стамбулі” [Іналджик, 1998, с. 141]. Саме „торгівля Аккермана та Кілії, на думку Г. Іналджика, забезпечувала Молдавському князівству процвітання” [Іналджик, 1998, с. 141]. Цьому також сприяла і та обставина, що через Молдавію проходив старий торговельний шлях з Кафи, Аккермана та Кілії у Польщу. До

того ж Львів завдяки потужним товарним потокам уже в XV ст. поступово ставав багатою перевалочною базою на шляху від Османської імперії до Польщі [Іналджик, 1998, с. 141].

Продовжував функціонувати шлях Київ–Константинополь–Київ, що засвідчується у ретельному описі паломника Зосими, який ходив до Палестини в 1419–1422 рр. [Тихомиров, 1979, с. 99; Івакін, 1996, с. 202].

4.8. Литовський чинник і роль Синьоводської битви 1362 р. у формуванні нових засад слов'яно-тюркських відносин.

Значні зміни історико-політичної ситуації, які мали вирішальне значення для напрямів подальшого розвитку південноруських земель відбуваються у середині XIV ст. Битва під Синіми водами в 1362 р. сприяла подальшому послабленню Золотої Орди. Литовські князі доходять до Чорного моря. Визначна подія середини XIV ст. – битва біля Синіх вод мала зовсім не локальне значення, а була явищем „східноєвропейського масштабу, що призвело до глибоких змін в історії Центральної Європи та власне Золотої Орди” [Шабульдо, 2003, с. 8]. Події 1362 р., на думку Ф.М. Шабульдо, „...потягли за собою визволення населення Центральної України від обтяжливої регулярної данини та безпосереднього політичного контролю Ординської держави” [Шабульдо, 2003, с. 20].

Наступним важливим наслідком був кінець ізоляції українських земель від контактів із західною цивілізацією, відбувається переорієнтації на західні цінності. З іншого боку, з формуванням нового федеративного утворення Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського, практично припиняється існування Русі як окремої держави, і відбувається її входження у Велике князівство на правах суб'єкта федерації. Уже з середини XIV ст. стаються події, що змінюють вектор державотворення на території південноруських земель, і рівень залежності від іншої держави. Так зване „оксамитове завоювання” Литвою на тривалий час пов'язало південноруські землі з європейським напрямком – Литвою і Польщею.

Ф.М. Шабульдо припускає „вірогідність укладання 1361 р. воєнно-політичного союзу між еміром Мамаєм і Ольгердом, під владою якого на той час уже перебували Волинь, північно-західні окраїни Подільської землі й північна (поліська) частина Київщини разом з Києвом, а також деякі території Чернігово-Сіверщини” [Шабульдо, 2003, с. 104], тобто на декілька десятиліть раніше ярлика хана Тохтамиша Вітовту.

Після Синьоводської битви 1362 р. і зростання політичного й економічного контролю Великого князівства Литовського і Руського та Жемайтійського особливого значення в левантійській торгівлі мав шлях між Львовом і Кримом [Козубовський, 2003, с. 96]. Цьому сприяла і певна регламентація литовсько-русько-золотоординських взаємовідносин, зокрема правове оформлення приєднання українських земель до Великого князівства Литовського. У свою чергу, існування у степах України Мамаєвої Орди, яка налагодила карбування монет у 1365–1380 рр., на думку Г.О. Козубовського, “суттєво вплинуло на грошовий обіг” [Козубовський, 2006, с. 53]. Тому, “наприкінці 60—70 рр. ординські дирхеми повністю переважають у грошовому обігу України. За реформою Тохтамиша 1380/1381 рр. усі європейські міста Золотої Орди і Закавказзя карбують монету за єдиною ваговою нормою” [Козубовський, 2006, с. 53]. Зі зростанням впливу західного вектору в розвитку українських земель, зокрема після Кревської унії 1385 р., збільшується потік празьких грошей, які за висновком Г.А. Козубовського складають “абсолютну більшість монетних знахідок XIV–XV ст.” [Козубовський, 2006, с. 55].

Не зважаючи на суттєві зміни стану економічної залежності південноруських земель від золотоординців, процес їхнього витиску мав поступовий характер. На думку В.Л. Єгорова, він міг мати декілька етапів, які хронологічно укладіються у межі 60-х рр. XIV ст. [Егоров, 1985, с. 52]. Це особливо помітно на деяких прикордонних територіях Лівобережного Подіпров'я, зокрема Посейм'я, Переяславщини, Подоння.

Зміни, що відбулися в середині XIV ст. після перемоги 1362 р., знайшли своє відображення у документально оформленому статусі українських земель

наданням ханських ярликів литовським князям і територіальним розміжуванням з визнанням у складі польсько-литовської держави „підвладних Орді ще в середині XIV ст. міст і територій Поділля, південної Київщини, Чернігово-Сіверщини та колишнього Переяславського князівства” [Шабульдо, 2003, с. 105].

Територіальні володіння Золотої Орди „були відсунуті в північно-західному регіоні Причорномор’я до прибережної зони у пониззі Дністра та Південного Бугу, а на Дніпрі — до його порогів” [Шабульдо, 2003, с. 20]. У середині XV ст. „кордони Київського князівства проходили далеко на півдні” [Івакін, 1998, с. 282]. У Північному Причорномор’ї вони йшли вниз по Дністру до його гирла — лиманом повз Очаків, до гирла Дніпра, і далі до Тавані [Івакін, 1998, с. 282]. Польсько-литовська держава намагалася і надалі укріпитися на чорноморському узбережжі, а також створити багат шаровий захисний пояс міст-фортець для перешкодження номадам [Петрішин, 2004, с. 136]. Саме створення такого поясу було розпочато ще з XIV ст. на Поділлі, що продовжується і надалі в XV ст. і після Османської експансії у Північне Причорномор’я. Зміна політичної ситуації знайшла підтвердження у чіткому визначенні належності руських міст далеких і близьких, що дозволяє простежити тенденції формування нової мапи східноєвропейського простору. Але з послабленням Золотої Орди в 20-ті рр. XV ст. відбувається формування нової держави – Кримського ханату [Цивілізаційна, 2006, с. 264]. До його складу увійшов Крим з різноетнічним населенням і степова частина Північного Причорномор’я, де кочували ногайські орди.

Як свідчить аналіз історико-культурного розвитку південноруських земель, не зважаючи на монгольське загарбання, відбувається продовження розвитку матеріальної і духовної культури регіону з характерними ознаками давньоруської культурної спадщини, але з новими рисами господарювання та ремісництва. Разом з тим, фіксується спрощення художніх прийомів і техніки ювелірної справи, внаслідок зникнення вишуканого мистецтва Давньої Русі. Продовжується інтенсивна міжнародна торгівля, завдяки якій відбувалася

інтеграція українських земель у процес товарного обміну, а Чорне море залишалося відкритим для здійснення торгових операцій з багатьма країнами тодішнього світу. Важливу роль аж до османського загарбання продовжували відігравати генуезці, в руках яких перебувала майже вся чорноморська торгівля [Орешкова, 2005, с. 19]. Період до 1362 р. (битви на Синіх водах литовсько-руських військ і монголів) – це остання доба залежності від Золотої Орди, але слов'яно-тюркські контакти в різних напрямках продовжуються і надалі, у другій половині XIV–XV ст. Нові тенденції у контактних відносинах відбуваються у зв'язку зі зміною політичної доктрини Кримського ханства щодо українських земель після включення його до Османської імперії.

РОЗДІЛ 5

ТУРЕЦЬКИЙ ЧИННИК У СИСТЕМІ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ КОНТАКТІВ (кінець XV–XVIII ст.)

Історичний розвиток Східної Європи останньої чверті XV ст. відбувався у щільному взаємозв'язку з новою політичною та соціально-економічною ситуацією, що склалася на півдні України з розповсюдженням влади Османської імперії на Кримське ханство. У 1475 р. воно стало її васалом і розпочалося просування османів уздовж північного узбережжя Чорного моря. Специфіка кримського васалітету була такою, що інколи було важко розібратися, де справа обмежувалася авторитетом влади хана, а де султана [Смирнов, 1887, с. 245]. До того ж, „політичні концепції кримського хана, хоча формально і васала турецького султана, не завжди були тотожні османським” і у практичній діяльності „кримські хани інколи діяли всупереч інструкціям із Стамбулу” [Дашкевич, 2004, с. 60]. Ще в XV–XVI ст. кримські хани зберігали повну владу в галузі управління князівством і лише визнавали османського падишаха верховним сюзереном, могли відмовитися від участі у воєнних кампаніях Порти [Зайцев, 2010, с. 290–291]. На півострові формуються два різних за статусом адміністративних підрозділи: васальне Кримське ханство та Кафа, що мала управління з центру. Це було типовою практикою організації управління прикордонними областями для Османської імперії [Орешкова, 2005, с. 19]. Османська влада надавала своїм васалам досить велику самостійність, але контролювала їх, влаштовуючи в безпосередній близькості опорні пункти, де були розташовані султанські війська й адміністрація [Орешкова, 2005, с. 19]. З позиції Кримського ханства століття перебування під владою Османської імперії визначалися, з одного боку, стараннями прямувати до повної самостійності, з іншого — підкорятися османам лише в зовнішньополітичному аспекті [Смирнов, 1887, с. 307]. Практично, “з точки зору ісламської теорії

влади, кримські хани залишалися незалежними та суверенними монархами” [Зайцев, 2010, с. 296].

Інвазія Османської імперії у Крим мала принципово важливі наслідки для подальшого розвитку торговельних стосунків у чорноморському регіоні, становлення нової доктрини торгівлі. Зі знищенням у 1475 р. турецькою армією генуезьких колоній в Криму (насамперед Кафи), “які були монополістами у работоргівлі” вона переходить у руки Кримського ханства, військові загани якого вже з кінця XV ст. здійснюють набіги на сусідів з метою людоловства та грабінництва” [Стороженко, 2004, с. 99]. Татарські напади на українські землі розпочинаються уже в 1482 р., коли Менглі Гірей влаштовує безпрецедентний за масштабами руйнації рейд на Київ і вщент розоряє місто [Русина, 2004, с. 171]. Після цього „починаються регулярні татарські набіги на Україну майже кожного року” [Івакін, 2002, с. 152]. Відносини Криму та українських земель практично перейшли в конфронтацію, але не з ворожих відносин за сутністю, а з метою наживи-полону та пограбування. На блискавичні напади та захоплення у полон була розрахована воєнна доктрина Кримського ханства, висока мобільність і легке озброєння кінноти [Стороженко, 2004, с. 103]. Наприкінці XV ст. Менглі Гіреєм здійснюється розбудова форпостів, зокрема і в гирлі Дніпра, де дерев’яні укріплення були побудовані на місті Старої фортеці Очакова. Їх розбудову він виправдовує суто оборонними заходами у відповідь на загрозу з боку поляків [Смирнов, 1887, с. 339]. Литовсько-Руська держава не мала ні фінансових, ні військових сил для широкомасштабної оборони. Тому за безпеку територій та організацію опору відповідальність з боку держави була покладена на прикордонних старост [Івакін, 2002, с. 152–153]. Особливість тогочасного процесу протистояння — це перехід від мирного промислового уходництва на військові рейки. Як засіб протидії, за відсутності спроможності організованого військового опору з боку держави, виникає збройне козакування, напади на каравани татарських купців і чабанів, визволення полонених, захоплених татарами [Івакін, 2002, с. 153].

Османи не лише покладаються на кримських ханів, але і пристосовують молдавські фортеці та укріплення північного узбережжя для захисту нових володінь від українських козаків, які починають проявляти войовничу активність у південному ареалі Східної Європи. У другій половині XVI ст. козаки переходять до активних наступальних дій, організації численних походів не лише у Крим, але й на у центральну частину Туреччини, її столицю – Стамбул, інші міста, що входили до складу Османської імперії у Малій Азії, на Балканах [Івакін, 2002, с. 153]. Як визначає Я.Р. Дашкевич, „Турецький фактор виникає одночасно з оформленням Запорізької Січі як нового елементу військово-політичних реалій, що встановилися на степовому кордоні між Європою та Азією в середині XVI ст.” [Дашкевич, 2004, с. 61]. На думку І.С. Стороженка, говорячи про північний кордон, треба також мати на увазі, що мова йде про складну та обширну військову систему — Великий Степовий кордон України. Аналіз його стану з кінця XV до середини XVII ст. свідчить про те, що „включення до його структури наприкінці XV ст. Османської імперії (замість Золотої Орди) докорінно змінило інтегральну функцію Великого кордону як системи” [Стороженко, 2004, с. 99]. Військова машина Кримського ханства була розгорнута на північ від степових кордонів кочовищ. Останні проходили приблизно по лінії: р. Молочна на сході – район Кінських вод, далі – степом за Очаковом до Білгорода (рис. 60). Кочове господарство ногайських татар Причорноморського степу існувало у своїх звичних ритмах з літніми та зимовими міграціями. Протягом тривалого часу, практично до XVIII ст., вони залишалися переважно кочівниками, але степове скотарство доповнювалося обробкою земельних ділянок. Крім того, татари поступово осідали на землях південного узбережжя Криму та в районах великих міст [Цивілізаційна, 2006, с. 273]. У цивілізаційному плані Османська імперія поєднала обидва організми (кочовий і осілий), але економічною основою держави було аграрне господарство. Усі завойовані землі були проголошені власністю держави. Кочівництво було відтиснено на другий план [Орешкова, 2010, с. 263–264]. У її просторі існували різні конфесії та етноси,

склався своєрідний режим, який відрізнявся від інших країн – і мусульманських, і християнських. Відбулися спроби знайти раціональні форму міжконфесійних відносин, особливо на ранньому етапі формування державної структури за часів Мехмеда II. Створена милетна (общинна) система немусульманських конфесій: християнської православної, вірменської, іудейської, яким надавалося право проживання в державі, дотримання віри та обрядовості. Але вищий прошарок країни – військові – могли бути тільки мусульманами. Проте навіть з урахуванням певних позитивів визнання прав різних конфесій, відсутність єдиних цивілізаційних елементів суспільної ментальності разом з преференціями мусульман у владних структурах, сприяли наступному краху імперії [Орешкова, 2010, с. 262]. У конкретно-історичному плані територія Османської імперії у Північному Причорномор'ї являла собою кочовий світ номадів васального Кримського ханства та форпости османів з військовою мусульманською владою. Цей регіон розглядався як важливе джерело поповнення бюджету. Але на заваді імперських зазіхань була рухлива, активна сила молодого козацького цивілізаційного початку формування та розвитку якої хронологічно співпали з османською інвазією.

Козацька активність зростає уже після перших походів кінця XV – початку XVI ст. З середини XVI ст. до кінця 80-х рр. XVI ст., основним напрямком походів був кримський. Після походу на Синопу в 1575 р. ним стає турецьке узбережжя Чорного моря, зокрема Трабзон, Інеболу, Крим, а також майже все узбережжя від Очакова до Стамбула [Орешкова, 2005, с. 32], аккерманський напрямок та Буджацький степ, на які вони здійснювали напади до 1632–1633 рр., піратство на Чорному морі. Козацькі походи були певною відплатою за татарські напади на українські землі, захоплення в рабство українського населення. З іншого боку, вони не претендували на землі сусідів. Так зване “Дике поле” кримські хани вважали нічийною територією [Возгрин, 1992, с. 199]. Протягом двох століть підтверджували рішення золотоординського хана Тохтамиша кінця XIV ст. про передачу руських земель від Золотої Орди литовському князю Вітовту [Стороженко, 2004, с. 100–101].

Своєю чергою, формування Запорізької Січі пов'язано з розвитком нового стану суспільства з притаманною йому системою управління, соціальною стратифікацією та специфікою культури [Бунятян, 1999, с. 137–136; Цивілізаційна, 2006, с. 228–239]. Через це поступово оформлюються відносини між козацькою східнослов'янською цивілізацією та тюркською (кримсько-татарською та османською) цивілізаціями у військово-політичній, соціально-економічній і культурній сферах. Більше того, “у XVII ст., коли козацтво постає реальною політичною силою” [Зайцев, 2010, с. 290], кримські хани вважають за необхідне налагоджувати з ним союзницькі відносини, надавати згоду на військову допомогу у війні проти Польщі, що відбувається в середині XVII ст., і, на жаль, не реалізується надалі. У конституції 1710 р. П. Орлик безпосередньо вказував на “необхідність відновлення давнього братерства з Кримським ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби” [Історія, 1993, с. 29].

Крім військової співпраці, підтримувалися й економічні взаємозв'язки. Козаки мали дозвіл кримських ханів “рибалити у чорноморських лиманах і прибережних водах Азовського моря. Натомість козаки надавали татарам право мати кочовища та випаси на українських землях” [Возгрин, 1992, с. 218].

У конкретно-історичному вимірі спостерігаються різні тенденції проявів суспільної реалізації козацького чинника в часі. З одного боку, існування мобільних загонів на рівні морських піратів і грабіжників купецьких караванів, що заважало здійсненню безпечної транзитної торгівлі по осі Південь—Північ і навпаки. З іншого боку, організація охорони та забезпечення проходження суден з товарами до Січі. Активні дії військових загонів, які протистояли татарам і туркам, звільняли полонених, нападали на фортеці османів і, нарешті, сприяли послабленню позицій Османської імперії у Північному Причорномор'ї; створенню осередків оборони південного прикордоння українських земель від набігів татар і розвитку контактів з Османською імперією. Тобто, „геополітичне становище Запорізької Січі, розташованої між Литвою і Кримським ханством, так чи інакше вимагало з'ясування відносин

між Січчю і Портою” [Дашкевич, 2004, с. 61]. Але роль Криму у східноєвропейській політиці XVI–XVII ст. була принципово важливою для українського боку тому, що він підтримував рівновагу між Московією і Польщею, віддавав перевагу союзам з Козацькою республікою під час українсько-польської війни [Смирнов, 1887, с. 555; Стороженко, 2004, с. 100; Зайцев, 2010, с. 290]. Ідея В.Д. Смірнова, висловлена ним ще наприкінці XIX ст., розвинута останнім часом у працях польського дослідника Д. Колодзейчика, який “звернув увагу на те, що окремі місця у кримських текстах близькі сучасним політичним ідеям про європейську рівновагу, а політико-географічний горизонт кримських політиків включав такі країни, як Венеція, Австрія, Данія, Швеція [Колодзейчик, 2004, с. 84–85; Зайцев, 2010, с. 290]. Самостійність політики кримських ханів була можливою в разі їх незалежності та суверенності, що переконливо доведено І.В. Зайцевим [Зайцев, 2010, с. 296].

Попри всі негативні явища українсько-кримськотатарського та турецького сусідства, політична, соціально-економічна та релігійна ситуація набула значного загострення в кінці XVI ст. внаслідок зростання утисків з боку Польщі, призвела до формування протурецької орієнтації у певних колах українського суспільства, особливо православних діячів, захисників віри, як реакція на Берестейську унію 159 р. ще наприкінці XVI ст. [Дашкевич, 2004, с. 61]. На думку І.С. Стороженка, “співпраця у військовій і господарській сферах між татарами та українцями (козаками) виконувала роль стабілізуючого компонента” і досягла свого піку за часів українсько-польської війни 1648—1653 рр. [Стороженко, 2004, с. 102]. У цей час дії козаків проти турків припиняються, а прагнення Б. Хмельницького союзу з Туреччиною було „цілком логічним кроком”, особливо після краху його марних сподівань на підтримку Московії після підписання договору 1654 р. [Дашкевич, 2004, с. 62]. На різних етапах своєї діяльності протурецьку орієнтацію, після смерті Б. Хмельницького, мали й інші українські гетьмани XVII – початку XVIII ст.:

І. Виговський, Ю. Хмельницький, І. Брюховецький, П. Тетеря, П. Дорошенко, І. Самойлович, І. Мазепа, П. Орлик.

5.1. Формування османських володінь в Україні та організація оборони кордонів.

Провінції, розташовані в різних частинах Османської імперії, мали свої особливості на кордонах з іншими країнами світу, специфіку фортифікації, соціально-економічного розвитку, зокрема торгівлі, адміністративного устрою. Але кордони Османської імперії, як і взагалі кордони тих часів, не були окреслені чітко визначеними лініями. У писемних джерелах і картах євразійського світу XVI—XVII ст. фортеця була основною позначкою прикордонного простору. При цьому, фортеця визначала не стільки кордон імперії, скільки пункт контролю сухопутного та морського простору. Саме тут розміщувалися війська суверена і саме оволодіння фортецею відзначалося на картах як індикатор успіху імперій і їхнього керівництва [Brummett, 2007, с. 7].

У такій спосіб відбувалося і формування північного кордону Османської імперії, яке розпочинається з експансії у східноєвропейський ареал після остаточного утвердження на південному, південно-східному та західному узбережжі Чорного моря. Ще в XV ст. чорноморське узбережжя на південь від Дунаю було включено у склад імперії. Найважливіші порти західного Причорномор'я (Варна, Поморіє, Несебр тощо) були підпорядковані османській владі та повністю працювали на імперію: тут були створені потужні припаси продуктового потенціалу, з яких постачалося продовольство армії, розвивалося будівництво флоту, постачався на верфі Стамбула корабельний ліс [Орешкова, 2005, с. 18–19].

Сформувалася адміністративна й економічна система, спрямована на забезпечення існування і подальшої експансії імперії. Після оволодіння західним узбережжям Чорного моря Османська імперія спрямовує свої зусилля на його північне та східне узбережжя з метою замкнути Чорне море у своїх територіях і перетворити його на внутрішнє “Турецьке озеро”. Процес закриття Чорного моря тривав до кінця XVI ст. Як ми вказували вище, натиск на район

Пруто-Дністровського межиріччя розпочався ще в першій половині XIV ст. У 1454 р. генуезькі колонії Північного Причорномор'я починають сплачувати данину османам [Г. Іналджик, 1998, с. 34, 35, 239]. Після взяття Константинополя у 1453 р., наступним кроком було знищення у 1461 р. Трапезундської імперії. Султан Мехмед „ставить на замок” Дарданели. Щоб забезпечити безпеку Стамбула, він будує дві парні фортеці: одну в Чанаккале, яка відома під назвою „Султангиссар” або „Королівський замок”, на анатолійському узбережжі й іншу навпроти неї на узбережжі Румелії [Finkel, 2006, р. 61]. Аналогічну практику „замка” буде застосовано в Північному Причорномор'ї у гирлах Дунаю, Дністра та Дніпра, де будуть побудовані парні фортеці з метою чіткого контролю виходу до „Турецького озера”. Наступним кроком османів на північному заході Причорномор'я було встановлення своєї влади в районі Кілії і Аккермана в 1484 р. Не зважаючи на спроби молдавського господаря взимку 1484–1485 рр. повернути собі фортеці, і Кілія, і Четаття Албе залишилися під владою Османської імперії [Шлапак, 2001, с. 29]. Починаючи з цього часу і завершуючи остаточним становленням північного кордону на території України 1590 р., сформувалася структура населених пунктів, яка включала систему міст із фортецями, фортив, паланки та інші поселення.

До складу Османської імперії та її васалів у різні періоди “протягом другої половини XV ст. – першої половини XIX ст. входила значна частина України” в сучасних політичних кордонах – Крим, Північне Причорномор'я та Приазов'я, Північна Буковина, Східне Закарпаття, Західне Поділля, Правобережна Наддніпрянина, Нижнє Подніпров'я [Кресін, 2004, с. 195]. При цьому вони мали особливий статус, багатоукладну систему державного та правового устрою: кримсько-молдавську, ногайсько-українську [Кресін, 2004, с. 197]. Не розглядаючи особливості кожної системи, відзначимо, що різночасовість османського впливу та величезний характер територіальних володінь обумовили особливості конкретних проявів культурної взаємодії османської культури та культур, які були на території України і Північного Причорномор'я зокрема.

Можна визначити окремі етапи османської експансії на території України, що відрізнялися засобами оволодіння територіями, формами володарювання і територіальними межами в залежності від різних обставин, зокрема політичних рішень лідерів українського козацтва й Османської імперії. За формами залежності вони поділялися на території, що були частинами імперії, васальними територіями або знаходилися під протекторатом османів.

Перший етап має характер експансії на землі східноєвропейського простору з метою включення їх в орбіту політичних і економічних інтересів імперії, об'єднання тюркських етнополітичних спільнот та подальшої ісламізації. Хронологічно він охоплює другу половину XV – першу чверть XVI ст., протягом яких Північне Причорномор'я та Приазов'я потрапляють до складу Османської імперії і входять до бейлербейлику Румелія з центром в Едірне (місто у європейській частині Туреччини на Балканах). У 1538 р. сформовано нову османську провінцію – Аккерманський санджак, до якої входили Кілія, Буджак, Тигина й Очаків [Шлапак, 2001, с. 198]. Подальша реорганізація адміністративної системи відбувається у другій половині XVI ст., коли були створені “бейлербейлик з центром в Очакові, що об'єднав санджаки Північного Причорномор'я” та “бейлербейлик Азов, який охоплював санджаки на узбережжі Азовського моря” [Кресін, 2004, с. 196].

Слід зазначити, що ця велика територія поділялася на три регіони: Буджак (Південна Бессарабія між річками Дністер і Дунай), Єдисан (Західний Ногай між річками Дніпро, Дністер і Кодима) та Східний Ногай (між м. Перекоп, річками Дніпро, Міус і Конка).

Буджак з середини XVI ст. до середини XVIII ст. був заселений Єдичкульською ордою, а з 20-х років XVII ст. – Білгородською (Буджакською ордою). Єдисан з другої половини XVI ст. був “населений Єдисанською ордою, васальною від Кримського ханства”, Східний Ногай з другої половини XVI ст. населяла Джамбойлуцька (Перекопська) орда”, а з середини XVIII ст. – Єдичкульська орда – етнополітичне утворення, васальне від Кримського ханства” [Кресін, 2004, с. 196] (рис. 60). За природними умовами ці регіони

були придатними для існування кочової системи господарства та мали значний компонент тюркського населення. У той самий час, особливо в містах, прирічкових і приморських смугах був значний відсоток різноетнічного населення.

Крім степових просторів Причорномор'я зі значним тюркським компонентом, ще в першій половині XVI ст. східна частина Закарпаття (1543 р.) потрапила до складу Трансильванського князівства під протекторатом Османської імперії [Кресін, 2004, с. 197]. Але ця частина і за природними умовами, і за етнічним складом належала до територій з різноетнічним складом землеробсько-скотарського осілого населення і, насамперед, слов'янського етнічного компонента.

До другого етапу експансії османів належить заволодіння окремими українськими землями за міжнародними угодами та згодою українських гетьманів. Відповідно до Бучацького (1672 р.) та Журавненського (1676 р.) договорів територія Подільського воєводства перейшла від Речі Посполитої до складу Османської імперії [Кресін, 2004, с. 197]. Тут був створений окремих еялет, центром якого було м. Кам'янець (Кам'янець-Подільський). Але перебування під владою турків було нетривалим. За Карловицькими договорами 1699 р. Кам'янецький еялет припинив своє існування і його територія повернулася до Речі Посполитої. Ця частина імперії також була в межах українського ареалу з різноетнічним населенням, серед якого переважав слов'янський компонент.

У 1669—1672 рр. землі Правобережної Наддніпряни, що входили до козацької держави Війська Запорозького (Брацлавське та південна частина Київського воєводства), стали васальною від Османської імперії державою — Українським вілайетом. Це, як відомо, було пов'язано з прийняттям гетьманом Правобережної України П. Дорошенком османського підданства на умовах окремого договору. Цей статус Правобережної України був затверджений Бучацьким (1672 р.), Журавненським (1676 р.) та Бахчисарайським (1681 р.) договорами. У 1681 р. Український вілайет був переданий під владу

Молдавського князівства, а з 1685 р. – Кримського ханства. Лише в 1699 р. за Карловицьким договором він перейшов до Речі Посполитої [Кресін, 2004, с. 197]. Протягом 30-ти років існування Українського вілайету зберігалися військово-політичні структури козацької держави, основним населенням якої був український етнос.

Що стосується Запорізької Січі, то протягом тривалого часу вона зберігала свій устрій і незалежний статус. Лише на початку XVIII ст. за Константинопольським (1712 р.) та Адріанопольським (1713 р.) договорами вона ненадовго стала васалом Кримського ханства. Але вже за Белградським (1739 р.), Константинопольським (1740 р.) договорами та Ніссською конвенцією (1740 р.) її територію було включено до Російської імперії.

Таким чином, внаслідок тривалого перебування османів на території Східної Європи, різнобічних українсько-османських контактів і специфіки організацій та функціонування османської держави, склалися умови не лише для сприйняття та запозичення певних культурних надбань османської цивілізації у різних галузях матеріальної культури, але й подальшого їх пристосування та творчого розвитку в умовах українського етнокультурного простору. Процес утвердження османів на чорноморському узбережжі мав безпосередній вплив на формування нової політичної, релігійної та соціально-економічної ситуації для великого ареалу Балкан, Південної та Східної Європи. Українські землі опинилися у центрі інтересів і боротьби Литви, Польщі, Московської держави і, нарешті, Османської імперії.

5.2. Османські фортеці та міста.

Важливе місце за стратегічним і торгово-економічним значенням у османських володіннях Причорномор'я, як і в золотоординський період, посідав західний регіон. За різними джерелами відомі такі османські форпости: Ізмаїл, Кілія, Татарбунари, Аккерман. У боротьбі з Польщею, яка намагалася перебрати контроль над Молдовою і, відповідно, портами Аккермана та Кілії, перемога була за османами. Навпаки, як підкреслює Г. Іналджик, контроль над портами Аккермана та Кілії „становив як економічну, так і політичну

необхідність” Османської імперії [Іналджик, 1998, с. 141]. Перелік основних фортець османського періоду та характеристика змін, які сталися у матеріальній культурі за османський період їхнього, існування, дозволяє уявити специфіку османського прикордоння, розвиток матеріальної культури на величезній території Османської імперії та її взаємозв’язок із загальними тенденціями матеріальної культури Євразії, зокрема моди на певні стилі декорування тощо. В історичній ретроспективі фортеці Північного Причорномор’я – це один з основних тюркських цивілізаційних осередків, який існував на теренах України, і є частиною її історії, джерелом інфільтрації елементів культури та традицій.

Ізмаїл. Перша згадка про місто належить до 1542 р. За описом Е. Челебі, який побував там у 1657 р., він названий чудовим портом. На час перебування мандрівника фортеці там не було, але згадується дві тисячі будинків. Три квартали – мусульманські, а решта — населені греками, вірменами та євреями. Також є повідомлення про мечеті, що були в мусульманських кварталах, невелику лазню. Вказується і основний рід занять — купівля—продаж з молдаванами та валахами [Челеби, 1961, с. 32] Розбудова фортеці належить османам, які намагаються підвищити обороноздатність фортеці через зростанням російської загрози, особливо наприкінці XVIII ст. у зв’язку з відомими подіями російсько-турецьких війн у боротьбі за чорноморське узбережжя та далекоглядними планами Російської імперії отримати вихід до Середземномор’я. Склад артефактів відомий за публікаціями дослідників [Добролюбский, 1990, с. 118–120; Гумашьян, 2000, с. 31–33].

Татарбунари. Фортеця входила до Очаківського ейялету. За повідомленням Е. Челебі, вона була заново розбудована в 1636–1637 рр. Швидше за все, її будівництво відбувалося на основі молдавських укріплень і вона залишалася невеликою чотирикутною фортецею. На її території була мечеть, комора та житлові приміщення [Челеби, 1961, с. 34]. Фортеця не збереглась.

Кілія. Важливим пунктом прикордоння була Кілія, розташована в гирлі Дунаю, яка мала воєнно-стратегічне та велике торгово-економічне значення. Османи захопили Кілію, як і Аккерман у 1484 р., пристосували її для оборони від козаків. Місто-фортеця виконувало функції значного торговельного порту. Кілійська фортеця не збереглася, тому її вигляд відомий лише за писемними джерелами. З повідомленням архідиякона Павла Алепського, це великий старий, добре укріплений замок, а італійський мандрівник Ніколо Барсі був у захваті від масивних стін і високих башт [Шлапак, 2007, с. 450]. У 1657 р. у Кілії побував Евлія Челебі, який надав її блискучу характеристику як об'єкта фортифікації [Челебі, 1961, с. 158–159]. За основними параметрами вона близька до Аккерманської. На посаді Кілії він визначає соборну мечеть та ще 17 міхрабів, 2 тис. житлових будинків, багато початкових шкіл, лазню, 500 лавок, у яких були представники різних цехів, караван-сараї для купців. Цікаво і те, що Е. Челебі також відмічає різноетнічний склад населення Кілії, до якого крім татар і турок входять валахи, молдавани та інколи русичі [Челебі, 1961, с. 159]. Як і в інших фортецях Причорномор'я, у 1657 р. відбувається укріплення Кілії у зв'язку з козацькою загрозою, але, на відміну від Аккермана й Очакова, у Кілії не були побудовані бастионні лінії наприкінці першого десятиліття XVIII ст. [Шлапак, 2007, с. 450–452]. Наступний етап посилення безпеки фортеці належить до 1777–1778 рр. Він проходив під керівництвом турецького архітектора Мехмеда Тахир Агі, разом з укріпленням Хотинської і Аккерманської фортеці [Шлапак, 2001, с. 47]. Подальша реконструкція і модернізація фортеці, як і інших фортець, була доручена французькому інженеру Кауферу, який одночасно працював і на Росію, і на Османську Порту. Проект перебудови Кілійської фортеці був виконаний у 1794 р. [Шлапак, 2007, с. 450]. Таким чином, її реорганізація відбувалася запізно. Доля османських володінь на цей час була практично вирішеною.

Аккерман. (рис. 61). Султан Баязід II 5 серпня 1484 р. захопив Аккерманську фортецю та зробив її місцем перебування самостійного санджак бея і гарнізону чисельністю 10 тис. воїнів [Челебі, 1961, с. 35]. З цього часу

понад три століття Аккерманська фортеця була стратегічним і торгово-економічним центром північно-західної частини Причорномор'я, що поступово набуває статус важливого форпосту Османської імперії. Водночас її історія тісно пов'язана з історією українського козацтва, яке намагалося протидіяти османському пануванню, здійснювало майже щорічні воєнні акції проти османів, які спричинили великі збитки та руйнацію фортечних споруд.

Зі встановленням влади Османської імперії було розпочато роботи з пристосування колишніх молдавських фортець Четаття Альба (Аkkerман) та Кілії до стандартів мусульманських центрів, створювалися можливості для здійснення релігійних відправлень і забезпечення традиційного способу життєдіяльності мусульман. У цивільному дворі на місці християнської церкви, контури якої фіксуються і досі, зводиться Велика мечеть. Як вказує Е. Челебі, це була мечеть султана Баязіда II з одним мінаретом [Челебі, 1961, с. 111]. Оскільки після захоплення Аккермана, правління Баязіда тривало аж до 1512 р., то це дає підстави датувати її побудову часом між 1484–1512 рр. Мінарет мечеті зберігся до теперішнього часу (рис. 62). За архітектурою мінарет має аналоги серед мінаретів мечетей інших османських фортець XV — першої половини XVI ст.: Бендери (перша половина XVI ст.) на території Молдови [Slapak, 2004, p. 306, fig. 246 a], Сельджук (XV ст.) поблизу Ізміра [Erken, 2000, p. 64] та Чешме (XVI ст.) на території Туреччини.

До раннього періоду османського панування належить побудова у Нижньому дворі фортеці лазні, конструкції та планування якої встановлено за результатами експедиційних досліджень (рис. 63–65; 73–76; Додаток В) [Біляєва, Фіалко, Карашевич, 2006, с. 277–28; Беляєва, Фіалко, 2010, с. 413–418]. Факт існування лазні у першій половині – середині XVI ст. підтверджується турецькими архівними джерелами, знахідками бронзових монет Баязіда II (1481–1512 рр.) та срібної монети Селіма I (1512–1520 рр.) на підлозі лазні. Лазня була важливим об'єктом для забезпечення омивання віруючих перед ранковою молитвою в мечеті, що засвідчує едикт султана Мурада III від 1576 р., за яким наказувалося відкривати брами для здійснення

обряду, за відсутності загрози з боку козаків. Саме в цьому документі повідомляється про лише одну лазню, що розміщувалася в межах фортеці понад лиманом [Finkel, 2006, р. 11; Беляева, Фиалко, 2010, с. 413–418].

Внаслідок частих набігів козаків на Аккерманську фортецю у 1576 р. за розпорядженням султана Мурада III здійснюється ремонт усієї фортеці з використанням праці місцевого населення [Шлапак, 2001, с. 47]. Але вже в 1577–1578 рр. відбуваються нові походи козаків на Аккерманську фортецю.

В Османських архівних документах, які належать до 1576 р., є також повідомлення про ремонтні роботи, що були здійснені на барбакані (*hisarbecse*), (рис. 66, 67, 68) що, можливо, відноситься до споруди (башта №28) на узбережжі Дністровського лиману в Нижньому дворі. Барбакан був побудований разом із основною стіною Нижнього двору, про що свідчить архітектурно-археологічні дослідження, здійснені нами разом з архітектором А.М. Мартинюк-Медвецькою (рис. 69). Елементи структури барбакану дають можливість виявити планування останнього на різних періодах його функціонування (рис. 67–72). Під час розчищення входу-виходу (рис. 70, 71) з основного приміщення барбакану до його башти було знайдено бронзову монету 1688 р. чекану Стамбульського двору часів Сулеймана II (1055 р. Хіджри), яка фіксує час функціонування барбакану.

Підтримання фортифікаційних споруд фортеці вимагало постійної уваги османської адміністрації, тим більше, що вона зазнавала фізичних втрат і руйнацій впродовж XVI–XVII ст., коли сталися десятки походів козаків на Аккерманську фортецю [Скиба, 1990, с. 64–65]. У зв'язку з частими руйнаціями та пожежами, викликаними як козацькими нападами, так і природними обставинами, османи змушені декілька разів ремонтувати і вносити певні реконструкції у архітектурний вигляд цитаделі, інших фортифікацій, що оточували фортецю, а також проводити будівельні роботи всередині неї. З початку XVIII ст. османи опинилися перед загрозою втрати Північного Причорномор'я, і тому були вкрай потрібні значні зусилля для модернізації фортеці, що мала ще в цілому середньовічний вигляд. Але вони запізнилися з

модернізацією. У 1707 р. повинні були розпочатися роботи з перебудови фортець, тому за наказом султана Ахмеда III в Аккерман, Бендери та Очаків постачається будівельний ліс з Молдови, але серйозних перебудов так і не сталося, а внутрішня розбудова фортеці не впливала на її боєздатність [Бруяко, Сапожніков, 2000, с. 447; Шлапак, 2001, с. 47; Шлапак, 2006, с. 172]. Османи дуже повільно переходять від середньовічних до модернових структур, уже запізнюючись принаймні більш ніж на два століття порівняно з будівництвом бастионних фортець у Європі. Перші документальні дані в яких згадується бастиони (tabyas) в Акермані (Додаток Г), належать до середини 30-х рр. XVIII ст. [Finkel, Ostarchuk, 2006, p. 12]. Відбувається зміцнення фортифікації та інтенсивна забудова подвір'я. Тут збудовані мечеті, житлові будинки, казарми, комори та ін. Завдяки дослідженням за допомогою георадарів та сканування поверхні виявлені деякі структури, які розміщуються під землею (рис. 61).

Експедицією під керівництвом Т.Л. Самойлової знайдені залишки восьмикутної будівлі [Самойлова, Богуславський, Остапенко, 2010, с. 371]. Щодо призначення споруди є різні міркування. На думку турецьких вчених, зокрема проф. Б. Ерсою, вона, швидше за все, інтерпретується як тюрбе (мавзолей). На думку проф. Пенсільванського університету Р. Голод, ця споруда пов'язана з певними потребами духовного напрямку. Час побудови споруди остаточно не з'ясований, але дослідники датують її найпізнішим періодом османської присутності [Самойлова, Богуславський, Остапенко, 2010, с. 371].

Крім об'єктів будівництва, життєдіяльність різних соціальних груп мешканців фортеці репрезентує багатотисячний комплекс артефактів місцевого та привізного виробництва. Це дозволяє встановити асортимент речей, що надходили з метрополії для задоволення потреб різних верств мешканців фортеці та міста — від бея до рядового військового та купця, а також визначити торговельні зв'язки, наявність певних видів ремесла, особливості побуту. Для розуміння потреб у предметах розкоші на середину XVII ст. важливими є

повідомлення Е. Челебі, що великої знаті серед населення міста не було [Челебі, 1961, с. 39].

Проте численність і різноманітність комплексу матеріальної культури Аккермана дозволяє розглядати його як еталонну пам'ятку для аналізу основних показників османських цивілізаційних осередків Північного Причорномор'я і зв'язків у величезному регіоні Південної Європи, Малої Азії та інших частин тогочасного світу.

За асортиментом і художніми особливостями матеріальна культура Аккермана поділяється на два хронологічні періоди: кінець XV – перша половина XVII ст. та друга половина XVII–XVIII ст.

Надзвичайно широку сферу життєдіяльності представляє продукція гончарства. Це будівельні матеріали, виробництво посуду, освітлювальних приладів, люльок для паління тощо. Вона включає продукцію місцевого виробництва, керамічних центрів Анатолії та імпорту з інших країн світу. На жаль, гончарні печі османського часу ще не знайдено, що пояснюється районом досліджень, які проводилися в межах фортеці. Але на користь імовірності місцевого виробництва посуду свідчать традиції гончарства, до продукції якого входив посуд без поливи, з ангобом, монохромною та поліхромною поливою золотоординського та молдавського періодів розвитку Аккермана. По друге, це значний обсяг звичайного глазурованого та неглазурованого посуду. Він складав понад 70 % кераміки, що було важко та недоцільно привозити з метрополії морськими шляхами. Але, серед привізної кераміки міг бути і тарний посуд для постачання продуктів і хімічних речовин.

Типологія форм і декору османського посуду розроблена за пам'ятками Анатолії та провінцій, що входили до Османської імперії, такими дослідниками, як А. Акар, А. Алтун, О. Асланапа, Н. Атасой, В. Бикич, І. Врум, Дж. Карсвел, Дж. Рабі, Дж. Хейс та ін. Основні її принципи можуть бути застосовані і для типологічної класифікації матеріалів Аккермана [Aslanapa, 1960; 1965; Carswell, 1982, 1985, 1991; Akar, 1988; Aslanapa, Altun, 1989; Hayes,

1992; Atasoy, Raby, 1994; Aslanapa, 1999; Bikic, 2003; Vroom, 2003; Vroom, 2005].

Керамічний комплекс Аккермана включає тарний, кухонний і столовий посуд, а також кераміку спеціального призначення. Зазвичай дослідники поділяють посуд на дві групи: полив'яну та неполив'яну.

Для періоду *кінця XV – середини XVII ст.* основні типи посуду та декорування представлені наступним чином.

Група I. Неглазурований посуд (ібрік) становить до 39 % комплексу, виготовлений переважно із червоної (до 70 %), сірої і білої глини. Він представлений фрагментами тарного та кухонного посуду.

Підгрупа I.1. Серед цього посуду за функціональним призначенням виділяється набір тари для зберігання продуктів (амфори, піфоси), інколи декоровані ланцюжками пальцевих вдавлень (рис. 77). Вони мають округлі товсті вінця, зокрема прикрашені штампованим орнаментом. Аналогії є серед посуду на території Туреччини, Балкан, Південної Італії та ін. [Vroom, 2005, р. 196–197, Fig. 8. 1, 8. 4]. Крім того, є великі глеки та горщики з покриттям для зберігання продуктів. Вони мають аналогії серед керамічного посуду Причорномор'я, Криму, Румунії, Угорщини, Балкан і Туреччини. У білградській кераміці XVI–XVII ст. також трапляються покриття з великими товстими ручками (Тип IX/4) [Bikic, 2003, с. 75–76], які присутні у Причорномор'ї, але від великих червоних казанів. З іншого боку, у білградській і егейській кераміці відсутні піфоси.

Підгрупа I. 2. Кухонний посуд, переважно з червоної глини, за типом оформлення поверхні поділяється на три групи: однотонний посуд; посуд частково вкритий ангобом; посуд з розписом. Він представлений такими формами як горщики з відтягнутим назовні та потовщеним вінцем з одною, інколи двома ручками, деякі мають виїмку для покриття, діаметр вінця від 10 до 35 см, діаметр дна від 7 до 16 см; каструлями з покриттями; корчагами, з одною ручкою часто зі складно оформленим вінцем і пласким дном; водоліями; глеками з високою горловиною; чашами-мисками та чашами-кубками на

кільцевому піддоні; покрішками (рис. 78–82, 86). Така кераміка відома у Причорномор'ї, має аналогії в Очакові, на пам'ятках Криму, Приазов'я, а також на території колишньої Османської імперії: Анатолії, Егейському регіоні та інших районах Південної Європи, зокрема серед комплексів Білграда, і датується XVI – серединою XVII ст., а також в Угорщині (XVI–XVII ст.) та Румунії XV–XVI ст. [Candea, 1995, p. 282, 283; 289; fig. 63; Vikić, 2003, p. 116–117, fig. 15; Lajko, 2003, p. 324–327; Vroom, 2005, p. 176–177]. Носики водоліїв і покрішки інколи прикрашені смужками ангобу. Такий посуд має аналогії у румунських зразках XV–XVI ст. [Candea, 1995, p. 290, 291]. Серед розписного посуду, зокрема глеків, є зразки з розписом помаранчево-червоною фарбою по білому ангобу. Трапляються також глеки з розписом по плічках завитками чорного кольору та глеки з червоної глини з шийкою горловини веретеноподібного типу, прикрашеною смужками білого ангобу. Повні аналогії таким посудинам відомі, наприклад, у Румунії, де вони датуються XV–XVI ст. [Candea, 1995, p. 290]. Посуд з розписом був характерним для багатьох регіонів зі слов'янськими традиціями декору, зокрема в Україні, Сербії, Болгарії та ін. [Vikić, 2003, p. 67, Tip VI/6].

Серед Аккерманської кераміки є подібні до казанів великі посудини для приготування їжі з горизонтальними масивними ручками (рис. 83), великі глеки з відтягнутим сплющеним вінцем (рис. 84). Ще одна форма – фрагменти світлоглинних чашоподібних і склянкоподібних посудин з плоским дном, вкритих ангобом, інколи прикрашених врізаним лінійним орнаментом (рис. 85). Певні аналогії таким формам трапляються на території Османської імперії, зокрема, на Балканах [Vikić, 2003, p. 116, 155].

Привертає увагу наявність темно-сірих або навіть чорних горщиків і корчаг з високими ручками з лощеною поверхнею. Тулуб опуклобокий, поверхня вкрита перехресними лощеними смужками темнішого кольору порівняно з поверхнею (рис. 86–88). Такі корчаги поширені в Молдові, Сербії, а також в Угорщині після османської інвазії і приходом населення з Південної

Європи, де вони могли бути раніше. В Угорщині вони датуються XVI–XVII ст. [Tomka, 2003, p. 315–320, fig. 5.1].

Група П. Полив'яна кераміка, червоноглиняна з ангобом і монохромною поливою (зеленою, брунатною, жовтою) з одного боку. За декоративними вона поділяється на дві підгрупи і також відрізняється за складом сервізу.

До першої підгрупи належить кераміка з монохромною поливою: корчаги, водолії, глеки, горщики, миски-чаші, кубки, вази, тарілки, покоришки, свічники (рис. 89–94). Найбільш розповсюдженими формами є горщики, миски, миски-чаші, а також тарілки. Усі форми на кільцевому піддоні, переважно заввишки 1–2 см, але є і миски-чаші на високому кільцевому піддоні до 5–7 см.

Виділяється підгрупа ваз-чаш з прямим або ледве відхиленим назовні вінцем і опуклобоким тулубом у нижній його частині, на кільцевому піддоні. Вони частково вкриті жовтою поливою з одного боку з смужками зубчастого штампугу під вінцем або вздовж тулуба (рис. 94). Такі чаші-вази відомі в матеріалах XV ст. з території Молдови та Румунії, зокрема з Браїлі. Вони продовжують своє існування у вазах-чашах вкритих поливою з обох боків у XVI ст., виконаних у стилі смугасто-розписної кераміки, група П.2. [Cândea, 1995, p. 280, fig. 54, 2].

Посуд XVI–XVII ст. з монохромною поливою (миски, водолії, одноручні глеки з кулястим тулубом і зливним носиком), характерний для Аккермана, трапляється і на пам'ятках Криму, зокрема у верхньому стратифікованому горизонті цитаделі Мангупа – турецької фортеці, життя у якій поступово „припиняється вже на початку XVII ст.”, що дозволяє мати певні репери для датування кераміки [Герцен, Науменко, 2005, с. 263–264]. Є аналогії на периферії Османської імперії, зокрема серед белградської османської кераміки, що датується XVI–XVII ст. (Vikić, 2003, p. 128, fig. 21).

П.2. До другої підгрупи належить червоноглиняна полив'яна смугасто-розписна кераміка (рис. 96–98), переважно відкритих форм – миски. Дж. Хейс відносить цю кераміку до монохромної, що має смугастий розпис світлішим тоном фарби, якою вкрита поверхня посуду. І. Врум називає її смугасто-

розписною керамікою з Дідімотейчо, або Дарданел, за місцем виробничого центру, опис якого був наведений ще Е. Челебі в середині XVII ст. Він згадує, що тут існувало 200 гончарних майстерень. Два горна були відкриті на початку XIX ст., а саме виробництво продовжувалося до 1950-х рр. [Bakirtzis, 1980, p. 148–153; Vroom, 2005, p. 186–187]. У дослідженнях В. Бікіч ця кераміка має іншу назву – “розписна”, що відповідає більш різноманітним зразкам розпису: тут не лише смужки, а і плями, розпис без чітко визначених форм тощо. Певною мірою її можна вважати і поліхромною керамікою, але у зв’язку з перевагою однотипних за візерунками зразків з керамікою Дідімотейчо, ми розглядаємо їх разом, як кераміку одного типу, але різних варіацій. Крім кераміки відкритих форм (тарілки, миски на кільцевому піддоні різної висоти), тут знайдено глеки та водолії з покриттями, банкоподібні форми. Деякі зразки зроблено з сірої глини. У кольоровій гамі трапляються різні сполучення жовто-зелено-брунатних кольорів і їхніх відтінків. Виробництво кераміки належить до XVI—XVII ст. [Bikič, 2003, p. 132–133, fig. 23–26]. У цілому розписна кераміка, зокрема смугасто-розписна, має надзвичайно широке розповсюдження у Східному Середземномор’ї, Єгипті, Близькому Сході (Дамаск та ін.) та інших регіонах. Аналогії керамічним виробам і залишки їхнього виробництва відкриті на території Туреччини [Barista, 1999, p. 85–93; 322–323, fig. 5, 6], багатьох пам’ятках егейського узбережжя (Vroom, 2005, p. 186–187).

Слід зазначити, що окрема підгрупа керамічних виробів (П. 2.а) має поліхромний розпис жовто-коричневої гами з плямистим або аморфно плямистим розписом жовтою фарбою на коричневому фоні. Генеза декору – коричневі плями на жовтому фоні належать до ранішого періоду XIV–XV ст., в Азаку — до першої половини XIV ст. [Сазанов, 1991, с. 85; Белинский, Масловский, 1998, с. 210, 218, рис. 15, 6; Масловский, 2008, с. 96; Коваль, 2010, с. 115, іл. 42, 1, 2]. Але, вірогідно, з часом у декорі простежуються певні зміни із збільшенням і видозміною характеру плямистого розпису, заміною фону з жовтого на коричневий (рис. 95, 97).

П.3. Окреме місце належить невеличкій підгрупі червоноглиняної та білоглиняної кераміки з підглазурним розписом і ангобом: білий фон ангобу, розпис коричневою, зеленою та жовтою фарбами. Орнамент розпису геометричний (інколи з імітацією стрічкового декору сграфіто розписом) і рослинний – листя, пагони та квітки (рис. 99). Можливо, генетично вона пов'язана з керамікою молдавського часу, певні аналогії декору, з використанням і розпису, і сграфіто, є на кухлях-квартах з Браїли і датуються XIV–XV ст. [Cândea, 1995, с. 279, fig. 53]. Подальший розвиток кераміки, з продовженням розпису кухлів і появою розпису тарілок, спостерігається у XVI–XVII ст. У цей час гілка з листям зазвичай залишається на кухлях, інколи з традиційною пласкою прямокутною ручкою, з'являється у певних модифікаціях на тарілках. Певні аналогії формального набору посуду, зокрема тарілок, елементів декору та кольорової гами, є у посуді з Михайлівського Златоверхого та Вознесенського жіночого монастирів у Києві, вони датуються XVII ст. Немісцеве походження цієї розписної кераміки відмітила і Л.В. Чміль [Чміль, 2007, с. 168].

Група III. Кераміка з поливою (зеленою, брунатною, жовтою) з обох боків. Вона поділяється на монохромну та поліхромну кераміку. Представлена такими формами як миски, миски-чаші, горщики на кільцевому піддоні та з пласким дном.

III.1. Монохромна кераміка (горщики, миски, тарілки, глеки) Найбільш розповсюдженим є червоноглиняний посуд із зеленою поливою, що становить до 80 % полив'яного посуду (рис. 98). Вінця глеків і горщиків — інколи з фестончатим або рівним краєм, штампований орнамент у вигляді заціпів, ліній, або хвилі. Певні аналогії є серед кераміки Анатолії, зокрема Стамбула [Barista, 1999, р. 85–93; 318–321, fig. 4–6]. Кераміка має широкі межі побутування і продовжує бути у вжитку в XVIII ст. Посуд з коричневою поливою (миски, чаші) інколи має або ззовні або з внутрішнього боку жовту або зелену поливу. Серед знахідок є фрагмент ручки великого глека з арабським написом, що відповідає змісту „Хай боронить тебе алах” (рис. 100).

Монохромна кераміка сграфіто італійського походження використовується на егейському узбережжі до початку XVI ст. [Vroom, 2005, p. 140–141], а поліхромна (брунатна та зелена) сграфіто (миски-чаші) була у вжитку навіть дещо пізніше і на егейському узбережжі, і в Угорщині та Балканах. Поліхромним мискам-чашам сграфіто з Аккермана близькі посудини з Угорщини [Vroom, 2005, p. 144–145; Kovacs, 2003, p. 258, fig. 1, 14; Vikić, 2003, p. 140–141].

Художня османська кераміка представлена Мілетською та Ізницькою групами.

Кераміка Мілетської групи (понад 200 знахідок) з території Нижнього двору та рову представлена фрагментами посудин відкритої форми (миски, тарілки, можливо блюда). У співвідношенні з іншими типами посуду вона не перевищує 1 %. Форми посудин відповідають схемі, розробленій Дж. Хейсом [Hayes, 1981, p. 239]. У декорі посуду відзначається композиція з трьох частин, простежена І.Р. Гусач на матеріалах розкопок у м. Азов [Гусач, 2006, с. 309]. Декоративне оформлення посуду охоплює основні мотиви, відомі в ареалі розповсюдження кераміки, і в цілому має більше варіантів, ніж в азовській серії. Це рослинні композиції, зокрема мотив лотоса, пелюсток квітки, листків; рослинно-геометричні композиції; геометричні композиції, що передбачають складні геометричні візерунки – так звані „китайські хмари” (рис. 101–103).

Кераміка Мілетського типу виготовлялася в Ізніку, де ще в 1963—1964 рр. під час розкопок О. Асланпи були відкрити залишки керамічної майстерні з її виробництва (Aslanapa, 1965) та інших центрах керамічного виробництва (Кютах'ю, Чанаккале, Конія, Дийярбакир і ін.), переважно в західній Туреччині. Вона була широко розповсюджена на території Туреччини, егейського узбережжя, Північного Причорномор'я та Приазов'я [Герцен, Науменко, 2005, с. 263; Vroom, 2005, p. 156–157; Гусач, 2006, с. 300–322]. Що стосується періоду виробництва кераміки в Туреччині, то він належить до XIV–XV ст. – межі XVI ст. Такий же самий період розповсюдження цієї кераміки на егейському узбережжі [Vroom, 2005, с. 157]. На Кримському

узбережжі ця кераміка найбільше поширюється наприкінці третьої—четвертій чверті XV ст., що збігається з часом османської експансії у Північному Причорномор'ї [Герцен, Науменко, 2005, с. 263; Тесленко, 2005, с. 385]. На думку І.Б. Тесленко, „середня тривалість періоду виходу речей з обігу в Криму після припинення їх виробництва в Анатолії„ складає від 30 до 50 років [Тесленко, 2005, с. 385]. В Азові час функціонування Мілетської групи належить до другої половини XV – початку XVI ст. [Гусач, 2006, с. 314], що практично збігається із висновками І.Б. Тесленко.

Художня кераміка Ізніка. Важливе місце в керамічному комплексі Аккермана належить виробам загальновідомого центру художньої кераміки в м. Ізнік (Туреччина). З 1500 уламків фаянсових посудин до 500 фрагментів складає Ізніцька художня кераміка. Частка Ізніцького фаянсу в керамічному комплексі Портового двору, до речі не центрального, а периферійного двору фортеці дорівнює 3,4 %. Для порівняння із Егейським регіоном – частка Ізніцького фаянсу становить 0,3 % керамічного комплексу [Vroom, 2003, р. 196]. У колекції Аккермана доволі широко представлені всі три фази розвитку продукції, на основі кольорових особливостей і декору: 1. – „Абрахаму з Кютах'ї“, Ізніцької біло-блакитної кераміки, “Золотого Рогу” (1480/90–1525/30 pp.); 2. – Дамаської кераміки або Ізніцької біло-бірюзової кераміки з різними варіаціями кольорової гами, але без червоного кольору (близько 1525–1560 pp.); 3. – Родоської кераміки або Ізніцької поліхромної кераміки в червоно-бірюзово-зеленому та блакитному кольорах з чорним обведенням (близько 1555–1700 pp.). Як відзначив Дж. Хейс, хронологія цих фаз встановлена на основі абсолютних дат зразків і кахлів з будинків, час побудови яких добре відомий і зафіксований за письмовими джерелами [Hayes, 1992, р. 245; Vroom, 2005, р. 159]. Аккерманська колекція кераміки з Ізніка, значна частина якої зберігається в Одеському археологічному музеї, Білгород-Дністровському історико-краєзнавчому музеї та Наукових фондах ІА НАНУ представлена фрагментами посудин закритих (глеки з покриттями та без покриттів, кухлі, пляшки) і відкритих форм (миски, тарілки, піали, чашки,

блюдця). Найраніший період репрезентований фрагментами тарілок, глеків, мисок, піал, покришок з характерними орнаментальними зразками Біло-Блакитного періоду (рис. 104–109), перш за все, „Абрахам з Кютах’ї” (рис. 104, 1). Вони знаходять повні аналогії у керамічних колекціях Туреччини, провінцій Османської імперії на Балканах, зокрема в Егейському регіоні, Угорщині, Румунії, пам’ятках Криму, інших районів Північного Причорномор’я та Приазов’я, Північного Кавказу [Миллер, 1972, с. 36; 131; 135; с. 139; Aslanapa, 1989, р. 6; Altun, 1991, р. 18–22; Oney, 1993, р. 292–293; Kovacs, 2003, р. 262, fig. 5; Vroom, 2005, р. 158–160; Гусач, 2006, с. 132, рис. 5, 4 та ін.]. Характерні впливи дизайну Китаю помітні в оформленні тарілок (рис. 104, 2). Аналогії орнаментальним мотивам тарілок з Аккермана є у Садберг Ханім музеї (Altun, 1991, р. 20, 1. 6.), музеї Топкапі в Стамбулі, Угорському Національному музеї в Будапешті.

В Аккермані також знайдені фрагменти тарілок і блюд, грушоподібних бутилів, стінки та донця глеків, миски, покришки з характерним для типу «Золотий Ріг» мотивом спіралі і квітковим орнаментом (рис. 110) Близькі аналогії таким виробам, зокрема блюд, тарілок, мисок зі спіральним орнаментом є на території Туреччини, у Криму, [Миллер, 1972, с. 134; Kolsuk, 1977, р. 52–54; Aslanapa, 1989, р. 6; Altun, 1991, с. 26; Oney, 1993, с. 292; Гусач, 2006, с. 132, рис. 5, 5 та ін.], бутиль, який датований 1529 р. [Миллер, 1972, с. 33].

До Блакитно-Бірюзово-Білого періоду належать деякі фрагменти тарілок, зокрема з анімалістичними зображеннями. У цьому самому стилі виготовлено і чудовий кухоль з експозиції Білгород-Дністровського музею (рис. 109). Аналогії знахідкам трапляються серед керамічних колекцій у Туреччині [Миллер, 1972, с. 40; Aslanapa, 1989, р. 6; Altun, 1991, с. 25]

До фаянсів „Дамаської групи„ (1520–1550 pp.) належать фрагменти тарілок, кухлів, глеків і піал з характерними зображеннями квіток, інколи дещо фантастичних з характерною кольоровою гаммою блакитного, оливкового, бірюзового та світлобузкового тону та фрагменти миски-чаші з гранатом на

блакитному фоні та квіткою білого кольору з бузковим пестом (рис. 111). Аналогії аккерманським зразкам фаянсів „Дамаської групи” є серед кераміки Садберг Ханім музею [Altun, 1991, с. 26, 1.21], тарілок з музею Вікторії та Альберта у Лондоні [Akar, 1988, р. XII, plate 6] з характерними кольорами та зображенням гранату [Oney, 1993, р. 295, resim 25].

Посуд Родоської групи (1550–1600 pp.) відрізняється виразною чорною обвідкою розпису, включенням томатно-червоного та зеленого тону, зображення тюльпанів, риб'ячої луски та використання волют або завитків у оформленні бордюрів. Це тарілки, кухлі, глеки, чашки, вази, фрагменти ручок прямокутної форми та округлих у розрізі кухлів (рис. 112, 113). До цього ж часу належить фрагмент стінки із зображенням розкішної червоної гвоздики із зеленими листками (рис. 113, 2). Аналогії посуду є у багатьох музейних зібраннях [Altun, 1991, с. 28–29; fig. 1. 26, 1. 27, 1. 28; 1. 29; с. 33–35, fig. 1. 39, 1. 40]. Крім того, знайдені фрагменти посудин із зображенням парусників (рис. 111, 3). Аналогії відомі серед керамічних виробів Родоського типу в багатьох колекціях [Aslanapa, 1989, р. 9], фаянсових кухлях, глеках та тарілках Ізніцької кераміки XVII ст. [Akar, 1988, с. 84–87].

Наприкінці XVII–XVIII ст. продовжується використання основних груп кераміки без поливи. З'являється нова форма тарного і кухонного посуду широкого вжитку – товстостінні червоноглиняні тазики на трьох ніжках з відігнутих широким бортиком, прикрашеним штамповим ромбоподібним орнаментом (рис. 114). Аналогії виявлено на території Анатолії, а також на теренах розповсюдження турецької культури османського часу, зокрема у Приазов'ї [Barista, 1999, р. 317, Resim 2; Гусач, 2006, с. 135, Рис .7]

У вжитку використовувалися відомі форми та декор кераміки з монохромною та поліхромною поливою (група III. 2). Це так звана мармурова кераміка, розпис поверхні якої нагадує візерунки мармуру (рис. 115). Вона представлена переважно глибокими тарілками або мисками. Як відомо, такий посуд має північноіталійське походження, але його імітації відомі в Південній Франції, на Балканах, Греції та Туреччині [Barista, 1999, р. 85–93; 322–323,

fig. 11–13; Vroom, 2005, p. 164, 165]. Італійські оригінали до того ж мають ще закриті форми – глеки та фляги. Форми глеків аналогічні османським з оформленням горловини у вигляді трилисника [Vroom, 2005, p. 164, 165]. Кераміка датується кінцем XVI–XVII ст., але османські імітації датуються XVII–XIX ст. До керамічних знахідок цієї групи в Аккермані найближчими є турецькі вироби, зокрема Йюпсултан кераміка зі Стамбулу [Barista, 1999, p. 85–93]. Османська продукція — це зразки, що мають різнокольорові візерунки (зелених, брунатних, жовтих відтінків), переважно на зеленому фоні, але інколи й на брунатному. Вона представлена такими формами як корчаги, водолії, горщики, миски на кільцевому піддоні, миски-чаші, кубки та тарілки. Повні аналогії керамічним виробам є також в османській кераміці Білграда [Bikic, 2003, p. 132–133, fig. 23–26]. Кераміка з так званим “мармуровим” декором розповсюджена в той самий час і на території України як відображення європейської моди та загальних тенденцій розвитку декору кераміки Південної Європи та Малої Азії [Чміль, 2010, с. 11].

До категорії масових знахідок (близько 1000 фрагментів), що були розповсюдженні наприкінці XVII—XVIII ст., належать предмети чайного та кавового сервізів. Вони виготовлені в іншому центрі художньої кераміки Османської імперії — Кютах’ї і мають повні аналогії серед музейних зібрань Туреччини та широкого кола пам’яток чорноморського узбережжя та Приазов’я, а також країн Егейського та Середземноморського басейну, Угорщини. Кютахійський посуд мав попит на території Західної та Східної Європи, потрапляв у колекції престижних родин, а згодом і європейських музеїв, не зважаючи на розповсюдження посуду Мейсенського та Севрського виробництва, імпорт китайського фарфору.

Що стосується предметів чайного та кавового сервізів, то це чашечки (рис. 116), аналогії яким є у Садберк Ханім музеї в Стамбулі та інших музеях Туреччини (Carswell, 1991, p. 72). Чашечки близькі за формою і орнаментациєю, але відрізняються деталями оформлення. На дні одній з них є знак “трьох мечів” – імітація Мейсенського виробництва, на іншій — арабський напис

(рис. 116, 2). До цього ж часу належать і фрагменти чашок з багатокольоровим рослинним орнаментом, які мають аналогії у зібраннях з Кютах'ї [Миллер, 1972, с. 164; Carswell, 1991, с. 65, № 23; с. 69, № 34 с. 69, рис. 33–35; Гусач, 2006, с. 133, рис. 6, 15 та ін.]. Один з цікавих екземплярів – фрагмент чайної чашки із зображенням риб на внутрішній поверхні та морської фауни назовні (рис. 118, 1, 2). Він дещо нагадує розпис зовнішньої поверхні чашки зразок першої половини XVIII ст. з колекції Садберг Ханім музею [Carswell, 1991, с. 67, рис. 28]. До середини XVIII ст. належать тарілки з біло-синім декором, геометричними та рослинними орнаментальними мотивами, що також мають аналогії у вищезгаданій колекції [Carswell, 1991, с. 74, рис. 55].

У другій половині XVIII ст. у декорі домінують медальйони з геометричним і рослинним орнаментом, вставками з рослинним орнаментом на фоні суцільного однотонного покриття поверхні (рис. 117, 3). Аналогічна орнаментация представлена у колекціях багатьох музеїв, зокрема у Садберг Ханім музеї, Національному історичному музеї Угорщини, Археологічному музеї, Музеї мусульманського мистецтва у Стамбулі та ін. [Carswell, 1991, рис. 70–71, рис. 39, 42, 44].

Крім імітації знаків Мейсенського фарфору на денцях чашок, характерних у першій половині століття, інші марки та знаки також широко представлені на кютахійській кераміці. Значну групу клейм складають арабські написи, часто з ім'ям майстра, міста виготовлення (рис. 119).

Вироби з фарфору представлені фрагментами посудин кавових і чайних сервізів китайського та європейського походження, люльками з території Туреччини. Поява китайського фарфору в Аккермані належить до ранньоосманського часу (рис. 120) наприкінці XV ст. і продовжується і надалі. Аналогічні вироби поширюються у східноєвропейському просторі (Коваль, 2010, іл. 55, 4–6). До імпорту з Китаю належать фрагменти чашок, блюдець, тарілок і, можливо, ваз. За декором вони поділяються на такі категорії: 1. посуд із суцільним однотонним покриттям поверхні ззовні та медальйонами (рис. 121); 2. посуд з поверхнею білого кольору та блакитним декором, з яких

виділяються: а) вироби орнаментовані геометричним і рослинним декором (рис. 122); б) вироби з сюжетним розписом (рис. 123). Крім того, на денцях чашок досить часто трапляються ідеограми блакитного кольору на білому (рис. 124).

Люльки. Поява в Аккермані турецьких люльок належить до середини XVII ст., але не пізніше початку 70-х рр. XVII ст., що точно зафіксовано знахідкою люльки з абсолютною датою 1080 р. Хіджри (1673–1674 рр. н. е.) (рис. 125). Люлька виготовлена з сірої глини, з визначеним кілем, орнаментальний ярус оточує верхню частину чашечки з орнаментом (фрагмент хвоста павича), характерним для дизайну другої половини XVII ст., зокрема фаянсового посуду Ізніка Родоського періоду, тканин [Akar, 1988]. За типологічними ознаками вона близька групі С 3 за класифікацією Р. Робінсон і датується кінцем XVII – початком XVIII ст. [Robinson, 1985, p. 171–172, pl. 47].

Типологічна та хронологічна класифікація турецьких люльок розроблена за матеріалами центральної частини Османської імперії та її провінцій: Анатолії, зокрема Сарачхане [Hayes, 1980, p. 3–10; Hayes, 1992, p. 391–344], колекцій, які зберігаються у Топкапі та інших зібраннях на території Туреччини [Bayraktar, 1990, p. 19–20; Vakla, 1985, p. 5–8; 1993, p. 1–64; Kocabaş, 1963, p. 12–13; Kuşoğlu, 1989, p. 32–35; 1991, p. 32–35; Taşçı, 1996, p. 148–150], Греції, зокрема Афіньської агори, Коринфу та Керамікос [Robinson, 1983, p. 52–56; 1985, p. 149–203], Болгарії [Станчева, Медарова, 1968, с. 4–13; Станчева, 1972, с. 81–99; 1975–76, с. 129–138; 1977, с. 81–99], Сербії [Vikić, 2001, с. 44–49], Лівану [Lingen, 2003, p. 12–142], Ізраїлю [Harper, 2000, p. 147–257; Simpson, 2002, p. 159–172; Simpson, 2007, p. 433–446]; Угорщини [Tomka, 2001, p. 25–32], а також за матеріалами пам'яток Північного Причорномор'я та Приазов'я, зокрема Криму, Азова та Азовської фортеці [Волков, 1999, с. 226–252; Волков, 2006, с. 473–496; Гусач, 2002, с. 368–389; Чекановский, 2003, с. 86–88; 2004, с. 99–101], Аккермана [Біляєва, Фіалко, 2005, с. 79–86].

Люльки з території Нижнього двору та рову Аккерманської фортеці, що належать до другої половини – кінця XVII ст. складають до 10–12 % колекції, що вдвічі перевищує співвідношення ранніх і пізніх люльок з Очакова. В Аккермані виявлено основні типи люльок, що були розповсюджені в XVII ст. на теренах Османської імперії [Hayes, 1980, Fig. 1], а також серед варіантів А1–6 та С1–9 за класифікацією Р. Робінсон [Robinson, 1985, p. 171–172, pl. 47]. Люльки другої половини XVII ст. мають різні модифікації в Аккерманській колекції (рис. 126–128).

Серед матеріалів Аккермана XVII ст. представлені світлосірі люльки, аналогічні фасонам класичної турецької серії з Сарачан у Стамбулі з довгою гранчастою тулійкою, манжетоподібним вінцем або округлим валиком під вінцем тулійки та арабським написом, що огинає тулійку біля манжета або валика, за яким відзначено, що ця люлька для паління тютюну [Тип I, Hayes, 1992, p. 392, fig. 149, I, XVIII], (рис. 125, 4; 129). Деякі люльки з подовженою гранчастою тулійкою не мають напису, але близькі за формою попереднім.

Частина люльок зроблено вручну – з гранями, вкритими коричневою (рис. 127) або зеленою поливою (рис. 135, б) із заглаженою поверхнею та просто гладенькі з округлою чашечкою. Гранчасті люльки продовжують типологічний розвиток і до середини XVIII ст. [Томка, 2001, p. 30, Tabl. 1,4].

Одним з розповсюджених в Аккермані ранніх типів є люльки, з чашечкою у вигляді квітки [Біляєва, Фіалко, 2005, с. 81, рис. 1], (рис. 125, 3). Аналогічні люльки належать до типу С 2 за класифікацією Р. Робінсон люльок Афінської Агори і датуються кінцем XVII ст. [Robinson, 1985, с. 171]. Також до ранніх зразків належать маленькі сіроглиняні з чорним покриттям, з майже біконічною чашечкою (рис. 125, 2).

Наступним типом люльки цього періоду є люльки середніх розмірів, чашечка яких не перевищує 2,6 см в діаметрі з циліндричною верхньою частиною, гладкою або прикрашена рядками горизонтальних стрічок Трапляються червоноглиняні та білоглиняні люльки, нижня частина яких прикрашена вертикальним рифленням (рис. 128), або з сітчастим орнаментом у

нижній частині чашечки. Близькі аналогії простежуються серед люльок варіанту А 1 кінця XVII ст. за класифікацією Р. Робінсон [Robinson, 1985, p. 171–172, pl. 47].

У колекції люльок Аккермана є і екземпляри з невеликою циліндричною шийкою чашечки та трохи витягнутою мішочкоподібною чашечкою, часто прикрашеною густими рядками канелюр (рис. 128, 2. 6). Вони можуть бути виготовлені з глини рожевого кольору, сіроглиняні, білоглиняні залощені. За типологічними особливостями вони належать до так званої „північно причорноморської групи”, широко відомі за матеріалами приазовських та кримських колекцій [Волков, 1999, с. 240]. Близькі люльки за формою і орнаментациєю належать до типів С 7 – С 8 за класифікацією Р. Робінсон [Robinson, 1985, p. 171–172, pl. 47].

Сіроглиняні люльки з розеткою або розетками в пелюстках на чашечці (рис. 128, 2. 1) мають аналогії серед зразків XVII ст. з Афінської Агори та Угорщини [Robinson, 1985, Tabl. 47, Тип С 5; Томка, 2001, p. 30, Tabl. I, 5, 6], (рис. 75, 1).

Клейма майстрів, за винятком люльки з датою, на люльках XVII ст. відсутні.

До колекції люльок XVIII ст. належить близько 90 % знахідок. За хронологічно-типологічною класифікацією Р. Робінсон, яка здійснила кореляцію типологічних ознак, визначених розробками Дж. Хейса та М. Станчевої, до варіантів, що мають розповсюдження протягом всього XVIII ст. належать: А 7, А 10, 11; С 10, С 13–22 [Robinson, 1985]. Усі ці варіанти є серед колекції Аккермана. До 80 % люльок XVIII ст. червоноглиняні різного відтінку – від світло-рожевого до брунатного (рис. 130–134). 20 % екземплярів зроблені з сірої глини. Є також люльки виготовлені з шиферу (рис. 135, 2).

Крім того, знайдено фрагмент фаянсової люльки, від якої збереглася гранчаста втулка з білою поливою, прикрашена блакитним розписом, люльку з фарфору з яскравим розписом (рис. 135, 1). Унікальною є люлька із

зображенням чоловіка у реалістичному виконанні (рис. 135, 3) На деяких люльках XVIII ст. помітні впливи стилю бароко, як на люльці з личиною (рис. 135, 4).

З початку XVIII ст. починається і поступово збільшується наявність клейм (від одного до трьох на одній люльки). Зафіксовано клейма із зображеннями тюльпану (134, 1), підпису майстра або назви міста (рис. 134, 2, 3), розетки в колі (рис. 134, 4), птаха (рис. 134, 5), сполучення клейм із зображенням і написом. Деякі люльки браковані, з необпаленою поверхнею, що свідчить про їхнє локальне виробництво. Трапляються глазуровані люльки, вкриті зеленою або жовтою поливою, що походять з території Османської імперії, та козацькі. Основні тенденції розвитку форм і декору люльок представлені в публікаціях автора разом з колегами [Біляєва, Фіалко, 2005, с. 80—85; Біляєва, Фіалко, 2007, с. 65—67; Біляєва, Фіалко, 2010, с. 118—119].

Освітлювальні прилади. Серед предметів побуту з глини є також свічники та світильники (рис. 136). Свічники мають форми, розповсюджені ще в попередні часи. Вони залишаються досить стабільними протягом тривалого періоду на території Османської імперії та українських землях. Переважають світильники з червоної глини із зеленою поливою. Знайдені також одно- та двохярусні свічники з поливою або без поливи. Ретельний аналіз колекції зроблено в окремій статті, присвяченій освітлювальним приладам [Біляєва, Фіалко, 2009, с. 390—398].

Будівельна кераміка. До неї належать пічні кахлі, черепиця, водопровідні та каналізаційні труби. Майже всі кахлі виготовлені з червоної глини, прямокутні або квадратні за формою. Це кахлі без поливи (рис. 137, 1) або вкриті зеленою поливою різних відтінків з рельєфним геометричним або штампом у вигляді ромбів, густо прокреслених поясків, з рослинними мотивами (рис. 137, 2). На одному зі зразків є рельєфне зображення птаха, вкрите зеленою поливою (137, 3).

Під час розкопок у Нижньому дворі Аккерманської фортеці отримано численні та різноманітні вироби з прозорого, молочного та розписного скла. Це

склянки, штофи, вази, бутилі, чашки з молочного скла (рис. 159, 160), посуд з розписного скла (рис. 161, 1, 2), посудини для перевезення хімічних речовин (рис. 161, 3), намистини (рис. 162), віконне скло (рис. 163). Деякі форми посуду мають повні аналогії в українських землях, і, можливо, є імпортом з України. Крім того, є скляні вироби східного походження.

Аккерман османського періоду представлений значною колекцією виробів з металу (понад 1250 од. або 12,5 % знахідок). Це речі із заліза, бронзи, срібла, золота (османська монета), свинцю і сплавів. За формально-типологічними ознаками переважна більшість виробів охоплює період XVI–XVIII ст. і має аналогії на пам'ятках України та інших територій. Деякі з типів прикрас (персні зі вставками, деталі одягу та обладунку — поясні пряжки рамковий форми та їхні варіації, гудзики класичної форми), побутові речі та інші вироби мають широкий хронологічний спектр побутування. Знахідки ливарних формочок на території Портового двору засвідчують тут було ливарне виробництво.

Вироби з заліза (близько 24 % знахідок, понад 300 екз.) репрезентують широкий спектр артефактів, серед яких виділяються групи домінантних за призначенням виробів. Насамперед, це речі для будівництва, пов'язані з розбудовою та ремонтами споруд Нижнього двору – цвяхи, костилі, скоби, гачки, бігуни (рис. 138, 139), знаряддя універсального призначення (сокири, лопата), предмети побутового вжитку: лампадка, дзвоник, кресала (рис. 140, 2), предмети одягу (пряжки, гудзики) спорядження вершника та коня, зокрема підкови (рис. 140, 1, 3), предмети пов'язані з оборонними заходами — кулі, картеч, уламки бомб, гарматні ядра різного розміру (рис. 141), загороджувальні шипи від кінноти. Майже до всіх категорій речей є аналогії серед синхронних артефактів з Богородицької фортеці [Каталог, 2007, с. 73–104]. Деякі категорії знахідок за типологічними характеристиками (ножі з кістяними накладками, тесло, сокири) мають аналогії у господарському інвентарі військових козацьких землянок XVIII ст. на о. Хортиця [Мірущенко, 2003, с. 89–97]. Таким чином,

серед господарського інвентарю та предметів озброєння є аналогії стадіального розвитку османських осередків і українських земель.

Вироби з міді-бронзи (58 % виробів з металу, близько 700 од.) також представлені різноманітним асортиментом. Предмети побутового ужитку: наперстки, цвяхи, стрижні з фігурними головками (булавки?), ключі (рис. 142), насадка на кран з приміщення лазні (рис. 143). Серед форм посуду з бронзи є тарілки, миски, сковорідки, держак, глекоподібні посудини (швидше за все, кавники) тощо.

Деталі поясного набору представлені зразками прикладного мистецтва (рис. 144, 145). Це поясні платівки та листоподібна поясна пряжка-застібка (рис. 144). Пряжки такої форми широко відомі в кримськотатарському прикладному мистецтві, але декоративні елементи аккерманської пряжки та платівок мають характерні елементи сельджуцького впливу. До численної та різноманітної групи аккерманської колекції належать пряжки-пафти, типові для жіночого вбрання населення Карпато-Балканського регіону широкого хронологічного діапазону XIV–XX ст. Деякі типи пафт відомі на археологічних пам'ятках цього регіону із золотоординського та молдавського часу, отримали подальше розповсюдження в османський період. Велика колекція пряжок–пафт, походження яких пов'язується, на думку дослідників, з Костештським археологічним комплексом, зберігається в Національному музеї археології і історії Молдови [Абызова, Рябцева, 2007, с. 95]. В аккерманській колекції також є практично всі типи пряжок-пафт, знайдених у Костештах, які можуть бути датовані кінцем XV – першою половиною XVII ст. [Абызова, Рябцева, 2007, с. 100]. Це пряжки округлої (рис. 146) та прямокутної форми, одна орнаментована рослинним орнаментом (рис. 147, 1), інша –гратчаста (рис. 147, 2). У пишному декорі деяких накладних платівок відчувається вплив бароко (рис. 148). Різноманітні та численні гудзики – від простих округлих (рис. 149) до вишуканих ажурних зразків, виконаних у техніці скані (рис. 150, 1) та багатопелюсткових розеток з інкрустацією (рис. 150, 2). Схожі ажурні гудзики відомі з матеріалів могильника Мамай-Сурка в золотоординський час

[Ельников, 2006, с. 232, 4)]. Але більш близьким до аккерманського є гудзик, знайдений в монетно-речовому скарбі другої половини XVII ст. з с. Лелюхівка на Полтавщині [Попельницька, 2003, с. 106–109, мал. 7]. Треба відзначити, що розвиток форм і елементів декору гудзиків з використанням скані відбувається в XVI–XVII ст. у татарському мистецтві Криму та Поволжя [Валеев, Валеева–Сулейманова, 2002, рис. 176; Акчурина-Муфтієва, 2008, табл. 3.25]. Загалом у декорі поясного набору й інших прикрас відчуваються впливи сельджуцького, кримськотатарського мистецтва XV–XVII ст. та культури Карпато-Балканського регіону. Швидше за все, до зразків кримськотатарського мистецтва належить і фрагмент прикраси, що нагадує форми скроневих прикрас та амулетів, але декоративні елементи тяжіють до сельджуцького стилю (рис. 150, 4). Знайдено також каблучки, зокрема зі вставкою з кольорового скла (рис. 150, 3). У наборі прикрас є декілька виробів зі срібла: каблучки, оправа кулону тощо.

Інша категорія матеріалів стосується обладунку воїнів і предметів озброєння. До перших належать пряжки та поясні накладки (рис. 151). Аналогії знахідкам є серед старожитностей XVII–XVIII ст. Богородицької фортеці [Ковальова, Шалобудов, Векленко, 2007, с. 41–59], артефактів XVII ст. біля сіл Пилява та Пилявка Старосинявського р-ну Хмельницької обл. [Погорілець, 2007, с. 30], інвентарю військового судна гребної флотилії 1737–1739 рр. біля о. Хортиця [Кобалія, 2002, с. 34–39].

З предметів захисного одягу знайдено численні опуклі лусочки панцира (рис. 152) підтрикутної форми розміром $1,7 \times 1,4$ см, що мають широке розповсюдження на пам'ятках Подунав'я XVI ст., зокрема у Браїлі, Румунія [Cândea, 1995, p. 310].

Є також деталі холодної зброї, зокрема наконечники піхов шпаг і тесаків (рис. 153, 1), а також вогнепальної зброї: кремінь рушничний, бронзові стулки від кулелійок (153, 2). Аналогічні кулелійки відомі на багатьох пам'ятках України з середини XVII ст. [Шалобудов, 2004, с. 122–125], серед точно

датованих знахідок з Берестечка та Черкас XVII ст. [Свєшніков, 1993, с. 253, рис. 67, 6, 255; Супруненко, Павленко, 2002, с. 71–74].

Вироби зі свинцю представлені грузилами, уламками перехідників кранів, свинцевими платівками покрівлі. Окрему групу виробів складають західноєвропейські лічильні жетони з латуні та товарні пломби зі свинцю. Масовими є знахідки куль і картечі (рис. 140, 3, 4).

Нумізматична збірка з розкопок Нижнього двору (близько 300 од.) включає монети кінця XV—XVIII ст. Кримського ханства, Османської імперії, західноєвропейські та російські [Беляева, Дергачова, 2010, с. 446–448].

Монети Кримського ханства датуються XV – початком XVI ст. (рис. 154). Переважна більшість монет належить до османського періоду. Найранніші – монети Баязіда II (1481–1512 рр.) чекану Константинополя [Bilyayeva, Ersoy, 2005, p. 1306], (рис. 155). До XVI ст. належать монети Селима I (1512–1520 рр.), Сулеймана I (1520–1566 рр.), золота монета султана Мехмеда III (1595–1603 рр.), датована 1595 р. (рис. 156) та декілька інших. Знайдено польські монети Сигізмунда III, угорську монету та ін. У XVII ст. завдяки активізації торгівлі зростає потік монетних надходжень. Переважна більшість знахідок – мідні, бронзові та срібні монети Сулеймана II (1687/1691 рр.), окремі – Ахмеда II (1691/1695 рр.) та Мустафи II (1695–1703 рр.), чекан Едірне 1695/6 рр. (рис. 157). Деякі монети з перфораціями, що свідчать про вторинне використання. Значний потік монетних надходжень відмічається і для XVIII ст. Тут переважають, насамперед, монети Махмуда I (1730–1754 рр.), а також монети Абдулхаміда I та Селима III кінця XVIII ст. Трапляються поодинокі монети Російської імперії (рис. 158).

Аналіз аккерманського речового комплексу дає можливість уявити швидкість просування у Північнопричорноморську провінцію імперії зразків турецької культури, їхній склад і специфіку, зв'язки з культурами інших регіонів.

Очаків, або Джанкерман, саме під такою назвою він відомий татарам та османам наприкінці XV – на початку XVI ст., потрапляє під владу Османської

Порти в 1525 р. у правління Сулеймана I як санджак (адміністративна одиниця) провінції Румелі. Стара фортеця залишається „єдиним ізольованим замком, який височів, озираючи правий берег Дніпра як раз у місці злиття з морем” [Finkel, Ostapchuk, 2005, р. 152]. Вона була побудована з деревини і все частіше піддавалася розоренню з боку козаків. До створення окремої провінції з центром в Очакові османський контроль був слабким, адміністрація тут не мешкала, не було введено систему тім арів – роздачі ленів (земельних ділянок) за службу. Стара Очаківська фортеця, від побудови якої вже минуло понад півстоліття, внаслідок її руйнації під час козацьких рейдів занепадає. У 1559 р. османи здійснюють відновлювальні роботи на Старій фортеці. Засланець Стефана Баторія, Мартин Броневський був проїздом до Криму в Очакові 1578 р. і бачив Стару фортецю після ремонтних робіт [Брун, 1879, с. 183].

На думку дослідників історії прикордоння Османської імперії К. Фінкель і В. Остапчука, якої ми також дотримуємось, в історії Очакова виділяються два періоди [Біляєва, 2003, с. 24]. Перший – це ера переваги козацтва на Чорному морі з 1590-х рр. до середини XVII ст. Другий — охоплює час з середини XVII та XVIII ст. Зі зростанням загрози з боку Російської імперії, османи здійснюють модернізацію фортеці Озі (турецька назва Очаківської фортеці) [Finkel, Ostapchuk, 2005, р. 159].

Що стосується першого періоду, то в цей час один замок або навіть по одному на кожному боці гирла Дніпра — не були більше достатніми для захисту і великий комплекс, що складався з декількох замків, доповнених у 20-х рр. XVII ст., став основним оплотом у спробах османів перешкодити козакам перехід через широку магістраль Дніпровського Пониззя під час їхніх морських кампаній. Майже півтора століття існування Очакова – з XVI до середини XVII ст., не зважаючи на слабкість фортифікації, він залишався важливим стратегічним пунктом захисту та контролю довгого та глибокого перетину гирла Дніпра [Finkel, Ostapchuk, 2005, р. 152]. Наприкінці XVI ст. Османською Портою був створений бейлербейлик Озю (провінція) з санджаків Північно-Західного Причорномор'я з центром в Очакові як оплот проти козаків. Чітких

кордонів провінція на мала. Вона фактично включала фортеці узбережжя Чорного моря: Очаків, Аккерман, Кілію, Ізмаїл, Бендери, що розташовувалися на виходах у Чорне море з великих водних артерій України та Молдови – Дніпра, Дністра та Дунаю. Активні дії козацтва на початку XVI ст. змусили турецький уряд до відповідних заходів укріплення своїх володінь, побудови фортечних укріплень на дорогах, по яких за звичай рухалися козаки.

На початку XVII ст. османи остаточно формують головну ідею щодо значення форпосту в Очакові. Це підтверджує і послання Візира Ємішджі Хасана-паші, написане султану Мехмеду III в 1603 р. щодо фортеці Озі: „Фортеця Озі – це ключова позиція всього Чорного моря та берегів Дунаю” [Ersoy, Vilyayeva, 1999, р. 264]. Розбудова фортеці та зростання міських структур відбувається вже за часів правління султана Ахмеда I, що правив у 1603–1617 рр., після смерті Мехмеда III. За неповним переліком на початку XVII ст. відомі прізвища османських чиновників, наприклад Мехмеда Паші (1606 р.), а з 1616 р. – Іскандера Паші, які повинні були здійснювати будівельні роботи в Озі. Але через несприятливі природні умови цього періоду, вони не змогли досягнути мети в 1614 р., а вже наступного року „почалася нова козацька кампанія в очаківському степу, метою якої була руйнація споруд фортеці, послаблення її боєздатності, для отримання вільного виходу в Чорне море” [Якубова, 2005, с. 155]. За даними османського реєстру від 1627 р. згадуються чотири очаківських фортеці, тобто до цього часу вони вже були побудовані [Ostapchuk, 1987, с. 58]. Спочатку до Старої фортеці були прибудовані ще дві – одна до одної в один ряд аж до узбережжя Дніпра (Finkel, Ostapchuk, 2005, с. 153), (рис. 164). Першим був побудований замок на березі ріки. Він отримав назву Новий замок, або Нова фортеця. У 1627—1628 рр. Хасан Паша, головнокомандуючий османською флотилією, побудував маленьку паланку, яка зв’язала Стару і Нову фортецю. Форт Хасан Паша та його фоксбург були розташовані на мису, який видається у Дніпро-Бузький лиман, що так чи інакше позначено на планах XVIII ст. (рис. 165–168).

Французський військовий інженер Г. Боплан повідомляє, що під Очаківським замком є два міста розташованих поряд: одне на одному з пагорбів, інше — в байраку (рис. 164). Фортеці добре захищені з південного заходу та північного сходу. Стіни замку (швидше за все, мається на увазі Стара фортеця) до 25 футів заввишки, тобто до 8,5 м, що можна співвіднести з реальною середньою висотою стін фортець Північнозахідного узбережжя українського прикордоння: Аккерманської фортеці (6–8 м), Кілії (6–8 м). Боплан також відзначив, що міські стіни набагато нижчі. На його думку, у місті, можливо, мешкають до 2 тис. населення [Боплан, 1990, с. 47].

Опис Очаківських фортець станом на середину XVII ст. був зроблений Е. Челебі, що побував там у 1657 р. Він надав і історичні відомості щодо розбудови укріплень та фортець біля Очакова, які були здійснені раніше [Челеби, 1961, с. 111–119; Біляєва, 2003, с. 20]. Е. Челебі перебільшує товщину стін фортеці, потужність її споруд. Але деякі дані, зокрема відносно погребів у Старої фортеці, були підтверджені результатами археологічних досліджень Очаківської експедиції, зокрема обстежень Т.А. Бобровського. З прибуттям Піале-Паші була розбудована Серединна фортеця та приєднана до Старої цитаделі. На думку Е. Челебі, внаслідок проведених заходів Серединна фортеця стала також неприступним укріпленням з десятьма баштами, двома брамами, одна з яких відчиняються у бік кибли, інші – на північ, тобто у Стару фортецю [Челеби, 1961, с. 113]. „Всередині фортеці було до сотні будинків, критих землею, малих і великих, з невеличкими дворами без садів і виноградників. Над воротами, що звернені до кибли – мечеть з мінаретами з цегли. Тут також були двадцять дрібних крамничок, до трьохсот чоловік гармашів і латників. Це укріплення називають також “фортецею Піале-паші” [Челеби, 1961, с. 114]. Третя частина фортеці Хасан-паша була прибудована до Серединної фортеці і разом вони становили фортецю Озі, відому на мініатюрах і планах XVIII ст. (рис. 177, 178, 179). Так як фортеця Хасан-паша була на березі Дніпра і біля неї проходили козацькі чайки, то її було розміщено на підвищенні, шляхом спорудження земляного насипу. До того ж, Мелек Ахмед наказав вкрити

башти, бастіони та укриття дошками від чайок русів [Челеби, 1961, с. 114]. Обидві фортеці мали спільну стіну, загальна довжина якої сягала чотири тисячі кроків [Челеби, 1961, с. 115]. Поблизу згаданого комплексу фортець було побудовано ще дві фортеці. На піщаній міліні за часів Мюрада IV „у літо тисяча тридцять шосте” (1626–1627 рр.) була побудована фортеця Кючюк-Хасан-паша. З метою захисту від козаків усі орудійні порти, що виходили на р. Дніпро, були прикриті залізними створами [Челеби, 1961, с. 117].

Не зважаючи на існування очаківського бея, тут було неможливим розповсюдження ленної системи, так як з одного боку було Чорне море, а з півночі — небезпека з боку козаків [Челеби, 1961, с. 112]. Але тут були представники адміністрації, громадських і військових структур: начальники п'яти фортець, двадцять однобунчужних аг, кадій (суддя), три ода джебелі (латники), три ода пушкарів, ага (начальник) будівельників, ага мухтесибів (особа, що була зобов'язана стежити за цінами на товари купців, контролювати відповідність мір і вагів, мала право карати за порушення та шахрайство), ага із зібрання базарного мита, ага теслярів і підмайстрів. Крім того, в гарнізоні Озі на середину XVII ст. було дві тисячі п'ятдесят воїнів [Челеби, 1961, с. 112]. За підрахунками Е. Челебі, з боку киблі були п'ятсот критих очеретом волоських і молдавських будинків, а на захід від цитаделі мешкали громади татар-ногайців, яких називають кара-таяк [Челеби, 1961, с. 115–116]. Археологічними дослідженнями в Очакові виявлено юртоподібну споруду та її конструктивні деталі, описані Е. Челебі [Беляєва, 1996, с. 41].

Другій період розвитку Очакова часів Османської імперії був принципово новим часом, обумовленим історичними обставинами, що вимагали інших підходів до розбудови фортифікації та значних зусиль у галузі військово-інженерної справи. Головним противником османів на Чорному морі постає Російська імперія, що поступово поглинала та руйнувала козацьку державність і ставала володарем Причорномор'я. З посиленням експансії Росії в Очакові було здійснено комплексні роботи з побудови земляних укріплень, у верхньому замку побудовано дерев'яні казарми. Фортеця часто зазнавала руйнацій через

влучення блискавок, тим більше, що в баштах були розташовані порохові погребі. У середньовічній Європі сховища пороху також будувалися у баштах, але вона відмовилася від цієї ризикованої практики ще в XVI–XVII ст. на користь окремо розташованим сховищам. Що стосується Очакова, то пожежа не переконала османів у необхідності побудови окремого складського приміщення. Вони знов відбудовують пороховий склад в тому самому місці [Finkel, Ostapchuk, 2005, p. 166].

У 1705–1710 рр. здійснено розробку довготривалої програми ремонту та розбудови Озі та Кінбурна, що були в жалюгідному стані і не були спроможними забезпечити належну обороноздатність. Але укріплень насипом і новими кілками, запланованими спочатку, було замало, щоб забезпечити безпеку фортець [Finkel, Ostapchuk, 2005, p. 166]. Правителі Очакова змінювалися один за одним, нездатні на реальні дії. Лише в меморандумі Ісмаїла Паші у лютому 1710 р. йшла мова про будівництво семи бастіонів. Побудовано вал, проведено деякі ремонтні роботи, зокрема відремонтовано лазню, що розміщувалась у паланці “Хасан Паша” [Беляєва, 2003, с. 166; Біляєва, 2003, с. 21]. Але постійна нестача матеріалів, досвіду в розбудові фортифікацій, а тим більше справжньої модернізації фортець у відповідності до вимог часу та досягнень Європи, значно ускладнювали ремонтні роботи та побудову нових укріплень. Ісмаїл Паша висунув декілька пропозицій, які так і не були здійснені. У документах, які зберігаються в Архіві прем’єр-міністра у Стамбулі відображено реальні заходи щодо укріплення фортеці Озі [Finkel, Ostapchuk, 2005, p. 153]. В одному з меморандумів Очаківських правителів Хасан Паші та Ісмаїл Паші 1710 р. є інформація про те, що стіна з сирцевої цегли була розташована перед стіною фортеці, відстань між ними була заповнена землею [Finkel, Ostapchuk, 2005, p. 176, 179]. Саме таку конструкцію (зовнішня стіна з сирцевої цегли, внутрішня – з оброблених плит вапняку та ракушняку та із забутовкою дрібним камінням) було відкрито під час досліджень ділянки Старої фортеці О.В. Сухобоковим у 1997 р. [Беляєва,

Сухобоков, Виноградская, Ерсой, 1997/84]. За планом початку XVIII ст. вона локалізована як ділянка північної стіни фортеці.

Подальша розбудова Очаківських укріплень пов'язана з наслідками російсько-турецької воєнної кампанії 1735—1739 рр. та захопленням Очакова військами Е. Мініха. Після повернення Очакова османам у 1739 р. було розроблено плани перебудови фортеці та її зміцнення, які було розпочато в 40–50 рр. XVIII ст. За повідомленням Бертъе-Делагарда [Бертъе-Делагард, 1896, с. 63–76], в Очакові існував окремий квартал, де мешкали іноземці, зокрема французькі інженери, запрошені в Очаків з метою модернізації фортеці, серед яких був Лафіт Клаве. На думку І.В. Сапожнікова, саме Лафіт Клаве міг бути автором анонімної книги, присвяченої опису шляху від Константинополя до Очакова, та відповідних планів Хаджибея та Очакова [Сапожніков, 1999, с. 6–7]. Швидше за все, Лафіт Клаве оглянув Очаківську фортецю в 1784 р. та надіслав відповідну Доповідну записку до Великого візира Османської імперії про заходи з підвищення обороноздатності Очакова [Сапожніков, 1999, с. 7].

Важливим джерелом вивчення торговельних стосунків цього часу є праця французького дипломата Шарля де Пейсонеля, який був відряджений у 1754 р. консулом короля Франції до Криму. Він перебував там, вірогідно, до 1758 р. і бачив Очаків у середині 50-х рр. [Олянчин, 1933, с. 146–147; Peysonel, 1787, Vol. I, p. 294295]. Ш. Пейссонель відмітив, що це було невелике, але добре укріплене місто, і що паша, під управлінням якого був Очаків, перебував там шість місяців на рік. Саме в цей час відбулися роботи з укріплення фортеці після кампанії Мініха. Але вже через 30 років після перебування Шарля Пейсонеля, Лафіт Клаве, про свідчення якого ми згадували вище, визначає укріплення незадовільними, тому і говорить про „колишню неприступну фортецю”. За проектом Лафіта Клаве, Очаківська фортеця була реконструйована як раз напередодні другої російсько-турецької війни [Бруяко, Сапожніков, 2000, с. 448].

Так чи інакше, але османи запізнюються з модернізацією своїх фортець. Вочевидь, це було вже певною передумовою майбутньої поразки в боротьбі з Росією за чорноморське узбережжя.

Археологічні дослідження Очакова, його історичного центру, здійснені нашою експедицією, дозволили локалізувати місцезнаходження фортеці Озі на території сучасного Очакова [Беляєва, 1996, с. 40–42], (рис. 169, 170). Результати розкопок на території Старої фортеці викладені у відповідних друкованих працях, наведених у Списку використаних джерел у Додатках.

Матеріальна культура Очакова має схожі риси з комплексом Аккермана, але дещо відрізняється наявністю розкішних артефактів, що, можливо, відповідає вищому адміністративному становищу міста з кінця XVI ст.

У колекції Очакова (понад 5 тисяч знахідок) 85 % артефактів складають вироби з глини: посуд, який домінує, люльки, свічники, іграшки, будівельні матеріали тощо. Типологічна характеристика очаківського керамічного комплексу аналогічна аккерманській, тому вважаємо за потрібне звернути увагу на основні компоненти та особливості керамічної колекції.

До масових знахідок посуду I групи (без поливи) належить переважно червоноглиняний тарний, кухонний і столовий посуд, зокрема уламки казанів з горизонтальними ручками, глеки, горщики (рис. 171, 172). Широко представлений посуд групи II з частковою або одnobічною поливою, розписом по ангобу: глеки, водолії, горщики, тарілки (рис. 173, 174, 177, 1), а також групи III з монохромною та поліхромною поливою (зеленого, жовто-брунатного, брунатного кольору): глеки, тарілки, вази, миски (рис. 175, 176, 177, 2).

В очаківській колекції, подібно до аккерманської представлені вироби з турецьких художніх центрів. Слід зазначити, що порівняно з Аккерманом тут дуже рідко трапляється ранньосманська Мілетська кераміка (рис. 178), що можливо пов'язано з пізнішим включенням Очакова до складу Османської імперії та оформленням статусу міста як центру провінції лише наприкінці XVI ст. Проте, як і в Аккермані, в колекції Очакова представлені всі періоди розвитку Ізніцької кераміки, але за кількістю зразків вона поступається

Аккерманській. Це фрагменти посуду біло-блакитного (рис. 179, 1), Дамаського (рис. 180) та Родоського (рис. 179, 2) періодів Ізніка XVI ст. та Кютах'ї кінця XVII–XVIII ст. (рис. 181), імпортований фарфоровий посуд з Китаю (рис. 182) та західноєвропейський імпортований.

Надзвичайний інтерес становить збірка люльок, яка включає понад 500 екз. (біля 10 % колекції), різних типів кінця XVII—XVIII ст., які близькі Аккерманським типам (рис. 183, 184). Для колекції Очакова характерною є наявність розкішних екземплярів, прикрашених вишуканим штамповим геометричним і рослинним орнаментом. Вражають унікальні екземпляри з антропоморфними та зооморфними зображеннями, люльки із золоченням і розкішними букетами квітів, виконаних білою пастою, які відсутні в Аккермані (рис. 184, 2). Як і в Аккермані, серед екземплярів XVIII ст. близько 10 % становлять люльки з клеймами з арабськими написами, розетками, зображеннями птахів і риб (рис. 188). Заслуговує на увагу збірка білих однакових необпалених люльок, що може свідчити про місцеве виробництво. За основними типологічними рисами, що враховуються переважною більшістю дослідників (Дж. Хейс, Р. Робінсон, М. Станчева та ін.), до другої половини – кінця XVII ст. можуть бути віднесені декілька типів очаківських люльок, які мають аналогії у серії типів, що належать до XVII ст. [Hayes, 1980, Fig. 1], а також серед типів А1–6 та С1–9 за класифікацією Р. Робінсон, серії „турецьких типів” за класифікацією П. Томкі [Томкі, 2001, р. 28–30, Табл. І]. Червоноглиняні люльки з Очакова мають схожі типологічні риси з люльками Аккермана, проте їм притаманні деякі особливості. Ціла низка люльок вкрита поливою вишневого кольору (рис. 183, 2), є мармурування поверхні, що збігається із загальною модою на цей декор у кераміці (рис. 184, 1; 185, 1). Одну з люльок декоровано у вигляді луски із золоченням (рис. 184, 2). Трапляються екземпляри, декор яких оформлений у стилі бароко: букети квітів і золочення (рис. 184, 3). Значна серія широко розповсюджених люльок “тахтачубук” (рис. 185, 2). Серед найцікавіших екземплярів – люлька з мершауму (рис. 186), інкрустована блакитними цятками скла (дизайн “око від наврочу”)

та люлька з нефриту, що є імпортом з Китаю (рис. 187). Зведена таблиця видів клейм (рис. 188) свідчить, що клейма із зображенням птаха складають – 17 екз., часто сполученні з розеткою; риб – 1 екз., написів – 2 екз.; пальмет – 1 екз., тюльпан – 1 екз.

Освітлювальні прилади представлено різними типами свічників, які мають аналогії в аккерманській серії та на інших пам'ятках (рис. 189).

У колекції виробів з металів (залізо, мідь-бронза, срібло, свинець і сплави) близько 400 знахідок або 8 % від усіх знахідок.

Залізні вироби — це знаряддя праці (кетмень, тесло, сокира, ножі з кістяними ручками), побутові речі (голки, ножиці, дрючки, ключ, кресало, замок), інвентар для кріплення (цвяхи, костилі, дверна петля тощо.), спорядження коня та вершника (вудила, шпора, підкови), фрагменти зброї, уламки бомб і картечі, гарматні ядра, фрагменти великих чавунних казанів тощо (рис. 190).

Вироби з бронзи — фрагменти посуду, зокрема кавників, тарілок, непошкоджену сковорідку з держактом (рис. 193). Предмети одягу: поясні пряжки, гудзики (рис. 191, 4, 5); прикраси: підвіски, обручки, булавки (рис. 191, 1, 2), застібки для книг і вістря для перегортання сторінок Корану. В Очакові також знайдені декілька округлих пряжок-пафт відомих за матеріалами Аккермана, що мають аналогії серед знахідок на території Молдови, Болгарії та Румунії XIV—XVII ст. Значний інтерес викликає фрагмент пояса, що складається з платівок у вигляді ланцюгу шестипелюсткових квіток, на кожній пелюстці — трилисник, який має аналогії у тюркському мистецтві з часів раннього середньовіччя, представлений у книжковій мініатюрі Османської імперії XVI ст. [Біляєва, 2004, с. 82–86] (рис. 192). Унікальною знахідкою є вставка в каблучку з сердоліку з написом “ Ісмаїл“, датою 1163/1749 р., розкішними квітками та зображенням ножиць.

Нумізматична колекція Очакова репрезентована монетами з міді, бронзи та срібла (близько 70 од.) Це монети Кримського ханства (XVI–XVII ст.), Османської Порти (XVII–XVIII ст.); європейські монетні двори представлені

польськими монетами Сигізмунда III Вази (1587–1632 рр.) та динаром XVI ст. Також виявлено численні російські монети XVIII–XIX ст. та скарб срібних монет середини–другої половини XVIII ст.

Монет Кримського ханства небагато, частина сильно пошкоджена. Серед визначених є срібний аспр Девлет Гірея I (1550–1577 рр.) та мідна монета останнього кримського хана Шахин—Гірея (1777–1783 рр.) (рис. 196).

Монети Османської імперії охоплюють період кінця XVI–XVIII ст. До кінця XVI ст. належить монета Мурада III (1574–1595 рр.), монети XVII ст. також представлені випусками кінця століття — це мангири Сулеймана II та Ахмеда II (рис. 197). Знахідки XVIII ст. репрезентовані срібними монетами Мустафи III та Абдулхаміда I (рис. 198).

Фортеця Кінбурн. Її побудовано на протилежному боці лиману (рис. 166). Саме вона була місцем перебування санджакбея області Силістра, хоча за законом, паша Очакова повинен перебувати як у Кінбурні, так і в Очакові. Але у зв'язку з небезпечним становищем Очакова внаслідок козацьких набігів, він перебував у Кінбурні або у Силістрі, або Бабадагі [Челеби, 1961, с. 118]. Фортеця Кінбурн, за описом Е. Челебі, складалася з двох різночасових фортифікаційних структур. По-перше, це Стара фортеця, яка практично стала цитаделлю, після добудови нових укріплень. Залізні ворота фортеці відкривалися на захід. Фортеця не мала рову. За повідомленням Е. Челебі, висота стін дорівнювала 40 аршин, що є перебільшенням автора [Челеби, 1961, с. 118]. Е. Челебі описує, що у фортеці розміщено 80 невеликих критих шалійкою будинків без дворів і одна мечеть. Але був арсенал і двадцять гармат. Піяле Паша добудував до західного боку фортеці ще одне укріплення. Тут були дві міцні арсенальні башти для гармат типу шахане [Челеби, 1961, с. 118]. Такий тип гармат мав можливості широкого застосування. Але, у світлі загрози османам з боку Росії, турки так і не змогли реально укріпити Кінбурн, як і інші фортеці узбережжя. Усе те, що будували або збиралися побудувати османи, не відповідало вимогам часу. Укріплення були рудиментами колишньої фортифікації, але не модерних систем, що існували в інших країнах Європи.

Кам'янець-Подільська фортеця. Місто потрапило під владу Османської імперії в 1672 р. і перебувало у її складі до 1699 р. Османам дістався оборонний комплекс, історія якого сягає давньоруського часу, перетворений у кам'яну фортецю до середини XVI ст., доповнений бастіонами та Новою фортецею на початку XVII ст. Османи здійснили певні ремонтні роботи у фортеці, але загалом місто залишалось прикордонним форпостом османських володарів.

Хотинська фортеця була побудована до приходу османів і була важливим форпостом Молдавського князівства. Початок розбудови кам'яних укріплень належить ще до кінця XIV ст. і продовжується у XV–40-х рр. XVI ст. [Іларас, 2004, р. 326]. Після Хотинської війни фортецю номінально передали Молдавському князівству, але фактично її контролювали османи як прикордонний форпост. Історичні події другої половини XVII ст. відбивають складну ситуацію навколо фортеці, що переходила з рук Речі Посполитої до Османської імперії. Це знайшло своє завершення битвою 1673 р., втратою Поділля та частини Галичини. Але остаточно туркам вдалося укріпитися в Хотині в 1711 р. У 1712–1718 рр. вони проводять реконструкцію фортеці за допомогою французьких інженерів. Зводяться бастіонні лінії. Основу фортеці складали сім башт, об'єднаних фортечною стіною. Внутрішній простір фортеці був щільно забудований. Це були казарми, конюшні, службові та складські приміщення, лазні, майстерні тощо. Важливе місце було відведено мечеті з мінаретом. З 1715 р. Північна Буковина, з центром у Хотині була інкорпорована до Османської імперії як Хотинська райя. Після складного перебігу подій XVIII ст., наприкінці 70-х рр. османи продовжили розбудову фортифікацій у Хотині за участі турецького архітектора Мехмеда Тахір Агі. У 90-х рр. османи доручають подальшу розробку оборонних заходів інженеру Кауферу, який розробляв проекти перебудови Аккерманської, Кілійської та Очаківських фортець. За Бухарестським мирним договором 1812 р., Хотинська фортеця разом з іншими територіями Північної Буковини перейшла до Російської імперії. Розкопки османських об'єктів на терені фортеці, які були розпочаті С.В. Пивоваровим та продовжені О.В. Мисько в останнє десятиліття, свідчать

про близькі риси матеріальної культури османських фортець і дозволяють використовувати їхні результати у порівняльних дослідженнях [Мисько, 2009, с. 63–68; 2009, с. 277–279; Мисько, Галенко, 2010, с. 455–460].

Система фортець османського прикордоння у своїй основі, насамперед, використовувала укріплення, побудовані в попередні часи, що обумовило відповідне відставання обороноздатності. З іншого боку, з перетворенням Чорного моря на “Турецьке озер”, османи розглядали підвладну територію як регіон значного поповнення матеріальних ресурсів метрополії, використання османських міст-фортець у якості торгово-економічних центрів. Своєрідність ситуації, що утворилася внаслідок основних акцентів територіальної експансії, обумовила й особливості дій на протилежному боці, насамперед українського козацтва. На жаль, воно стало і заручником інтересів Речі Посполитої, Австрійської імперії, а згодом і Російської імперії, що було реальною небезпекою самого існування козацької державності. Протистояння з Росією завершилося втратою Османською імперією своїх володінь по цей бік Чорного моря. Далі була ліквідація автономії України та знищення інститутів козацької республіки, інкорпорація Криму, Північного Причорномор'я та Приазов'я до складу Росії, поділи Речі Посполитої. Але внаслідок різних обставин і, насамперед позиції західноєвропейських держав, які боялися зміцнення Російської імперії, питання відкритих проток Боспора і Дарданелл залишилося предметом нових воєнних конфліктів і ,насамперед, Кримської війни 1853–1856 рр.

5.3. Козацькі січі та міста.

Важлива стратегічна роль Чорного моря в історії східного слов'янства зумовила надзвичайну актуальність збереження контактної осі Північ–Південь. За часів існування цивілізаційних осередків по обидва боки так званого “Великого кордону“, який протягом тривалого часу розмежовував європейський і азійський світи“ [Моця, 2009, с. 67], виникнення певних військових утворень було цілком закономірним явищем. На думку О.П. Моці, “існування типологічно схожих явищ — гайдуків у Болгарії та Волощині, секеїв

в Угорщині й Трансільванії, грани чарів і ускоків у південних слов'ян, татарських козаків у Кримському ханаті, донського (та іншого) козацтва в Московії“ та виникнення козацтва на території України породжені тотожними історичними умовами та змістом. У цьому плані значення тюркського терміну “козак“ – “вільна людин” відбиває бік соціального становища громад, яким потрібно було побудувати організоване військо прикордоння. Перші свідчення про появу вільних громад на Півдні пов'язані з періодом “козакування” наприкінці XV ст., коли організація охорони прикордоння ще не була оформленою, і коли ще мали місце напади на купецькі каравани (1473 р.). Козаки переслідували татар на Побужжі у складі армії Яна Альбрехта (1489 р.), захопили та знищили турецьку галеру поблизу о. Тавань [Яворницький, 1990, с. 8; Телегін, 1994, с. 6–7]. Офіційне документальне свідчення про існування українських козаків вперше зустрічається у грамоті Великого князя литовського Олександра 1499 р., якою було встановлена регламентація ренти продуктами (у цьому випадку продуктами рибальства). Її повинні були сплачувати козаки, що ходили з Києва до Черкас і далі по Дніпру на рибні промисли [Яворницький, 1990, с. 8]. З часів свого формування і до кінця XVIII ст. козацтво проходить декілька стадій, що знайшло своє відображення у відносинах з Портою. Кінець XV–XVI ст. був періодом становлення і зростання козацтва як військової сили. На думку С.А. Леп'явко, воно було „...реальним господарем Придніпров'я...”, „...змогло організувати ефективну систему оборони...” від татар, „...під козацьким патронатом проводилося швидке економічне засвоєння великих земельних просторів...”, відбувалася розбудова нової удільної козацької держави [Леп'явко, 1996, с. 240]. Уже в „...середині XVI ст. козацтво набирає значення вирішального фактору в історичній долі країни” [Брайчевський, 1971, с. 22].

Надзвичайно важливе значення для формування та функціонування контактного середовища Півдня мало законодавче закріплення за козацтвом територій, які вони зайняли самовільним заселенням окраїнних земель Литовської держави. Воно було розпочате Сигізмундом I Августом, за наказом

якого землі біля порогів по обидва береги Дніпра були даровані у вічне володіння козакам, щоб вони боронили русько-литовські землі від турок і татар [Яворницький, 1990, с. 27]. До Люблінської унії нижчий стан суспільства — селянство отримувало і степові ділянки окраїнного пояса Литовської держави [Яворницький, 1990, с. 24].

У 20—30-ті рр. XVI ст. центром південноруського козацтва стають міста Канів і Черкаси, де під головуванням Е. Дашкевича збирається чимало козаків, щоб боронити кордони від татар. Саме Е. Дашкевич уперше висловив думку про необхідність побудови фортеці на одному з малодоступних островів на Дніпрі та створення там військової козацької сторожі кількістю у 2 тис. чоловік. Козаки складають іррегулярне військо під головуванням старост, переслідують татар і нищать їхні загони, що намагаються грабувати південні землі Литви [Яворницький, 1990, с. 8–9]. Надалі козаки все активніше вчиняють напади на османські фортеці Причорномор'я, про що згадувалось вище. У середині 50-х рр. XVI ст. реалізується ідея Е. Дашкевича з побудовою січових укріплень Д. Вишневецького на острові Хортиця, залишки яких локалізовані завдяки археологічним дослідженням [Іллінський, 1992, с. 6–15; 1993, с. 47–50; Козловський, Пустовалов, 1996, с. 59–61 та ін.]. Розміщення п'яти інших січей було пов'язано з ареалом так званого Великого Лугу – під правим берегом заплави Дніпра, на відстані 30–40 км по прямій лінії уздовж Дніпра [Телегін, 1991, с. 4]. В середині 60-х було засновано нову Томаківську Січ, яка проіснувала близько півстоліття і була зруйнована татарами [Телегін, 1991, с. 5–6].

Швидке зростання козацтва як реальної військової сили, з одного боку, і бажання поставити активні дії козаків проти татар і турок під контроль Речі Посполитої, з іншого боку, призвело до створення реєстрового козацтва. Але у період правління Сигізмунда II Августа сталося надзвичайне загострення відносин з Турецьким урядом внаслідок пограбування турецьких послів під Очаковим [Яворницький-а, 1990, с. 11].

У 1593 р. запорожці побудували нову Базавлуцьку Січ, яка проіснувала до 1638 р. Вона стала головною базою козацького флоту. Легкі та маневрові чайки мали значну перевагу над турецькими важкими галерами й отримали низку перемог над османами. На вимогу польського уряд, у зв'язку з повстаннями проти Речі Посполитої, Базавлуцька Січ була перенесена на Микитинський Ріг і проіснувала тут до 1652 р. Через невідгідне стратегічне розміщення Микитинську Січ було перенесено на так званий Чортомлицькій Ріг, де вона проіснувала до 1709 р., і була зруйнована за наказам Петра I. Як відомо, після сумних подій, пов'язаних з невдачею спроб Мазепи, запорожці переходять під протекторат Османської імперії. Ця частина степового простору входила до Кримського ханства, на території якого вони будують Кам'янську Січ (1709 р.) у місці впадіння р. Кам'янки у Дніпро. Її теж руйнують царські війська в 1711 р., тому козаки змушені збудувати Олешківську Січ у пониззі Дніпра у цьому ж році [Козловський, 1992, с. 17]. Таким чином, козаки не лише могли мешкати на теренах, що входили до частини Османської імперії — Кримського ханства, але й отримали можливість розбудови структур, типових для існування козацького стану. Треба відзначити, що саме залишки Кам'янської та Олешківської Січі є унікальними пам'ятками українського козацтва, на яких проводились археологічні дослідження. Тут знайдено численні матеріали, що свідчать про контакти з османськими осередками, серед яких є турецькі люльки, фаянсовий посуд виробництва Кютах'ї [Козловський, 1992, с. 15–25; Телегін, Тітова, 1992, с. 1–5; Тітова, Бойко, 1995, с. 5–9; Тітова, 1999, с. 12–14; Тітова, Симоненко, 2008, с. 416–427 та ін.]. Дослідники, які проводили розкопки на Олешківській Січі у 2003 р., небезпідставно припускають, що наявність значної кількості турецької кераміки “може свідчити як про тісні торговельні зв'язки козаків з місцевим оточенням, так і про вірогідну наявність на території Січі спостерігачів від турецько-татарської адміністрації, або використання території Олешківської Січі в різні періоди як козаками, так і татарами” [Тітова, Симоненко, 2008, с. 420]. У побуті козаків Олешківської Січі присутні речі ідентичні знайденим в інших районах України,

а також виявлено суттєвий відсоток східних предметів. Як вказують автори досліджень, “простежується чітка різниця між цими групами, без взаємовпливів, що свідчить про значну відмінність культури, принесеної козаками до оточуючого татарсько-турецького середовища” [Титова, Симоненко, 2008, с. 421]. Таким чином, за матеріалами Олешківської Січі простежується паралельне існування двох культур (слов’янської та османської), що було характерною рисою Балканських провінцій Османської імперії тощо.

Нова Січ, або Покровська, була заснована у 1734 р. й існувала до 1775 р., коли її було зруйновано за наказом Катерини П.

За різними документами XVII ст. південним кордоном між землями козаків і Кримського ханства були ріки Дніпро та Буг. Землі від Києва по Дніпру до Чорного моря належали козакам з правом користуватися всіма степовими річками. Західний кордон козацьких вольностей проходив по р. Орель, але, за умовами Карловицької мирної угоди 1699 р., західним кордоном володінь запорізьких козаків була відмічена р. Синюха. В 1700 р. у трактаті про тридцятирічне перемир’я між Росією та Туреччиною було зазначено територію від Січі до Очакова, що повинна бути незаселеною. Містечка, що були на цій території, повинні були бути знесені, а мешканці переселені. Залишалася лише контактна зона для перевезення товарів через Дніпро для купців, яка повинна бути на половині шляху від Очакова до Кизикермена. Тут було потрібно побудувати „поселення з ровиком і фортецею”, але без оборонних функцій [Яворницький, 1990, с. 30]. Лише в 1705 р. був підготовлений так званий „межовий запис” між російською та турецькою сторонами, у якій був зазначений кордон запорізьких вольностей з османськими володіннями із західного боку, від польського кордону по р. Буг, через Еланець до місця, де він впадає у р. Інгул, далі до р. Висуні, до Малого Інгульця, потім через брід до гирла Кам’янки, де вона впадає у Дніпро”. Проте „піддані Російської імперії мали дозвіл вільно ходити на Лиман і на Чорне море,” але без зброї [Яворницький, 1990, с. 30]. На південному сході кордон починався від верхів’я р. Кінські води, був розмежований курганним насипом

по одному з кожного боку, а далі також курганними насипами до р. Велика Берда, далі до місця, де р. Міюс впадає у Чорне море [Яворницький, 1990, с. 31]. На південь від кордону залишалися землі Османської імперії, а на північ — Російської імперії. Але цей кордон був нетривалим і статті 1705 р. були переглянуті в новій прикордонній угоді, що була підготовлена після перемоги Мініха та Лассі над турками та татарами. Це сталося вже після підписання Білградського мирного договору 1739 р. У 1740 р. був підписаний новий документ про кордон між Російською та Османською імперіями. Була запроваджена так звана „нова українська лінія за р. Самарою” [Яворницький, 1990, с. 33—34]. У записках Мініха є пряма вказівка на те, що договір був укладений на користь Російської імперії. Кордон просувався все далі на південь, на позицію, зручну для підкорення Криму, нападу на турецьку фортецю Очаків, для вільних дій російського флоту на Чорному морі” [Миних, 1874, с. 56]. У 1770 р. межа кордону була знов скорегована та зазначена нова Дніпровська лінія [Яворницький, 1990, с. 51]. У 1774 р. після поразки Туреччини і підписання Кучук-Кайнарджиського мирного договору кордон знов змінився: до володінь запорізького козацтва відійшла ділянка на лівому березі Дніпра проти турецької фортеці Кінбурн і землі на правому березі Дніпра між гирлами рік Кам’янка та Ташлик.

Але, не зважаючи на існування та зміни кордону протягом трьохсотлітнього існування різних цивілізаційних осередків, прикордоння виконувало функції контактного середовища.

Матеріальна культура українських земель, зокрема козацьких січей і паланок, відбиває подальший розвиток українського етносу та контакти з іншими країнами. Суттєві зміни відбуваються у гончарстві XVI–XVII ст., визначені Л.І. Виногородською як окремий етап подальшого розвитку полив’яного посуду, коли значно розширюється асортимент продукції гончарів. У цей період, на думку дослідниці, простежується перехрещення культурних впливів, насамперед Речі Посполитої та Кримського ханства [Виногородская, 1998, с. 131–132]. Досить поширеними є свинцеві поливи, що

використовуються від Китаю до Близького Сходу, і Русі-України включно [Сайко, Кузнецова, 1977, с. 39; Чміль, Оногда, 2008, с. 122]. Запроваджується кераміка з “димленою” поверхнею, нові засоби орнаменталії: штампування, описка, ріжкування, крайкування, фляндрівка, що визначають типологічні та орнаментальні особливості української кераміки [Попельницька, 2000, с. 51—58].

Полтавська група матеріалів представлена значними колекціями кухонного та столового посуду, кахлями, люльками з розкопок Полтавської фортеці, Миколаївської гірки, посаду літописної Лтави та матеріалами інших регіональних пам'яток [Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009; Пуголовок, Калашник, 2009].

Керамічний комплекс згаданої Новобогородицької фортеці та Усть Самарського ретраншементу представлений посудом, кахлями, люльками [Титов, 2000, с. 26–31]. Лише колекція, зібрана в 2001–2003 рр. на території фортеці, нараховує «понад 8 тис. фрагментів кружального посуду та архітектурно-декоративної кераміки» XVII–XVIII ст. [Марина, 2005, с. 55–60].

На Слобожанщині загалом представлена кераміка XVII—XVIII ст., типологічно схожа іншим регіонам України, але також трапляється і кераміка так званого “московського типу”, що була пов'язана з хвилями переселенців з території Росії [Заїка, 2001, с. 79–83; Голубева, 2009, с. 28–31]. Не зважаючи на схожість орнаментальних візерунків з пам'ятками Лівобережжя, зокрема Полтавщини, фіксуються і деякі особливості виконання, зокрема серед кахлів з розкопок слободи Мохнач на Харківщині [Заїка, 2002, с. 55—59].

Після захоплення Північного Причорномор'я Османською імперією починається надходження турецької художньої кераміки на терени України, що зафіксовано на багатьох пам'ятках України. Це продукція з художнього центру Ізніка в XVI–XVII ст. та Кютах'ї у XVIII ст. Кераміка Ізніка зафіксована в Києві на території Михайлівського Золотоверхого монастиря та Старого

Арсеналу [Чміль, 2005, с. 60, рис. 2; 2009, с. 68–72] (аналіз знахідок надається у наступному розділу).

Ширшого розповсюдження набуває кераміка іншого центру художньої кераміки Туреччини – Кютах'ї. Вона відома в Києві, багатьох містах і поселеннях центральної України, козацьких січах” [Чміль, 2005 с. 61–62]. У порівнянні з Ізніком вона відрізняється нижчою якістю та ціною виробів [Carswell, 1991, р. 50–57], але залишалася у побуті елітної частини українського суспільства, а також серед трофейних речей козацтва. У матеріалах поселень Нижнього Подніпров'я та козацьких січей, знахідки кютахійського посуду, особливо чашок для кави та чаю, є одним з атрибутів побутового комплексу козаків та інших верств українського населення Півдня [Козловський, 1991, с. 51–53; Козачок, 1993, с. 69–77; Титова, 1999, с. 12—14; Телегін, Титова, 2003, с. 67–68; Чміль, 2005, с. 60–64].

Люльки. У XVII–XVIII ст. в Україні розвивається ще один напрям гончарства – виробництво люльок. Під час розкопок міст, козацьких січей, фортець, паланок та інших пам'яток трапляються люльки місцевого та імпортного походження. До найвідоміших зібрань українських люльок Правобережжя та Лівобережжя України належать колекції з Берестечка, Києва, Корсуня, Циблей, Черкас, Чигирини, Чернігова, Полтавщини (Полтава, Опішне, Лубни, Засулля, Шевченки), Корсуня, пам'яток Поділля, тощо.

У матеріалах археологічних пам'яток Правобережної та Лівобережної України значне місце належить *колекціям металевих виробів XVI–XVIII ст.* Це збірки господарського інвентарю та знарядь праці, речей побутового призначення, а також зброї з розкопок міст (Київ, Переяслав, Черкаси, Полтава, Глухів та ін.), фортець, козацьких січей та інших поселенських структур. З пам'яток Дніпровського Правобережжя слід згадати певні відомості про побутові речі XVII–XVIII та XIX ст. з розкопок східної башти Барської фортеці, що надані в у публікації Л.І. Виногородської [Виногородська, 2008, с. 35–41].

Введені до наукового обігу збірки металевих виробів XVII–XVIII ст. з розкопок Полтавської фортеці та посаду літописної Лтави [Супруненко,

Мироненко, Шерстюк, 2008; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, Шерстюк, 2009; Пуголовок, Калашнік, 2009], знахідки господарського інвентарю з військових землянок XVIII ст. з о. Байда на Хортиці [Мірущенко, 2003, с. 89–97] та інші.

Добре опрацьованим і введеним до наукового обігу є численний речовий інвентар, знайдений під час розкопок залишків козацького містечка Самарь ХVІХVІІ ст., згодом Богородицької (Новобогородицької) фортеці ХVІІ—ХVІІІ ст. Вона має досить чітке датування матеріалу, історично відому дату руйнації в 1711 р., хоч ця подія і не призвела до її остаточного знищення, і населення «продовжувало мешкати на посаді» [Ковальова, Шалобудов, Векленко, 2007]. Матеріали каталогу колекції виробів з металів використовуються нами для порівняльного аналізу у відповідних розділах дисертації.

З активізацією склоробства в Україні в ХVІ—ХVІІ ст. його виробництво поширюється у багатьох, насамперед, лісових районах, а колекції деяких місцезнаходжень є масовим і досить показовим зразком для порівняльних досліджень. Так, колекція з поселення Леськи-Мис нараховує 987 фрагментів скляних виробів ХVІІ—ХVІІІ ст., до якої входить посуд, скляні вироби спеціального призначення, віконне скло [Пашковський, Сиволап, 2005, с. 100]. О.В. Харитоновою запропоновано типологічну класифікацію виробів зі скла за матеріалами Самари—Богородицької фортеці [Хаританова, 2009, с. 92–95]. Скляні вироби, на її думку, поділяються на три функціональні групи: для зберігання рідин і сипких речовин, посуд столовий і індивідуального вжитку, дрібні вироби. Крім того, є ще і технологічне скло, дзеркальне та певна група прозорого та кольорового скла для прикладних побутових виробів і прикрас. Найвагоміші частини колекцій виробів зі скла складають предмети столового посуду: пляшки, штофи, кухлі, стопки, келихи, чарки, кубки та тарілки. Крім того, трапляються аптекарські посудини, посудини для транспортування хімічних речовин тощо. Також широко використовується віконне скло, що фіксується за матеріалами розкопок на території України та османському

прикордонні. Скло входить до складу ювелірних виробів (персні, намистини, кулони, сережки тощо). Як свідчать дослідження, протягом XVIII ст. відбуваються значні зміни в технології виробництва скляних виробів і декорування. При цьому “розквіт різнокольорового гутного скла припадає на середину XVIII –початок XIX ст.” [Харитоновна, 2009, с. 95].

5.4. Деякі питання господарського засвоєння та урбанізації українських земель у XVI–XVIII ст.

Існування поряд двох суспільних і етнокультурних систем, двох цивілізацій, якими були Україна та Османська імперія, передбачало захист і створення умов їхнього функціонування. Простір України мав тенденцію до розширення за рахунок просування українських колоністів усе далі на південь, де вони піддавалися частим нападам з боку номадів і повинні були дбати про захист. Отже, останні були змушені форсованими темпами зводити оборонні споруди, „а їх захист сприяв швидкому місто утворенню» [Петришин, 2004, с. 132]. За таких обставин основним урбанізаційним чинником XVI–XVIII ст. було створення оборонних споруд [Петришин, 2004, с. 131]. Процесу швидкого опанування великих степових просторів, розбудови замків внутрішньої України перешкоджали османські форпости на береговій смузі Чорного та Азовського морів, на виході великих рік України в море, та кочовища степовиків Кримського ханства. Але і Кримське ханство, і Запорізька Січ існували як підсистеми Великого кордону, у структурах і функціях яких було багато спільного [Стороженко, 2004, с. 99]. За тезою М.П. Оленковського, українське населення Нижнього Подніпров'я набуває сталого військового устрою лише з початком турецької експансії та работоргівлі на кримських невільничих ринках і утягуванням у цей процес кримських татар [Оленковський, 1993, с. 18].

Подальше засвоєння простору українських земель відбувалося як у внутрішніх землях України, так і значною мірою у степовому ареалі. Загалом спостерігалася тенденція до заповнення території новими містами-замками, просуваючись усе далі на південь [Петришин, 2004, с. 133]. Побудова фортець і їхній захист потребували забезпечення відповідними людськими ресурсами,

зростання відсотку міського населення, що було прогресивним явищем для розвитку України і надзвичайно важливим на зламі двох епох — середньовіччя та раннього модерну [Петришин, 2004, с. 132].

Якби не завади колонізаційному потоку, наприклад, Бахчисарайська мирна угода 1681 р. між Росією, Туреччиною та Річчю Посполитою, за якою було заборонено заселяти землі між Південним Бугом і Дніпром, а територія Брацлавщини, Поділля та Київщини переходила під владу Туреччини [Багалій, 1991, с. 238], урбанізація та розбудова фортець могли б мати ще більші темпи зростання. Як засвідчує Г.П. Петришин, “Бурхливий процес виникнення і розвитку кількості нових міст, що почався з кінця XVI ст., привів в Україні на кінець I пол. XVII ст. до великої кількості нових міст і містечок”, а чисельність міського населення зросла до 46 % [Петришин, 2004, с. 132]. За аналізом Г.П. Петришин, на карті Г. Боплана, що відображає ситуацію на 1659 р., на території України нараховувалося 250 фортець, 158 міст і 174 слободи [Петришин, 2004, с. 137]. З боку Польщі висувалися і далекоглядні державні проекти колонізації Півдня України: „розвитку мережі замків і поселень між Дністром і Дніпром до Чорного моря”, побудови великого порту в Очакові, оточення фортецями Таврії, спорудження валу та інших оборонних споруд уздовж Дністра, що був загрозливішим кордоном для Польщі і, відповідно, українських земель, що перебували під її владою [Петришин, 2004, с. 133].

Українське козацтво опанувало не лише розкішні плавні Дніпра, місцевості по розгалуженій системі річок, але і великий степовий простір, який за часів Київської Русі був ареалом кочового господарства. Територіальне зближення масивів української та тюркських культур було певним чинником проникнення культурних запозичень і інтегративних процесів. Одним з джерел поповнення слов'янським компонентом Степового Подніпров'я була колонізація Кримським ханатом Причорноморського простору за рахунок організації поселень сільськогосподарських робітників, військовополонених русичів, які зналися на землеробстві та займалися вирощуванням зернових

культур на експорт, а також використання праці напівномадів Північного Причорномор'я [Іналджик, 1998, с. 143].

Степовий простір поступово колонізується українськими поселенцями, а в північно-східній частині також вихідцями з Московії. Перші кроки щодо руйнації поняття так званого “Дикого поля” належить до кінця XVI ст., коли на р. Червоний Оскіл у 1599 р. було зведено Цареборисівську фортецю [Голубева, 2010, с. 30]. У середині XVII ст. сюди починається переселення груп московитів і черкас (українців), які засновували поселення і займалися господарським освоєнням регіону.

Як свідчать археологічні обстеження півдня України, зокрема такої степової території як Миколаївщина, вже наприкінці XVI—XVII ст. та на початку XVIII ст., існували численні запорізькі зимівники та села, що входили до Буго-Гардівської паланки з центром у слободі Гардове [Титова, 1997, с. 24—25]. Крім того, “для охорони кордону між запорозькими і турецькими землями по річках Громоклія та Інгул у першій половині XVIII ст. були створені зимівники та сторожові пости.”, з якими були пов’язані козацькі переправи XVII—XVIII ст. [Титова, 1997, с. 25].

Ще в XVI ст. козаки опанували береги Азовського моря – спочатку тут існували тимчасові поселення, а згодом з’явилися зимівники. На середину XVIII ст. (1756 р.) у Кальміуській паланці існував 61 зимівник. Активне освоєння степового простору Миколаївщини “припадає на середину XVIII ст., коли засновано” десять козацьких зимівників. О.М. Титова відзначає, що “в той же час посилюється процес переселення з Поділля, Північної України, Лівобережжя кріпаків-втікачів, що разом із запорожцями заснували” біля 20 поселень [Титова, 1997, с. 25]. Наприкінці XVIII ст. засновано більшість сіл Миколаївщини [Титова, 1997, с. 2–26]. Після обмеження володінь запорожців на заході від гирла р. Синюхи до гирла р. Берди на Азовському морі в 1739 р. козацтво продовжує засвоєння Причорномор'я по узбережжях Південного Бугу та Інгулу майже до Миколаївського півострова.

У XV ст. на території сучасної Одеської обл. виникають поселення, зокрема Коцюбієво, населені вихідцями з України. Особливо яскраво це простежується наприкінці XVIII ст., коли після руйнації останньої Запорізької січі, козаки, за дозволом турецького паші заселяють простір біля Хаджибеївської фортеці, у передмістях сучасної Одеси [Сапожников, 1997, с. 130–150; Сапожников, Сапожникова, 1998; 1999, с. 78–90 та ін.].

На території Очаківської землі в 150 поселеннях (ханські слободи) поряд з татарами та молдаванами мешкали й українці, що втікали з Правобережжя та Лівобережжя [Одеса, 1895, с. 62]. З розбудовою міських структур Очакова, особливо в першій половині — середині XVIII ст., тут мешкають і відкривають свої крамниці українські ремісники та торговці. Протягом XVII–XVIII ст. спостерігається зростання козацької присутності у прикордонні з османськими володіннями. У другій половині XVIII ст. поблизу Очаківського еялету відомо вже понад 50 козацьких поселень, найбільшими з яких були Прогноївська та Бугогардівська паланки [Якубова, 1994, с. 65].

У XVIII ст. основними сусідами українських козаків у степовій смузі були ногайські племена, серед яких особливе місце посідала Едисанська орда, що з'явилася у Нижньому Побужжі ще в 70–90 рр. XVII ст. і кочувала переважно на землях Очаківського еялету. Треба відзначити, що під час досліджень в Очакові було знайдено поховання ногайців за межами фортеці. Наприкінці 20-х рр. основна маса едисанських ногайців перекочувала в Буго-Дністровське межиріччя [Бачинский, 1972, с. 413]. З іншого боку, едисанські ногайці здійснювали напади на українські землі, інколи разом з Буджацькою ордою та кримськими татарами. Ногайці були незадоволені політикою Кримських ханів та Туреччини, що вимагали з них інколи подвійні податки, змушували постачати озброєних вершників до ханського війська. Вони декілька разів повставали проти Криму, навіть намагалися взяти російське підданство в період російсько-турецької війни 1735–1739 рр., а в 1768–1774 рр. більшість ногайців Едисанської орди таки прийняли російське підданство і відкочували у придонський степ. Така зміна ситуації у південноукраїнському просторі

сприяла подальшому розвитку його господарського освоєння осілим населенням. З іншого боку, степовий південь України мав довготривалі традиції етнічної строкатості, що значно посилилась у другій половині XVIII — і надалі в XIX ст., за рахунок припливу не лише українського, але і компактних груп німців, росіян, болгар, греків та інших народів, що зумовило спочатку запровадження етнічних рільничих традицій разом з новітніми агротехнічними досягненнями. Але поступово відбувалася технологічна асиміляція і становлення своєрідного регіону в галузі агрокультури, етнічних особливостей і інтеграційних процесів півдня України [Павлюк, 1991, с. 195–196].

Розвиток транзитної торгівлі, заселення українським населенням азонаньних районів степової смуги, просування козацьких поселень, а згодом формування козацьких січей, паланок у Пониззі Дніпра, поступове землеробське освоєння вододілів були певними кроками до майбутнього формування економіко-географічної єдності, представляло перспективу розвитку півдня України, але саме внаслідок історичних обставин, пов'язаних з внутрішніми та зовнішніми обставинами його формування було ускладнено і затрималося на декілька століть.

5.5. Торгово-економічні відносини, структура та склад товарів.

У другій половині XV ст. в Україні починають з'являтися купці з Туреччини. Підписано спеціальну угоду між султаном Мехмедом II та польським королем Казимиром про гарантії безпеки торгівлі купцям з обох боків [Івакін, 1996, с. 209]. На цей час Київ продовжує виконувати роль “складського міста” транзитної торгівлі [Торгівля, 1990, с. 41]. Але її безпека порушувалася внаслідок захоплення купецьких караванів татарами або пограбування козаками [Торгівля, 1990, с. 29, 145]. Пожвавлення торговельних відносин засвідчується і поширенням в українських землях гірейських монет, особливо за правління Менглі Гірея (1467—1515 pp.) [Козубовський, 2006, с. 56—57]. У переліку товарів, які згадуються у численних актових матеріалах є специфічні товари Сходу (прянощі, коштовні тканини, перли, килими, інші товари престижного попиту), традиційні товари України (зерно, мед, віск, лляні

тканини, сукна, риба тощо), “з південних та східних ринків в Україну довозили зброю, шкіряні вироби, коштовну шкіру, сап’ян, гнали табуни верхових коней“, з “Верхньої Русі” (Московії) — хутро, ікла моржів [Торгівля, 1990, с. 7, 29]. За наказами польських королів були визначені торговельні шляхи, що було важливим для підвищення безпеки пересування караванів, сплати мита на уставлених митницях, які інколи намагалися обійти купці [Торгівля, 1990, с. 41]. Продовжена традиційна спеціалізація, переважно єврейських і вірменських купців з Кафи на левантійській торгівлі [Торгівля, 1990, с. 7].

У середині – другій половині XVI ст. Чорне море зачинається для купців інших країн, а їхнє місце посідають османські піддані: вірмени, євреї, греки, турки та інші [Орешкова, 2005, с. 25]. Після 1592 р. Чорне море вже не згадується у капітуляціях, які підписувала Османська імперія з європейськими країнами [Орешкова, 2005, с. 28]. Але Північне Причорномор’я залишалося зоною контактів і взаємодії у політичному, військовому, економічному та культурному напрямках. Османські форпости, насамперед Аккерман, Кілія, Очаків, були інтегровані в османську економіку, а товарні потоки значною мірою були спрямовані на Стамбул [Орешкова, 2005, с. 33]. Сюди постачалися значні обсяги харчових продуктів. Місто було на стадії розквіту, як і Османська імперія в цілому. Його населення у першій половині XVI ст. сягало 400 тис., а у другій половині зросло до 800 тис., близько 40 % якого складали немусульмани [Іналджик, 1998, с. 156].

Важливим джерелом вивчення причорноморської торгівлі на ранньому етапі опанування османами узбережжя є османські митні реєстри 1490–1512 рр. Вони стосуються економічного життя Кафи, Аккермана та Кілії, які “обслуговували торгівлю північних країн із Середземномор’ям” [Іналджик, 1998, с. 141]. Через Кілію і Аккерман проходив торговельний шлях, перебував тепер під контролем османів, відбувалося постачання балканських товарів, а також товарів чорноморської транзитної торгівлі. Створювалися митні зони, одна з яких була і в порту Кілії (Іналджик, 1998, с. 144–145).

За свідченнями реєстрів, Аккерман пропускав значну кількість товарів, а також посідав важливе місце у транзитній торгівлі, зокрема з Московією. Московські товари надходили до Аккермана „через Чернігів і Київ, або прибували з Азова та Криму через Курськ, Білгород і Черкаси” [Іналджик, 1998, с. 143–144]. Основу експорту з Московії склали хутро та металеві вироби, але відомо і про постачання льону, моржевих ікл, галуноу. Аккерман також приймав товари у південно—північному напрямку, ті самі, що й Кафа. За даними митних реєстрів, „з Туреччини ввозилося понад 120 окремих товарів, від склянок та бавовняних ниток до жіночого вбрання і капців”. Лише „за чотири місяці 1490 р. в Аккерман прибуло 25 кораблів, з них 15 належало грекам, шість — мусульманам, три — італійцям і один вірменинові” [Іналджик, 1998, с. 144]. Купці з українських земель торгували в Аккермані ножами, хутром і кінською упряжжю. Купці зі Стамбулу та інших міст Анатолії привозили в Аккерман бавовну та шовк. Чимало купців-мусульман з інших провінцій імперії, зокрема балканських міст – Софії, Пловдиву, Едірне, Нікополя та Силістрії брали активну участь у транзитній торгівлі прянощами, шовком з Бурси та анатолійськими бавовняними та вовняними тканинами. Як вказує Г. Іналджик, “у 1590 р. митні прибутки та інші збори для всіх портів, що залежали від Кілії, включно з Аккерманом, піднялися до тридцяти тисяч золотих дукатів” [Іналджик, 1998, с. 145].

За даними митного реєстру 1505 р., в Аккермані були купці різних національностей, які прибували на кораблях і з території Туреччини, і з місцевих портів Причорномор’я, зокрема з Озі (Очакова). Документи фіксують широкий асортимент товарів від різноманітних харчових продуктів до керамічного посуду, виробів з металу та деревини [Vulunur, 2007, р. 525–580]. Як відомо, археологічні розкопки засвідчили наявність подібних привізних товарів з Туреччини. Відповідно до хронології розвитку турецького посуду це міг бути посуд з поливою та без поливи, посуд Мілетської групи, що вже виходив з виробництва та ізніцький столовий посуд найранішої групи з біло-блакитного напівфаянсу, що вироблявся ізніцькими гончарними майстернями

того часу в 1475 – 1510 рр. [Акар, 1988, р. VIII]. Саме такий посуд було знайдено в Аккермані. До того ж, у реєстрі 1505 р. згадуються тарілки або блюда, що входили до форм посуду раннього Ізніка. Загалом у переліку товарів у митних реєстрах переважають продукти харчування та сировина для виробництва товарів елітного та масового вжитку.

Активна торгова діяльність Аккермана в середині XVII ст., як транзитними так і місцевими товарами, засвідчена спогадами Е. Челебі. За його повідомленням, у пристані Аккермана влітку та взимку було чимало кораблів з різних країн [Челеби, 1961, с. 113]. Він також надає перелік місцевих товарів, за якими приїжджали до Аккерману. Він був уславлений своїм білим хлібом, олією для годинників, чудовою пшеницею і піском для годинників” [Челеби, 1961, с. 113]. Ще одним суттєвим джерелом прибутків була работоргівля, до якої у XVII ст. „прилучилися прикордонні гарнізони турецьких причорноморських фортець, зокрема Аккерману” [Орешкова, 2005, с. 28]. Практично відбувалося постачання на заказ работорговців, які прибували у фортецю за живим товаром заради прибутку, для чого османські військові робили набіги, переважно на українські території [Хензель, 1979, с. 155–156]. Район Північного Причорномор’я, зокрема й Аккерман, був також частиною транзитної османської торгівлі з Польщею, настільки прибутковою, що вона не припинялася навіть у періоди воєнних дій. У польські землі надходили прянощі та інші товари. Схема постачання: від Туреччини до Аккермана і Кілії, потім через Молдову на Львів. Після закриття Чорного моря для торговельних операцій кораблів інших країн, постачання товарів у чорноморські порти здійснювалося турецькими кораблями [Барановський. 1979, с. 172], а самі торговельні операції провадили вірменські купці. Саме вірменська колонія, що оселилася у Львові вже в 1270-х рр., відігравала найбільшу роль у торгівлі міста, а вірменські купці були найвпливовішими членами цієї спільноти. Ще в XIV ст. Львів поряд з Венецією та Амстердамом став одним з трьох основних вірменських поселень у Європі і найбільшим у Східній Європі [Котляр, 1968, с. 28; Ісаєвич, 1998, с. 297].

Очаків, який пізніше увійшов до складу Османської імперії, був також включений у режим портових міст-фортець. У 1569 р. було розроблено цілу систему оподаткування торговельних операцій Джанкерманського порту під час правління османського султана Селіма II. Незважаючи на те, що Очаків був розташований обабіч від головного суходільного торговельного шляху, що йшов з Центральної Азії до Аккермана—Кілії і далі до європейських територій Османської імперії аж до Стамбула й інших центрів Анатолії, його стратегічне положення на виході з Дніпра в Чорне море також привертало увагу. Тому Джанкерману (Очакову) відводилася суттєва роль в економіці та торгівлі Нижнього Подніпров'я та Нижнього Побужжя. Османська влада, що проводила значну роботу з розробки кодексів османських законів для регламентації податкової системи, вже в 1569 р. за часів султана Селіма II (1566–1574 рр.) видає кодекс законів Джанкерманського порту, маючи на увазі саме оподаткування товарів до ввезення та вивезення, провезення та перевантажу товарів, тобто транзитну торгівлю [Тимченко, 2003, с. 69–73]. Так чи інакше, кодекс законів Джанкерманського порту, проливає світло на багато питань: організацією торговельних операцій, оподаткування, склад товарів, участь у торговельних операціях українських купців, місця торгівлі. Він надає можливість порівняння комплексу торгово-економічного характеру Очакова з іншими центрами Північного Причорномор'я. Як відзначає В.М. Тимченко, „товари в „Законах” розподіляються не тільки за асортиментом, а й за видами торговельних операцій, за місцем реалізації, за вартістю, видами транспортних засобів, напрямком руху” [Тимченко, 2003, с. 71]. Значну частину асортименту товарів складали продукти: зерно, риба, мед; алкогольні напої: буза, раке (анісова горілка), вино. Сюди ж можна додати і м'ясо, так як частина худоби (барани, кози, велика рогата худоба), що привозилася від степового населення Нижнього Подніпров'я або Нижнього Побужжя, різалась на бойні Джанкермана або навіть у степу. Операції купівлі-продажу худоби у степу також обкладалися податком. Таким чином, виконання кодексу

Джанкерманського порту було під контролем відповідних посадовців. Іншою важливою складовою товарів був продаж худоби [Тимченко, 2003, с. 71–72].

По-перше, це домашні тварини для забезпечення харчового раціону, насамперед, такі як барани, кози, бики, коні, кобили, а також тяглові тварини, що були потрібні як у господарстві – тяглові коні, бики, так і для здійснення перевезень товарів, були необхідними для поповнення караванів (тяглові коні і верблюди). Окремою статтею продажу були коні для верхової їзди. Крім того, здійснювався продаж тканин, які ввозилися або морем або суходолом. Швидше за все, йдеться про ввезення тканин (шовк, бавовна, вовняні тканини) зі сходу, зокрема з різних міст Анатолії, та вивіз на схід лляних тканин, які могли бути привезені з Московії, що спостерігалось в торговельних операціях в Аккермані й інших містах. Через Джанкерманський порт відбувалася також работоргівля [Тимченко, 2003, с. 71–72].

У торговельних операціях брали участь і українські купці або посередники, оскільки рибу на продаж привозили на чайках. Риболовля у басейні Дніпра і в Південному Бузі також обкладалася податком. У двох підрозділах зводу законів Селіма II (1566–1574 рр.) є повідомлення про наявність у місті мечеті, лазні, ринків, громадських служб [Тимченко, 2004, с. 152].

У XVIII ст. Очаків продовжує бути одним з головних центрів торгівлі, хоча й обмеженої природними умовами взимку. Французький консул Ш. Пейсонель наводить перелік товарів, що входили до обміну між Україною та козацтвом і Очаковом в середині XVIII ст. [Сапожніков, 2006]. Очаків відігравав важливу роль як у внутрішньоосманській так і в транзитній торгівлі з країнами Середземномор'я. Товарні потоки йшли далі в Україну, і зокрема на Запорізьку Січ, на що вказує перелік товарів. Наприклад, в одному з документів згадуються такі продукти як ізюм, халва, фініки, винні ягоди, грецькі та волоські горіхи, що потрапляли з країн–виробників. Крім того, до Запоріжжя постачався турецький тютюн. Серед очаківських лихварів були вірмени, греки, євреї, що додатково свідчить про різноетнічний склад мешканців міста. Також

відомо, що торговельні операції здійснювалися із залученням різних валют (левки, талери та карбованці). З іншого боку, в очаківській торгівлі брали участь ногайці, які перебували на службі у султана, а також ногайці, що мешкали навколо Очакова. Вони продавали шкури, диких коней і коров'яче масло вірменським і турецьким купцям зі Стамбула в обмін на тканини [Якубова, 1995, с. 89–91]. Що стосується потенційних і реальних можливостей Очаківського порту, на заваді були суворі кліматичні умови взимку. Окрім того, в Очакові не було побудовано і добрих складських приміщень для зберігання товарів, тому судна змушені були складувати товар у порту Хаджибею [Історія, 2000, с. 135].

Важливими осередками економічного життя у середині та другій половині XVIII ст. були майдани та базари. Тут відкривали свої крамниці і козаки, що також перебували у фортеці. Запорізьке військо було представлене полковником Якимовим, який в 1752–1753 рр. мав у місті свій шинок [Якубова, 1995, с. 263–270]. З метою подальшого розвитку комерційних відносин „ у середині XVIII ст. було встановлено не брати мито з торгових людей через три роки” [Якубова, 1995, с. 66]. Таке рішення, на думку Т.А. Якубової, було викликано тим, що купці неохоче селилися біля Очакова внаслідок нестабільності прикордонного району та жорстоких відносин з місцевою турецькою адміністрацією з приводу митних податків [Якубова, 1995, с. 66]. Політика протекціонізму торговельним відносинам відповідно сприяла розквіту міста. Після укладання перемир'я між турецькою та російською сторонами наприкінці 1774 р. відновилося торгівля між фортецею Очаків і Січчю. У листування очаківського паші з П. Калнишевським, паша сповіщав його, що він вільно пропускає повз фортецю купецькі кораблі, які йшли з російської сторони в море [Якубова, 2004, с. 243–247]. На службі в очаківського паші були і запорізькі козаки, що виконували роль поліцейських. 30 серпня 1778 р. вони присягнули на вірність турецькому султанові, а Кошовому була піднесена булава і подарунки [Иванов, 1902, с. 20–40]. Але, як відомо, 6 грудня 1788 р. усього за годину з чвертю російська армія взяла штурмом Очаків.

Кінбурнську фортецю османи використовували для забезпечення безпеки караванам купців, що прямували до Криму [Челеби, 1961, с. 119].

У складі товарів Ізмаїльського ринку, описаного Е. Челебі, були різноманітні продовольчі товари: мед, м'ясо, білуга, копчена осетрина, чорний кав'яр. Згадуються пшениця та ячмінь на ланах. Також є згадка про значну кількість білого хлібу. Крім того, в Ізмаїлі діяв і ринок невільників, на якому було багато білих рабинь і невільників-хлопців [Челебі, 1961, с. 33]. У другій половині XVI–XVII ст. татарські та ногайські рейди, спрямовані на захоплення полонених та їх постачання на ринки невільників у Криму та Османській імперії, призвели на продаж 2 млн. осіб [Kravets, 2007, р. 11–12]. У XVII ст. переважаюча кількість східноєвропейських рабів серед інших європейців була особливо помітна на важкій праці в османських флотиліях, де було зайнята понад половина рабів [Kravets, 2007, с. 11–12].

Слід також зазначити, що торгово-економічні відносини східноєвропейського простору, в якому чорноморська торгівля посідала надзвичайно важливе місце, зумовили особливі стосунки для забезпечення її умов між запорізьким козацтвом і Портою. Козаки виконували важливі посередницькі функції – допомагали турецьким кораблям підніматися до дніпровських порогів, а звідти знов повертатися у володіння османів з товарами [Иванов, 2000, с. 103]. З розкопками пам'яток козацтва та українського середньовіччя загалом значно розширилась географія монетних знахідок, що карбувалися на території османської імперії. На теренах України вони, головним чином, представлені грошовими знаками Стамбульського імператорського двору, Кримського ханства (монети Гіреїв), Єгипту тощо. Завдяки активній транзитній торгівлі, що здійснювалася через запорізькі землі, і всупереч прагненням російського уряду концентрувати лише російські гроші, “Кіш продовжував використовувати в обігу грошові одиниці інших країн” (Мірущенко, 2004, с. 135). Відповідно, купці, які привозили товари з Османської імперії, могли сплачувати мито турецькими монетами і, таким чином здійснювати накопичення срібла [Мірущенко, 2004, с. 134–144].

5. 6. Основні етапи українсько-османських відносин.

Зі включенням Османської імперії в систему Великого кордону та становленням Запорізької Січі відбуваються суттєві зміни, що стосуються всього комплексу військово-політичних і економічних відносин, колонізаційних і інтегративних процесів.

Перший етап охоплює час від початку експансії з останньої чверті XV ст. до середини XVII ст. Це час прилаштування османської військової машини до умов нових колоніальних земель, використання фортифікації, побудованої Молдавським князівством, з переважанням ремонтних робіт, розбудови споруд притаманних ісламському місту. Пріоритет надавався розвитку торгово-економічної діяльності, що була необхідною для бурхливого зростання Стамбула та міст Анатолії, забезпечення метрополії продуктами харчування та іншими товарами, отримання прибутків з торговельних операцій, зокрема митниць. Уже на першому етапі відносин відбувається становлення та розвиток торгово-економічних стосунків через найбільші порти Чорноморського узбережжя. Єдину небезпеку цього часу складає українське козацтво, що, як зазначалося вище, постало реальною загрозою для османів Північнопричорноморського регіону, мало перевагу на Чорному морі. Після серії великих козацьких походів на узбережжя Туреччини в середині 20-х рр. XVII ст., зокрема розорення Едікея, двічі захопленого козаками в 1624, та Трабзона в 1625 р, османи змушені були звернути більш серйозну увагу на обороноздатність фортець з українського боку. Про це свідчать заходи з укріплення фортець Акерман, Кілії, Очакова. Логічним завершенням першого етапу було заснування Запорізької Січі, переходу до організованої оборони, перешкоджання подальшій османській експансії та діям Кримського ханства. У цей самий час, вже в 50-х рр. XVI ст. зароджуються “початки протурецької орієнтації” української еліти.

Другий етап належить до другої половини XVII початку XVIII ст. Протурецькі настрої набувають все більшого зростання, поширюються у козацькому середовищі, серед української шляхти одночасно з наближенням до

апогею українсько-польського національно-релігійного антагонізму [Дашкевич, 2004, с. 62]. Уже в 1648 р. спостерігаються прагнення Богдана Хмельницького до союзу з Туреччиною. “Між Чигирином та Стамбулом існували постійні дипломатичні контакти-виміна послами та гінцями”, які намагалися зупинити Московія після підписання договору 1654 р. [Дашкевич, 2004, с. 63]. Щодо Османської імперії, то друга половина XVII ст. в її історії заповнена внутрішніми конфліктами та неспроможністю наздогнати рівень розвитку європейських країн і перемогти їх.

Третій етап починається наприкінці першого десятиліття XVIII ст. і триває до кінця XVIII – початку XIX ст. Це час поразки українського державотворення, знищення автономії Гетьманщини, коли Україна вже не могла підписувати державні угоди з Портою. Крім того, водночас з поступовою руйнацією воєнно-політичної організації Гетьманщини, Росія розбудовує на теренах України свою систему оборони. XVIII ст. – це час протистоянь між Росією і Османською імперією та поступового розуміння останньою загрози з боку нового суперника. Він завершується перемогою Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст. втратою османами всіх східноєвропейських володінь.

РОЗДІЛ 6

РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ТА ІНТЕГРАЦІЯ ЕЛЕМЕНТІВ ТУРЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Тривале існування османських осередків на території України, багатоманітність зв'язків з кінця XV ст. до кінця XVIII ст. залишили різні прояви турецької культурної спадщини. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть було простежено такі прояви взаємодії культур: наявність артефактів турецького походження в різних частинах українських земель; запозичення в деяких галузях матеріальної культури, інтеграція декоративних мотивів у прикладне мистецтво; формування та розвиток окремих напрямів господарства.

Османська матеріальна культура різними шляхами входила у побут українського суспільства і її сприйняття було підготовлено попередніми синкретичними культурами, носії яких були частиною етнічного масиву тюрків. Завдяки цьому, вона не була чужорідним елементом у Північному Причорномор'ї, мала чимало рис, спільних для обширного Чорноморсько-Малоазійсько-Балканського та Кавказького ареалу, за участі компонентів української, молдавської і інших культур цього поліетнічного середовища.

З експансією османів цей регіон стає важливим джерелом культурних впливів з Анатолії та їх проникнення у внутрішній простір України. Динаміка контактів і взаємодії української та османської спільнот простежується на значному археологічному матеріалі, що дає ключ до розуміння особливостей трьохсотрічних зв'язків і відбиває декілька фаз їхнього розвитку.

6.1. Шляхи розповсюдження елементів турецької культури в українському етнокультурному просторі.

Аналіз місцезнаходжень турецьких артефактів і їхнього складу дозволяє зробити висновки про декілька шляхів розповсюдження османської культури на території України. На думку Л.І. Виногородської, це могло бути завдяки торгівлі

предметами мистецтва, тканинами, килимами та як наслідок козацьких походів проти татар та турків і набігів на торгові каравани, коли турецькі речі потрапляли на козацькі січі та паланки як трофеї. Турецькі речі розходилися по українських поселеннях і хуторах, а східні елементи перероблялися місцевими майстрами, спрощувалися, часто отримуючи синтез елементів східних і західних мотивів [Виногородская, 2007, с. 439–440].

Турецькі речі престижного значення могли спеціально постачатися для української еліти, монастирів, бути презентованими як подарунки, що було у звичаях того часу. Крім того, це могли бути предмети колекціонування. Слід відзначити й тенденції щодо розповсюдження моди на „орієнтальний стиль” у елітарному європейському світі і вищому колі українського суспільства. Як слушно зауважила Л.І. Виногородська, „Захоплення Європи в XVI–XVII ст. турецькою культурою призвело до розповсюдження у побуті широкого асортименту речей (одяг, посуд, тканини, ювелірні вироби) східного походження, зокрема кераміки” [Виногородская, 2007, с. 439].

Суттєвим чинником запровадження орієнтального стилю були об’єктивні тенденції соціально-економічного розвитку світу, що не обходили осторонь Україну. Це пов’язано і з тим, що друга половина існування османських володінь в Україні – XVII–XVIII ст. збігається з періодом поступової експансії світової капіталістичної економіки, що привносить значні зміни в менталітет усіх верств суспільства [Carroll, 2000, р. 174]. Яскравим показником цього процесу є формування та швидке розповсюдження потреби у стимуляторах, якими стали кава та тютюн, що потребувало введення до складу товарів внутрішньої і міжнародної торгівлі тютюну, кави та чаю; запровадження та розвитку нової галузі сільського господарства – тютюнництва; виробництва посуду для чаю та кави та його постачання у різні країни; формування традицій паління та забезпечення відповідним приладдям. Як відомо, початок запровадження глиняних люльок та традиції паління тютюну припадає на XVII ст. і широко розповсюджується у XVIII ст. Це стосується і розповсюдження кави, а з XVIII ст. і чаю. Кавові та чайні сервізи, насамперед

чашки, блюдця та їхні уламки, турецького, китайського та західноєвропейського виробництва водночас відомі і на пам'ятках османського прикордоння, і у внутрішній Україні. Цікавими є свідчення і писемних джерел, які допомагають конкретизувати певні аспекти змін.

Проникнення та розповсюдження люльок для паління на українських землях вказують на належність традиції паління тютюну (східна чи західна), місце виробництва приладдя (привізне чи місцеве). Певною мірою знахідки посуду для кави та чаю є свідченням розповсюдження традицій вживання напоїв, але трофейні речі, зокрема на козацьких січах і зимівниках, могли використовуватись і не за конкретним призначенням, а як звичайний посуд для рідини та інших речовин. У цьому випадку, важлива географія знахідок, тип поселення, соціальна належність споживачів.

Активну посередницьку діяльність на шляху Схід–Захід виконували міста-фортеці османів Чорноморського прикордоння, про що свідчать знахідки монет європейських країн, імпорт європейського та китайського фарфору, іранського фаянсу та інших товарів у османських та козацьких фортецях, містах та поселеннях України.

6.2. Роль козацтва як посередника в розповсюдженні атрибутів османської культури в Україні.

Проблему динаміки та взаємовпливу культур не можна розглядати у відриві від соціально-політичного аспекту та, в першу чергу, розвитку козацтва та козацької державності. Роль козацтва у процесі інтерактивних контактів української та турецької культури, особливо із залученням археологічних джерел, ще залишається недостатньо вивченою в історіографії, але численні дослідження пам'яток козацького часу останніх десятиліть дозволяють зазирнути в цю малодосліджену частину козацької історії. В енциклопедичній праці Д.І. Яворницького, який наводить свідчення багатьох писемних джерел, згадуються такі козацькі трофеї, здобуті від турок і татар, як різноманітний одяг, зброя, предмети побуту [Яворницький, 1990, с. 200–222]. Звичайно, найбільшу частину трофеїв складала зброя, захоплена під час частих воєнних

конфліктів, предмети військового обладунку та одягу. Найпрестижніші речі, зокрема холодна зброя та одяг, інколи були отримані як подарунки. Так як склад турецьких артефактів добре відомий за матеріалами пам'яток османського прикордоння, аналогіями з теренів Османської імперії, можна окреслити склад трофеїв за матеріалами козацьких січей і паланок, з яких походять певні види турецьких артефактів. Проте козацтво не лише відіграло роль здобувача трофеїв, але й опосередковано сприяло розповсюдженню турецьких традицій і культури, їхньому привнесенню у різні сфери життєдіяльності, починаючи від одягу та озброєння до орнаментальних мотивів прикладного мистецтва.

6.3. Сфери та розповсюдження елементів турецького впливу в матеріальній культурі України

Розповсюдження турецької культури в Україні репрезентує такі напрями: паралельне існування комплексу української матеріальної культури та зразків османської матеріальної культури, що надходили різними шляхами, про що йшлося вище; запровадження окремих конструктивних елементів і створення змішаних українсько-турецьких форм артефактів, зокрема зброї, клейнодів, деяких видів одягу; запозичення східного зразка приладів для паління, імітація формальних ознак і декору в місцевому виробництві та розробка власних типів люльок; використання декоративних елементів османської культури в різних сферах прикладного мистецтва та побуту.

6.3.1. Зброя та обладунок війська, військова атрибутика, одяг

Зброя. Формування козацького комплексу озброєння пов'язане зі становленням козацтва як соціального стану та бойових структур козацького війська [Бадаєв, 1996, с. 24]. До основних предметів особистого озброєння, що належить до наступальних видів зброї, входила шабля, чекан, келеп, спис, лук і стріли [Зажигалов, 2000, с. 59–64]. На озброєнні козака, особливо Запоріжжя та Східної України, були різні типи шабель із переважанням східних типів. Найбільш універсальними були турецькі шаблі, придатні і для кінноти, і для піхоти (рис. 199) [Бадаєв, 2004, с. 129]. За типологічною класифікацією вони

представлені наступними типами XVII–XVIII ст., які набули поширення на теренах Європи, зокрема і в Україні. Шамшир-сабля перського типу, що в XVI–XVIII ст. виготовлялась і в Туреччині. Кілідж-сабля з коротким кривим клинком і широкою елманню (рис. 203). На теренах Османської імперії виготовляли також шаблі, в яких поєднувалися риси шамшира і кіліджа (сабля турецького типу) [Тоїчкін, 2007, с. 47–49]. У XVII ст. трапляється і сабля під назвою “ординка”, назва якої є запозиченням від золотоординців, але її виготовленням, можливо, займалися вірменські ремісники у Львові [Тоїчкін, 2007, с. 52]. Карабеля – сабля з “...ефесом відкритого типу з верхів’ям у вигляді стилізованої головки орла”. Вони з’явилися в Туреччині ще в першій половині XVI ст. [Тоїчкін, 2007, с. 52], (рис. 200–202). За даними різних джерел, в Україну постачалися шаблі турецького та перського виробництва, а також клинки шабель, які використовувалися для монтажу місцевих шабель [Тоїчкін, 2007, с. 150]. За підрахунками Д.В. Тоїчкіна, зробленими на підставі аналізу іконографічних джерел і численними матеріалами багатьох музейних колекцій, відзначається значне переважання екземплярів, які походять з Туреччини. Розкішно оздоблені шаблі турецького виробництва належали козацькій старшині, що добре простежується за зображеннями відповідних шабель на портретах гетьманів, полковників і шляхтичів [Тоїчкін, 2007, с. 173]. Загалом сабля монтувалася з різних компонентів (клинок, верхів’я, гарди та руків’я). Майстри різних країн монтували деталі й отримували гібридні форми шаблі. Українські ремісники не лише монтували, але й оснащували їх гаком, що було характерним для козацької шаблі [Бадаєв, 2010, с. 161–164; Зажигалов, 2000, с. 60]. Клинки постачалися переважно з Персії, а місце монтажу, практично, визначало країну походження. Тому козацькими шаблями вважаються змонтовані на теренах України шаблі або змішаного походження, наприклад Україна—Туреччина. Козацькі ремісники, що виготовляли шаблі, працювали в Києві, Каневі, Корсуні, Миргороді, Полтаві, Прилуках, Черкасах, Чигирині та Умані [Тоїчкін, 2007, с. 235]. Слід звернути увагу, що такі змонтовані в Україні шаблі, інколи відрізнялися від класичних турецьких за

елементами оздоблення (рис. 200–203). Для шабел XVIII ст. характерною є поява елементів стилю бароко, що було загальноєвропейським явищем у мистецтві, зокрема і на теренах Османської імперії (рис. 203). З правого боку клинка, біля ефесу карабелі змішаного походження Туреччина–Україна, що має клинок XVII ст., а ефес XVIII ст. є “...зображення двох свічок, що горять, Богородиці з Дитям, двох анголів, які підтримують корону...”. Уздовж обуха — напис грецькою. Шабля, за каталогом В.В. Тарновського, дарунок гетьмана Мазепи осавулу Савичу (рис. 202) [Тоїчкін, 2007, с. 183]. Зображення ангелів з різною іконографією є характерною рисою, відомою на керамічному посуді і України, і Кютах’ї в Османській імперії.

У XVII ст. до козацького озброєння входить кинджал як частина костюмної зброї [Зажигалов, 2000, с. 60]. Завдяки зіткненням з Туреччиною та кримським походам у запорізькому війську розповсюджується ятаган (рис. 199, б–10). Один з них знайдено поблизу місця битви під Пилявцями [Виногородська, 1997, с. 93]. У турецькому війську ятаган та шабля входили до спорядження яничарського війська, в козаків – у рукопашному бою [Бадаєв, 2004, с. 129]. Ще одним видом холодної зброї, що приходить у XVI–XVII ст. на зміну сокирі, був бойовий молот-келеп, який належав важко озброєному вершнику і поширився в Європі через Туреччину й Угорщину. Чотири келепи було знайдено на полі битви під Берестечком [Зажигалов, 2000, с. 61]. Слід зазначити, що наступний вид холодної зброї — списи, завдяки широким наконечникам, зі сплющеними перами та ріжучим краєм, також були характерними для озброєння легкої кінноти Сходу [Зажигалов, 2000, с. 62]. Саме таке вістря було знайдено С.Ж. Пустоваловим під час розкопок башти на о. Мала Хортиця [Пустовалов, 1999, с. 39]. Таким чином, комплекс холодної зброї козацтва відбиває турецькі впливи. Втім він має самобутні риси, внесені українськими майстрами, а також впливи західної гілки розвитку озброєння.

Що стосується козацької артилерії, то на озброєнні в запорожців були найрізноманітніші типи гармат, як правило, польського, російського чи місцевого походження”, переважно легкого та рухливого типу. Крім того, були

і турецькі гармати, що здобувалися козаками під час воєнних дій, зокрема "...у турецьких фортецях і на захоплених галерах" [Зажигалов, 2001, с. 99–103]. Численні екземпляри різних типів гармат зберігаються в багатьох музеях України.

Дуже цікавими зразками впливу орієнтального мистецтва та його синтезу з українським „малим мистецтвом” є натруски — порохівниці, зроблені з кістки.

Одна з таких натрусок походить з с. Тишки Лубенського р-ну на Полтавщині й експонується у Полтавському музеї. Вона є рідкісним екземпляром натруски (рис. 204), оскільки має точну дату в написі. Обидва боки виробу орнаментовані смужками візерунку з виноградною лозою та гронами. Центральна поверхня натруски має зображення пагонів з трилисниками, „дерево життя”, зображення козака, що веде коня і напис: „Сия тавличка раба божого Ничипора Кузومی сделалася в Судаце 1727 году июля 27” [Супруненко, 1997, с. 117–118]. Як вважає О.Б. Супруненко, „Характер орнаментациі натруски, в якому поєдналися типово східні (турецькі) елементи, слов’янський напис і фігурка людини, видовжена форма виробу, більш характерна для Запоріжжя та Криму, дає підстави віднести цей зразок військового спорядження до синкретичних типів, що побутували в Лівобережній Гетьманщині на початку XVIII ст.” [Супруненко, 1997, с. 118].

Ще один екземпляр натруски зі східними декоративними елементами також був знайдений на Полтавщині. Серед орнаментальних мотивів є „дерево життя”, гілки та квіти (рис. 182). Як підкреслює Ю.О. Пуголовок, „Композиція поєднує типово східні елементи в зображенні рослин, що побутували в козацькому середовищі на межі синтезу мусульманської та народно-християнської традиції” [Пуголовок, 2004, с. 125]. Схожі зображення „дерева життя” є і на інших натрусках, що зберігаються у Полтавському музеї [Пуголовок, 2004, с. 125].

Натруська, прикрашена рослинним орнаментом, у складі якого є східні елементи — пагони та тюльпани, наведена Д.І. Яворницьким [Яворницький, 1990, с. 490].

Клейноди та одяг козаків. Приклади контактів і східного впливу фіксуються в деяких військових реліквіях і козацькому одязі. З клейнодів східне походження мають бунчук і пернач. Як відомо, бунчук як військовий символ був запозичений у османів, але з іншою кількістю кіс. В Україні він мав чотири або шість кіс [Яворницький, 1991, с. 229; Довженко, 1994, с. 7—14]. Колір гетьманських бунчуків був переважно білим, інколи червоним або чорним. Один з козацьких парадних бунчуків XVIII ст., прикрашений коштовним камінням, належав Переяславському полковнику Семену Сулімі, учаснику російсько-турецької війни 1735–1739 рр. Нині він зберігається у Херсонському музеї [Чорна, 2000, с. 70].

Пернач, як ознака високої влади, був також розповсюджений у татар і турків і відомий під назвою “буздихан”, але його походження сягає раніших часів [Яворницький, 1990, с. 229–230]. Один з перначів, датований XVII ст. також зберігається у зібраннях Херсонського музею [Чорна, 2000, с. 70]. Треба відзначити, що і у козацького, і у турецького війська був дуже схожий набір військових клейнодів загалом. Крім бунчука та пернача, це булава, литаври, бубен, але ці клейноди мали різне генетичне походження і можуть розглядатися як спільні військові символи багатьох народів Євразії.

Одяг запорізьких козаків склався під впливом татар і турків, що стосується таких частин костюма як висока шапка, широкі шаровари, довгі кафтани, пояси [Яворницький, 1990, с. 208]. Загалом козацькі клейноди та деталі костюмів є у зібраннях багатьох українських музеїв, зокрема Національного музею історії України, Дніпропетровського історичного музею, Полтавського та Херсонського краєзнавчих музеїв.

Таким чином, для зв'язків турецької та української матеріальної культури у військовій сфері характерними є безпосереднє використання турецьких типів зброї або гібридних форм холодної зброї, до яких входили деталі, виготовлені в

Туреччині та Україні, з внесенням нових елементів у конструкцію та декор виробів; застосування клейнодів османського війська з певними змінами типологічних особливостей і призначення, пристосування основних типів одягу османів до потреб і звичок козацтва; використання декоративних елементів османської культури в дизайні предметів зброї, натрусків та інших речей.

6.3.2. Продукція гончарства: посуд, кахлі, люльки.

Турецьке та українське гончарство XV–XVIII ст. сформувалися та пройшли шлях еволюції формально-типологічних і декоративних ознак як окремі частини побутової сфери. Кожне з них мало свою генетичну етнокультурну основу, але з деякими спільними впливами попереднього часу. Османське гончарство, що постало на потужному підґрунті візантійсько-сельджуцьких впливів і культурних надбань інших цивілізацій Малої Азії, збагачене елементами культури Середньої Азії, Закавказзя і навіть Китаю, досягло найвищого рівня розвитку в художній кераміці Ізніка XVI ст., що було періодом піднесення Османської цивілізації в цілому.

Українське гончарство, що постало на традиціях давньоруської спадщини, почало набирати обертів на зламі XVI–XVII ст., коли з'являються нові форми та засоби оздоблення посуду, надзвичайно зростає роль полив'яної кераміки [Чміль, 2010, с. 13]. Справжнього розквіту українська кераміка набуває в XVII–XVIII ст. Час її піднесення збігається з визначним періодом в історії українства – становленням і розвитком козацької цивілізації.

Спільними рисами обох систем гончарного виробництва були: застосування швидкообертового ножного кола; приділення уваги якості сировини, значна кількість столового посуду тотожних форм (тарілки, миски, кухлі, глеки, склянкоподібні посудини, чарки, баклаги тощо, з широким розповсюдженням тарілок); значна частка посуду з поливою; наявність багатьох близьких елементів декорування, розвиток виробництва люльок за східним зразком. У той самий час вони розходились у галузі виробництва високохудожнього посуду та кахлів з напівфаянсу (або можна вживати термін “турецькі фаянси”), якого не було у власному гончарстві України, а також у

виробництві чайного та кавового посуду, досягненнях у техніці дизайну люльок.

В історичній ретроспективі протягом трьохсотрічного періоду на теренах України були представлені обидві системи гончарства. Перша, турецька, — привізними виробами з Османської імперії у її фортеці та міста Східної Європи. Друга — власним українським гончарством. За розкопками пам'яток останніх десятиліть визначені форми й особливості контактів у галузі керамічного виробництва: розповсюдження престижного турецького посуду в Україні, привнесення та інтеграцію деяких елементів османської культурної традиції в продукцію українських гончарних майстерень.

Посуд. Одразу ж після османської інвазії в Північне Причорномор'я починається постачання посуду для забезпечення побуту військової адміністрації фортець, про що свідчать згадані митні реєстри Аккерманського та Кілійського портів. За типологічною класифікацією турецького керамічного комплексу кінця XV — початку XVI ст. одним із прикладів вузько датованого престижного посуду цього часу був напівфаянс біло-блакитної групи Ізніка, зразки якого було знайдено під час розкопок в османському прикордонні, зокрема в Аккермані та Очакові. Поступово ізніцька кераміка з'являється і за межами османських володінь. Під час досліджень в околиці Меджибожа в районі переправи на торговельному шляху, що проходив через “замок Ракочі”, знайдено комплекс матеріалів, серед яких привертають увагу артефакти, що засвідчують товарообіг, зокрема монети та німецькі товарні пломби [Погорілець, 2007, с. 88–89]. Серед знахідок є і уламки біло-блакитного посуду (вінця, ручки та фрагменти стінок), що за визначенням авторів розкопок належить до стилю “Hali i i” (на жаль, самі знахідки ще не опубліковані). За хронологічною класифікацією ізніцької кераміки, такі вироби датуються першою половиною XVI ст. [Altun, 1991, с. 11, 26, I. 20; Пнеу, 1993, р. 294, res. 24]. Посуд з Ізніка виявлено й у Києві на території Михайлівського Золотоверхого монастиря та ділянці „Старого Арсеналу”. На території Михайлівського Золотоверхого монастиря знайдено уламок тонкостінної

посудини з біло-блакитним розписом першої половини XVI ст., а також фрагмент товстостінного блюда другої половини XVI ст., прикрашеного рослинним орнаментом у вигляді зелених листків і великих крапок червоною фарбою – мотив шипшини (?) у „...верхньому прошарку засипки ями разом з трьома литовськими динаріями Сигізмунда II Августа (1548–1572 pp.) – 1556, 1557 pp. [Чміль, 2005, с. 60, рис. 2].

Під час розкопок ділянки “Старого Арсеналу” в об’єктах, що належать до монастирських споруд, знайдено уламки тарілок, покришки та піали другої половини XVI ст. [Чміль, 2009, с. 69]. Це засвідчує дизайн і кольорова гама тарілок, що включає і червоний колір, характерний Родоському періоду. Повні аналогії таким тарілкам відомі серед виробів на території Туреччини, музейних колекціях ізніцької кераміки в багатьох музейних зібраннях світу [Akar, 1988; Altun, 1991, p. 19–31]. Знахідки ізніцького посуду в Києві та місця знаходження свідчать про його використання у побуті еліти українського суспільства, але яким чином сюди потрапив цей дорогий посуд невідомо. Кераміка Ізніка входить і до описів майна та інвентарю початку XVII ст. західних регіонів України. Так, колекція майолікового турецького посуду згадується в описі майна Януша Острозького [Грушевський, 1995, с. 395], у інвентарях львівських міщан, зокрема, в описі майна Миколи Борща 1627 р. [Mankowski, 1959, p. 222]. У цих документах посуд має назву „глини турецької” або „глини фарбистої” чи „злотистої”, під якими, на думку О.В. Чміль, маються на увазі фаянси Ізніка та Кютах’ї [Чміль, 2005, с. 63]. Зазначимо, що якщо мова йде про XVII ст., то на цей час ізніцька кераміка вже пройшла основні фази розвитку, XVII ст. – останній і не найкращий її період. Тому експорт ізніцької кераміки міг представляти її останню фазу або вивіз деяких екземплярів, що були виготовлені раніше. Кютахійська кераміка починає свій розвиток наприкінці XVII ст. і тому, швидше за все, не могла бути у згаданих вище колекціях.

У XVIII ст. продукція Кютах’ї стає надзвичайно популярною, але вона вже не має того елітного символізму, що мала ізніцька продукція у XVI ст. Кераміка розрахована на масовий вжиток, але вона також була дуже

популярною у Європі як зразок східного мистецтва [Aslanapa, Serare, and Altun, 1989, p. 21; Atasoy, Raby, 1994; Carswell, 1985; Carroll, 2000, p. 174]. Напередодні XVIII ст. суттєва трансформація вимог щодо кераміки відбувається серед еліти османського суспільства, розповсюджується на середній клас.

Кераміка Кютах'ї поширюється і у Північному Причорномор'ї, про що свідчать численні колекції з Аккермана та Очакова, знахідки на козацьких січах, Києві, багатьох містах і поселеннях Центральної України. Так само як і кераміка Ізніка, на першому етапі її існування, кераміка Кютах'ї виконана у біло-блакитній гамі, але має чорний кант або окреслення візерунка. У порівнянні з ізніцькою вона відрізняється нижчою якістю та ціною виробів [Carswell, 1991, p. 50–57].

Кераміку Кютах'ї знайдено в Києві під час археологічних досліджень на території Михайлівського Золотоверхого монастиря у закритому комплексі датованому „...шістьма монетами: трьома крейцерами Вільгельма 1658 р. та трьома російськими копійками Петра I, що карбувалися після 1699р., знайдена одна ціла та одна фрагментована кавові чашечки” [Чміль, 2005, с. 61]. Ціла чашечка розписана кобальтом, орнамент геометричний і рослинний, на денце є клеймо (рис. 207, 1) [Чміль, с. 61–62, рис. 4]. Фрагментована чашка прикрашена поліхромним розписом. На наш погляд, швидше за все, представлений мотив граната, тому що і решта орнаменту у вигляді зерен плоду яскравого червоного кольору (рис. 207, 2).

Фрагмент ще однієї чашки відрізняється характером розпису, контур нанесено чорною фарбою, площини дуже недбало заповнено сіро-бузковою та тьмяно-зеленою фарбами, поверх нанесено коричнево-червоні крапки (рис. 207, 3). Чашка датується за знахідками скла та кераміки II половини XVIII – початку XIX ст. [Чміль, 2005, с. 62–63, рис. 5]. За характером розпису і виконанням вона значно поступається попереднім зразкам кютахійської кераміки. Аналогії таким чашкам відомі в Аккермані, Азаку, музейних збірках Туреччини.

Під час розкопок на території корпусу Арсеналу, за межами монастиря, знайдено нижню частину кавової чашки виробництва Кютах'ї, прикрашеної рельєфним різьбленням і строкатим розписом жовтою фарбою (рис. 206, б). По рельєфному орнаменту вона має розпис чорною, синьою, зеленою та червоною фарбами [Чміль, 2009, с. 69]. Аналогії таким чашкам з різьбленням і колористичною гамою відомі серед численних кавових чашок з Кютах'ї, зокрема в колекції Садберк Ханім Музею у Стамбулі [Carswell, 1991, р. 70–71].

З розгортанням археологічних досліджень поселень Нижнього Подніпров'я та козацьких січей, знахідки кютахійського посуду, особливо чашок для кави та чаю, стають одним з атрибутів побутового комплексу козаків та інших верств українського населення Півдня [Козловський, 1991, с. 51–53; Козачок, 1993, с. 69–77; Титова, 1999, с. 12–14; Телегин, Титова, 2003, с. 67–68]. На Олешківській Січі виявлено уламки парадного посуду – порцеляни та, можливо, скляних посудинок з перламутровим оздобленням [Титова, Бойко, 1995, с. 7]. У цьому випадку це може бути порцеляна кютахійського виробництва, розповсюджена в XVIII ст., що збігається з часом існування Олешківської Січі.

Під час розкопок Богородицької фортеці у ямах-смітниках у значній кількості знайдено порцеляну та типові набори речей для вжитку заможної старшини, печатки з гербом та ініціалами Трусевичів, що підтверджує перебування їхніх представників у складі гарнізону. Крім уламків рейнських кухлів, знайдено типово кютахійський фаянсовий посуд, зокрема чашки [Ковальова, 2008, с. 33–34, рис. 1, 4].

У побуті міщан Західної України був представлений різноманітний набір престижного посуду: миски, дзбанки, чарки [Чміль, 2009, с. 69], а також кавові чашки в доволі значній кількості, не зважаючи на високу ціну продукції. Наявність у вжитку кавових чашок турецького виробництва засвідчує, що мова йде про кераміку Кютах'ї не раніше кінця XVII–XVIII ст., коли традиція пити каву перемагає заборони, поширюється у широких верствах суспільства. Відгуком на неї стало масове виробництво кавових чашок, які

розповсюджуються не лише в Османській імперії, а й у Східній і Західній Європі. По суті, знахідки посуду такого функціонального призначення свідчать про спільні процеси трансформації ментальності і запровадження нових традицій у побуті певних прошарків населення України.

Крім відзначення аналогічних форм кухонного та столового посуду України та Османської імперії, виникає необхідність встановити появу нових форм, оздоблення відповідних типів посуду, складу декоративних елементів і композицій на основі порівняльного аналізу української і турецької кераміки XVI–XVIII ст.

Що стосується типології форм української і турецької кераміки, то можна констатувати наявність певних паралелей у появі та розповсюдженні тих чи інших форм, а, можливо, і поширення близьких типів у європейському та малоазійському посуді. Так, деякі українські кухлі XVII ст. мають пласку ручку (рис. 209), прямокутну в поперечному перетині, аналогічну турецьким [Чміль, 2001, с. 6]. Схожі ручки мають кухлі з Ізніка, зокрема знайдені у Нижньому дворі Аккерманської фортеці (рис. 210, 1), але така форма ручки спостерігається в Ізніку ще в XVI ст. (рис. 210, 2) [Altun, 1991, р. 34]. Цілком можливо, що тут є певне запозичення форми ручки від османських, трохи раніших зразків. Але в той самий час аналогічні ручки трапляються у кухлів з Німеччини, що мабуть пов'язано із загальним розповсюдженням таких форм у Європі.

Форма кубка, відома на теренах Малої Азії ще в середньовізантійській період, у XVI–XVII ст. набуває деяких змін (рис. 211, 1) [Vroom, 2005, с. 176]. Під час розкопок у Переяславі знайдено значну кількість посуду XVII–XVIII ст. такої форми як чарки – 150 цілих форм і уламків [Тетеря, 2001, с. 62]. За формою вони аналогічні зразкам, розповсюдженим на обширному ареалі: на Балканах, Туреччині, Кіпрі, Близькому Сході. Кубки представлені зразками тьмяного кольору без поливи. Українські чарки-кубки з Переяслава також без поливи світлого кольору “прикрашені по верху ніжки рифленням, вінця вкриті зеленою та коричневою поливою” (рис. 211, 2) [Тетеря, 2001, с. 61]. У цьому

випадку можливий паралельний розвиток форм, спільний для Півдня Європи та Малої Азії. Серед українського посуду XVII–XVIII ст. трапляються і такі аналогічні турецьким форми як баклага або матара (турецькою), близькі за формою та поливою глеки, покритишки, але це лише паралельний розвиток тотожних за функціональним призначенням форм посуду (рис. 211, 3, 4).

Що стосується оздоблення керамічного посуду, то слід зазначити, що османська кераміка розвивалася на потужній художній основі. Вона сягала своїми витокami візантійського декору в поєднанні з творчим надбанням сельджуків, розвивалась під суттєвим впливом іранського, а згодом і китайського дизайну, вишуканого біло-блакитного розпису, імітації деяких мотивів якого увійшли в класику османського прикладного мистецтва, насамперед Ізніка. Численні орнаментальні композиції і окремі елементи синкретичного сприйняття османами попередніх досягнень, разом з характерними для турецького мистецтва мотивами, могли бути інтегровані в українське декоративно-ужиткове мистецтво. Сюди належать різноманітні елементи — геометричні фігури, гребінці, хрестоподібні, аркові та зубчасті мотиви; рослинні (розетки, тюльпаноподібні квіти, листя, трилисники, гірлянди-пагони, виноград), зооморфні (птахи, риби), а також антропоморфні — янголи-серафіми, що часто трапляються в орнаментальних композиціях османської кераміки. Перелічені елементи відомі і в українській кераміці XVI–XVIII ст. [Чміль, 2010, с. 12], але в різних регіонах України орнаментальний набір елементів має свої особливі риси. З іншого боку, деякі елементи орнаменту і турецької, і української кераміки могли мати і незалежне один від одного походження, пов'язані із загальними закономірностями розвитку орнаментального багатства світової культури.

Такі мотиви декору як виноград, пагони, розетки, листя, інколи зображення тварин, різні геометричні елементи, характерні ще для раннього періоду Ізніка — кінця XV — першої половини XVI ст., хоча трапляються і надалі. До них приєднується такий флористичний ряд як тюльпани, троянди, гіацинти та хризантеми. Родоський період (друга половина XVI ст.)

відзначається появою червоного кольору, в зображеннях трапляється мотив риб'ячої луски і самих риб. Кераміка Ізніка масово імпортувалася в Італію, звідки купці завозили її в Англію, Голландію, Німеччину та інші європейські країни, де вона високо цінувалася. Відомі випадки, коли ізніцькі глеки прикрашалися срібною та золотою оправою німецькими, англійськими та голландськими майстрами [Миллер, 1972, с. 151]

В українському гончарстві, зокрема Києва та Київщини, наприкінці XVI ст. з'являються тарілки та блюда з підполив'яним розписом. Така тенденція продовжує свій розвиток і в XVII–XVIII ст. Краї тарілок і дзеркал прикрашалися такими орнаментальними мотивами як квіти, листя, пагони [Чміль, 2001, рис. 3]. Рослинні мотиви характерні для столової кераміки і Туреччини, і України. Пагони на тарілках, знайдених під час розкопок Арсеналу в Києві, мають на краях тарілок або гірлянди – пагінець з акантового листа або листя з квітами та бутонами (рис. 211, 1) – характерними елементами орнаменту для доби європейського Відродження, турецької художньої кераміки [Чміль, 2008, с. 114–115]. У турецькій кераміці гірлянди з листя та квітів відомі ще на краях тарілок біло-блакитного періоду в першій половині XVI ст. та продовжують використовуватися з певними змінами композиційного ряду пагонів, квітів та листя у Родоський період другої половини XVI ст. та в XVII ст. (рис. 212, 2, 3) [Altun, 1991, р. 22, I.11; 24, р. I. 17; 29, р. 29, I. 31].

Мотив риб знаходить своє відображення і в українській кераміці XVII ст. (рис. 213, 1) [Чміль, 2001, 4], і в турецькій кераміці (рис. 213, 2, 3), починаючи з ізніцьких мотивів риб'ячої луски (Родоський період) у другій половині XVI–XVII ст., а у XVIII ст. – кютахійському посуді [Carswell, 1991, р. 78]. Зображення риб на посуді знайдено в Білгороді-Дністровському (рис. 213, 2) [Біляєва, 2009, с. 27], але іконографія зображень має різні модифікації, зокрема в кераміці з Ізніка (рис. 213, 3).

Однією з характерних рис османської кераміки кінця XVII–XVIII ст. з Кютах'ї є сюжетні композиції із зображенням святих, янголів і хрестів [Миллер, 1972, с. 166; Carswell, 1991, р. 79–81]. Вони трапляються на різних

формах посуду, зокрема на глеках, декоративних підвісках (рис. 214). На думку Ю.О. Мілера, це пов'язане із тим, що більшість майстрів цього центру виробництва склали вірмени. Певним свідченням цього, як вважає Ю.О. Мілер, є згадка про гончарів-немусульман у спогадах Е. Челебі, що був у Кютах'ї в 1669–1670 рр. [Миллер, 1972, с. 157, 166]. В той самий час ідея ангела присутня ще в духовному світі сельджуків, що знайшло своє відображення на рельєфі з фортеці Конії початку XIII ст. [Çeneu, 1988, р. 43], трапляються в османській мініатюрі середини XVI ст. [Tanindi, 1993, р. 415, Resim 9]. Але в османських форпостах кераміки з християнською атрибутикою не знайдено.

У Наддніпрянській кераміці XVII–XVIII ст. зображення ангелів інколи трапляється на краях і дзеркалі тарілок. На одній з них, знайденій на території Михайлівського Золотоверхого монастиря, воно поєднується з виноградом на її дзеркалі (рис. 215) [Чміль, 2001, рис. 7]. На двох тарілках з території Вознесенського монастиря зображення ангелів були по краях, на одній – на дзеркалі [Івакіна, 2009, с. 84–88]. Такі зображення були поширеними в декоративному мистецтві українського бароко, але поки що є небагато прикладів у кераміці [Івакіна, 2009, с. 85]. Швидше за все, як вважає І.М. Івакіна, такий посуд мав презентаційне призначення, був окрасою приміщення, використовувався лише у випадках урочистих подій, був досить коштовним і цінувався поряд зі срібним і олов'яним посудом [Івакіна, 2009, с. 88]. За результатами робіт Л.В. Чміль і нашими дослідженнями, витoki багатьох орнаментальних мотивів, які застосовуються українськими керамістами, сягають раніших періодів, зокрема художньої кераміки Візантії, Ірану, надбань сельджуцького та золотоординського мистецького ряду. Вони зазнали впливів італійського прикладного мистецтва і, звичайно, турецьких керамістів Ізніка XVI ст.

Кахлі були широко розповсюдженими зразками прикладного мистецтва в Україні та Туреччині.

В Османській імперії виробництво кахлів, порівняно з фаянсовим посудом, мало преференції, закріплені на рівні законодавчих норм. Кахлі

широко застосовувалися в облицюванні споруд культового призначення — мечетей, мавзолеїв (тюрбе), палаців та інших монументальних будинків. Традиція запровадження кахлів належить до сельджуцького періоду. Проте найширше використання в оформленні інтер'єрів розпочинається з функціонуванням ізніцького центру художньої кераміки наприкінці XV ст. і ще більше зросло в XVI ст., що збіглося з найвищим піднесенням Османської імперії. Виробництво кахлів іншого центру художньої кераміки – Кютах'ї кінця XVII–XVIII ст. значно поступалося Ізніку за обсягом і якістю. У зв'язку зі створенням мусульманської інфраструктури у васальному Кримському ханстві, туди постачалися кахлі з метрополії, про що свідчать інтер'єри мечетей і палаців, зокрема в Бахчисараї, що збереглися до наших днів.

В Україні кахлі переважно застосовувалися в облицюванні печей і лише „...інколи ними прикрашалися екстер'єри та інтер'єри храмів, монастирів і громадських будинків (Київ, Чернігів, Переяслав-Хмельницький та ін.)” [Виноградская, 2007, с. 439]. Як встановлено в процесі досліджень останніх десятиліть, кахлярство українських земель розвивалося в контексті і західних, і східних впливів. На думку Л.І. Виноградської, цьому сприяло географічне розташування України між Сходом і Заходом, вплив на розвиток української культури колонізаційних процесів, які відбувалися у середньовічний час на її теренах з боку Литви, Польщі, Угорщини, Росії. Вони „...зумовили ступінь проникнення європейських та східних орнаментальних мотивів в українське мистецтво XVI–XVII ст.” [Виноградская, 2007, с. 439].

На основі типологічно-хронологічної класифікації кахлів, розробленої Л.І. Виноградською на матеріалах Середнього Подніпров'я XIV–XVII ст., можна підійти до порівняльного аналізу українських та османських кахлів з врахуванням впливу загальних процесів розвитку художніх стилів пізнього середньовіччя та раннього модерну часу Старого світу [Виноградська, 1993; 2004, с. 110–121; 2007, с. 439–448 та ін.]. Авторка поділяє українські кахлі на п'ять основних груп [Виноградская, 2007, с. 440].

До першої групи належать кахлі з сюжетним орнаментом, які з'являються в Україні наприкінці XV–XVI ст. Їх знахідки фіксуються на прикордонних територіях у нашаруваннях міст і замків. До найраніших сюжетних кахлів XV–XVI ст., за класифікацією Л.І. Виногородської, належать екземпляри, знайдені під час розкопок у Білгороді-Дністровському [Виногородская, 2007, с. 440–441, рис. 1–3]. Це фрагменти пічних кахлів. На першому фрагменті є зображення химероподібної істоти з головою людини в короні та тулубом звіра, зі спини якого проростає трилисник, а на стегні зображене око (рис. 216, 1) [Виногородская, 2007, с. 440]. Повних аналогій кахлі поки не знайдено. Як вважає дослідниця, стильові особливості зображення химери свідчать про можливий вплив східної традиції. Друга кахля має досить реалістичне зображення собаки-симурга в оточенні птахів. Третя кахля – реалістичне зображення вершника (татарина) на коні (рис. 216, 2, 3) [Виногородская, 2007, с. 441, рис. 1, 2, 3]. Серед сюжетних кахлів XVII–XVIII ст. з Центральної України також відомі зображення фантастичних тварин, наприклад, на кахлі з Водяників на Черкащині, на якій є фігура єдинорогу з двома тюльпанами, улюбленою квіткою-символом Туреччини (рис. 216, 4) [Куштан, 2006, с.73, рис. 1,3].

У XVI ст. в Україні на кахлях починає розповсюджуватися зображення янголів, що пов'язано з європейськими впливами. Як приклад, зображення янгола в повний зріст із крилами за плечима (рис. 217, 1) [Мартиненко, Чекановський, 2000, с. 44, рис. 1, 1 ; Виногородская, 2007, с. 441, рис. 1, 5]. Подальший розвиток цього мотиву простежується у другій половині XVII–XVIII ст. у барокових композиціях “на квадратних лицьових платівках по боках або у верхній і нижній частинах карнизних зразків” (рис. 217, 2–4) [Виногородская, 2007, с. 441, рис. 1, 6, 7, 11]. На лицьових платівках кютахійського кахлю XVIII ст. у барокових медальйонах також є зображення ангелів-серафимів (рис. 217, 5). Кахлі виготовлялися на замовлення християнських монастирів. Зокрема кахлі, що наведені, зроблено на замовлення вірменського монастиря Святого Лазаря у Венеції [Carswell, 1991, р. 95, К. 119].

Кютахійські майстри працювали і на замовлення за зразками мистецтва європейського бароко.

Друга група українських кахлів декорована геральдичними мотивами, що поділяються Л.І. Виногородською на три підгрупи: мотив двоголового орла, мотив «дерева життя» та сюжет вершника з піднятою шаблею в руці [Виногородская, 2007, с. 442, рис. 2]. Походження останнього пов'язують з емблемою “Погоня” на гербі Великого князівства Литовського [Виногородская, 2007, с. 443; Куштан, 2007, с. 57].

Що стосується першого мотиву – двоголового орла, то він був розповсюджений на кахлях Лівобережної України, Середнього Подніпров'я, трапляється на кахлях, знайдених на козацьких січах. Прикладом таких зразків є серія кахель, виявлена під час розкопок комплексу споруд на місці резиденції гетьмана Богдана Хмельницького в Чигирині (рис. 218) [Куштан, 2007, с. 56, 57; Kustan, 2009, рис. 1, 1]. Кахля з двоголовим орлом відома і з розкопок Олешківської Січі [Титова, Симоненко, 2008, с. 425, рис. 11, 1]. Але навіть мотив двоголового орла по-різному представлений в українському кахлярстві. Як зазначає Л.І. Виногородська, якщо на найраніших екземплярах на початку XVII ст. орел зображувався у статичній позі, на всій площі платівки, то протягом XVII—XVIII ст. під впливом барокових традицій і народних смаків він перетворюється на декоративне зображення [Виногородская, 2007, с. 443]. Проте мотив двоголового орла, як відомо, йде з глибин візантійського та сельджуцького мистецтва.

Наступний геральдичний мотив “дерева життя” відомий в українському кахлярстві з XVI ст. [Куштан, 2006, с. 70; Виногородская, 2007, с. 443] Зображення у стилі “дерева життя” відходить від давнього змістовного ряду, відомого в Київській Русі, Візантії, Сельджуцькій державі. “Дерево життя” може бути зображеним у різному вигляді (рис. 219, 1, 2, 3) [Виногородская, 2007, с. 442, рис. 2, 4–6]. Зображення “дерева життя” у різних композиціях зберігається і в османському мистецтві XVI–XVII ст., наприклад, у столовому

посуді Ізніка. Серед зображень тварин біля “дерева життя” трапляються птахи, у різних композиціях зображено левів (рис. 220, 221).

Надзвичайно розповсюдженим геральдичним мотивом козацької України є мотив вершника з шаблею в руці, який об’єднав сюжет “Погоні”, герба Литви та мотив Георгія Переможця, які в українському варіанті втілені в сюжети із зображенням козаків і надзвичайно поширені на кахлях з багатьох сотенних міст України (рис. 222, 1, 2) [Виногородская, 2007, с. 443]. Зображення часто супроводжують декоративні елементи східного походження. Це трилисники, тюльпани та пагони. Крім зображень козаків, інколи трапляються зображення турків, як на кахлі з Переяслава (рис. 222, 3) [Тетеря, 2001, с. 62, рис. 9]. По-перше, обличчя має типово східні риси, доповнені люлькою, з шаблею в руці. По-друге, деталі костюма воїна відповідають атрибутиці яничара, що помітно при порівняльному аналізі зображення на кахлі та середньовічній турецькій гравюрі, а також зображенні турецького воїна на кераміці (рис. 222, 4, 5).

Кохлі з рослинним орнаментом з території України мають декоративні елементи, що пов’язують їх із західним, і зі східним напрямом декоративного оформлення, пов’язані з розвитком мистецтва готики, ренесансу, бароко, елементів, які об’єднували мистецтво Османської імперії та європейських країн на етапі пізнього середньовіччя та раннього модерного часу. У декорі, зокрема криноподібних елементах, простежуються давні коріння малоазійських впливів, у середині XVII ст. елементи орнаментального малюнка набувають барокових рис з квіткою у центрі квадрата кахлі (рис. 223, 1–4) [Виногородская, 2007, с. 444, рис. 3]. Відчувається східний вплив у квіткових мотивах і зображенні асортименту квітів, які мають надзвичайно широке розповсюдження в османському мистецтві. Продовжують існувати характерні для сельджуцького декору елементи, що увійшли і в османське мистецтво – дволисники. Вони, наприклад, виразно зображені на кахлі з Печерського монастиря (рис. 223, 5) [Балакін, 2008, с. 47, рис. 4, 4]. Також є зображення струнких пірамідальних дерев (рис. 223, 6, 7) [Балакін, 2008, с. 47, рис. 4, 5, 6]. Композиція з пірамідальним деревом (кипарисом) є на кахлі з території Туреччини (рис. 223,

8) [Altun, 1991, p. 38, I. 54], У різноманітному флористичному спектрі кахлів також є квітки, характерні для османського набору. Крім спрощеного мотиву квітки з листками початку XVI ст., до середини століття з'являються тюльпани, червоні гвоздики та гранат [Akar, 1988, p. VIII–IX]. Квітки мають п'ять і більше пелюсток. Гвоздики, троянди з бутонами, мотив чотирипелюсткової квітки з листками одержують розповсюдження у кахлях Лівобережної України [Виноградская, 2007, с. 445] У декорі кахлів з Батурина також переважає рослинний орнамент, що нагадує мотиви італійських і східних тканин XVI—XVII ст. Загалом декор батуринських кахлів виконаний у стилі бароко (рис. 224) [Виноградська, Ситий, 2008, с. 261–277; Штанкіна, 2008, с. 248–260].

На території Кам'янської Січі [Ільїнський, 2010, с. 13] знайдено унікальну кількість кахлів (372 од.), декор яких наслідує і східні зразки, і середньовічне європейське мистецтво Егейсько-Середземноморського регіону.

І на турецьке, і на українське мистецтво поширюється вплив європейського бароко, що на теренах України набуває ще і стилю українського, або мазепинського, бароко. Так, на кахлях Ізницького центру художньої кераміки Туреччини в другій половині XVI ст. (Родоський період) трапляються зображення ваз із квітами (рис. 225, 1) [Altun, 1991, p. 43. I. 69]. Класичним прикладом є панно з кахлів, що прикрашає мечеть Ібрагіма Агі 1595 р. із зображенням розкішної вази та букету квітів [Çene, 1993, p. 298, resim 29]. На українських кахлях такий мотив трапляється з кінця XVI – початку XVII ст. і має подальший розвиток у XVIII ст., що добре помітно на кахлі з посаду літописної Лтави (рис. 225, 2, 3) [Виноградская, 2007, с. 444; Супруненко, Мироненко, Пуголовок, Шерстюк, 2008, с. 65, рис. 61],

Наступна група українських кахлів, відзначена Л.І. Виноградською як група з геометричним орнаментом, насичена багатьма загальними для світового мистецтва елементами, що мають, відповідно, втілення у різних країнах, і в Османській імперії зокрема. Це солярні знаки, трикутники, хрести, овали та інші елементи. Слід зазначити, що на турецьких кахлях виключно геометричні композиції дуже рідкісні, але рослинні композиції можуть бути в межах певних

геометричних фігур, зокрема в ромбах, шестикутних зірках, багатокутниках [Altun, 1991, p. 36–37]. Це спостерігається і на деяких кахлях з України (рис. 226, 1–3) [Назаров, 2001, с. 64, рис. 1, 1; Гугля, 2001, с. 86, рис. 4; Куштан, 2004, с. 21, рис. 1, 14; Виноградская, 2007, с. 446, рис. 3, 14].

Є і прояви локального розповсюдження деяких видів геометричного орнаменту. Так, переважно на території Черкащини (Суботів) трапляється орнамент у вигляді овалів, заповнених косою сіточкою, який нагадує соняшник (рис. 226, 4, 5) [Гугля, 2001, с. 86, рис. 4; Виноградская, 2007, с. 445, рис. 3, 16]. На думку Л.І. Виноградської, витoki цього мотиву сягають ранньоосманської кераміки [Виноградская, 2007, с. 445]. Овал з сіточкою відомий ще в кераміці сграфіто XIII ст. і також трапляється у XIV ст. в Малій Азії, Північному Причорномор'ї, Вірменії та інших регіонах розповсюдження кераміки сграфіто, зокрема на блюді з Ані у Вірменії [Якобсон, 1950, Табл. XIII, 50] Така орнаментика є і на чаші з розкопок Очакова [Біляєва, 2001, с. 22] і певним чином представлена в кераміці сграфіто золотоординського Білгорода [Кравченко, 1986, с. 72; Беляева, Фіалко, 2008, с. 65, рис. 4, 3]. Подальший розвиток цей вид орнаменту отримує у ранньоосманській кераміці Мілетської групи XIV–XV ст. [Aslanapa, 1965, Res. 19, Env. 127].

Кохлі зі змішаним орнаментом (геометричним і рослинним) відомі в Україні з XVI ст. (карнизні), але найбільшого розповсюдження вони набувають у XVII–XVIII ст. Основні мотиви таких кохлів – “трельяж” (рис. 227, 1, 2) та “килимовий” (рис. 227, 3, 4) – характерні для бароко [Виноградская, 2007, с. 446, рис. 3, 17–20, 24]. Мотив “трельяж” (ромбічні вічка, в яких були розташовані хрести, квіти, розетки) представлений на килимах ще з сельджуцьких часів і відомий як у Туреччині, так і в Україні. “Килимовий” орнамент, який з'являється на українських кахлях також у XVI ст., пов'язується з турецькими впливами, модою на орієнтальний стиль у Західній Європі, широкими зв'язками з Османською імперією та торгівлею килимами, тканинами, іншими предметами прикладного мистецтва (Додаток Д). Орнамент “трельяж” часто переходив у “килимовий”, за відсутності рамки по краях

лицьової платівки [Виноградская, 2007, с. 447]. Наприкінці XVII–XVIII ст. з'являються рамки-картуші та “переважає геометричний трельяжно-килимий орнамент, неохайно виконаний, без глазурування” [Виноградская, 2007, с. 447]. У “килимовому” дизайні української кахлі спостерігається чергування пагону та квітки, що формується в османському мистецтві ще в XVI ст., і продовжується у численних модифікаціях і надалі. При цьому це може бути зображення різних квіток, зокрема тюльпана, як це спостерігається на кахлях з різних пам'яток України. Гілки аканту мають рамкові перехвати в центральному поясі кахлів (рис. 228). Орнамент, заключний у медальйони, був типовим для мистецького стилю Азербайджану, Ірану, Туреччини та інших країн Сходу. Схожі орнаментальні мотиви лицьових кахлів визначені у Черкасах, Корсуні, Суботові, Батурині [Гугля, 2003, с. 83].

Елементи “килимового” орнаменту простежуються на території Османської імперії вже наприкінці XV ст., як наприклад, у мечеті Чабан Мустафи Паші в Гебзе поблизу Стамбула [Kuban, 1986, p. 73]. Справжній розквіт турецьких кахлів спостерігається з розвитком Ізніцького керамічного центру, набуваючи найвищого піднесення у XVI ст. «Килимовий» дизайн з картушем і без картушу широко використовується у другій половині XVI ст. Відзначимо такі шедеври килимового дизайну як мечеть Сулейманія (1550–1557) архітектора Синана, мавзолеї Сулеймана та його дружини Хурем Султан, або Роксолани, в Стамбулі, мавзолеї Селіма II, Мюрада III тощо. “Килимові” композиції продовжуються і на пам'ятках XVII–XVIII ст. за часів функціонування іншого керамічного центру — Кютах'ї, дизайн якого перебуває під впливом стилю бароко. Прикладом такого оформлення є панелі палаце Топкапі XVIII ст. [Кочу, 1993, р. 304, resim 38].

Аналіз розвитку орнаментальних мотивів українських і турецьких кахлів свідчить про наявність власних прийомів і особливостей декоративного мистецтва та композицій, існування українського та турецького кахлярства як носіїв художніх уявлень і стилю кожного народу. З іншого боку, вони відбивають елементи впливу художніх традицій попереднього часу, зокрема

візантійсько-сельджуцьких варіацій. В українських кахлях спостерігаються прояви східних мотивів орнаменталістики. Їхній розвиток відбувався у руслі загальних тенденцій моди на орієнтальний стиль у мистецтві, який охопив і Східну, і Західну Європу. Яскравим прикладом “моди на турецьке” є імітації Ізніцьких кахлів, які використані в інтер’єрі Строганівського палацу у Венеції навіть у другій половині XIX ст. [Fontana, 1989, с. 119–142]. І українське, і турецьке мистецтво, зокрема прикладне, були в загальноєвропейській орбіті розвитку. Декоративні зображення репрезентують усі головні напрями та стилі європейського мистецтва від готики до бароко, а в XVIII ст. — рококо та класицизму [Попельницька, 2002, с. 52–54]. Це засвідчує участь українських земель у загальноєвропейських, практично світових, напрямках прогресивного руху культури та мистецтва.

Люльки. В Україні та в Османській імперії існував розподіл на гуртові та індивідуальні люльки, люльки масового вжитку та розкішні люльки для еліти суспільства. В Україні люлька колективного користування мала назву „гуртова”, „обчиська”, інакше “товариська”, завдовжки від 15 см, яку ще називають „курінною” [Гальчевська, 1998, с. 44; Коваленко, 2008, с. 31]. Це була „дуже велика, всипана намистом, коштовним камінням, різними бляшками, іноді з написом” люлька [Яворницький, 1990, с. 177]. Деякі люльки мали покрішку, прикріплену до краю вінця або окрему від люльки [Яворницький, 1995, с. 232, мал. 2; Коваленко, 2006, с. 80]. Саме такі люльки є в експозиціях українських музеїв. Дуже схожі люльки колективного використання можна побачити в палаці Топкапи та Музеї турецького та ісламського мистецтва в Стамбулі. Спрощена форма гуртової козацької люльки XVIII ст. представлена люлькою з с. Зиньків на Полтавщині, що зберігається у Полтавському музеї (рис. 229) [Коваленко, 2008, с. 32, рис. 8].

На території України люльки індивідуального користування були декількох різновидів. Це коротенькі люльки, так звані “носогрійки” або “буруньки” – від турецького „бурун” – ніс [Гальчевська, 1998, с. 44; Коваленко, 2008, с. 31]. Люльки „коренкові, оковані міддю”, завбільшки з великий кулак;

„люльки-мугурки” і плескуваті „сорочки” [Марченко, 1991, с. 28; Гальчевська, 1998, с. 44]. На Гуцульщині ще й є досі люльки „з мосяжною („від мосяж” – латунь) і мельхіорової бляхи [Гальчевська, 1998, с. 51]. На Полтавщині за люльками кримського та турецького виробництва закріпилася назва “зінківка” [Коваленко, 2008, с. 89].

Люльки-носогрійки, або буруньки, є найпоширенішим видом люльки на території України та на величезному ареалі Європи й Азії: Османської імперії – не лише в Туреччині, а й на Балканах, узбережжі Егейського моря та інших регіонах. Основні типи люльки-буруньки або тютюнової люльки у стилі „чибук”, або східної люльки, на відміну від західних типів люльок, мають надзвичайно багато спільних рис (рис. 230, 231). Виходячи з відмінностей західного та східного типу люльки, Україна сприйняла саме східний тип люльки, походження якої пов’язане зі східним Середземномор’ям, насамперед, з Туреччиною. Звідти люльки східного типу потрапили до Криму та надійшли далі на територію глибинної України.

За технологією виготовлення люльки з України та Туреччини також мають багато спільного. Переважну частину люльок виготовлено у формах з двох частин, але вони відрізняються за сировиною. У Туреччині світлоглиняні та сіроглиняні люльки трапляються переважно в XVII ст. У цей час практично немає червоно-помаранчевого кольору, тоді як у XVIII ст. відбувається зміна кольору на червоно-помаранчевий і лише незначна частина люльок залишалася світлоглиняними або сіроглиняними. У Туреччині червона високоякісна глина, придатна для виробництва люльок привозилася з району о. Ван. В Україні люльки виготовляли з білої та світло-сірої глини. Як свідчить порівняльний аналіз керамічних люльок XVII–XVIII ст. з території Середнього Подніпров’я, Нижнього Подніпров’я та Криму, зроблений А.А. Чекановським [Чекановський, 2002, с. 162–165; Чекановский, 2003, с. 86–88], у XVII ст. люльки Середнього Подніпров’я були білоглиняними та сіроглиняними, що аналогічно кольоровій гамі люльок цього часу у Османській імперії, зокрема в Причорномор’ї, Анатолії, на егейському узбережжі, Балканах, Болгарії,

Угорщині, на Близькому Сході та Єгипті [Vroom, 2005, p. 173]. Але, якщо на тих самих територіях у XVIII ст. відбувається перехід до використання переважно червоної глини, то на території Середнього Подніпров'я, зокрема і в Києві, люльки робили з білої глини з „високим відсотком каоліну – близько 90 %” [Чекановський, 2003, с. 86].

Надзвичайно важливим для аналізу розвитку виробництва люльок і поширення окремих типів у Середньому Подніпров'ї та інших регіонах є наявність точної хронологічної прив'язки знахідок. Для найранішого етапу – середини XVII ст. – важливими є знахідки з місця Берестецької битви 1651 р., відомі за публікацією І.К. Свешнікова (рис. 232) [Свешніков, 1993]. Типологічна характеристика люльок має деякі ранні риси, що формувалися в Османській імперії, зокрема і провінціях Південної Європи, на Балканах. Тому найраніші датовані люльки з території України нагадують типи люльок цих регіонів [Станчева, 1972; Robinson, 1983]. Слід відмітити, що в ранній козацькій люльці простежуються і власні особливості, що отримують подальший розвиток у люлькарстві України.

Різниця майже у тридцять років з колекцією з „Башти Дорошенка”, знахідки з якої датуються кінцем облоги замку в 1678 р., свідчить про подальший розвиток типів, характерних для східної (турецької) традиції люлькарства, що мають аналогії у містах-фортецях Причорномор'я. Більшість люльок належить до невеликих з розширеною нижньою частиною і чалмоподібним потовщенням на кінці тулійки або округлою чашечкою, орнаментованою штамповим орнаментом, що кореспондується з ранніми типами турецьких люльок за вищенаведеними класифікаціями та матеріалами колекції, отриманої нами в Аккермані (рис. 233, 1–27) [Чекановський, 2002, с. 162, 165, рис. 1–2; Біляєва, 2009, с. 27, рис. 1]. У чигиринській колекції є типи місцевого виробництва та ранні типи, відомі серед люльок Північного Причорномор'я та глибинних районів Османської імперії, які переважно відповідають класифікаціям Дж. Хейса та Р. Робінсон, розробкам Г. Томки на матеріалах Угорщини, згаданим у попередньому розділі. Порівняльний аналіз

чигиринської серії з люльками з Аккермана свідчить про наявність близьких типів люльок (рис. 243). Значний інтерес становить фрагмент люльки, яка за формою, стилем орнаментациї і датуванням (остання чверть XVII ст.) близька до люльки з Аккермана з абсолютною датою 1080 р. Хіджри (1673–1674 рр. н. е.) відбитою у клеймі (рис. 125). У чигиринській колекції є люльки білоглиняні, сіроглиняні та помаранчевого кольору із залощеною поверхнею та люльки із помаранчево-коричнюватим тістом, виконані з меншою майстерністю [Попованова, Горішній, 1998, с. 158; Чекановський, 2002, с. 162–163].

У цілому світлоглиняні люльки переважали в Середньому Подніпров'ї, що пов'язано з сировиною [Чекановський, 2002, с. 164]. Наявність люльок помаранчевого кольору з добре відмуленої глини, але з дещо недбалим виконанням, на думку А.А. Чекановського, „є або імпортом нижчої якості, або спроба наслідувати зовнішній вигляд і технологію причорноморських” (турецьких) люльок [Чекановський, 2002, с. 164]. Високоякісні вироби з червоної глини, з лискованою поверхнею, складним декором і клеймами, поширеними в XVIII ст. були імпортами з Туреччини або трофеями.

Надзвичайно важливою для хронологічно-типологічної класифікації є і колекція люльок з Кам'янської Січі, яка існувала незначний час (1730–1734 рр.). А.А. Чекановський виділив серію люльок, виготовлених в одній майстерні. Усього в колекції 18 зразків (рис. 233, 28–39). Усі вкриті темно-вишневим ангобом та залощені [Чекановський, 2002, с. 163, рис. 2, 28–39]. Вони відповідають типу XXIV, який за класифікацією Дж. Хейса належить до кінця XVII – перших десятиліть XVIII ст., і знаходить подальший розвиток у XVIII ст. [Hayes, 1992, fig. 149]. Вони також мають аналогії у матеріалах Очакова й Аккерманської фортеці (рис. 244).

На півдні України значно зростає відсоток червоноглиняних люльок. Насамперед, слід згадати козацькі пам'ятки Січей Низового Дніпра, паланки, козацькі зимівники та поселення. Частина речей була захоплена під час воєнних акцій. Типові турецькі люльки знайдено під час розкопок Олешківської Січі, що

існувала з 1711 до 1728 р. [Титова, 1999, с. 12–14; Телегин, Титова, 2003, с. 67–68]. Серед матеріалів Дніпропетровщини, зокрема на залишках фортець XVIII ст., також знайдено люльки з типовими елементами османського декору [Титов, 2000, с. 30]. На території сучасного Дніпропетровська під час досліджень Новобогородицької фортеці виявлено серію люльок, які являють собою козацькі люльки та екземпляри з турецькими рисами у формі та орнаментатії [Титов, 2000, с. 26–31]. Під час досліджень у м. Миколаєві на території суднобудівного заводу були знайдені залишки козацької кузні, в якій також було виявлено турецькі люльки з клеймами [Снитко, 1995, с. 31–32]. В основному це зразки люльок типових для Причорноморських пам'яток. Червоноглиняні люльки з Туреччини різними шляхами потрапляли в Україну, частково були продукцією місцевого виробництва наслідуванням форм та декору.

Крім люльок з ангобованою або лощеною поверхнею, частина люльок на теренах Туреччини, Балканах і Угорщини була вкрита зеленою та коричневою поливою. В Україні широко відомі козацькі люльки з білої глини вкриті поливою, що виготовлялися, зокрема у Ціблях на Переяславщині та Києві (рис. 234) [Чекановский, 2003, с. 86–88]. Люльки вкриті поливою, але типологічно схожі з турецькими, могли бути продукцією майстерень українських земель, що засвідчується матеріалами багатьох пам'яток Правобережної та Лівобережної України XVII–XVIII ст. (рис. 235, 1–8; рис. 235, 12, 13). У XVIII ст. з'являються більші за розміром люльки, декоровані рослинним орнаментом. Деякі з них вкриті темно-зеленою поливою (рис. 235, 2–4, 7) [Чекановский, 2003, с. 86–88, рис. 1, 7]. Крім того, поширюються люльки, що були вкриті зеленою, коричневою та інколи жовтою поливою. Вони пуп'янокподібні за формою з високою циліндричною шийкою (рис. 235, 8; 236, 1, 3, 4). Близька за формою люлька є у колекції Білгород-Дністровського історико-краєзнавчого музею (рис. 135, 5). Треба відзначити, що така форма люльок має розвиток у трансдунайському регіоні, на теренах Угорщини в першій половині XIX ст. [Nagy, 2001, p. 55]. Аналогічні, як

встановлено А.А.Чекановським, люльки з Києва виготовлялися у тих самих майстернях, що і полив'яний посуд. Для їхнього декору використовувалася така сама глазур і ті самі прийоми декорування, як і для глазурування тарілок [Чекановский, 2003, с. 88]. У той самий час яскрава глазур люльок безперечно відбиває традиційне колористичне наповнення керамічних виробів України, її мистецькі традиції.

Наступним важливим моментом є інтеграція певних формально-типологічних особливостей люльок східного типу в українське люлькарство. Спираючись на усталену схему основних типів люльок східного типу [Robinson, 1985, fig. 5] та класифікацію Дж. Хейса [Hayes, 1992, fig. 149], неважко помітити, що за багатьма формально-типологічними елементами українські зразки, наприклад з Києва (рис. 235, 1–8; 237, 238) мають спільні риси з формами люльок східного напрямку люлькарства (рис. 230). Становить інтерес і можливість співставлення українських люльок зі східними й угорськими локальними типами за розробками Г. Томки (рис. 231). Це стосується типу IV кінця XVII – початку XVIII ст., до якого належать люльки третього типу за класифікацією А.А.Чекановського [Hayes, 1992, fig. 149; Чекановский, 2003, с. 86–87, рис. 1, 3, 4]; типів V, VI, X, XXIII, XXIV, які також мають багато спільних рис з люльками Подніпров'я, зокрема Києва [Чекановский, 2003, с. 86–87, рис. 5, 6, 7], Чигирини [Попованова, Горішній, 1998, с. 160, рис. 1, 13–15] та ін. Деякі турецькі люльки, що мають схожі риси типу IV, V, X, розглядаються як козацькі [Гальчевська, 1998, с. 47, рис. 2, 1–3; Щербатюк, 1998, с. 50, рис. 1]. Співіснування турецьких і козацьких типів фіксується на численних пам'ятках України XVII—XVIII ст. Для пам'яток XVIII ст. певним індикатором турецьких люльок є люльки типу “тахта-чибук”, часто з клеймами, в яких засвідчено ім'я майстра (рис. 236, 1, 4; 237, 2). У декорі українських люльок простежуються мотиви, широко розповсюджені в османському та східному мистецтві в цілому: розетки, листя, інколи імітації клейм з арабськими літерами. Проте відмічається невисока якість деяких клейм і неохайний характер нанесення з певними помилками в арабських літерах.

Треба також відзначити, що обробка поверхні високоякісним лощенням, під мрамур, а також декор українських зразків поступається кращим зразкам турецької малої пластики. Простішими є орнаментальні мотиви, відсутні вишукані за дизайном і складністю штампи, відсутні антропоморфні та зооморфні мотиви, клейма у вигляді птахів, риб і квітів.

Сприйняття східної традиції у типології люльок в Україні не було спрощеним копіюванням турецьких зразків, а призвело до симбіозу в орнаментальних і формальних особливостях окремих видів люльок. За висновком А.А. Чекановського, незважаючи на те, що сировиною для виробництва була біла глина, на відміну від червоноглиняних османських люльок, в українських майстернях виготовляли не лише локальні типи, а й люльки зі змішаними рисами з особливостями українського дизайну [Чекановский, 2003, с. 86–88]. Різноманітні типи турецьких і козацьких люльок зі східними рисами та особливостями місцевого декоративного оформлення знайшли широке розповсюдження в різних регіонах України. Вони представлені численними колекціями Києва, Батурина, Полтави, Черкас і інших міст (рис. 235, 236, 237, 23, 239).

Одним з наслідувань були люльки українських майстрів на зразок білих турецьких з сепіоліту (мершаум). Така сировина відсутня в Україні, тому для імітації було використано білу глину. В декорі оригінальних люльок в Османській імперії застосовували різьблення по каменю, вставки з бірюзи або скла. Саме таку люльку з пінного каменю з інкрустацією „око від наврочу” та різьбленням було знайдено в Очакові. Її могли зробити лише на місці видобутку та обробки пінного каменю, так як він стає твердішим і не піддається обробці вже через декілька годин. Місце виготовлення – Туреччина або узбережжя Червоного моря [Ersoy, Beliaeva, 1999, p. 446, resim 10]. З розширенням досліджень пам'яток українського козацтва зразки, що є повною чи частковою імітацією турецьких люльок, стають все більш масовими знахідками на території України. Наслідується форма люльок, їхній декор, для чого використовується кольорове скло. Залишки виробництва таких люльок-

імітацій, переважно з білої глини, що за формою і декором надзвичайно схожі на турецькі люльки з пінного каменю, було відкрито в урочищі Гончарикожум'яки, а знахідки подібних люльок зафіксовано в Києві під час розкопок церкви Пирогощі та на вул. Великій Житомирській (рис. 240) [Чекановський, 2004, с. 99–101]. Імітацію декору османських люльок у місцевих виробках зафіксовано на матеріалах розкопок куреня Олешківської Січі [Титова, Бойко, 1995, с. 7. рис. 1, 3–5]. Вона збереглася навіть у ХІХ ст. Так, на Глинському керамічному підприємстві у 1838 р. Фрідріх Вольф мав патент на виробництво „червоних турецьких люльок” [Чайка, 2004, с. 169–177].

Люльки, як і інші предмети матеріальної культури, є яскравим прикладом розповсюдження стилю бароко, як за матеріалами османських фортець (Аккерман, Очаків, Хотин), так і на пам'ятках Центральної України. Наприклад, це серія білоглиняних люльок, декорованих у стилі бароко: люлька з личиною старої людини (можливо, Зевса) з Аккермана [Біляєва, Фіалко, 2005, с. 84, рис. 5], виноградної лози та грона у Хотині [Мисько, 2009, с. 64–65, рис. 1, 1]. Люльку з білої глини, прикрашену, на думку Л.І. Виногородської, рельєфним зображенням за античним сюжетом, було знайдено у м. Старокопчанів на території замку Острозьких, що також свідчить про престижний характер люльки (рис. 240) [Виногородська, 2002, с. 21, 23, рис. 3, 5]. Вплив бароко характерний і для європейських провінцій Османської імперії, наприклад, для території Угорщини (рис. 242).

Крім турецьких, в Україні відомі й інші типи люльок, які мали, мабуть, західноєвропейське походження. Насамперед, мова йде про типи люльок, відомі в Голландії, Польщі, а також на прикордонних територіях османських володінь (Болгарія, Угорщина) і держав Центральної та Західної Європи [Станчева, 1972, с. 98, рис. 27; The History, 2000]. Треба відзначити, що деякі типи українських люльок мають певні риси західних впливів, що помітно на зразках з Поділля та Чигиринського заповідника [Гальчевська, 1998, с. 46, 6; рис. 47, 5; Попованова, Горішній, 1998, с. 160, рис. 1, 1, 2, 4–6]. Схожими за формою до вищезгаданих є поодинокі знахідки люльок з шиферу з довгою

гранчастою втулкою, що переходить у гранчасту чашечку із зеленувато-сірого шиферу. Гранчасті та гладкі люльки з шиферу мають аналогії серед люльок з колекції Варни [Станчева, 1977, с. 97, рис. 26].

Таким чином, виробництво люльок в Україні не лише сприйняло східний тип приладдя для паління, але й розробило власні типи козацьких люльок, які постали одним з атрибутів українського козацтва.

6.3.3. Ювелірні вироби.

Деякі зразки ювелірних виробів із бронзи та срібла, знайдені в різних районах України, зокрема на козацьких фортецях, мають певні орнаментальні та декоративні риси, що наслідують традиції візантійського та певні напрями східного мистецтва, зокрема тюрків. Частина з них — османського походження, могли потрапити під час воєнних дій, інші виготовлені з певними запозиченнями східних мотивів. Східні традиції чітко прослідковуються у поясных наборах: пряжки, платівки, кінцеві накладки ремня, прикрашеними орнаментальними мотивами трилисника, пагонів, квітів, розетки [Ковальова, Шалобудов, Векленко, 2007, с. 48–57]. Близькі речі є серед прикрас і гудзиків із бронзи та срібла, що належать до однакових типів і на Сході, і в Україні. Це деякі каблучки зі вставками зі скла та коштовних каменів. Інші (каблучки, платівки, гудзики) – демонструють певні орнаментальні мотиви візантійського або тюркського походження, використані в ювелірних прикрасах і османами, і українцями. Мається на увазі, насамперед, мотив пагонів, розеток, трилисника [Попельницька, 2003, с. 106–109; Ковальова, Шалобудов, 2007, с. 42–45]. Особливий інтерес становлять ювелірні вироби з Лелюхівського монетно-речового скарбу, знайденого на Полтавщині. Речі датуються завдяки монетам другої половини – кінця XVII ст. Як вважає О.О. Попельницька, скарб складається з виробів українських майстрів-ювелірів, але речі можуть бути різночасовими [Попельницька, 2003, с. 106–107]. Так, „до скарбу ввійшов перстень з високоякісного срібла, що відноситься до так званих „сигентів” (печаток), які носили представники вищих суспільних станів (шляхта, магнати, духовенство) як своєрідне посвідчення особи” [Попельницька, 2003, с. 106].

Перстень масивний зі щитком, на якому зображений герб. Обидві поверхні персня, що відходять від щитка, прикрашені двома гравійованими рослинними пагонами і нагадують „елементи декору давньоруських і візантійських прикрас XIII–XIV ст.” [Попельницька, 2003, с. 106]. Треба відзначити, що зображення пагонів трапляється серед пернів Волзької Булгарії X–XIII ст. та в пізніших матеріалах Татарстану [Валеев, Валеева-Сулейманова, 2002, рис. 51, 1–3].

Іншими прикладами східного стилю є гудзики з Лелюхівського скарбу. Йдеться про гудзики у формі полуниці чи жолудя, що мають різний декор за розташуванням, але спільну рису – окремі частини декору з'єднано пайкою. У перетині всі вони мають п'яти- або шестикінцеву зірку, на якій розташована розетка. Особливий інтерес щодо аналогій і визначення етнокультурного походження має гудзик, що „...складається з двох ажурних півсфер, спаяних з дев'яти дротяних елементів-пелюсток, що утворюють дві стилізовані квітки”. „У місцях з'єднання пелюсток припаяне вушко для кріплення та декоративна пірамідка з псевдозерні” [Попельницька, 2002, с. 107, мал. 7–9]. Повну аналогію гудзику знайдено під час розкопок у Нижньому дворі Аккерманської фортеці [Біляєва, Фіалко, 2007, с. 434, рис. 10]. Аналогічні гудзики характерні для одягу татарської знаті в Поволжі XVI–XVII ст. [Валеев, Валеева-Сулейманова, 2002, рис. 176] і знатних українців. Такий тип гудзиків має аналогії серед зразків османського кола та пам'яток казанських татар і повністю корегуються в часі з аккерманським і полтавським зразком. Подальше вивчення ювелірних виробів османського часу та українських земель, зокрема на етнографічних матеріалах, є перспективою наступних досліджень.

6.4. Розвиток тютюництва та люлькарства в Україні.

Перехідна доба від середньовіччя до раннього модерну відзначалася змінами в розвитку господарства та ментальності суспільства. Кордони між державами вже не могли бути на заваді проникненню нових стилів, ідей і змін у свідомості, внесенню певних демократичних зрушень незалежно від Сходу чи Заходу, нових міжцивілізаційних стосунків. Не обійшли вони і територію України.

Поширення у світовому просторі масового вживання одного з стимуляторів – тютюну передбачало запровадження культури його вирощування у сільському господарстві країн, де кліматичні умови та якість ґрунтів дозволяли отримувати сировину.

Як відомо з історії розповсюдження традиції паління, сформувалися та розвивалися два паралельні напрями – західний і східний. Увійшли в ужиток і дві назви сировини: „Табако” – на Заході та „Дукхан” або „Тютюн”, – на Сході. Саме остання назва перейшла і в українську мову. Так само сформувалися два різні способи паління і, відповідно, конструкції приладів для нього – з а східним і західним напрямом. Перша згадка про паління „Табако”, що мало місце в 1573 р. в Англії, куди традиція і засіб паління прийшли від мексиканських індіанців належить до 1593 р. [Lingen, 2003, р. 129]. Найраніше писемне свідчення щодо паління тютюну в Османській імперії (на території Угорщини) датується 1574 р., коли магістрат міста Дебрецен видав закон проти „поганого та руйнуючого паління”. Отже, цілком зрозуміло, що воно існувало раніше [Lingen, 2003, р. 130]. За свідченням Ференца Балогі за 1576 р., паління тютюну за допомогою люльок було відомо при дворі султана в Стамбулі [Haider, 2000, р. 19]. Перша згадка про люльки та тютюн, які були в ужитку серед капітанів кораблів Істамбульського порту належить до 1599 р. [Laufer, 1924, цит. за: Lingen, 2003, р. 130]. На початку XVII ст. турецькі султани починають боротьбу з палінням. У 1612 р. султан Ахмед I забороняє паління, а султан Мюрад IV вводить навіть смертну кару в 1633 р. і наказує зачинити всі кав’ярні, де пили каву та палили. Як відомо з 1511 р. і протягом усього XVI ст. „релігійними декретами було заборонено вживання кави в Мецці, Каїрі, Дамаску та Істамбулі. Значна кількість цих декретів вказує на зростання популярності нового напою і публічних місць, де його вживали” [Lingen, 2003, р. 130].

Подібна ситуація відбувалась і в Московії, де заборона торгівлі, паління та зберігання тютюну належить до царювання Михаїла Федоровича, а саме 1634 р., підтвердженого Соборним укладом 1649 р із введенням смертної кари. Але попри всі заборони існував таємний продаж тютюну. Основним джерелом

постачання товару були „литовські люди” [Волков, 1999, с. 227]. Наказ діяв до 1697 р., коли Петро I видав новий наказ про вільний продаж тютюну „в Москві та містах”, у якому також було відмічено про існування таємного продажу у Великоросію з Черкас [Волков, 1999, с. 227].

Українські землі, і насамперед Лівобережжя, уже в першій половині — середині XVII ст. стають значним ареалом продажу, а згодом і вирощування тютюну. Так, у Переписній книзі 1666 р. Чернігова серед торгових людей згадуються тютюнники [Швидько, 1985, с. 55]. Податок на продаж тютюну в Лівобережній Україні було встановлено в 1686 р. універсалом гетьмана Івана Самойловича [Коваленко, 2008, с. 21]. Розповсюдження культури вирощування тютюну в українських землях відбувалося надзвичайно швидко. Уже на початку 1704 р., як повідомляв англійський посол у Росії Чарльз Вайтворт, на шляху у Смоленськ він бачив 50–60 саней, навантажених дешевим тютюном низької якості, що за його свідченням був ніби то вирощений у Черкасах [Волков, 1999, с. 227], тобто в Україні. Крім того, з англійських джерел також відомо, що „ареалом вирощування тютюну був Азов і східне узбережжя Чорного моря” [Волков, 1999, с. 227].

Важливою передумовою введення та швидкого розширення посівних площ тютюну були сприятливі природні умови України, насамперед Лівобережжя, надзвичайне зростання попиту на тютюн в українському суспільстві та Московії уже в другій половині XVII ст. На думку О.В. Коваленка, на Полтавщині запровадження культури тютюну починається в другій половині XVII ст. [Коваленко, 2008, с. 88], тобто ще у період заборони паління в Московії та Османській імперії. На початку XVIII ст. тютюнництво виходить на державний рівень, а Лівобережна Україна посідає головне місце у вирощуванні цієї культури, звідки її вивозили до Росії та інших країн. У 1722 р. лише на території Полтавського полку нараховувалося 159 тютюнників. З 1723 р. був введений податок на посів тютюну [Коваленко, 2008, с. 88].

Загалом поза межами Східної Європи, географія розповсюдження паління, а відповідно і люльок, за археологічними знахідками охоплює

величезний простір арабського світу, Малої Азії та Півдня Європи, а в суспільному поділі представляє не лише населення міст, але й маленьких сільських поселень [Simpson, 2002, p. 159–172]. Непокора наказам турецьких султанів під загрозою смертної кари, релігійним декретам, створення кав'ярень, як арени соціалізації та спілкування поза контролем держави та мечетей були абсолютною інновацією тогочасного ісламського суспільства і свідчить про суттєві зміни ментальності населення порівняно з середньовічним мисленням. Між тим розповсюдження паління та певних типів люльок на величезному просторі Південної та Східної Європи, Близького Сходу та Північної Африки, входження певних стандартів і їх трансформація в іноетнічному полі, як це фіксується на території України, є важливим компонентом міжкультурних впливів і взаємодій доби Раннього модерну, нового витку цивілізаційного розвитку людства. У цей час, за спостереженням У. Барама та Л. Керол, сприйняття суспільством звички пити каву та палити тютюн поширювалося незалежно і навіть попри всі державні та релігійні заборони в багатьох регіонах світу [Baram, Carrol, 2000, p. 147].

На територіях, що входили до Османської імперії, перша гільдія майстрів, які виробляли люльки, почала діяти в Болгарії уже в 1604 р. [Станчева, Медарова, 1968, с. 4]. Ремісники виготовляли люльки, а деякі навіть ставили дату та підпис ще до офіційного дозволу на паління. Так, найраніша датована люлька відома під 1646 р. з ім'ям майстра „ Нигаи” [Bakla, 1985, p. 8]. Не зважаючи на всі заборони, паління та вживання кави швидко завойовувало Східний світ і стало масовим звичаєм. Швидкому розповсюдженню традиції паління тютюну на території України сприяла близькість територій, захоплених у Північному Причорномор'ї османами в кінці XV ст., постійні контакти військового або торговельного характеру. Знахідки люльок з абсолютною датою як вищезгадана аккерманська (1673–1674 рр.), на місці Берестецької битви (1651 р.), “Башти Дорошенка” в Чигирині (рік руйнації 1678 р.) засвідчують розповсюдження паління на північному прикордонні Османської

імперії та теренах України ще до його легального дозволу в Османській імперії і в Московії.

Що стосується конкретних центрів люлькарства, то виявити їх досить важко, якщо немає заготовок, серійних цілих або бракованих виробів, сушарок тощо [Коваленко, 2008, с. 40–42]. На сьогодні за такими ознаками виявлено декілька центрів виробництва люльок у Середньому Подніпров'ї та інших районах України. Це Київ [Чекановський, 1993, с. 116–119; Чміль, Чекановський, 2005, с. 94], Циблі [Тетеря, Якименко, 1998, с. 127–130], Чернігів [Виногородська, 2005, с. 87–89], Маріуполь [Кучугура, Саєнко, 1998, с. 178–187]. Підставку для випалення люльок виявлено під час розкопок уроч. Гончари-Кожум'яки в Києві. Це глиняна пластина з рогульками, на які одягалися люльки і встановлювалися в гончарне горно. Помічені “краплі поливи на стрижнях вказують, що пристрій використовували для випалу полив'яних люльок.” Автори вказують і на аналогію такому пристрою у Варшавському гончарстві XVII ст. [Чміль, Чекановський, 2005, с. 94].

У спеціалізації гончарів України XVII—XVIII ст. люлькарі не згадуються як окрема реміснича група поряд з посудниками, цегельниками, кахельниками в писемних і етнографічних джерелах [Пошивайло, 1993, с. 82]. Але, якщо окремого виділення галузі не було, то люльки могли виготовлятися у звичайних гончарних осередках. В Етимологічному словнику, визначення з якого наведено О.В. Коваленком, слово “люлькар визначається як власник фабрики, на якій виготовляли люльки” [Коваленко, 2008, с. 54]. На території Османської імперії ремісничі майстерні були в значній кількості в багатьох містах і містечках. Туркам було потрібно створювати свою окрему технологію виробництва люльок, так як їхній прилад для паління істотно відрізнявся від західноєвропейського. Місто Люлебургаз отримало свою назву від численних майстерень і від елегантних люльок, які вироблялися в ньому. Багато майстерень відомо в Едірне, Діярбакірі та інших містах. Найяскравіший період, пов'язаний з люлькарством, представлений у Топхане в Стамбулі наприкінці XVIII ст. [Bakla, 1985, p. 8]. Частина люльок, зокрема виготовлених у Стамбулі,

потрапляла і до України, в османські форпости, козацькі січі, тим чи іншим шляхом розходились по всій Україні. Східна форма приладу для паління стала основою створення козацької люльки, що мала власні формально-типологічні особливості та декоративне оформлення. Таким чином, люльки є яскравим прикладом міжкультурних інтеграційних процесів і ознакою масової культури і елітних, і неелітних груп, подібно до інших країн тогочасного світу. Подолавши всі перешкоди, нова галузь технічних культур – тютюнництво – постала новою провідною ланкою сільського господарства України.

Як свідчить порівняльний аналіз матеріальної культури Аккермана, Очакова, інших осередків османської цивілізації та української матеріальної культури синхронного періоду, можливо визначити характерні ознаки багатьох культур Євразії. Простежується синтез елементів у різних сферах матеріальної культури. Так, загальновідоме сприйняття дизайну китайського фарфору в османській художній кераміці Ізніка. Але семантика орнаментальних мотивів мала інколи інше значення ніж у культурі Європи. Зокрема, „у протилежність західній традиції, де кипарис є містичним символом смерті”, в Азії він — символ безсмертя [Старченко, 2007, с.175–176]. Надзвичайно широкого поширення у прикладному мистецтві і Туреччини, і України набув стиль бароко. В той самий час мода на східний стиль призводить не лише до розповсюдження оригінальних предметів виробництва Туреччини, а й до їхньої імітації в Європі, що простежується на прикладах наслідування посуду Ізніка, Кютах'ї, так званої тюльпаноманії у дизайні виробів. Декоративні мотиви Туреччини не обминали і східноєвропейський простір, що знайшло своє відображення у декорі української кераміки, різних видах прикладного мистецтва. Характерною рисою періоду османських володінь на Балканах, Південній Європі загалом, а також в українських землях, є паралельне існування та взаємопроникнення культур територій, що входили до складу імперії або були сусідніми з нею. Входження та розповсюдження орієнтального впливу в Україні пов'язано з багатьма чинниками розвитку політичного й історико-культурного процесу тогочасного світу. Передумовою

розповсюдження культурних впливів було просування османських кордонів у просторі України і існування козацького чиннику. Але до думки про козацтво як “своєрідний буфер” між християнським і мусульманським світами”, що склалася у XVII ст. у західноєвропейській історіографії і набула подальшого поширення у XIX—XX ст. [Моця, 2002, с. 220], археологічні дослідження дозволяють додати і інше значення козацтва. Воно виконувало важливу роль у справі трансмісії культурних надбань й пристосування деяких з них до культурних традицій українства. У світовому вимірі Османська імперія, що увібрала в себе народи та культури з трьох континентів, мала реальні досягнення у матеріальній культурі, що знайшли своє сприйняття у країнах Європи. Мода на орієнтальний стиль існує навіть тоді, коли відставання від лідерів суспільно-економічного розвитку – європейських країн змусили османів сприйняти ідею “європеїзації”. Не останню роль відіграла і візантійська спадщина. Вона стала фундаментом розбудови імперії османів, які протягом тривалого часу протистояли Європі [Орешкова, 2010, с. 268]. З іншого боку, відбувався поступовий злам імперії, ознаки якого наочно засвідчені в нездатності державної і релігійної влади побороти народження нової ментальності, що виростає з неелітного товариства міських кварталів, портових містечок, а згодом посіла місце у верхівці суспільства. Османська імперія не встигала за бурхливим розвитком капіталістичних відносин західноєвропейського простору. Вона навіть поступилася перед військовою силою Російської імперії, що в соціально-економічному відношенні також відставала від Європи, і таким чином, стримувала розвиток України. Але перехід до нового ранньоіндустріального витку цивілізаційного розвитку світу не обминув ні Османську імперію, ні Східну Європу, зокрема й Україну. Певні глобалізаційні вітри вже охоплювали величезні простори євразійського світу та визначали майбутні перспективи його розвитку

ВИСНОВКИ

Проблема відносин слов'янського та тюркського світів XIII–XVIII ст. на території України вперше представлена в дослідженні, джерельною основою якого є археологічні матеріали. Вона належить до актуальної теми діалогу цивілізацій, яка набула надзвичайно великого значення у розробках сучасної історичної науки, політологічних дослідженнях, вирішенні наріжних питань сьогодення, розв'язанні ідеологічних і міжрелігійних конфліктів. Досвід минулого є джерелом пошуку шляхів вирішення проблемних ситуацій, подолання бар'єрів непорозуміння, визначення спільних ціннісних орієнтирів людства.

1. Основні напрями та концептуальні підходи до слов'яно-тюркських взаємин сформувалися на етапі зародження історичної науки наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Пріоритети у проблематиці досліджень (монголо-татарська навала та її наслідки), протилежні оцінки відносин і результатів втручання тюркських народів у існування східнослов'янського середовища від Давньої Русі до України часів козацтва та раннього модерну зберігалися в історіографії і надалі. Лише з розробкою фундаментальних питань сутності та особливостей цивілізацій кочових суспільств були отримані можливості для розуміння механізму їхнього розвитку, поєднання кочових і осілих складових у єдиному суспільному організмі, місця кочових цивілізацій у процесах глобалізації світу.

Певний прогрес у підходах до розуміння суті взаємин суспільств із різними цивілізаційними основами, особливостей розвитку Русі стався завдяки теоретико-методологічним розробкам у галузі цивіліографії, фундаментальним дослідженням ролі кочових і осілих народів у історичному процесі, значних змін у джерельній базі. У її складі не лише значно доповнений масив історико-архівних даних, але, в першу чергу, значний обсяг археологічних матеріалів. Наприкінці XX –першому десятилітті XXI ст. було створено фундаментальну

основу для реконструкції процесу взаємовідносин тюркського та східнослов'янського світів протягом XIII–XVIII ст. на теренах України.

2. Методологія дисертації побудована на основі цивілізаційного підходу до історичного процесу, що дозволяє розглядати взаємодію цивілізацій як спосіб існування. Він найбільше відповідає предмету досліджень, історичні особливості якого полягають у процесах міжцивілізаційних відносин, широкому хронологічному діапазоні проблемних питань, відповіді на які можуть бути отримані або суттєво доповнені даними археології.

3. Запропонована структура використання джерельної бази дозволила скласти уявлення про територіальні межі розповсюдження певних цивілізаційних осередків, типологію пам'яток, основні категорії знахідок. Пріоритетного значення набуло визначення складових матеріальної культури кожної цивілізації та порівняльних досліджень культурної спадщини із залученням методів системного аналізу, типологічного, статистичного, стилістичного та планіграфічного. В основу реконструкції процесу слов'яно-тюркських взаємовідносин XIII–XVIII ст. на території України покладено міжцивілізаційний аналіз у хронологічних межах існування відповідних осередків слов'ян і тюрків. Це надало можливість розкрити специфіку та основні напрями контактів, надати порівняльний аналіз відносин за окремими періодами суспільного розвитку.

4. Як відомо за результатами історико-археологічних досліджень, у першій половині XIII ст. зберігалися дружні відносини з тюркськими етносами (чорні клобуки), які мешкали у Пороссі. Контакти Південноруських князівств з Половецькою землею, що перебувала на стадії протоцивілізації, часто мали й мирний характер. Специфічною рисою періоду було поступове збільшення тюркського етнокультурного елементу на східноєвропейському чорноморському узбережжі. Спостерігається подальше розселення тюркських сельджуків у Малій Азії, поширення їх синкретичної культури. Сельджуки намагаються включити терен Північного Причорномор'я у сферу своїх торгово-економічних і політичних інтересів. Спостереження у галузі монументальної

архітектури та прикладного мистецтва дозволяють відмітити, що в цей період простежуються певні паралелі в сюжетах і декоративних елементах візантійського, сельджуцького, західноєвропейського та давньоруського прикладного мистецтва, що відбиває єдність євразійської культурної спадщини.

5. Значні відмінності від попередніх часів існування тюркських племен поряд з цивілізацією русичів має період золотоординського панування як тривалий процес втручання принципово іншої цивілізаційної системи в розвиток суспільств Східної Європи. Безпрецедентні руйнівні наслідки монгольської навали були посилені внутрішніми системними змінами у цивілізаційному розвитку Русі, які збіглися у часі з походами Батия.

У другій половині XIII ст. відбувається становлення реального механізму існування обох цивілізаційних осередків у межах східноєвропейського простору. Створення системи організації та безпеки торгівлі було втілено в мережу поселенської структури, яку створили золотоординці в Південній Україні. Кочова цивілізація з іншою системою цінностей і джерел зростання, ніж у осілих цивілізаційних системах, побудувала свої степові міста як складові частини єдиної структури торгівлі Євразії.

У мережі міст Подністров'я, Східного Поділля, Нижнього Подніпров'я знайшов своє втілення специфічний тип локальної цивілізації Золотої Орди, що поєднувала кочовий і осілий способи життя. Археологічні дослідження надали можливість уявити мусульманську інфраструктуру золотоординських міст і визначити особливості матеріальної культури. Порівняльний аналіз комплексу артефактів визначних пам'яток цих регіонів дозволив встановити і загальні риси, притаманні для золотоординської культури в цілому, і регіональну специфіку, обумовлену природно-географічними та історико-культурними чинниками.

Важливою передумовою формування своєрідності міжкультурних взаємовідносин півдня України була не лише наявність значної частки кочового половецького населення, незначний відсоток монголів, які почали асимілюватися у тюркську спільноту, але і різноетнічний масив нетюркського

населення, серед якого визначається доволі значна частка слов'ян. Значний прошарок складало християнське населення, до якого входили різні етнічні групи.

Здійснений автором порівняльний аналіз матеріальної культури пам'яток другої половини XIII–XIV ст. у межах Центральної та Південної України свідчить про близький типологічний склад деяких артефактів, зокрема прикрас, стійкі стилістичні прояви формальних ознак і декоративних елементів. Вони розповсюджуються у колі різних етнічних спільнот, зокрема слов'янського, аланського та тюркського походження, незалежно від конфесійної належності і є ознакою тенденцій у стилі та моді. Продукція золотоординських центрів Причорномор'я, імпорт з Малої Азії, Поволжя, Середньої Азії, Китаю постають джерелом накопичення розкішного посуду в садибах заможних мешканців півдня Русі, і, перш за все, Києва.

Таким чином, золотоординська цивілізація вдало використала надбання багатьох культур Євразії і сформувала нове синкретичне етнокультурне середовище, що склалося у процесі пересування монголів з району їхньої батьківщини у євразійському просторі.

Початок нового етапу розвитку слов'яно-тюркських відносин пов'язаний зі змінами вектору контактів зі східних центрів Улуса Джучі на Південь і становленням у першій половині XV ст. Кримського ханства.

б. На відміну від золотоординської, османська цивілізація, що включала і кочову, і осілу частину, була побудована на пріоритеті осілого землеробського ареалу, підсиленого осілими землеробськими суспільствами Південної Європи. Проте і османи, віддають належне розвитку торгово-економічної діяльності, що була надзвичайно необхідною бурхливому зростанню Стамбула, інших міст Анатолії, забезпеченню метрополії продуктами харчування та іншими товарами, отриманню прибутків з торгових операцій. Відбувається становлення та розвиток торгово-економічних стосунків через найбільші порти чорноморського узбережжя. Процес утвердження османів на чорноморському узбережжі мав безпосередній вплив на формування нової політичної, релігійної

та соціально-економічної ситуації для ареалу Балкан, Південної та Східної Європи. Історичний аналіз сутності цього процесу дозволяє виділити основні етапи османської експансії на території України. Вони відрізнялися способами оволодіння територіями, формами володарювання, територіальними межами в залежності від різних обставин, зокрема політичних рішень лідерів українського козацтва й Османської імперії.

Перший етап охоплює період з останньої чверті XV ст. до середини XVII ст. і має характер експансії на землі східноєвропейського простору з метою включення їх в орбіту політичних і економічних інтересів імперії, об'єднання тюркських етнополітичних спільнот і подальшої ісламізації. Єдину небезпеку в цей час складає українське козацтво, яке стало реальною загрозою для осман і мало перевагу на Чорному морі.

Другий етап належить до другої половини XVII – початку XVIII ст. У цей час все більшого зростання набувають протурецькі настрої, які поширюються у козацькому середовищі, насамперед у його вищих колах. Припинилися і козацькі походи до берегів Туреччини. Відбувається продовження різних форм контактів, що простежується у подальшому розповсюдженні орієнтальних впливів.

Третій етап починається наприкінці першого десятиліття XVIII ст. і триває до кінця XVIII – початку XIX ст., останніх зусиль Османської імперії зберегти свої колонії у Східній Європі. Водночас це найбільш активний період перебудови та модернізації османських фортець, що засвідчується писемними джерелами й археологічними дослідженнями.

Взаємоіснування цивілізаційних систем терену України та Османської імперії, передбачало захист і створення умов їхнього функціонування. Простір України мав тенденцію до розширення за рахунок просування українських колоністів усе далі на південь, де вони піддавалися нападам з боку номадів і повинні були зводити оборонні споруди. Водночас територіальне зближення масивів української та тюркських культур сприяло процесу культурних запозичень і інтеграції.

7. Османська матеріальна культура різними шляхами входила у буття українського суспільства і її сприйняття було підготовлене попередніми синкретичними культурами тюрків. Завдяки цьому вона не була чужинським елементом для Північного Причорномор'я, мала чимало рис, спільних для обширного Чорноморсько-Малоазійсько-Балканського та Кавказького ареалу, за участі компонентів української, молдавської і інших культур цього поліетнічного середовища.

З експансією османів цей регіон постає важливим джерелом культурних впливів з Анатолії та їхнього проникнення у внутрішній простір України. Динаміка контактів і взаємодії української та османської спільнот простежується на значному археологічному матеріалі, що дає ключ до розуміння особливостей трьохсотрічного процесу контактів. Завдяки археологічним дослідженням останніх десятиліть були засвідчені такі прояви взаємодії культур як наявність артефактів турецького походження в різних частинах українських земель; вплив османської культури на формування та розвиток речового складу, інтеграція декоративних мотивів у прикладне мистецтво, інші галузі української матеріальної культури, формування та розвиток деяких галузей господарської діяльності.

Аналіз місцезнаходжень турецьких артефактів і їхній склад дозволяють зробити висновки про декілька шляхів розповсюдження османської культури на території України. Це торговельні стосунки, отримання трофеїв внаслідок воєнних дій, які потрапляли до різних шарів суспільства, подарунки престижних речей українській еліті. Крім того, це могли бути і предмети колекціонування.

За матеріалами козацьких січей і паланок, на яких знайдено чимало турецьких артефактів, віддзеркалюється посередницька роль козацтва не лише як здобувача трофеїв, але й опосередкованого сприяння розповсюдженню турецьких традицій, їх привнесенню в різні сфери життєдіяльності, починаючи від одягу та озброєння до орнаментальних мотивів прикладного мистецтва. Слід відзначити спільні тенденції тодішнього світу щодо розповсюдження моди

на „орієнтальний стиль” у елітарному європейському світі та вищих колах українського суспільства. Суттєвим чинником входження орієнтальних впливів були об’єктивні тенденції соціально-економічного розвитку світу, що не обходили осторонь України. Це пов’язано з тим, що друга половина періоду існування османських володінь в Україні – XVII–XVIII ст. збігається з періодом поступової експансії світової капіталістичної економіки, що привносить значні зміни в менталітет усіх верств суспільства.

Яскравим показником цього процесу є формування та швидке розповсюдження потреби у стимуляторах, якими були кава та тютюн. Це потребувало введення до складу товарів внутрішньої і міжнародної торгівлі тютюну, кави та чаю, запровадження нової галузі сільського господарства — тютюництва; виробництва посуду для чаю і кави та його постачання у різні країни, формування традицій паління та забезпечення відповідним приладдям. Як відомо, початок традиції паління тютюну та використання глиняних люльок в Україні припадає на середину — другу половину XVII ст., що простежується за точно датованими знахідками. Широкого розповсюдження виробництво люльок гончарями України набуває у XVIII ст. Це стосується і традиції вживання кави та чаю. Фрагменти предметів кавового та чайного сервізів турецького, китайського та західноєвропейського виробництва водночас трапляються і на пам’ятках османського прикордоння, і у внутрішній Україні.

Сфера розповсюдження впливу турецької культури, як встановлено нашими дослідженнями, охоплює значну частину матеріальної культури України. Основні форми впливу – це розповсюдження оригінальних виробів та пристосування їх до потреб українського суспільства; наслідування турецькому оригіналу; втілення окремих елементів орієнтального стилю в українське прикладне мистецтво.

Однією зі сфер османських впливів була військова справа. Спостерігається декілька форм запозичень: безпосереднє використання турецької холодної зброї, виготовлення гібридних форм; використання атрибутів османського війська зі зміною певних деталей; пристосування

основних типів одягу османів до потреб і звичок козацтва; входження декоративних елементів османської культури у дизайн предметів зброї, натрусок і інших речей військового обладунку козаків.

Наступною сферою впливу є продукція гончарства, що входить до широких галузей побутового використання елітними та неелітними групами населення. Як встановлено за результатами дисертаційного дослідження, можна виділити три групи виробів, які по-різному відбивають османські впливи: посуд, кахлі та люльки.

Що стосується турецького посуду, то його постачання з території Анатолії відбувалося для забезпечення побуту військових, про що згадується у митних реєстрах Аккерманського і Кілійського портів, зокрема з престижного центру художньої кераміки Ізніка. Як свідчать археологічні дослідження останніх десятиліть, ізніцький посуд потрапляв і у внутрішню Україну, зокрема в Київ. Через високу ціну він подавав предметом східної розкоші заможних кіл українського суспільства і монастирів. З кінця XVI—XVIII ст. набуває розповсюдження посуд іншого центру художньої кераміки Туреччини — Кютах'ї. Цей посуд стає одним з трофеїв козаків, використовується на козацьких зимівниках і січах. Якість цього посуду поступається ізніцькому, але він вважається модним у Західній Європі, наявний серед престижного посуду українських заможних кіл і майна монастирів, що засвідчено археологічними знахідками. У його складі найбільшого розповсюдження набувають предмети чайного та кавового сервізів. Такі форми на той час не відомі серед продукції українського гончарства.

Орнаментальні композиції і елементи, запозичені османами з прикладного мистецтва Візантії, сельджуків, Ірану, Сирії разом із характерними мотивами власного турецького стилю були певною мірою інтегровані в українське декоративно-ужиткове мистецтво XVI—XVIII ст., зокрема в керамічний посуд і кахлі. Такі запозичення отримують і широке розповсюдження у Європі, як загальна хвиля орієнтального впливу. Це різноманітні геометричні фігури, рослинні, зооморфні, антропоморфні

елементи та композиції. Поряд з розповсюдженням артефактів турецької культури і в османській, і в українській кераміці XVIII ст. відчувається вплив європейського стилю бароко, що свідчить про спільні тенденції у розвитку прикладного мистецтва Східної Європи, Малої Азії, Західної Європи і відбиває загальносвітові мистецькі тенденції.

8. Порівняльний аналіз типологічного складу численних колекцій люльок османських форпостів і матеріалів українських пам'яток різних регіонів свідчить про широке розповсюдження оригіналів турецьких люльок, сприйняття та творче перетворення східного типу приладу, та тютюну як сировини для паління. В українському люлькарстві відбувалося наслідування деяких орнаментальних мотивів турецьких зразків, виготовлення люльок з білої глини з інкрустацією зі скла як імітації сепіолітових люльок Туреччини, розповсюдження барокових західноєвропейських елементів.

Українські землі, і насамперед Лівобережжя, вже в першій половині—середині XVII ст. стають значним ареалом продажу, а з другої половини століття – потужним ареалом вирощування тютюну у Східній Європі, для якого були сприятливі природні умови та ґрунти.

9. Перехідна доба від середньовіччя до раннього модерну в розвитку української цивілізації засвідчує три основних компоненти. Це існування самобутньої української культури; орієнтація на західноєвропейські культурні досягнення; наявність орієнтальних рис, які склалися протягом багатьох століть слов'яно-тюркських контактів. Здобутки сучасного етапу археології дозволяють вийти за межі локальних вимірів і поставити актуальну проблему співіснування та взаємодії різних соціально-економічних, етнокультурних і релігійних систем, представлених певними локальними цивілізаціями на глобальному рівні. Взаємовпливи та інтеграційні імпульси є ознаками їхньої взаємодії. Північне Причорномор'я було не лише смугою воєнних протистоянь і конфліктів, але і своєрідним мостом діалогу, культурних інновацій і впливів між азійським і східноєвропейським ареалом. “Без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край” — саме такий висновок М.П. Драгоманова

[Драгоманов, 1970, с. 444] може бути квінтесенцією концептуальних підходів до історії України.

10. Підсумовуючи аналіз слов'яно-тюркських міжцивілізаційних стосунків XIII–XVIII ст., зроблений у дисертаційному дослідженні, можна репрезентувати наступну реконструкцію взаємин за окремими хронологічними етапами та складовими відповідних процесів за наступними показниками.

У першій половині XIII ст. русько-тюркські контакти визначалися мирним характером відносин цивілізації русичів з незалежним статусом південноруських князівств, які були на початку перехідного етапу розвитку до нової цивілізаційної моделі, та протополовецькою цивілізацією. Особливою ланкою стосунків можна розглядати переважно опосередковані контакти з сельджуцькою цивілізацією. Спостерігається збільшення присутності тюркських народів та їх впливу на східноєвропейському боці Чорного моря.

З середини XIII ст. розпочинається новий етап міжцивілізаційних відносин, спричинений, насамперед, навалом монголів у руські землі. Для останніх це доба незавершених трансформаційних процесів, до яких додалися неблагоприємні дії ззовні, що завершуються втратою незалежного існування величезного східноєвропейського ареалу, втручанням абсолютно іншої цивілізації у хід історичного процесу розвитку східного слов'янства. Не зважаючи на перешкодження монголів, Україна залишається спадкоємницею давньоруських традицій матеріальної і духовної культури, колискою українського державотворення. Вона бере участь як окремий представник торговельних відносин з іншими країнами світу та в транзитній торгівлі шляхами, що склалися у попередні часи, але мали різне значення у часи бурхливого розвитку торговельної діяльності Золотої Орди. Прогресивною тенденцією доби є створення сприятливого середовища для розвитку культурного та торговельного обміну різних локальних цивілізацій, їх включення у величезну макроекономічну систему Євразії, поширення синкретичної культури золотоординського часу у величезному просторі.

Наприкінці XV ст. слов'яно-тюркські взаємини зазнали нової переорієнтації. Замість імперії монголів починається османська інвазія на терени Східної Європи. Подібно до розрахунку золотоординців, її простір розглядався османами завойовниками як важливе джерело прибутків нової світової імперії. Це час формування української козацької цивілізації, її різнобічних відносин з османами, що відрізнялися навіть протурецькою орієнтацією деяких її очільників. Суттєвою відмінністю нового етапу взаємостосунків є специфіка впливу османської культури на українську, що пояснювалося цілою низкою чинників, зокрема роллю козацтва у трансмісії артефактів та їх пристосуванні в побуті різних верств українського суспільства. Найважливішою особливістю періоду є те, що українські землі водночас залишалися частиною загальноєвропейського історичного процесу, в якому провідне місце посідали орієнтальні впливи, не зважаючи на відставання Османської імперії від темпів ранньоіндустріальної світової цивілізації. Водночас європейські цінності, зокрема і стиль бароко, входили в культурний простір і Туреччини, і України. Це був час, коли втрачало сенс існування імперій світових масштабів, таких як Османська, час виходу на світову арену західноєвропейського лідерства. На жаль, Україна залишалася в межах імперій західного та євразійського зразка, а перспективи на самостійне відновлення державності залишалися завданням досить далекого майбутнього.

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ**

На правах рукопису

Біляєва Світлана Олександрівна

УДК 903' 14(477.7) "5/07"

**ВЗАЄМОВІДНОСИНИ СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОГО І ТЮРКСЬКОГО
СВІТІВ**

у XIII—XVIII ст.

(за матеріалами археологічних досліджень в Україні)

Спеціальність — 07.00.04 — археологія

ДОДАТКИ

Дисертація на здобуття наукового ступеня

доктора історичних наук

Науковий консультант:
доктор історичних наук, професор
член-кореспондент НАНУ
Моця Олександр Петрович

Київ — 2011

ДОДАТОК А. КАТАЛОГ ПАМ'ЯТОК

До каталогу увійшли пам'ятки, матеріали яких або знайдені автором, або використані за фондovими, музейними колекціями та матеріали, що введені до друку іншими дослідниками. Насамперед, включені пам'ятки еталонні для певного періоду та порівняльних досліджень, що відповідають завданням дисертації (пам'ятки надаються за абеткою).

1. **Аслан-кермен** (Асланкермен) — турецька фортеця, район сучасного м. Каховки Каховський р-н Херсонська обл. Її залишки представлено у верхніх шарах Любимівського городища скіфського часу. Казикермен і Асланкермен разом складають комплекс Таванської переправи на Дніпрі XVI—XVII ст.

[Тимченко, 2003, с. 329; 2004, с. 233].

2. **Березань** о. Очаківський р-н Миколаївська обл. Турецька фортеця XVIII ст.

[Беляєва, 1996, с.40–42]

3. **Біла Церква**, м. Городище П . Шари XI–XIII, XIV–XV, XVII–XVIII ст.

[Древнерусские, 1984, с. 81]

4. **Білгород-Дністровський**, м., Одеська обл. Місто та фортеця XIII – XVIII ст. золотоординського, молдавського та османського періодів. Турецький цвинтар. Можливе існування міста у давньоруський час.

[Штерн, 1901, с. 33–61; 1913, с. 92–101; Дмитров, 1948, с. 210–211; 1949, с. 39–52; 1952, с. 59–64; 1955, с. 111–123; Клейман, 1979, с. 54–75; Кравченко, 1986, с. 55; Самойлова, Кожукару, Батизат, 1999, с. 145–146; Біляєва, 2002, с. 28–30; 2003; Самойлова, Кожукару, Смольянинова, 2003, с. 249 та ін.].

5. **Білогородка**, с. Києво-Святошинський р-н, Київська обл. Поселення XII–XIV ст.

[Древнерусские, 1984, с. 47].

6. **Біленьке**, с. Запорізький р-н Запорізька обл. Поселення XII–XIV ст.

[Козловський, 1992, с. 117]

7. **Благовіщенка, с.**, Кам'янсько-Дніпровський р-н Запорізька обл. Поселення XII – XIV ст. Могильник XII–XIV ст., 41 поховання.

[Козловський, 1992, с. 29, 117, 119–120].

8. **Велика Знам'янка. с** Кам'янсько-Дніпровський р-н Запорізької обл. Знам'янське городище — сторожовий пункт (?), Вторинне користування та добудова укріплень на скіфському городищі в золотоординський час.

[Граков, 1954, с. 48–51; Погребова, 1962, с. 15–16, 21; Єльніков, 2006, с. 47–48].

9. **Великий Потьомкінський о-в**, поблизу м. Херсон. Поселення XI –XIV ст. Могильник другої половини XIII – XIV ст.

[Козловський, 1992, с. 118, 122]

10. **Великі Кучугури**, уроч., Запорізька обл. Золотоординське місто кінця XIII–XIV ст.(майже затоплене водами Каховського водосховища).

[Довженок, 1961, с.175–193]

11. **Вишеньки с.** Бориспільський р-н Київська обл. Поселення XII–XIV ст.

[Беляєва, 1982, с. 113]

12. **Гнедин**, с. Бориспільський р-н Київська обл. Поселення XII–XV ст.

[Беляєва, 1982, с. 113]

13. **Григорівка с.**, Канівський р-н Черкаська обл. Багатошарове поселення давньоруського часу та XIV–XV ст.

[Петрашенко, 2005]

14. **Дніпровське, с.**, Верхньодніпровський р-н Дніпропетровська обл. Поселення та могильник IX–XIV ст.

[Бліфельд, 1949, с. 94–104; Брайчевська, 1962, с. 172–176; Козловський, 1992, с. 109–110]

15. **Дніпровське - 2**, Очаківський р-н Миколаївська обл. Городище золотоординського часу XIII–XIV ст.

[Славін, 1955, с. 127–150; Буйських, Ієвлев, 1991, с. 89–104; Бураков, 1991, с. 105–109].

16. **Жовтневе (II)**, с. Бориспільський р-н, Київська обл. Поселення XII–XIV ст. [Беляєва, 1982, с. 113]

17. **Ігрень (Підкова)**, м. Дніпропетровськ. Поселення IX–XIV ст. Могильник другої половини XIII–XIV ст.

[Козловський, 1992, с.107, 109]

18. **Ізмаїл**, м. Одеська обл. Фортеця та місто XVII–XVIII ст.

[Добролюбський, 1990, с. 118–120; Гумашьян, 2000, с.31–33;]

19. **Каїри с.**, Горностаївський р-н Херсонська обл. Могильник другої половини XIII–XIV ст.

[Козловський, 1992, с. 29, 120, 121]

20. **Кам'янка–Дніпровська**, Запорізька обл., городище золотоординського часу, XIII –XIV ст. (?). Могильник золотоординського часу.

[Сердюков, 1900, с. 28–30; 1902, с. 33–36]

21. **Кам'янець–Подільський**, м. Хмельницька обл. Близько ста пам'яток козацької доби. Фортеця XII–XVII ст., залишки ремонтних робіт османського часу. Мінарет XVII ст., артефакти різних часів.

[Археологія, 1997, с. 313]

22. **Кам'янська Січ**, с. Республіканець Бериславський р-н Херсонська обл. Збереглися всі складові частини січі, відкриті будівлі різного функціонального призначення. Могила К. Гордієнко.

[Козловський, 1992, с. 15–25].

23. **Кизи-Кермен**, фортеця, м. Берислав, Херсонська обл.

[Оленковський, 2003, с. 51–53]

24. **Київ**, м. Пам'ятки XIII –XVIII ст. в різних частинах міста.

Верхнє місто.

“Місто Володимира”, пров.Десятинний, вул.Велика Житомирська: матеріали XIV–XV ст., Старокиївська гора

[Івакін, 1996, с. 121]

“Місто Ярослава”, вул. Велика Житомирська, матеріали XIV–XVIст.

[Івакін, 1996, с. 128]

Михайлівський Золотоверхий монастир: культурні нашарування XIII–XVIII ст.
[Боровський, Калюк, 1993, с. 3–42; Мовчан, Боровський, Климовський, 2000, с. 103–104]

Замкова гора. Залишки жител XV–XVI ст. Колекції матеріалів XIV–XVI ст.
[Івакін, 1996, с. 137–138].

Поділ.

Дослідження решток Церкви Успіня Богородиці Пирогощій – матеріали XIV–XVI с., зокрема знахідка золотої сережки у вигляді знаку запитання;
вул. Андріївська (цвинтар XV ст.), Матеріали XIV–XVI ст.; вул. Сагайдачного – залишки трьох будівель XIV–XVI ст. вул. Іллінська, Верхній Вал, Волоська, Гр. Сковороди, Братська, Контрактова площа, уроч. Гончари та Кожум'яки та ін. – матеріали XIV–XVI ст.
[Івакін, 1996, с. 138–163].

Печерск.

Києво-Печерська Лавра, житлово-господарчі та виробничі комплекси другої половини XIII–XV ст. Могильник XIV–XV ст.
[Гончар, 1993, с. 173–186; Писларий, Балакин, 1991, с. 91–115; Івакін, 1996, с. 169–172; Оногда, 2008, с. 123–144 та ін.]

Старий Арсенал. Матеріали від межі XIV–XV ст. до XVIII ст. включно.
[Івакин, Балакин, 2006, с. 159–167; Чміль, 2005, с. 60–64; 2009, с. 68–72]

Видубичі. Матеріали XIII–XIV ст.
[Мовчан, 1975, с. 80–106]

25. **Кілія** м. Одеська обл. Вірменська церква XIV ст., перебудована в наступні часи. Кераміка XVIII ст.
Матеріали Міжнародної Середньовічної експедиції під керівництвом С.О. Біляєвої. Розвідка І.В. Карашевич.

26. **Кінбурнська фортеця**, півострів Кінбурн, Очаківський р-н Миколаївська обл. Залишки фортеці XVII–XIX ст.
[Біляєва, Фіалко, Карашевич, 2010, с. 410–411].

27. **Кічкас**, м. Запоріжжя. Поселення на правому березі р. Дніпро

ХІІ–ХІV ст.

[Древнерусские, 1984, с. 101–103; Козловський, 1992, с. 111–113].

28. **Козін, с.** Обухівський р-н Київська обл. Поселення другої половини ХІІІ–ХІV ст.

[Беляєва, 1982, с. 112]

29. **Комарівка с.** Переяслав-Хмельницький р-н, Київська обл. Поселення Х–ХV ст. Могильник ХІІІ–ХV ст.

[Беляєва, Кубишев, 1995]

30. **“Кормилиця”, курган, с.** Єристівка Кременчуцький р-н Полтавська обл.

Поховання кочовика золотоординського часу.

[Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 34, 35]

31. **Ломовате, с.** Черкаський р-н Черкаська обл. Поселення ХІІІ–ХІV ст.

[Сымонович, 1969, с. 21–26]

32. **Ляпинська балка, м.** Маріуполь Донецька обл. Золотоординський могильник

[Евглевский, Кульбака, 2003, с. 363–404]

33. **Мамай-Сурка, ур.** біля с. Велика Знам'янка Кам'янець–Дніпровський р-н Запорозька обл. Могильник кінця ХІІІ–початку ХV ст., 1162 поховання.

[Ельников, 2001; 2006]

34. **Мечетська гора, с.** Правобережна Кишенька, Кобеляцький р-н Полтавська обл. Могильник ХІV ст. Залишки мавзолеїв. Срібна пайцза з арабським написом.

[Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 22, 23]

35. **Новобогородицька фортеця** (Самарь, Богородицька фортеця) околиці м. Дніпропетровськ. Матеріали золотоординського часу ХІV ст.; культурний шар ХVІ–ХVІІІ ст.

[Титов, 2000, с. 26–31; Ковальова, Шалобудов, Векленко, 2007].

36. **Озаричі, с.,** Конотопський р-н Сумська обл. Поселення ХІІ–ХV ст.

[Беляєва, 1982; Беляєва, Кубишев, 1995]

37. **Олешківська Січ**, північно–східна околиця м. Цюрупинськ (колишнє Олешня) Херсонська обл. Залишки козацької січі 1711–1728 рр.

[Телегін, Титова, 1992, с. 2; Титова, Бойко, 1995, с. 5–7; Телегін, Титова, 2003, с. 67–68]

38. **Очаків** м. Миколаївська обл. Місто та фортеці кінця XIII–XVIII ст. (золотоординський час, Кримське ханство, Османський період).

[Беяева, 1992, с. 67–75]

39. **Переяслав-Хмельницький**, м. На посаді міста культурний шар XIII–XIV ст.

[Лялько, 1996, с. 7–9; Тетеря, 2001, с. 59–63; 2007, с. 60–62]

40. **Перше Травня**, с. Дніпропетровський р-н Дніпропетровська обл. Поселення IX–XIV ст.

[Смиленко, 1975, с. 163–175; Козловський, 1992, с. 110–111]

41. **Покровка**, с. Веселинівський р-н Миколаївська обл. Залишки тимчасового монетного двору (?).

[Пиворович, 2004, с. 86].

42. **Половецьке**, Богуславський р-н Київська обл. Городище, селище і могильник давньоруського часу та XIII–XV ст.

[Довженок, 1955, с. 51 – 54; Кучера, 1965, с. 210; Древнерусские, 1984, с. 85]

43. **Полтава**

Посад літописної Лтави. Інститутська гора. Матеріали другої половини XIII–XIV ст. Вал Полтавської фортеці, матеріальні залишки XVII–XVIII ст. у Старому місті.

[Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 15 – 16; Супруненко, Пуголовок, Мироненко, 2009; Пуголовок, Калашник, 2009].

Іванова гора, матеріали XIII–XIV ст. Знахідка бронзової пайцзи.

[Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 21–23]

Посад літописної Лтави. Миколаївська горка. Шинок XVIII–XIX ст. Цвинтарі XVIII ст.

[Супруненко, Мироненко, Пуголовок, 2008]

44. **Процев (III)**, с. Бориспільського р-ну Київська обл.

[Беяева, 1982, с. 113]

45. **Процев (IV)** Бориспільський р-н Київська обл. Поселення XII–XIV ст.

[Кучера, 1989б с. 181; Беяева, 1982, с. 113]

46. **Радянське**, с. Кобелякський р-н Полтавська обл. Поселення XIII–XIV

ст.

[Древнерусские, 1984, с. 95].

47. **Старі Санжари (Решітники)** Новосанжарський р-н Полтавська обл.

Могильник золотоординського часу.

[Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 24].

48. **Томашівка** с. Фастівський р-н Київська обл. Поселення XI–XIV ст.

[Древнерусские, 1984, с. 45; Біляєва, 2001, с. 151–154].

49. **Торговиця**, с. Новоархангельський р-н Кіровоградська обл.

Золотоординське місто та могильник XIV ст.

[Бокій, Козир, 2003, с. 41–84; Бокій, Козир, Позивай, 2006, с. 4–18 та ін.]

50. **Тягинка**, с. Бериславський р-н Херсонська обл. Золотоординське

городище та могильник XIV–XV ст.

[Гошкевич, 1914, с. 2-12]

51. **Хортицька Січ**. о. Байда, Запоріжжя. Залишки валу періоду російсько-турецьких війн та споруд XVI ст. (замок Д. Вишневецького).

[Телегін, Титова, 1992, с. 1; Іллінський, 1992, с. 6–15].

52. **Хортиця**, о. поблизу о. Осокорового, м. Запоріжжя. Багатошарове поселення давньоруського (IX–XIII ст.) та золотоординського часу XIV–XV ст.

[Ильинский, 1991, с. 16–17; Ильинский, Козловский, 1993, с. 250–263; Козловский, 1992, с. 116–117].

53. **Хортиця**, о. Велика Молодняга, м. Запоріжжя. Козацький зимівник XVIII ст.

[Козачок, 1993, с. 69–77]

54. **Хотин.**, м. Чернівецька обл. Фортеця XIV–XVIII ст.

[Мисько, 2009, с. 63–68]

55. **“Цегельня”**, курган, с. Солонці Кременчуцький р-н Полтавська обл. Поховання золотоординського часу.

[Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 35–37].

56. **Черкаси**, м. Культурний шар другої половини XIV–XV та XVI–XVII ст.

[Куштан, 2006, с. 75–79].

57. **Шушвалівка**, с. Глобинський р-н Полтавська обл. Могильник кінця XIII–XIV ст. з кочівницькими похованнями.

[Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, с. 28–30]

58. **Юрківка**, с. Оріховський р-н Запорізька обл. Золотоординське місто кінця XIII–XIV ст.

[Егоров, 1985, с. 86–87; Єльников, 2006, с. 48; Саєнко, Дзюба, 2006, с. 284–289]

ДОДАТОК Б.

Результати статистичної обробки деяких матеріалів грунтового могильника Мамай-Сурка (за матеріалами публікацій М.В. Єльнікова).

Еталонною пам'яткою для Нижнього Подніпров'я з точки зору масового представництва виробів з металу та складу виробів є ґрунтовий могильник осілого населення золотоординського часу кінця XIII– початку XV ст. Мамай-Сурка. Склад та характеристика речового комплексу, зокрема металевих виробів, ретельно описані у двох монографіях М.В. Єльнікова. З метою порівняльних досліджень вони надаються нами в узагальненому, статистично опрацьованому вигляді, та відповідними посиланням на опис М.В. Єльнікова у тексті дисертації та додатках [Єльніков, 2001; 2006].

Вироби з заліза (93 екз.). До їх складу входять деталі кріплення труни – скобі (20 екз.), цвяхи (15 екз.), стрижень. Решта виробів з заліза репрезентована предметами, які належать до поховального інвентарю. Це знаряддя праці та зброя: ножі (4 екз.) один з залишками дерев'яної ручки, рибальський гачок, голки (2 екз.), трилопатеve вістря. Предмети побуту: калачоподібні кресала (2 екз., одне –фрагмент), одягу – гудзик, поясні пряжки овальні, округлі, квадратні з язичком і без розміром від 2,4 до 4,3 см , прикраси – кільця, персні зі щитком, уламок браслету, підвіска [Єльніков, 2001; 2006]

Вироби з бронзи (407 екз.). Вони репрезентують переважно предмети одягу та прикраси. В одязі померлих є наступні види речей:

Очілля (7 екз.) Вони представляють і частину одягу (головне вбрання) і водночас прикраси, складались з бронзових бляшок (від 4 до 13), нашитих на стрічку шкіри або тканини. В різних очіллях застосована одна з форм бляшок: прямокутних, квадратних, округлих, розміром від 1,0 x 1,2 см до 1,5 x 1,5см. Поверхня бляшок декорована: переважно це зображення баранячих рогів, використана псевдозернь, або обшивка бляшок бісером [Єльніков, 2001, с.32; 2006, с. 52, 126, 139, 142, 257].

Бляшки одягу, нашивні. Знайдено порівняно небагато бляшок (14 екз.), які відрізняються за формою, розмірами та декором. Це напівсферичні бляшки,

діаметром 0,8 см [Ельников, 2006, с. 126]; підтрикутні з рослинним орнаментом у вигляді пальметок розміром 2,0 x 2,0 см [Ельников, 2001, с. 15]; прямокутні та квадратні з рельєфними виступами у вигляді рогів баранів та псевдозерню [Ельников, 2001, с. 28, рис. 7, 14; Ельников, 2006, с. 47]; ромбічні, розміром 4,0 x 2,5 см, прикрашені рельєфними опуклостями та псевдозерню [Ельников, 2001, с. 18, рис. 5, 7].

Пряжки поясні: ліроподібні за формою з рухомим язичком (6 екз.), [Ельников, 2001, с. 101] та округлі: одна діаметром 3,5 см [Ельников, 2006, с. 78] та друга діаметром 1,7 см [Ельников, 2006, с. 40].

Гудзики. Надзвичайно чисельними є знахідки кулястих гудзиків (251 цілі та фрагменти). Два екземпляра подовжено-овальних за формою [Ельников, 2001; Ельников, 2006]. Кулясті гудзики мають такі варіації форми : виготовлені з двох напівсфер та суцільні, з вушком, інколи на кінці наварена кулька. Вісім гудзиків плаковані золотом [Ельников, 2001, с.20; 2006, с.130]. За розмірами це гудзики діаметром від: 0,5см (3 екз), 0,6- 0,9см (227 екз.),0,9-1,0 (18 екз.), 1,3-1,4см (3 екз.). Тобто основна маса гудзиків має розміри від 0,6- 0,9 см. Гудзики подовжено-овальної форми, діаметром 0,7см, прикрашені: один з ромбічними отворами [Ельников, 2001, с.37]; один з орнаментом “китайський ліхтарик” [Ельников, 2006, с. 253].

Велику частину предметів з бронзи складають **прикраси**: скроневі кільця, сережки, персні, браслети.

Скроневі кільця (9 екз.) - округлі за формою, але відрізняються деталями оформлення. Перша група це скроневі кільця діаметром 1,8–2,0см з незамкненими або замкненими кінцями. Край кінця оформлений у вигляді дрючка, на якому закріплене кільце [Ельников, 2001, с.45, 64, 68; 2006, с.247, 261, 280]. Скроневе кільце у вигляді змії з розкритою пащею, яка звернулася кільцем та кусає свій хвіст. Один кінець розплющений, інший у вигляді голови змії, око виконано вдавленим контуром [Ельников, 2001, с.66]. Скронева прикраса з переплетеного дроту, на стрижні намистина з чорного скла

пірамідальна за формою, висотою 1,4см, за нею-намистина з білого непрозорого скла [Ельников, 2001, с.83];

Сережки (68 екз.). Визначаються три основні типи за формою: округлі, овальні та у вигляді знаку запитання. За розміром вони поділяються на сережки діаметром від 1,3 до 2,4см. В свою чергу округлі сережки є з незамкненими, зімкненими кінцями та кінцями, що заходять один на інший. Більш складний тип представлений сережками з так званими гронами винограду [Ельников, 2001, с.152]. Наступний тип сережок у вигляді знаку запитання. На стрижень накручений дрід. Крім того, сережки прикрашалися намистинами з перлин та непрозорого скла [Ельников, 2001, с.22, 95; 2006, с. 52, 185 та ін.].

Персні (21 екз.). Переважно це персні з щитком овально-ромбічної або округлої форми із вставкою з непрозорого скла або без неї, з орнаментованим щитком. Елементами декору є сітка, ромб, пагони, закручені у спіраль. Діаметр пернів від 1,6 до 2,1 см [Ельников, 2001, с. 19, 61, 83, 85, 126, 152, 153; 2006, с. 55, 88, 102, 236, 244, 257].

Кільця (3 ек.) діаметром 0,8-2,1см, виготовлені з дроту [Ельников, 2001, с.25, 95].

Браслет округлий за формою з незамкненими кінцями, діаметром 5,0 x 4,5см. По центру браслета вигравіруваний чотирьохпелюстковий лотос з діагональним розташування пелюстків. Кінці оформлені у вигляді лев'ячих морд [Ельников, 2001, с. 2]

Ланцюжки (3 ек.). Вони представлені фрагментом ланцюжка у вигляді косички [Ельников, 2001, с.145]; ланцюжком з трьох секцій дроту [Ельников, 2006, с. 126] та ланцюжком, який складався з 13 округлих ланок [Ельников, 2006, с.40].

Окрім прикрас знайдені також 13 екземплярів *наперстків* різної збереженості, [Ельников, 2001, с.16, 26, 37, 82; 2006, с. 40, 71, 187, 228]; фрагмент дзеркала [Ельников, 2006, с. 243].

Слід зазначити також знахідки двох та трилопатевих втулкових *вістрів стріл* [Ельников, 2001, с. 96, 147.].

Предмети *християнського культу*: стулка з зображенням Богоматері [Ельников, 2001, с.98] та хрест натільний, розміром 2,5 x 3 см [Ельников, 2006, с. 178].

Крім того, під час розкопок могильника знайдена бронзова скульптура юнака, висотою. 7,3 см у довгому одязі [Ельников, 2001, с.162]. Серед підйомного матеріалу: кільце бронзове з незамкненими кінцями діаметром 1,8 см з літерою “К”; кільце залізне, діаметром 2,5 см, бронзова підвіска з платівки трикутна за формою з округлими кутками та отворами по краях [Ельников, 2001, с. 164].

Вироби з срібла (174 ек.) представлені предметами одягу та прикрасами.

До предметів, що належать до атрибутів одягу, належать:

Гудзики (26 ек.), з них 24 – кулясті за формою, діаметром 0,5-1,0 см, іноді на кінці наварена кулька [Ельников, 2001, с. 15, 51, 73, 80, 85; 2006, с. 40, 47, 59, 144]. Овальний та еліпсоподібний гудзик виконані у техніці скані [Ельников, 2001, с. 66; 2006, с. 230]. Підвіска-гудзик ажурна, виготовлена у техніці скані [Ельников, 2001, с. 145].

Бляшки нашивні на одяг (2 екз.): бляшка нашивна округла, діаметром 0,9см з трьома отворами [Ельников, 2006, с. 17] та бляшка нашивна у вигляді п'ятипелюсткової квітки 5 см, з отвором посередині у 0,5 см [Ельников, 2006, с. 167].

Прикраси. Скроневі кільця (60 ек.) виготовлені з срібного дроту, і подібно до бронзових поділяються на наступні типи: скроневі кільця з зімкнутими кільцями діаметром від 1,5 до 3,3 см [Ельников, 2001, с. 2, 87, 110; Ельников, 2006, с. 38, 62, 81, 91, 122, 250, 270]; скроневі кільця з незамкненими кінцями діаметром від 1,6 до 3,8 см [Ельников, 2001, с. 73; 2006, с. 130, 195, 237, 244, 275] та скроневі кільця у вигляді змії (2 екз.), що кусає себе за хвіст, діаметром 2,8-3,0 см [Ельников, 2001, с. 7, 96]. Краї дроту оформлені наступним чином: один край розплющений – інший згорнутий у дрючок, через який одягнуте кільце.

Сережки (68 екз.), виготовлені з срібного дроту. Подібно сережкам з бронзи представляють декілька типів різної форми. Сережки округлі (44 екз.) з зімкненими кінцями, сережки округлі з незамкненими кінцями діаметром 0,6 – 2,5 см; сережки округлі з кінцями, які ледве заходять або сильно заходять один за інший. Такі сережки були доповнені срібними намистинами або намистинами з перлини та непрозорого скла, які були розташовані на тілі сережки [Ельников, 2001, с.6, 87, 114, 130, 143, 150; 2006, с. 77, 81, 101, 126, 16, 168, 183, 201, 221, 224, 250, 261]. До них також близькі сережки округлі, спіральні, кінці загострені. Сережки у вигляді знаку запитання (24 екз.) висотою від 2,4 – 5,3 см, у деяких на стрижень накручений дріт, на кінці якого декілька кульок у вигляді виноградного грона, три мають кульку приварену на кінці, одна – намистину з перлини, дві – з кульками, які наварені на дріт, іноді нижній край оформлений у вигляді куба [Ельников, 2001, с.48, 82, 85; 2006, с. 70, 280, 281]. Сережки-колти, срібло з золоченням (2 екз.), калачоподібні за формою, прикрашені симетричним декором з привареного дроту з насічками у вигляді шестипелюсткових квіток, у середині квітки – кулька. Між квітками по обидва боки від центральної квітки два трилисники. Бокова поверхня прикрашена двома рядками наварених кілечок, до яких приварений дріт з насічками. Зверху кілечка для кріплення дужки [Ельников, 2001, с. 124].

Булавки-підвіски у вигляді птаха (2 екз.), крила та голова грифона одної з підвісок плаковані золотом [Ельников, 2006, с. 129, 244]. Підвіска-булавка у вигляді птаха (грифон), висота 1 см, крила та голова плаковані золотом.

Браслети (2екз.) один з незамкненими кінцями діаметром 3,7см, виготовлений з тонкої срібної платівки з трьома горизонтальними обідками [Ельников, 2001, с. 35], другій пластинчастий, срібний з чорнінням, у центрі гравірована чотирьохпелюсткова розетка з колом посередині. Кінці браслету прикрашені стилізованими личинами левів [Ельников, 2006, с.132].

Персні (12 екз.). Персні щиткові зі вставкою з прозорого або кольорового скла, бірюзи, перлини [Ельников, 2001, с. 44, 48; 2006, с.70, 102, 272]. Персні без вставки. Щиток з гравіруванням: арабські літери написи «Адл» (законний),

[Ельников, 2006, с. 187]; рослинним орнаментом у вигляді стилізованого грона винограду [Ельников, 2006, с. 130], або неорнаментований.

Серед інших знахідок – голка довжиною 6,2 см [Ельников, 2001, с. 152] та дирхем, діаметром 1,5 см з отвором. Абдулхан, Султан справедливий, 767 р. Х. (1365–66р. Х). [Ельников, 2006, с. 168];

Вироби з золота (5 екз.) включають скроневе кільце з незамкненими кінцями [Ельников, 2006, с. 27], дві сережки у вигляді знака запитання, з накрученим на стрижень дротом та намистиною з перлини [Ельников, 2001, с. 51; Ельников, 2006, с. 64] та округлу сережку, кінці якої заходять один за одиний [Ельников, 2001, с. 129].

Крім того, знайдений киотець (частина діадеми?) куполоподібної форми розміром 4,0 x 2,7 см. На зовнішньому боці зображення святого, виконане у техніці перегородчатої емалі. Німб над головою діаметром 1,5 см, блакитного кольору [Ельников, 2001, с. 75].

ДОДАТОК В.

Османська лазня Нижнього двору Аккерманської фортеці (підсумки археологічних досліджень)

Під час огляду Нижнього двору фортеці проф. Б. Ерсоем були визначені залишки османської лазні, яку було досліджено за час багатолітніх робіт під керівництвом автора. Лазня розташована біля північної стіни фортеці між баштами № 22 та № 23, загальна площа будинку становить 160 кв. м. (рис. 63). Лазня була побудована з різних порід каміння, переважно вапняку та ракушняку з застосуванням червоної цегли-плінфи розміром 0,3 x 0,15 x 0,05 м. Під час досліджень встановлена наявність трьох будівельних періодів, що особливо добре фіксується за рівнями та заміною матеріалу підлоги від сланцевих плит на цеглу та каміння. Вони відображують не лише зміни, які мали місце під час існування лазні, а і наступну перебудову із зміною функціонального призначення її приміщення на майстерню та складське приміщення для зберігання готових виробів із свинцю (кулі та важки).

За розмірами і кількістю функціональних приміщень споруда належить до типу невеликих лазень, які не передбачали поділу на чоловічу та жіночу половину. Споруда має традиційний симетричний план побудови основних функціональних приміщень з розташуванням холодної, теплої та гарячої секції лазні за головною віссю (рис. 63). Крім згаданих вище приміщень є також вестибуль і технічні приміщення: гіпокауст, топка (кюльхан) і приміщення з резервуаром для води. Стіни лазні збереглися на різну висоту. У приміщенні гарячої лазневої секції залишилася частина стіни, з ознаками переходу до купольного перекриття на висоті близько 2,5 м. від рівня первинної підлоги, складеної з сланцевих плит (рис. 73). Залишки переходу до купольного перекриття над технічним приміщенням. Під підлогою було розташоване приміщення гіпокаусту (чегенемлик), де зафіксовані паралельні рядки баз, складених з червоної цегли розміром 0,3 x 0,15 x 0,03-0,04 м на вапняковому розчині (рис. 74). Бази різні за формою (прямокутні та квадратні, висотою до

від 0,40 м до 1,0 м), розміром від 0,9 x 0,5 м до 0,7 x 1,3 м. Підлога підвального приміщення вимощена цегляними плитами розміром 0,3 x 0,3 м.

Під час розкопок лазні виявлені конструктивні особливості системи водопостачання та каналізації, знайдені чисельні керамічні труби (рис. 75) і навіть ділянка водовідведення довжиною до 1,8 м з секцій труб, вкладених одна в одну. Відкрита система водовідведення із мийного приміщення лазні, побудована на основі використання стоків з поступовим зниженням рівня. Вона представляє систему вузлів – переходів (стоків), складених з великих кам'яних блоків, у яких були видовбані канали для стоку води. Саме такий канал був простежений на одному вапняковому блоці підпрямокутної форми 0,24 x 0,3 x 0,4 м. У середньої частині плаского боку простежений видовбаний канал завширшки 0,1 - 0,12 м, глибиною 0,02 м у більш вузької частині та 6 см у широкій. Через цю систему стоків відводились й каналізаційні стоки.

На основі комплексного аналізу будівельно-архітектурних залишків і артефактів та застосування методу планіграфії щодо місцезнаходження віконниць, які були характерним елементом освітлення приміщень і вмонтовані у дах, нами запропонований варіант реконструкції моделі лазні, зокрема її даху (рис. 64). Для перекриття даху використаний листовий свинець, чисельні фрагменти якого знайдені на підлозі та обабіч приміщень [Біляєва, Фіалко, Карашевич, 2006, с. 277–285]. Надзвичайно багатий матеріал інтер'єру лазні був зафіксований у гарячому приміщенні майже квадратної форми площею 13, 3 кв. м Стіни приміщення були вкриті штукатуркою типу „хорасан”. У горизонтальному напрямку стіни, що збереглися, зокрема центральна стіна, були поділені на дві частини, які відрізняються за інтер'єром. Нижня частина стін на висоту до 1,5 м відділена від верхньої частини карнизом. На підлозі був знайдений уламок мармурової плити з фрагментом підмазки, ідентичної залишкам підмазки на карнизі. Верхня частина потинькована. По периметру стін верхньої частини були виявлені трюпи, характерні для цих приміщень, позначені білими фатами на шарі рожевого тиньку, які також було декілька разів підмащено. Тут також виявлені вікна та канали для циркуляції повітря,

керамічні труби системи водопостачання з боку приміщення топки та басейну, канали водовідведення брудної води на підлозі, вбік прохолодного приміщення. У південній стіні зафіксований отвір вертикального вентиляційного каналу діаметром 0,27 м. Також у південній стіні помітний отвір, де був кран (рис. 73). Його залишки знайдені у приміщенні лазні. Впритул до стіни була мийка з мармуру, фрагмент якої був також знайдений під час досліджень (рис. 76). Він мав виступ для мила, під яким також була фігурна деталь. Аналогічні мийки відомі в турецьких лазнях, зокрема в Ізмірі у лазні Ісмаїл Бея (Erken, 2000, р. 136) та лазні Мурада II в Ізніку XV ст. (Erken, 2000, р. 129). Первинна підлога гарячої секції лазні (сиджаклик), викладена з сланцевих плит, була замінена підлогою з червоної цегли. Підлога підвальної частини (гіпокаусту) фіксується на глибині 3,33 м. Пустоти, що залишилися у більш ранній час у зв'язку з руйнацією оригінальної підлоги, перекриті кам'яними плитами. На глибині 2,2-2,4 м, що відповідає рівню перекриття з цегли зафіксована велика кількість виробів з свинцю: 15 гирьок конічної форми, три штуцерні кулі. Під час вибірки заповнення підвального приміщення на глибині 2,4–3,2 м знайдена ще одна гирька, 16 штуцерних куль, 30 куль округлої форми, деякі з хвостом або ніжкою, шпрангель, кочет з заліза, відливка із свинцю з ніжкою та оплавлений виріб, застигли краплі свинцю, що є ознакою виробництва, обойми з бронзи та заліза.

Певні аналогії реконструкції планової структури аккерманської лазні є серед чисельних хамамів Туреччини. Найбільш близький до неї план лазні Карантина Хамам, запропонований відомим турецьким фахівцем з дослідження архітектурно-будівельних типів лазень Х. Урером, який брав участь і у розкопках в Нижньому дворі Аккерманської фортеці. Дах лазні включає купольні (округлі та еліпсоподібні) і плоскі конструкції. Час розбудови та втілення саме такого планування лазні обіймає період XIV-XVIII ст. Таким чином, лазня Аккерману, побудована саме в цей час, є зразком класичної архітектури Османської імперії, і її реконструкція повинна враховувати основні архітектурно-будівельні риси того періоду, одними з яких є особливості

освітлення приміщень за допомогою багаторядних вікон у купольних перекриттях споруд. Під час розкопок простежено планування оригінальної частини будинку, виявлено ознаки ремонту та перебудови приміщень, доведено зміну функціонального призначення – розміщення у будинку колишньої лазні майстерні з виробництва виробів з свинцю та складських приміщень. Нарешті стало можливим знайти пояснення розбіжностям у повідомленнях письмових джерел та планів фортеці, що призвели в свою чергу до атрибуції залишків кам'яної будівлі біля Водяних воріт лише як майстерні зі складським приміщенням (Шлапак, 2001, с.136).

Лазня, мала архітектурно-будівельні риси, притаманні османській архітектурі XIV – початку XVI ст. Близькі аналогії будівельним засобам архітектури аккерманської лазні спостерігаються на пам'ятках османської архітектури, зокрема серед чисельних будинків османських лазень, різних за розміром і кількістю функціональних приміщень. Саме такі особливості кладки характерні для лазні (хамаму) Ільяс Бея XV ст. у Балаті, Саадет Хатун хамамі XIV ст. в Сельджуці, хамамі Улу Джамі XIV ст. з Манили [Erken, 2000] та інших на території Туреччини. Лазні мали купольні перекриття різної форми, якими були накриті одне або декілька приміщень. Вони відрізнялися і за типологічними особливостями, і були розраховані на жіночу та чоловічу половину, або використання лазні відбувалося по черзі жінками та чоловіками у певні дні тижня. Однією з характерних особливостей лазень є освітлення за допомогою багатьох вікон у купольних конструкціях даху. За формою вікна були різними: квадратні, округлі, у вигляді шестигранника. Розміщення великих і менших за розміром віконниць не має чіткої системи розташування. Кількість віконниць могла нараховувати від декількох десятків до сотень вікон на одному куполі і ще більше на декількох куполах однієї й тої самої лазні. В інтер'єрі лазні часто використовувався мотив сталактитів, характерних для оформлення міхрабів у мечеті. Надзвичайно цікаво, у вигляді сегнерова колеса, з великою віконницею у центрі композиції, розташовані віконниці у куполі хамаму Ізмаїла Бея XIV ст. в Ізніку [Erken, 2000, с. 137]. Деякі лазні Ізміру, як

наприклад Басмане Хамам XVI ст. мають два купола [Urer, 2002, с.81], але лише на одному є віконниці. Ені Шарк Хамам, [Urer, 2002, с. 105], побудований у XIV ст. та перебудований протягом декількох століть, також має два куполи, обидва з різними за розміром віконницями. Хамам Алібея XVII ст. має три округлі купольні перекриття і одне прямокутне, всі з віконницями [Urer, 2002, с. 112]. Багатокупольну систему даху мають Люкс Хамам, Намазга Хамам, Ешилдирек Хамам в Ізмірі та інші лазні, які були побудовані та мали подальший розвиток будівельної конструкції у XIV–XVII ст. Планова структура лазень відповідає планувальним принципам, що розповсюджені на території Анатолії цього часу. Проте водночас вони мають різні хронологічні періоди розбудови та існування [Urer, 2002, с. 125, 131, 133]. Інтер'єр лазень був змінений за час існування і зараз деякі з них мають сучасний вигляд з різнокольоровим склом яскравих відтінків.

За результатами розкопок встановлена зміна функціонального призначення приміщень лазні. Важливим свідченням переорієнтації та перебудови лазні є знахідки ливарних формочок середини – другої половини XVII ст. та куль з „ливарним хвостом”. Ареал виробництва аналогічних виробів охоплює широку територію від Криму до Кубані, і має досить точне датування завдяки знахідкам на місці Берестецької битви 1651 р. [Свешніков, 1993, с. 253; Шалобудов, 2004, с. 122–125; Супруненко, Павленко, 2002, с. 71–74]. Але розповсюдження куль та шрапнелі має більш широкий хронологічний діапазон у другій половині XVII–XVIII ст. Евлія Челебі засвідчує наявність лазні у середині XVII ст. Таким чином перепрофілювання лазні на майстерню не могло бути раніше другої половини XVII ст.

ДОДАТОК Г.

Перелік об'єктів, які підлягали ремонту та перебудові в Аккерманській фортеці (за документами Стамбульського архіву прем'єр міністру)

Перший документ представляє будівельний реєстр, що датується 1709 р. У ньому наданий повний перелік руйнацій у фортеці, перелічені башти, брами та інші елементи, які необхідно відновити. Є перелік матеріалів, які потрібно застосувати для ремонту. Серед споруд, що підлягали ремонту, перелічені наступні: Великі Ворота, датовані за написом 1476р. тобто молдавським періодом; Рибальська башта; Українські Ворота, приєднані до Башти Принцеси; Зала аудієнцій, з'єднана з барбаканом; Башта з Каміном (або камінами) на боці Водяних Воріт; Башта Принцеси; міст Великих Воріт; Водяна башта (біля Водяних воріт); Дерев'яна башта; Біла Башта; Малі ворота; Донжон, пов'язаний з Баштою воріт; Башта з написом; Караульне приміщення для спостереження на Українському боці, Ворота; Порохова башта; Башта Кетхуди; Башта Хафіза; Башта колеса; Башта Аги; Башта з годинниками; Комендантські кімнати між Просяною Баштою та Рушничною баштою.

За будівельним реєстром 1795 р. згадані структури, знайомі за реєстром 1709 р., але із суттєвим доповненням. Згадані сім бастионів, назви яких пов'язані із відповідними баштами: Середні Ворота поруч із Бастионом Аги; Бастион Аги поруч з Кривавим Бастионом; Кривавий бастион поруч з Бастионом Білої Башти; Бастион Білої Башти поруч із Водяною Баштою; Водяна Башта поруч з Просяною Баштою; Водяна Башта поруч з Баштою Принцеси; Ворота Барбакану; Башта з годинниками; Бастион Принцеси на річці, прибудований до Бастиону Водяних Воріт; Рів між Баштою Принцеси та Рибальською Баштою; Кривава Башта у рові; Біла Башта у рові.

Структури не згадані у документі 1709 р. представлені наступними об'єктами: Усічена Стара башта прибудована до Башти цитаделі; Бастион Папі, у рові; Стара башта поєднана з Бастионом Папі; Друга башта на західному боці Бастиону Папі; Ворота з решіткою, поруч з Бастионом Папі, Ворота Замку, прибудовані до Воріт з решіткою; Барбакан у Водяний Башти проти пагорба

Омер бея; Велика Башта цитаделі; Мушкетні сидіння під Бастіоном Паші; Істамбульські Ворота, прибудовані до Рибальської Башти та Башти з Годинниками; Сухарна Башта на кутку Водяних Воріт Бастіону, на водному кінці [Finkel, Ostarчук, 2006, р. 8–10].

За архівними матеріалами було встановлено, що спочатку башти були посилені за рахунок встановлення гармат, внутрішні бастіони були вперше підняті, щоб поставити платформи для гармат та побудовані контрфорси для зміцнення стін фортеці напередодні Російсько–Турецької війни 1735–1739 рр. Наступна війна 1768–1774 рр. нагадала про необхідність подальшої модифікації шляхом збільшення кількості гармат. Цей процес стає більш інтенсивним у 1787–179 рр. [Finkel, 2007, р. 11–14]. У 1777–78 рр. відновлюється та здійснюється перебудова протейхизми.

Другій відноситься до 1795 р. за декілька років до встановлення влади Російській імперії. Він стосується заходів щодо посилення потужності фортеці з боку османів, відноситься до 1795–1797 рр. [Шлапак, 2000, с. 48–49; 2006, с. 173–174]. У будівельному реєстрі 1795 р. знов перелічені укріплення, що підлягали ремонту та перебудовуванню. При цьому, ті бастіони (згадується сім бастіонів), які були зведені близько до башт отримали їх назви [Finkel, 2007, р. 11]. За периметром зовнішніх стін фортеці, використовуючи план фортеці 1955 р., як основу з нумерацією об'єктів оборонної лінії простежується наступне розташування бастіонів та башт-бастіонів: бастіон Аги, назва якого дублює назву башти – Башта Аги (№ 7), Ярусна башта – Ярусний бастіон (№ 11); Біла башта – Біла башта–бастіон (№ 17); Башта Принцеси Башта принцеси –Бастіон (№ 27); Водяні Ворота–Береговий бастіон; Бастіон Паші. Поява Берегового бастіону вказує на перебудову барбакану, що підтверджується археологічними дослідженнями і співпадає із часом засипки і перепланування більш ранньої структури барбакану. Що стосується башти барбакану – Сухарної башти (№ 28), вона залишалася окремою структурою нижньої (береговий) лінії оборони.

На думку М. Шлапак [Шлапак, 2000, с. 123] була перебудована з циліндричної у багатогранну башту–бастіон – башта № 17 (план 1955 р.), яка

отримала у османів назву Біла башта – Біла башта бастион [Finkel, 2007, p. 11]. До османських часів належить і спорудження башти–бастиону № 30 з десятима кам'яними ядрами, розташованими на північному фасаді башти-бастиону у вигляді піраміди, та тріадою кам'яних ядер на східному фасаді. Пізніше башта-бастион була укріплена чотирма контрфорсами, прибудованими до неї, а вже за часів Російської влади на початку XIX ст. у північно-східному кутку з'являється земляний насип та споруджений „бастион прапорів”, під яким передбачена сортея (вихід), а „невеличка п-подібна у плані стінка відділяє тепер гарнізонний двір від „бастиону прапорів” [Шлапак, 2000, с. 94]. На бастионі був встановлений флагшток. На жаль, але поки що у архівних документах Стамбулу не знайдено згадок про розбудову башти-бастиону № 30.

Зовнішня стіна нижнього ярусу укріплень (стіна, що оточувала Нижній двір та захищала його з боку лиману) була також укріплена зведенням контрфорсів. Контрфорси на північній стіні Нижнього (Портового) двору, фігурують на планах Аккерманської фортеці кінця XVIII ст. Зокрема п'ять виступів на стіні Нижнього двору добре читаються на плані Аккерману 1770 р., на плані міста 1789 р. [Шлапак, 2000, с. 72, рис. 31; с. 76, рис. 35]. Таким чином після повернення Аккермана Туреччині у 1791 р. за умовами Ясського мирного договору, османи звертаються до планів модернізації фортеці. Вони залучають французького інженера німецького походження Кауфера, який був на службі у турецького султана Селима III [Шлапак, 2006, с. 172], який розробляє плани реконструкцій турецьких фортець у Кілії, Хотині, Бендерах, Ізмаїлі. Так з'являються три плани перебудови фортеці 1793 р., зокрема на останньому плані запропонований варіант бастионної фортеці у вигляді шестикутної зірки [Шлапак, 2006, с. 172–173]. Безперечний інтерес на останньому плані викликає експлікація назв окремих башт, воріт, дворів ансамблю, житлових кварталів [Шлапак, 2006, с. 173], що дозволяє уявити забудову фортеці та міста на кінець XVIII ст. Пропонується нове планування міста. Замість барбакана та Нижнього двору запропоновані нові споруди. Ретельний опис будівельної діяльності османів на терені фортеці, османська експлікація та відстані між

фортифікаційними спорудами, наведені у документах Стамбульського архіву надали можливість визначити їх розташування [Finkel, 2007, р. 11]. Зауважимо, що на планах 1770–89 рр., проаналізованих І.В. Брюяко та І.В. Сапожніковим, бастіони не позначені [2000, с. 447]. Плани реконструкції фортеці Кауфера, який не був зацікавлений у реальному підвищенні її обороноздатності, так як був російським агентом, і передав план перебудови фортеці М.І. Кутузову. Його проекти так і не були повністю реалізовані. У 1798–1800 р. відбуваються ремонтні роботи за сприянням молдавських господарів: Олександра Каллимаха (1798 р.), перебудова валів з бастіонами та стін Костянтином Іпсиланті [Шлапак, 2000, с. 48]. Після того, як місто здалося російській армії у 1806 р., схему модернізації Аккерманської фортеці запропонував Е. Ферстер – інженер-генерал російської армії. Схема суттєво відрізнялася від планів Кауфера [Брюяко, Сапожніков, 2000, с. 448]. Але проект Е. Ферстера також не був реалізований повною мірою. У 1827–1829 рр. відбуваються перебудова порохових погребів та переважно ремонтні роботи приміщень на території фортеці [Шлапак, 2000, с. 49–50]. Але у 1832 р. Аккерманська фортеця була знята із списків військових об'єктів.

Що ж стосується будівельної діяльності османів на території фортеці протягом XVIII ст., тут продовжує розвиватися інфраструктура як військового так і громадського призначення для гарнізону фортеці. Так, у 1756 р. відбувається перебудова порохового складу в Цитаделі, що було зазначено на плиті, прикріпленій до однієї зі стін складу [Шлапак, 2000, с. 47]. В останні десятиліття XVIII ст. у фортеці працюють відомі турецькі архітектори. Це Мехмед Тахір Ага, який також брав участь у розбудові фортифікації інших фортець Османського Прикордоння, Сеід Йомер, який відновлює чотири глухі башти, перебудовує площадки для артилерії і будує „саранпо” [Erdogan, 1960, р. 31; Шлапак, 2000, с. 48; Finkel, 2007, р. 11–14]. Крім того, на розбудові фортеці та забудові її внутрішнього простору працюють Хафиз Ібрагім, Сеід Йомер та інші зодчі [Erdogan, 1960, р. 30-31]. Аналіз топографічних планів того часу, здійснених М. Шлапак, підтверджує наявність конструктивних змін, що

мали місце у фортеці, зокрема зміну башти у північно-східному кутку фортеці, яка була позначена на плані 1772 р. Її було перебудовано на прямокутний бастион, що позначено у плані 1789 р.[Шлапак, 2000, с. 48].

Як свідчать архітектурно-археологічні дослідження у Нижньому дворі, ще у середині – другій половині XVIII ст. відбуваються зміни на барбакані, де має місце засипка приміщень та перепланування. Це підтверджується знахідкою російської монети 1753 р. на рівні засипки. Наступні реконструкції мають місце наприкінці XVIII ст. – початку XIX ст. На плані від 22 травня 1807 р., який використано І.О. Іваненко для реконструкції барбакану, надано саме планування останнього на початок XIX ст., що значно відрізняється від вигляду у більш ранній період його існування, і тим більше за часів його побудови разом із стіною другої лінії фортифікації, ближчою до підвищеної частини фортеці. В той час перша надлиманна лінія вже була втрачена, але проглядається на фото зі супутнику. На плані І.О. Іваненко показані чотири прямокутника, які напевно відображують платформи, що були попарно розташовані по верхньому рівні – рівні бійниць, чи гарматних амбразур у верхньому ярусі стін [Шлапак, 2000, рис. 84. с. 135]. Перед південно-західною стіною можна помітити ще якісь платформи, а дві значно менші – біля стіни зі сторони Нижнього двору [Мартинюк-Медвецька, 2006, с. 5]. Система платформ простежена нами з західного та південного боку барбакану, біля стіни, що побудована не раніше кінця XVIII ст. – початку XIX ст., про що свідчить характер кладки, схожий із аркою у основній стіні барбакану. На плані-реконструкції також зображено башту барбакану, у якої було два вікна одне над іншим та двері. Башта мала низький дах, що мабуть був вкритий черепицею, так званою татаркою. Саме такий тип черепиці дозволяв робити покриття з таким малим ухилом [Мартинюк-Медвецька, 2006, с.5]. За висновком А.М. Мартинюк-Медвецької, „теоретична реконструкція барбакану здійснена І.О. Іваненко за типом збережених фрагментів північної стіни, тобто з завершенням зубцями-мерлонами, а якраз не згідно зображень 1807 р., на якому показані бійниці для гармат на верхньому ярусі. Спрощено конфігурацію барбакану без

урахування його характерних особливостей, а саме шиї з правим поворотом [Мартинюк-Медвецька, 2006, с. 6]. До того ж, арка вхідної брами в основній стіні фортифікації вздовж узбережжя лиману не могла існувати раніше з причин безпеки. Як випливає з іконографії та архітектурно-будівельних особливостей арки-проходу, вона була побудована, коли перестала існувати Аккерманська фортеця як оборонна одиниця, скоріше за все після 1832 р. [Мартинюк-Медвецька, 2006, с. 6]. Османський внесок у розбудову фортеці залишається, на жаль, ще маловивченим, але так чи інакше дослідники намагалися визначити, які частини оборонного комплексу були побудовані або відбудовані турками, проаналізувати кладки, розчини, архітектурну та декоративну пластику, написи [О.Л. Бертъе-Делагард, М.І. Веселовський, В.О. Войцехівський, Е., Крушеван, С. Николае, М. Шлапак, М. Erdogan]. До написів, що датуються XVIII ст. відносяться монограма султана Мустафи III (1757 – 1774 рр.), яка знаходилась над головними воротами, напис на ескарпі рову, та напис, вмонтований у башту № 23, що виходила з південного боку до цивільного двору, а з північного до Нижнього. На дошці вказаний рік – 1171 Хиджри або 1757 р. Р.Х., що відзначає час початку правління султану Мустафи III [Шлапак, 2000, с. 177–179]. За Османським переліком назв башт та бастионів башта має назву Башта з каміном [Finkel, Ostapchuk, 2007, р. 11]. П.О. Крушеван згадує ще і про напис, вмурований у стіну порохового погребу цитаделі 1756 р. [Крушеван, 1903, с. 215]. До того ж башта № 26 мала назву Башти з написом, але напис не зберігся. На жаль написи як молдавського так і османського часу переважно втрачені і не знаходяться на терені фортеці [Шлапак, 2000, с. 179].

ДОДАТОК Д.

Килимарство

Килими, залишки яких майже не відомі за археологічними дослідженнями, представляють значний інтерес з багатьох точок зору. По-перше, килимарство дуже близько підходить до художніх мотивів кахлярства, один з типів якого має назву “килимового”. До того ж, у візерунках килиму криються орнаментальні риси культур, що мають прояви у артефактах, які віддзеркалюють характер декору попередніх культур. По-друге, орнаментальна сфера килимарства є частиною ментальності українця, художнього відображення світу, впливу загальних проявів моди та стилю, участі України у загальноєвропейських тенденціях розвитку мистецтва. Нарешті необхідний аналіз формування та розвитку галузі у ракурсі османського впливу.

Перші згадки про килими на терені Русі з’являються у текстах руських літописів, що стосуються історичних подій IX–XII ст. Їх зображення є на деяких мініатюрах Кенігсбергського літопису XV ст. Але походження килимів та матеріал, з якого вони були зроблені залишаються ще мало відомими. Одна з можливих версій пов’язує їх з місцевим виробництвом з вовни або рогожі для плетіння, підстилки, яку використовували у поховальному обряді. З джерел XV–XVI ст. відомо про широку транзитну торгівлю турецькими та перськими килимами через українські землі у Західноєвропейські країни. Частина килимів залишалася в Україні і знаходилась у використанні елітних груп української і польської шляхти. На початку XVII ст. велика кількість килимів була зосереджена у замках українських та польських магнатів: у замку Дубно князь Януш Острозький у 1616 р. мав 135 східних килимів, інший магнат Петро Ожига у 1623 р. мав 288 килимів різних видів [Lubomirski, 1900, р. 212; Lozinsky, 1960, р. 95]. З кінця XVI ст. розпочинається виробництво більш дешевих імітацій східних килимів у місцевих центрах Франції та Англії. Аналогічна ідея щодо створення місцевих центрів виробництва килимів на основі імітації орнаментики та дизайну килимів була і в Україні. Але, розкішні

східні килими, турецькі і персидські збереглися у багатих будинках української еліти. Щодо розвитку виробництва килимів в Україні, перша згадка відноситься до першої половини XVI ст. (1537 р.). У XVII–XVIII ст. дворянські мануфактури виробляли килими різного стилю, як у турецьких так і в українських традиціях [Когут, 2002, с. 134]. Але лише одна мануфактура у Замостьє отримала патент польського короля Стефана Баторія на виробництво килимів “More Turcico” між 1585-1605 рр., тобто імітацій оригіналів турецьких килимів. В той самий період на Волині українські майстри виготовляють килими, у яких простежується інтеграція як турецьких так і українських орнаментальних традицій. У XVII ст. східні килими залишаються лідерами модного стилю і еталонами якості [Когут, 2003]. Одна з таких мануфактур була в Бродах на Львівщині, і саме звідти зберігся найбільш ранній точно датований килим України 1698 р. [Когут, 2008]. Чисельні мануфактури працювали у Правобережній та Лівобережній Україні. На Заході, у Галичині переважав геометричний, а на Сході – рослинний орнамент. Килимові вироби мали декілька назв, в залежності від розмірів, одно або двох лицьового виробу, довжини ворсу. Так, вовняні килими мали назву “коч” або “лижник”. Назва “ковер” відома ще з давньоруських джерел, а назва “килим” відома в Україні з початку XVII ст. Надзвичайно важливим є вивчення іконографії, мотивів, впливу східного килимарства, орнаментальних композицій українських килимів з точними датами. Крім згаданого килиму 1698 р., є килими XVII-XVIII ст., тобто синхронні періоду україно-тюркських контактів за часів Османського співіснування на теренах України, синхронні кахлярству України цього періоду. Не дивлячись на значний внесок у вивчення українського килима багатьма вченими з точки зору мистецтвознавства та етнографії (О.Т. Дудар-Нестер, Я.П. Запаско, А.К. Жук, Д.М. Щербаківський та ін.) залишається багато питань, пов’язаних з килимами як носіями орнаментальних традицій, їх зв’язку з іншими сферами прикладного мистецтва. В цьому плані суттєвим внеском у розробку багатьох питань, пов’язаних з історією українського килимарства, походження і історії орнаментальних композицій, художніх впливів,

регіональній специфіці килимарства постали праці Г. В. Когут, яка здійснила порівняльний аналіз орнаментики килимів різних регіонів України та присвятила спеціальні дослідження ролі орієнтального фактору у композиції та і орнаментальному стилю українських килимів [Когут, 2003; Когут, 2003, с. 172-179; Когут, 2008, с.113-126 та ін.]. Орнаментика одного з найдавніших і точно датованих гладко тканих українських килимів 1782р. волинського виробництва складається з п'яти основних мотивів Вони засвідчують наявність давніх елементів орнаментальної композиції, які мають аналогії у декорі виробів Балкан, Туреччини та Туркменістану [Когут,2008, с.117] (рис. 1) Перший елемент – гачкуватий ромб - “козаки” є надзвичайно старим елементом як турецького так і українського мистецтва. Він зустрічається на сельджуцьких килимах з XIII ст. [Duruçay, 1977, р. 78–85; Öney 1988, р. 129–130; Yetkin, 1993 р. 311–327]. Наступний елемент – мотив листа, надзвичайно широко розповсюджений елемент, відомий як на турецьких так і українських килимах. Мотив з “дзвониками” також відомий у турецькому мистецтві та килимах Туркменістану [Когут, 2008, с. 117]. Мотив “ланцюжка” має аналоги на килимах з сельджуцького періоду до наших днів. Останній мотив – східчастий ромб, відомий як в українському так і турецькому мистецтві [Когут, 2008, с. 117]. Як свідчить порівняльний аналіз килимів сельджуцького періоду та килима 1782 р., на останньому присутні всі давні елементи, які простежуються на сельджуцьких килимах, з яких збереглися 23 одиниці (рис. 2), представлені у музеях Туреччини [Deniz, 2008, р. 57]. Інший тип орнаментациї з перевагою рослинного та розкішного флористичного орнаменту представлений килимами Полтавщини з Лівобережного Подніпров'я. Орнаментация килимів дуже близька і відбиває вплив стилю бароко. Композиція поділена на дві зони: картуш та центральну з рослинною орнаментациєю, яка включає розетку та квіти по сторонах. Мотив центральної композиції нагадував арабеску (рис. 3). Всі килими, що призначалися для вищих кіл суспільства, були зроблені у вишуканому стилі бароко [Когут, 2003, с. 175–177]. У Франції та інших європейських країнах був прийнятим наприкінці XVII ст. і існував майже все

XVIII ст., в Україні сприйняття цього стилю відбувалося у XVIII ст. Квітова композиція українських килимів була репрезентована такими квітами, як тюльпани, троянди, гвоздики, добре відомими за композиціями (рис. 4). турецьких керамічних центрів, і представленими на килимах придворних килимів Османської імперії, зроблених з різних матеріалів. Зустрічаються такі барокові елементи як вази з розкішними квітами, як в українських, так і турецьких килимах. Крім того, на відміну від українських зразків, у Туреччині велика увага приділяється молитовним килимам, зокрема таких центрів як Гердес і Кула [Yetkin, 1993, p. 97]. Найбільш стабільним елементом орнаменту як турецьких так і українських килимів є розетка, яка має певні варіації зображення: від геометричної зірки до квітки. Вона може бути розташованою у картуші, або у центрі килима. У різних модифікаціях розетка фіксується від сельджуцьких килимів до сьогодення у процесі розвитку та взаємодії євразійського мистецтва (рис. 5). Відзначимо, що всі елементи геометричних мотивів добре представлені у тканинах, одязі етнічних українців (рис. 6). Слід зазначити, що в українських та турецьких килимах присутні також анімалістичні композиції. У них представлені: птахи, птахи у стилізованого дерева життя, леви, коні, виконані з певними особливостями різних культур [Украинское, 1912; Deniz, 2008, 62-65]. Продукція українського килимарства була розрахована на різні прошарки українського суспільства і не входила до складу експорту. Її орнаментальні мотиви були не лише сполученням східних і західних впливів, а й результатом розвитку самобутнього українського декоративного мистецтва.

Ілюстрації до додатку Д.

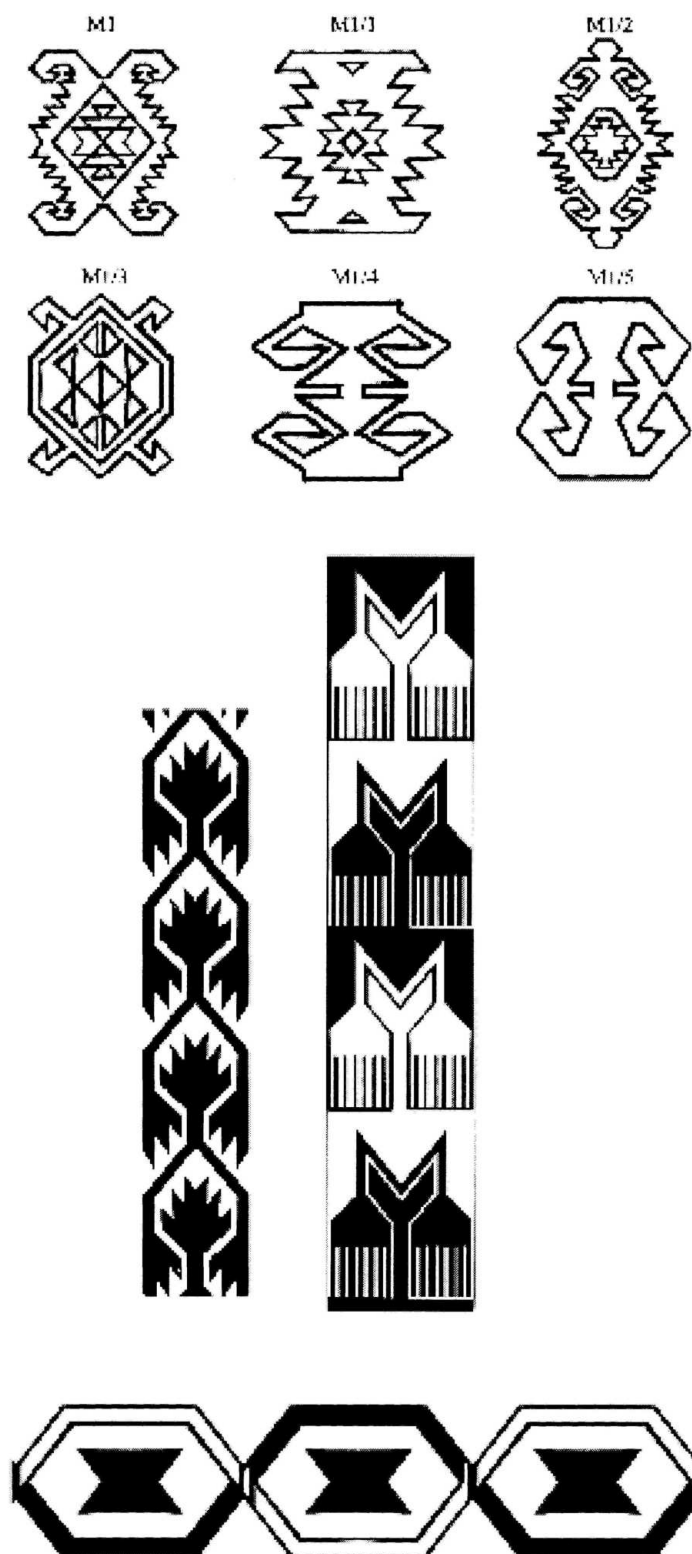

Рис. Д. 1. Орнаментальні мотиви українських та турецьких килимів (за Г.Когут, 2008, С. 118–122).

Рис. Д. 2. Мотиви сельджуцьких килимів.

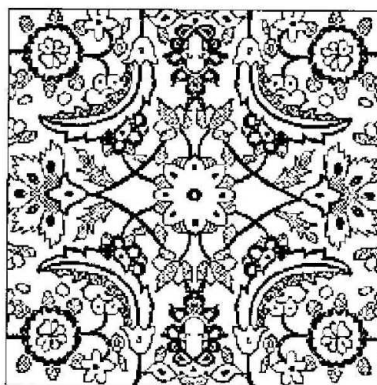

Рис. Д. 3. Мотив арабески і її вплив в українських килимах.

Рис. Д. 4. Схожі елементи орнаменту українського і турецького килиму.

Рис.Д. 5. Мотив розетки (зірки) на сельджуцьких, османських і українських килимах.

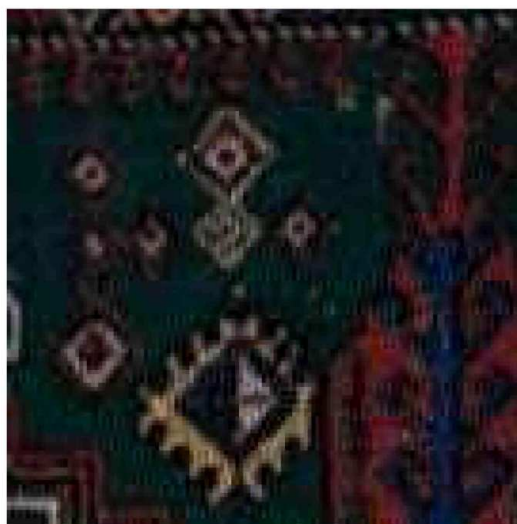

Рис.Д. 6. Близькі геометричні мотиви на османських та українських килимах і тканинах.

ДОДАТОК Е.

ІЛЮСТРАЦІЇ

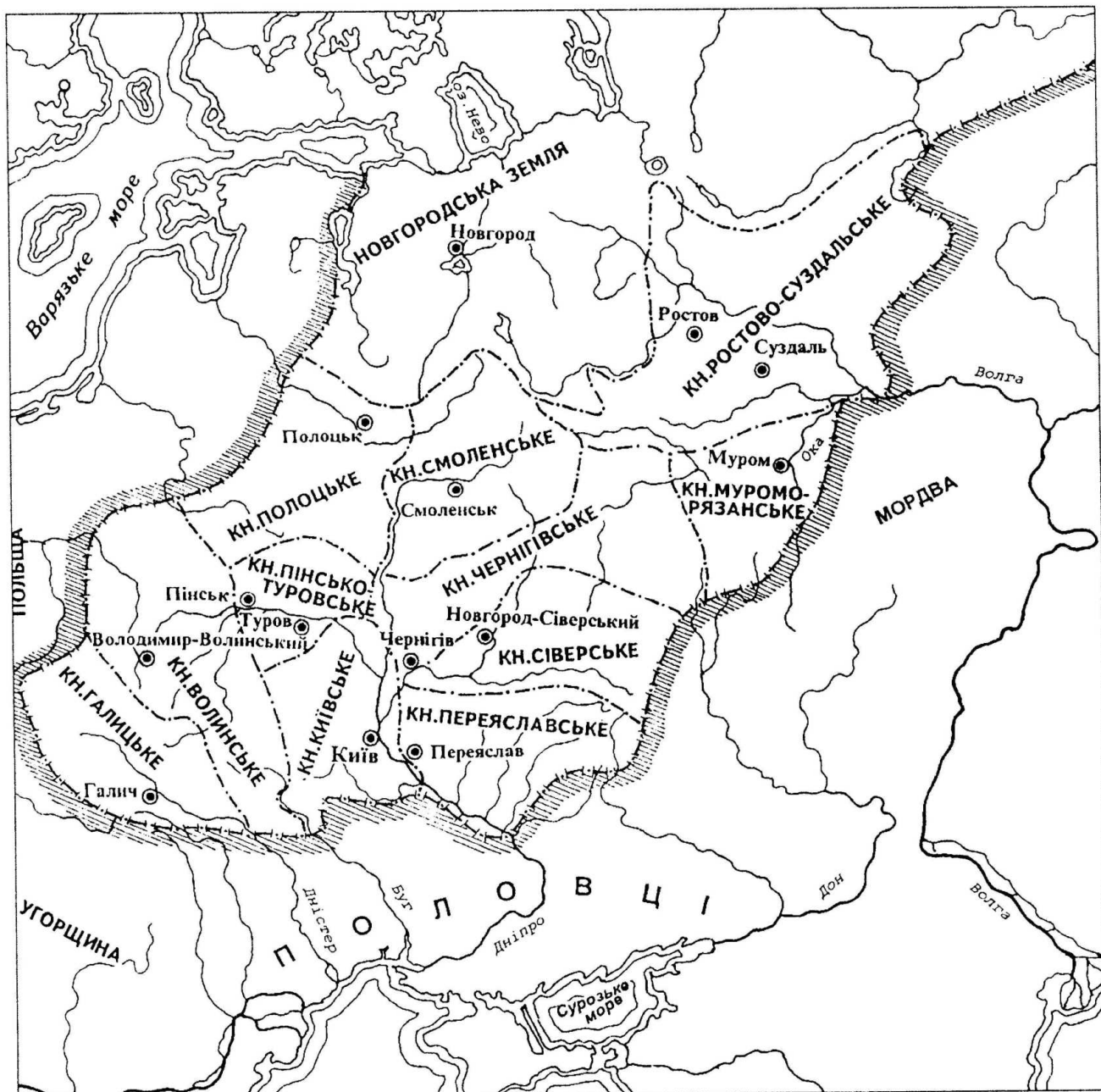

Рис. 1. Київська Русь та Половці у XI–XIII ст. (за О.П. Моцею, 2009, с. 32, рис. 7)

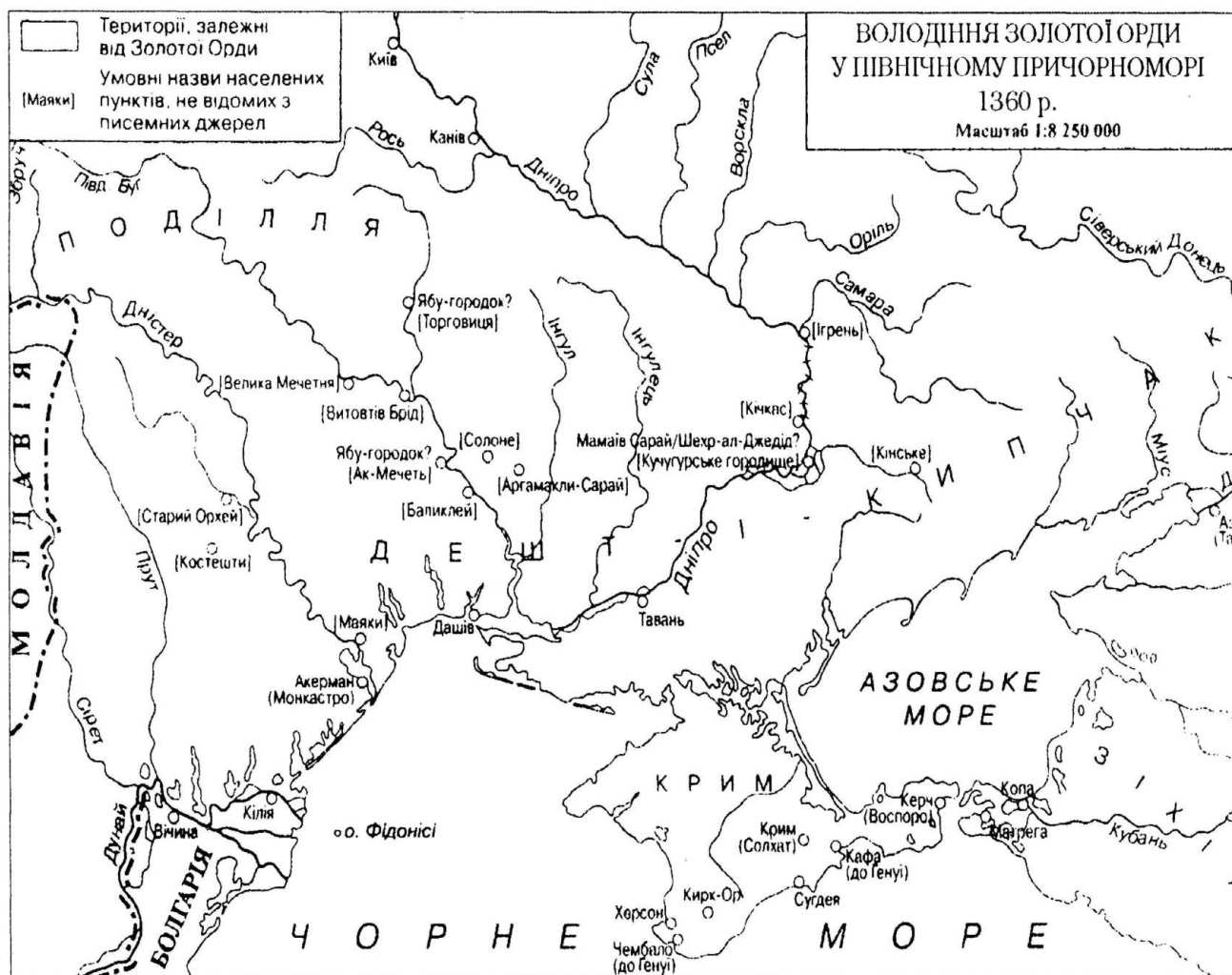

Рис. 2. Володіння Золотої Орди в Північному Причорномор'ї. 1360р. (за О.П. Моцею, 2009, с. 38, рис. 9).

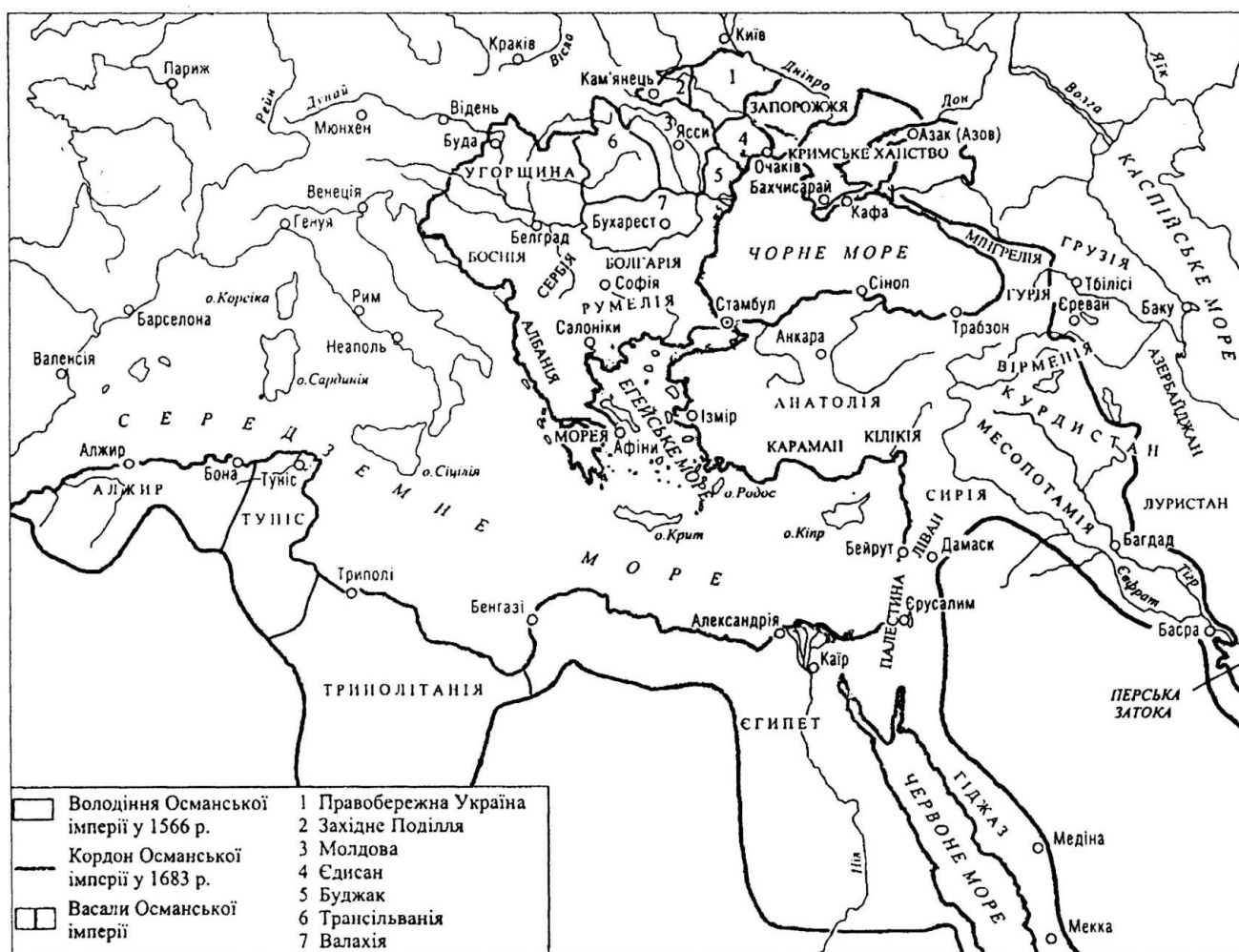

Рис. 3. Османська імперія у XVI–XVII ст. (за О.П. Моцею, 2009, с. 56, рис. 15).

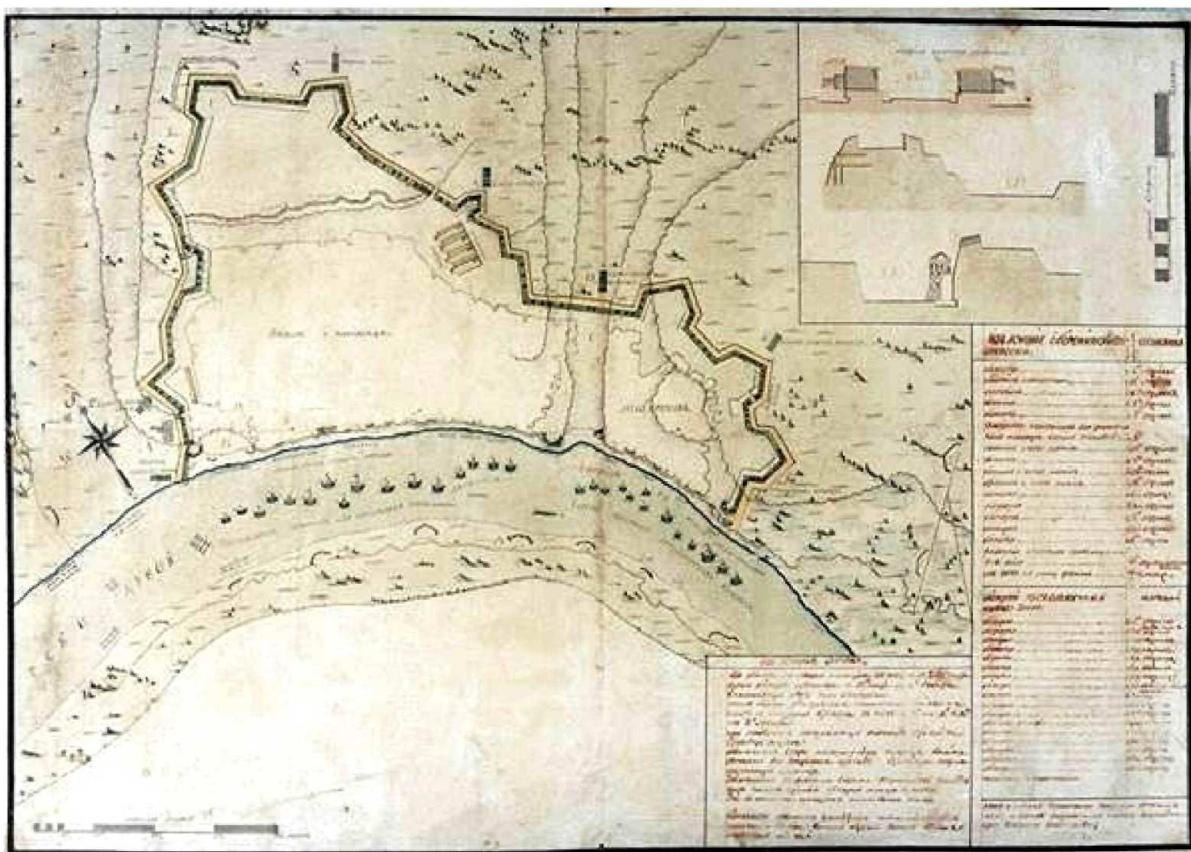

Рис. 4. Ізмаїл м. План – проспект фортеці.

Рис. 5. Ізмаїл, м. Будинок мечеті (у теперішній час музей).

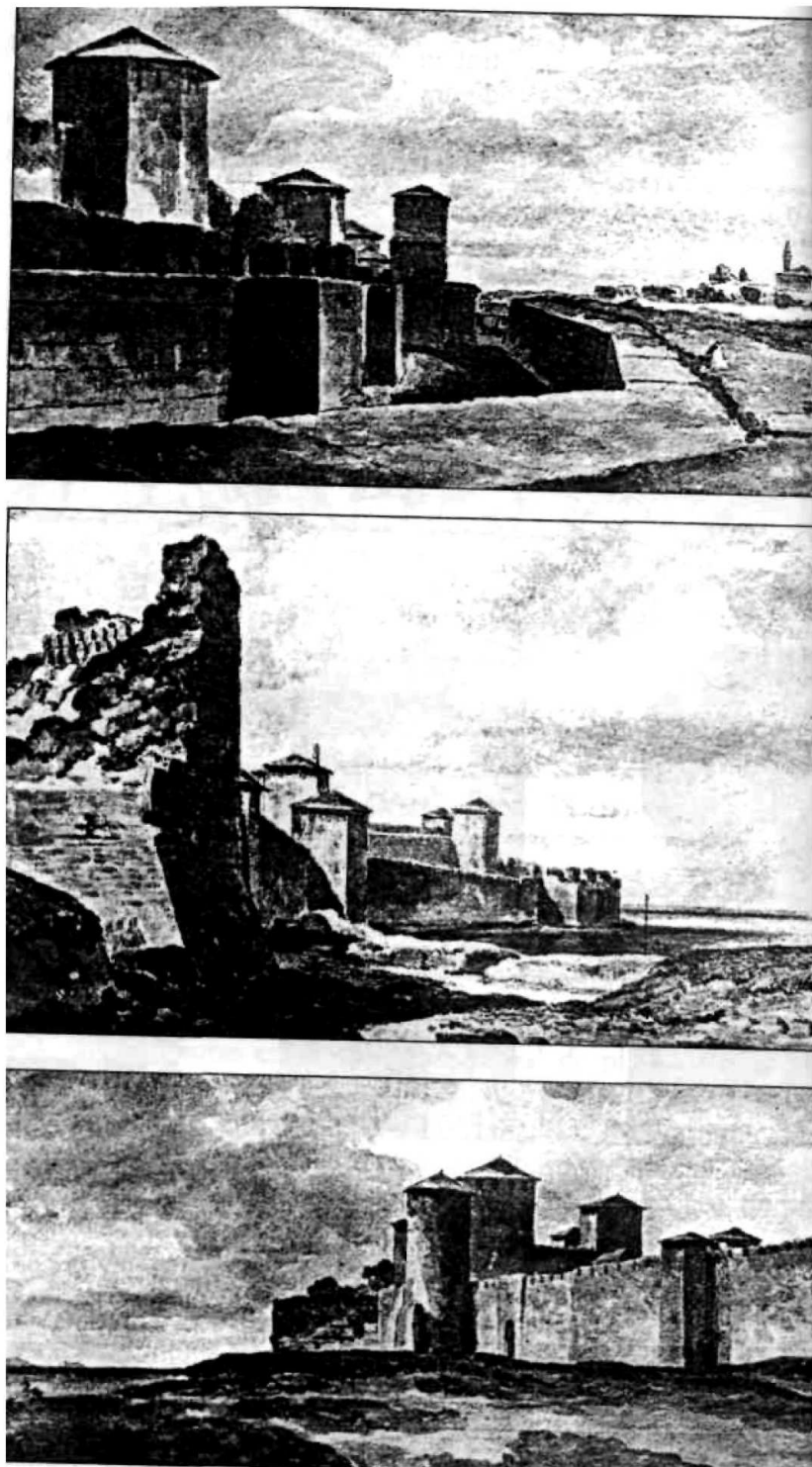

Рис. 6. Кілійська фортеця, 1790 р., художник М.М. Іванов (за М. Сірак, 2004, р. 200).

Рис. 7. Білгород-Дністровський, м. Вид з лиману на фортецю.

Рис. 8. Білгород-Дністровський, м. Фортеця. Вид зверху на цитадель та гарнізонний двір (за буклетом під редагуванням Т.П. Білої)

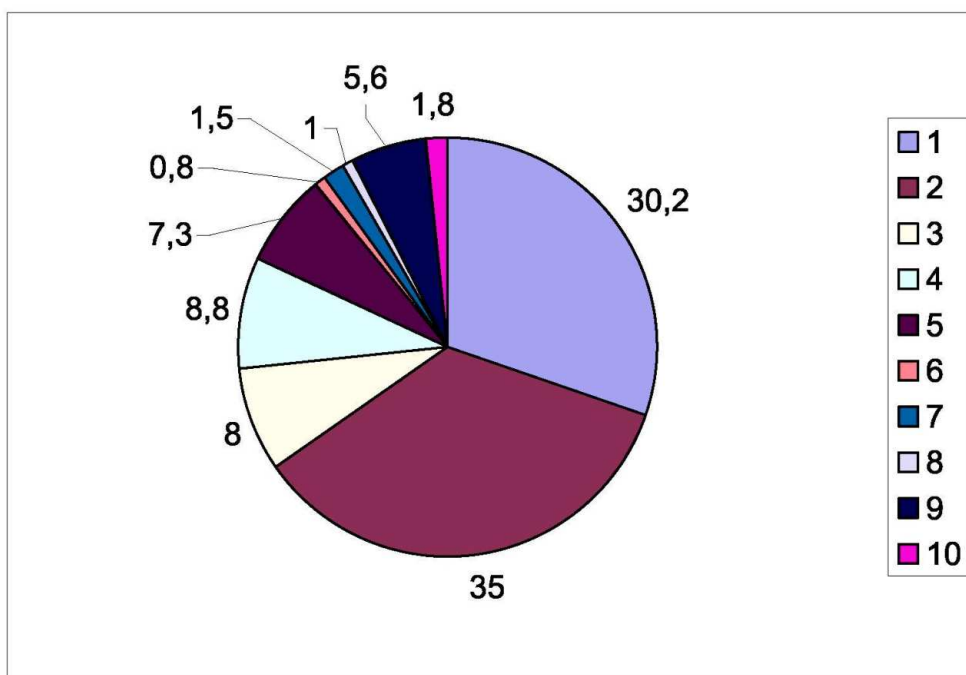

Рис. 9. Білгород-Дністровський, м. Результати статистичної обробки комплексу артефактів з розкопок Нижнього двору Аккерманської фортеці (у відсотках).

- 1 – кераміка без поливи, або частково вкрита поливою;
- 2 – кераміка з поливою;
- 3 – люльки;
- 4 – вироби з фаянсу;
- 5 – вироби з металу;
- 6 – вироби з фарфору;
- 7 – кераміка сграфіто;
- 8 – кераміка Мілетської групи;
- 9 – вироби з скла;
- 10 – вироби з інших матеріалів

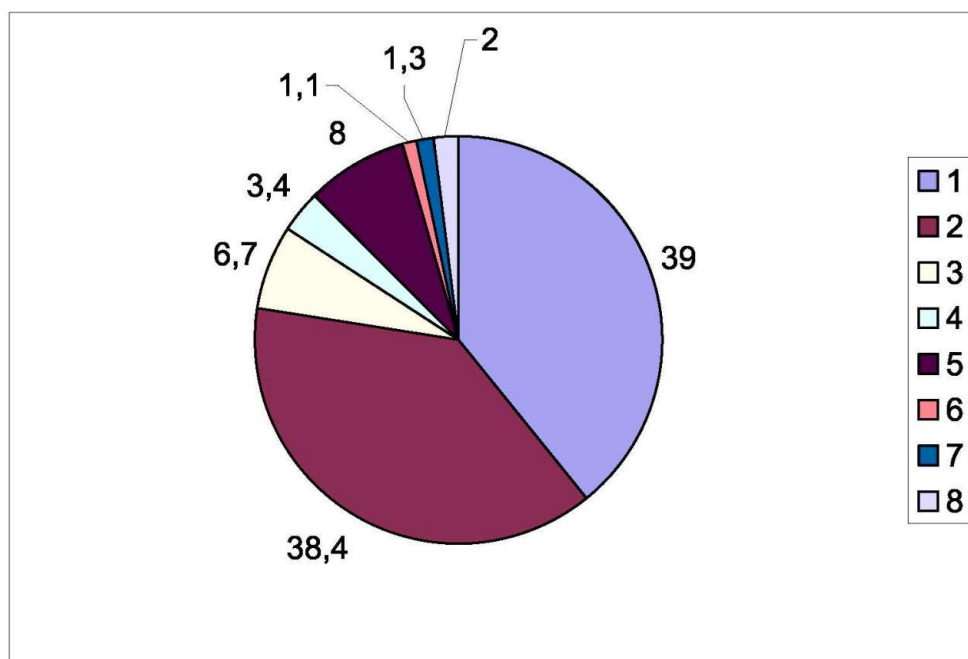

Рис. 10. Білгород-Дністровський, м. Результати статистичної обробки кераміки з розкопок Нижнього двору Аккерманської фортеці (у відсотках).

- 1 – кераміка без поливи;
- 2 – монохромна кераміка з поливою (зелена, жовта, коричнева);
- 3 – поліхромна кераміка з мармуруванням;
- 4 – фаянс виробництва Ізніку;
- 5 – фаянс виробництва Кютах'я;
- 6 – кераміка Мілетської групи;
- 7 – фарфор;
- 8 – кераміка сграфіто.

Рис. 11. Очаків, м. Вид з лиману.

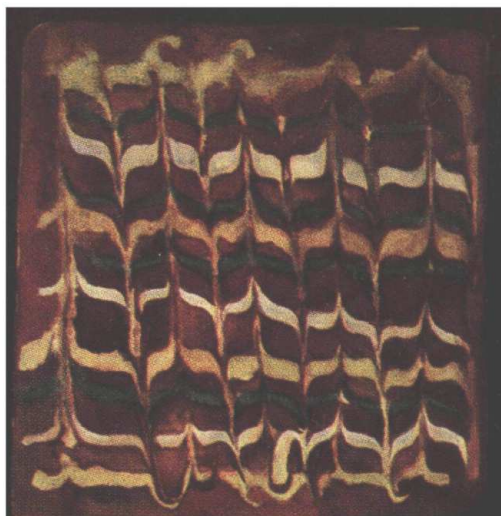
Рис. 12. Очаків, м. Миколаївська церква, центральна частина – колишня османська мечеть.

Рис. 13. Хотин, м. Фортеця (за М. Сларак, 2004, fig. 8).

Рис. 14. Кам'янець-Подільський, м. Фортеця (фото М. Коштумогли).

1

2

Рис. 15. Зразки давньоруських підлогових плиток з розписом під поливою.
1 – уламок плитки з Білгороду (сучасне с. Білогородка); 2 – уламок плитки з Софійського собору, Київ (за Т. І. Макаровою, 1972, Табл. VI).

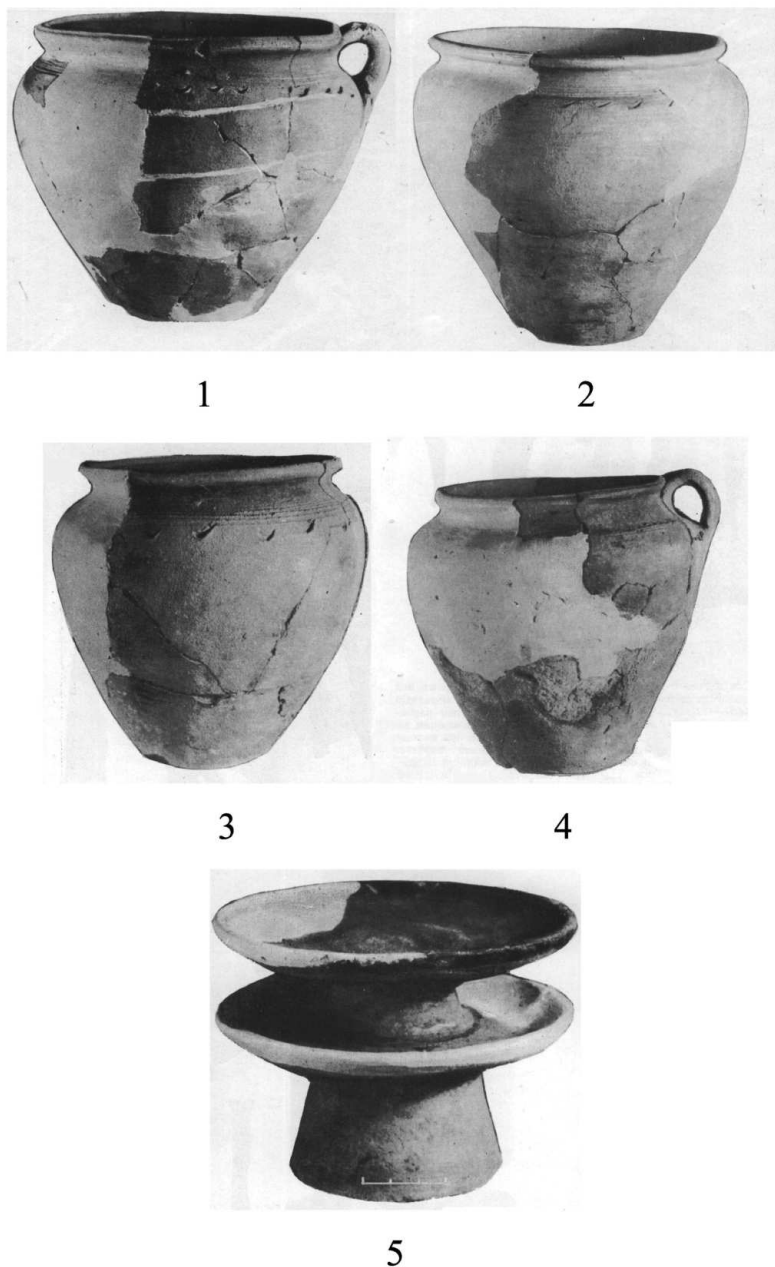

Рис. 16. Кераміка з житлових комплексів, знищених під час монгольського розгрому Києва 1240 р. 1–4 – горщики, вул. Десятинна, 3; 5 – глиняний світильник, вул. Десятинна, 2 (за С. Р. Кілієвич, 1982, с. 126–127).

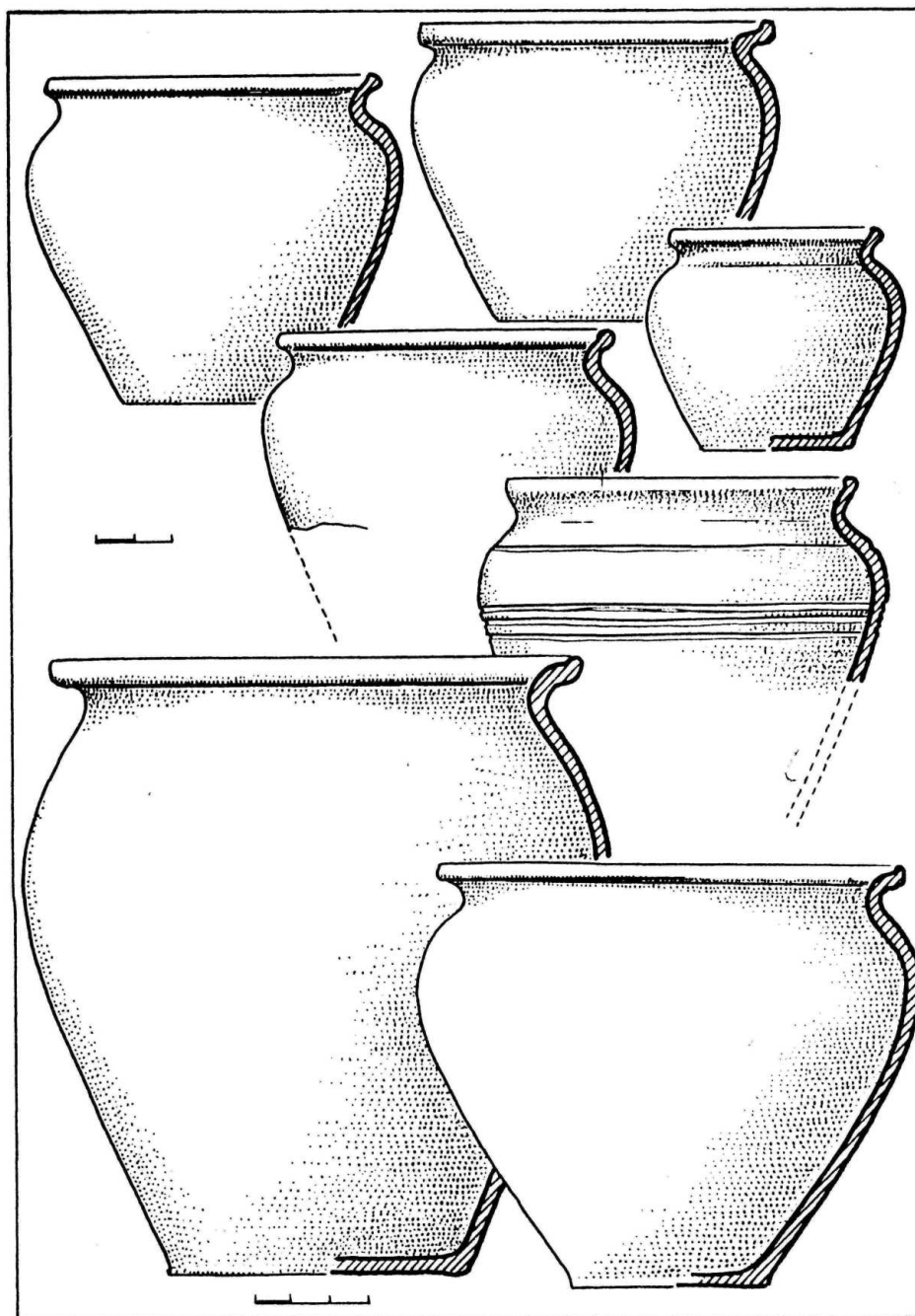

Рис. 17. Комарівка, с. Кухонні горщики XII – першої половини XIII ст. (за С.О. Беляєвою та А.І. Кубишевим, 1995, с. 37, рис. 29).

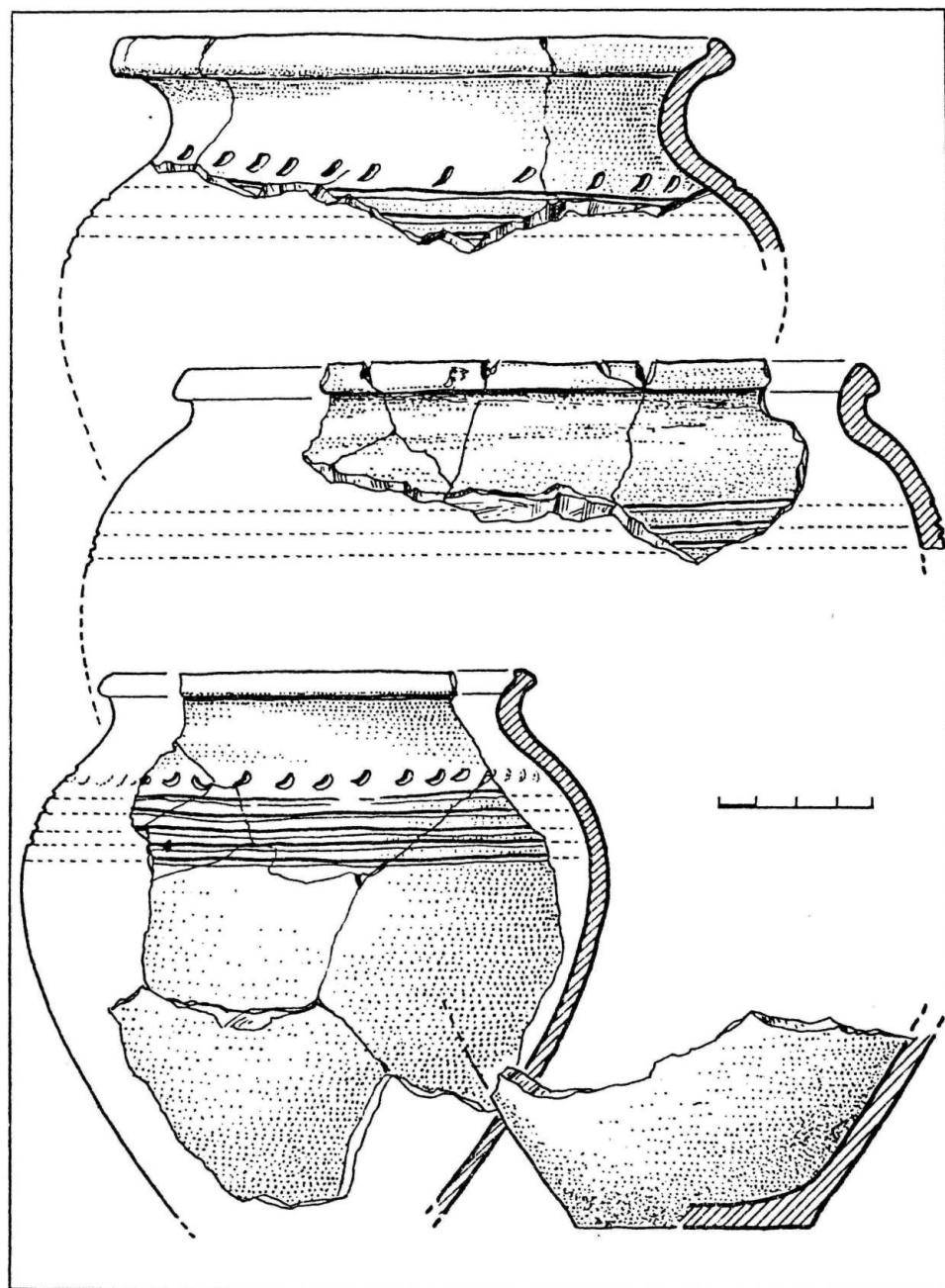

Рис. 18. Озаричі, с. Кухонні горщики XII – першої половини XIII ст. (за С. О. Беляєвою та А.І. Кубишевим, 1995, с.60, рис. 45).

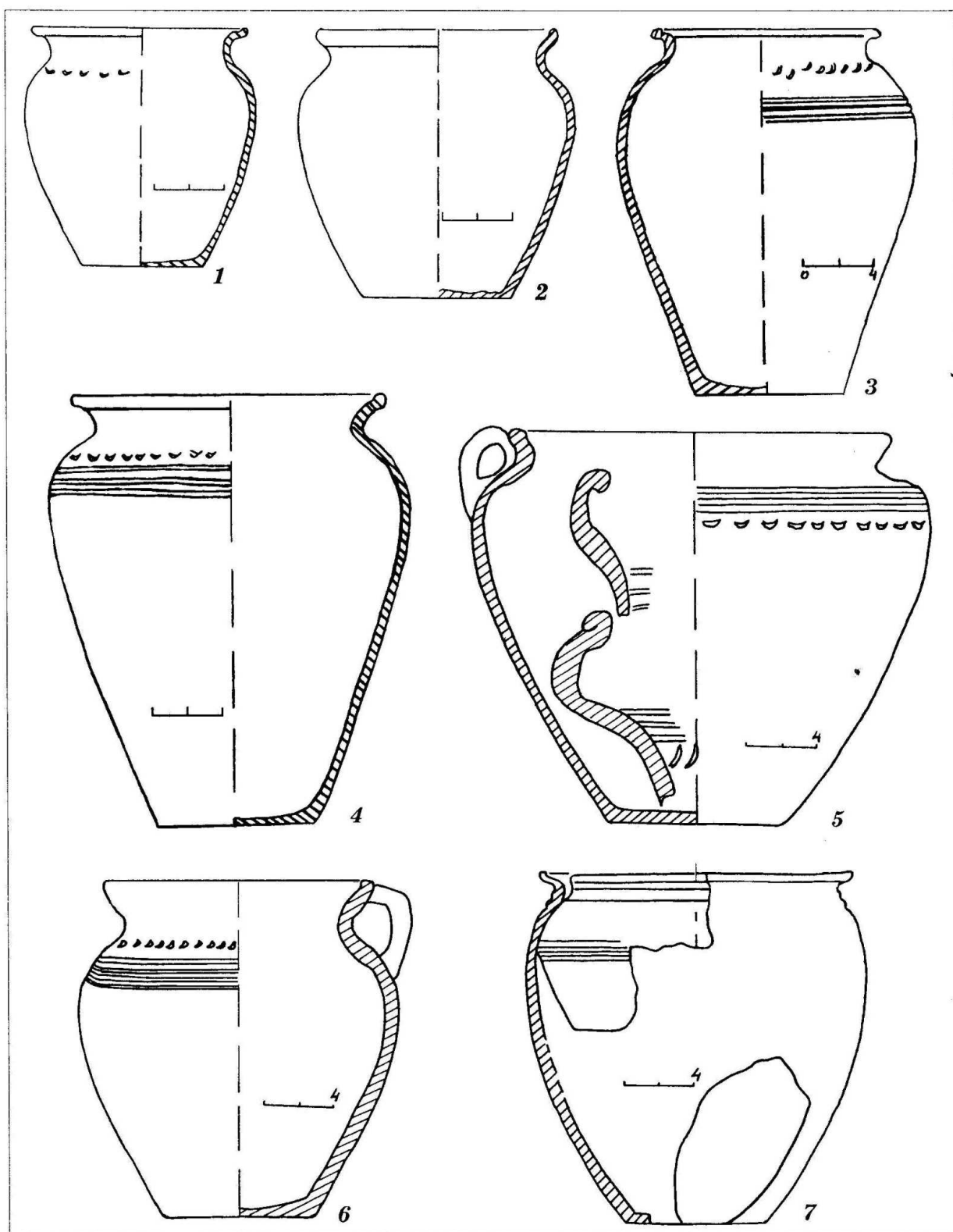

Рис. 19. Григорівка, с. Кухонні горщики XII- XIII ст.(за В.О. Петрашенко, 2005, с. 56, рис. 31).

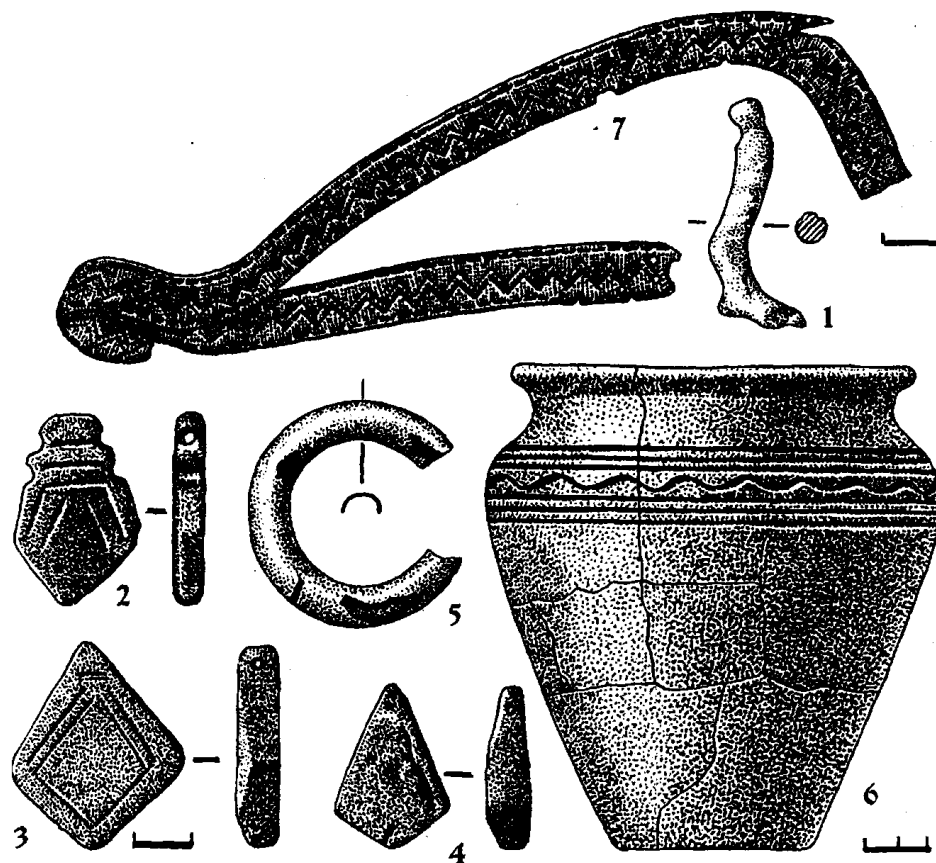
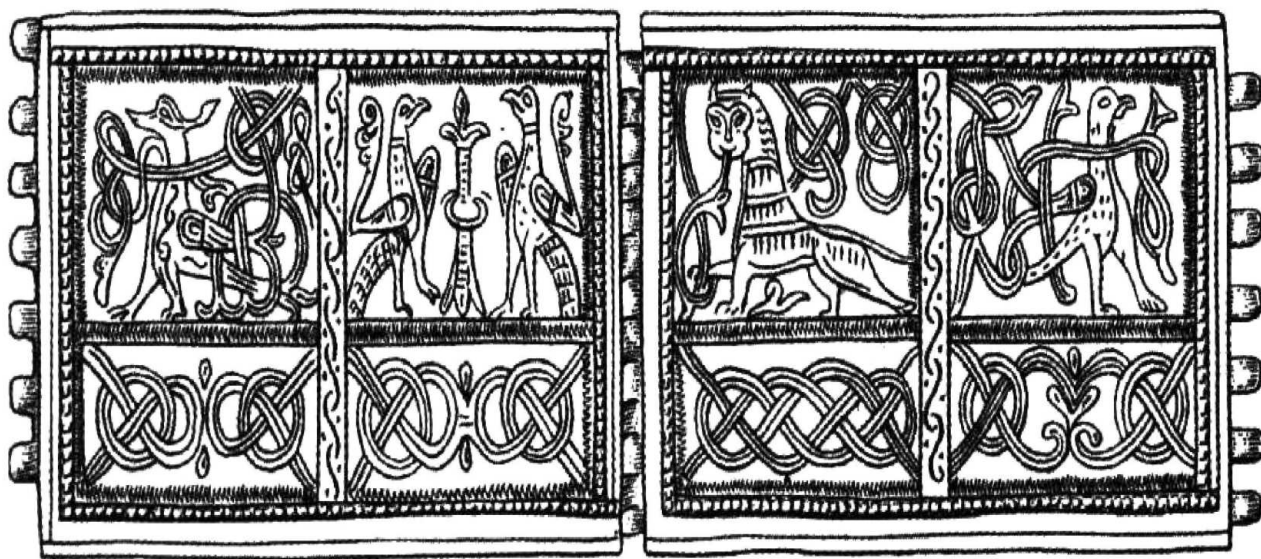

Рис. 20. Інвентар половецьких поховань. 1-коралова підвіска; 2-4-лазуритові підвіски; 5-срібне скроневе кільце; 6- давньоруський горщик; 7-фрагмент парчевої стрічки від одягу, с. Мала Тернівка Акимівського району Запорізької обл. Розкопки А.І. Кубишева (за П.П. Толочко, 1999, с. 152).

1

2

Рис. 21. 1 – сюжет “дерева життя” на браслеті, м. Київ, Україна; 2 – мотив “дерева життя” на облицювальній плитці, палац Кубадабад, Туреччина (за Т. І. Макаровою, 2000, с. 125; G. Öney, 1992, с. 97)

1

2

Рис. 22. 1 – зображення сирин у давньоруському мистецтві; 2 – зображення сирин у сельджукському мистецтві, палац Кубадабад, 1236 р., Туреччина (за Б.О. Рибаківим, 1988, с. 581; G. Öney, 1998, с. 96).

Рис. 23. Юр'єв – Польський, Георгіївський собор, 1230 р., деталь південного притвору.

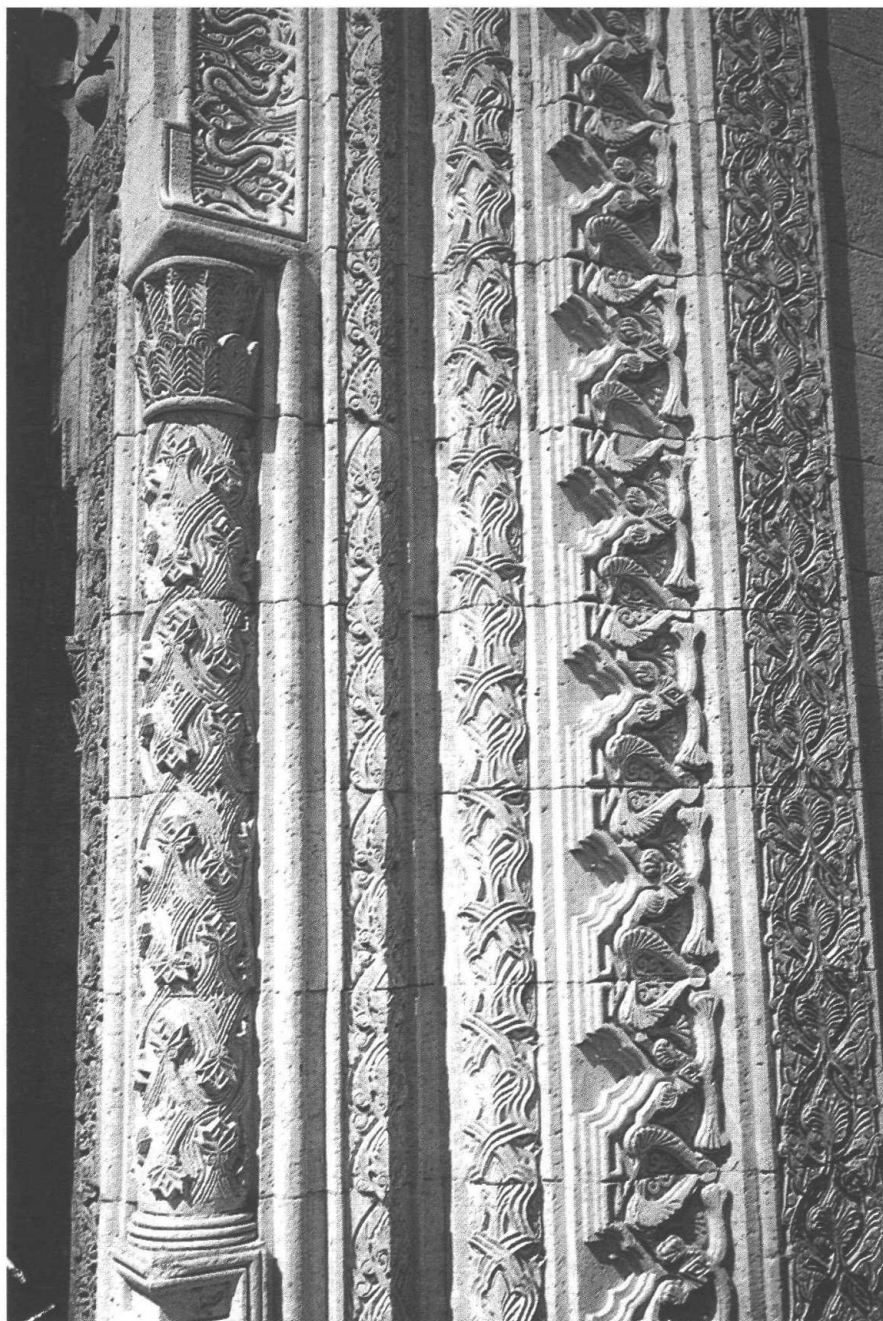
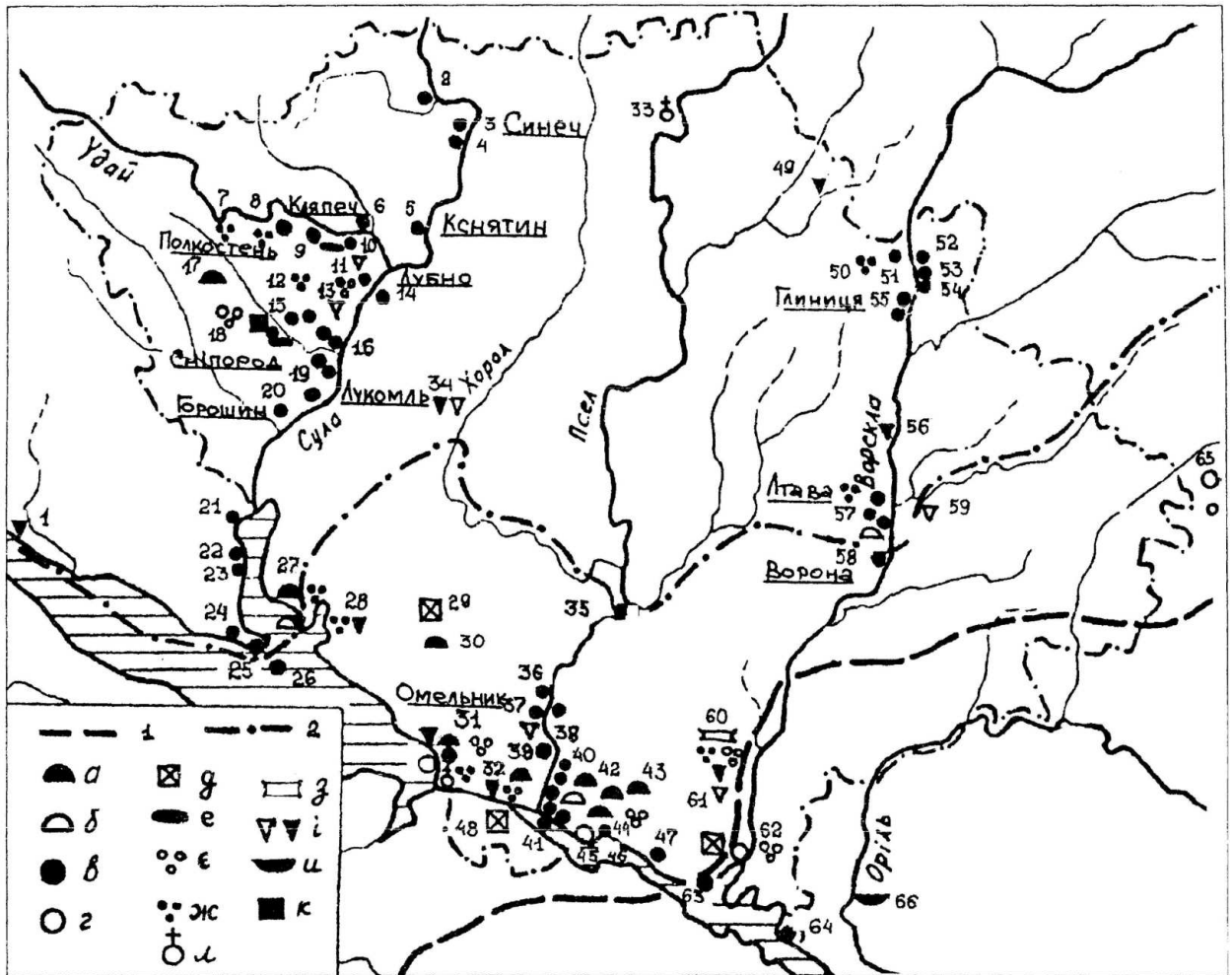

Рис. 24. Рельєф мечеті (1296 р.), Бейшегір, Туреччина (за Г. Öney, 1998, с. 23).

Рис. 25. Сюжет білокам'яного різьблення, Георгіївський собор (за Б.О. Рибаківим, 1988, с. 589).

1 – межа степу та лісостепу; 2 - кордон між володіннями Великого князівства Литовського та Західного улусу Золотої Орди

Рис. 26. Пам'ятки золотоординського часу межиріччя Орелі та Сули (за О.Б. Супрунєнком, О.Б. Приймаком, К.І. Миронєнком, 2004, с. 6)

Рис. 27. Умовна лінія кордону Золотої Орди на терені України (за В.Л. Егоровим, 1985; В. Луценко та С.О. Біляєвою (Правобережжя); О.Б. Супрунєнком, О.Б. Приймаком, К.І. Миронєнком, 2004, с. 6 (Лівобережжя))

- лінія умовного кордону
- найбільш північні золотоординські пам'ятки
- найбільш північні межі золотоординських пасовиськ
- назви місцевостей з топонімом «Ордин»

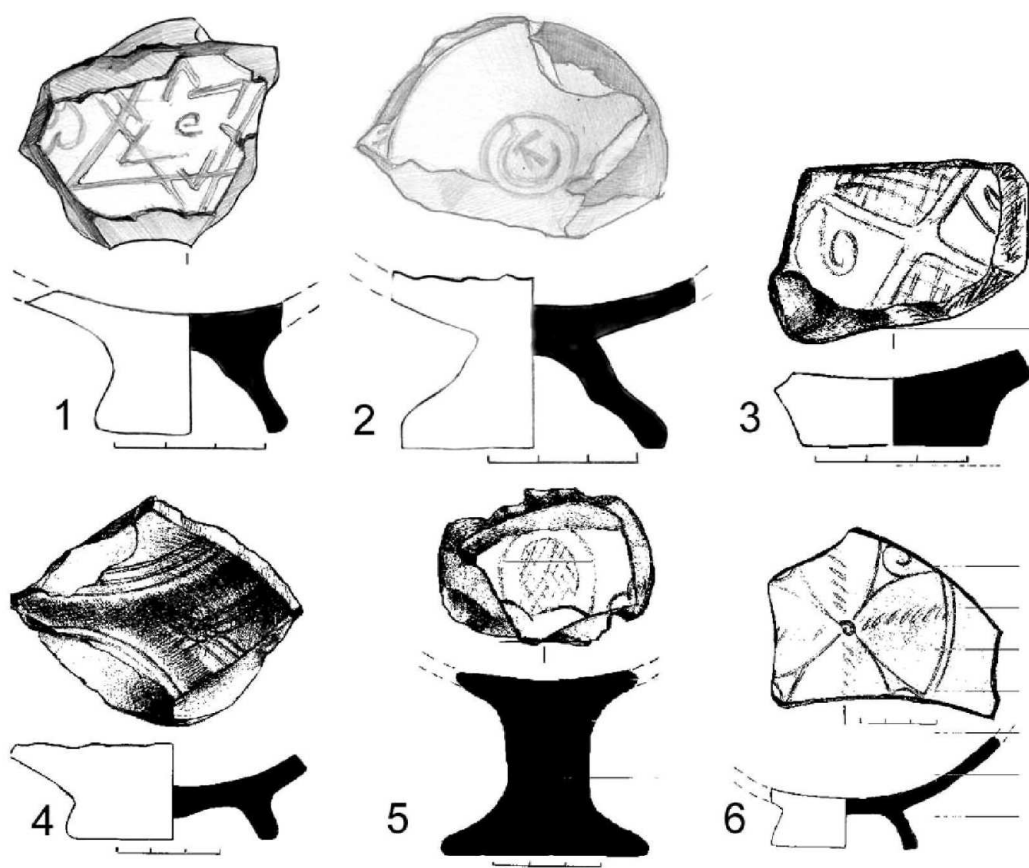

Рис. 28. Білгород-Дністровський. Основні форми кераміки сграфіто з Нижнього двору Аккерманської фортеці.

Рис. 29. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці. Фрагменти кераміки сграфіто місцевого виробництва з геометричним, рослинним, спіральним орнаментом та монограмою. Знахідки з Нижнього двору Аккерманської фортеці.

Рис. 30. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці.
Фрагмент чаші-кубка з зображенням риб

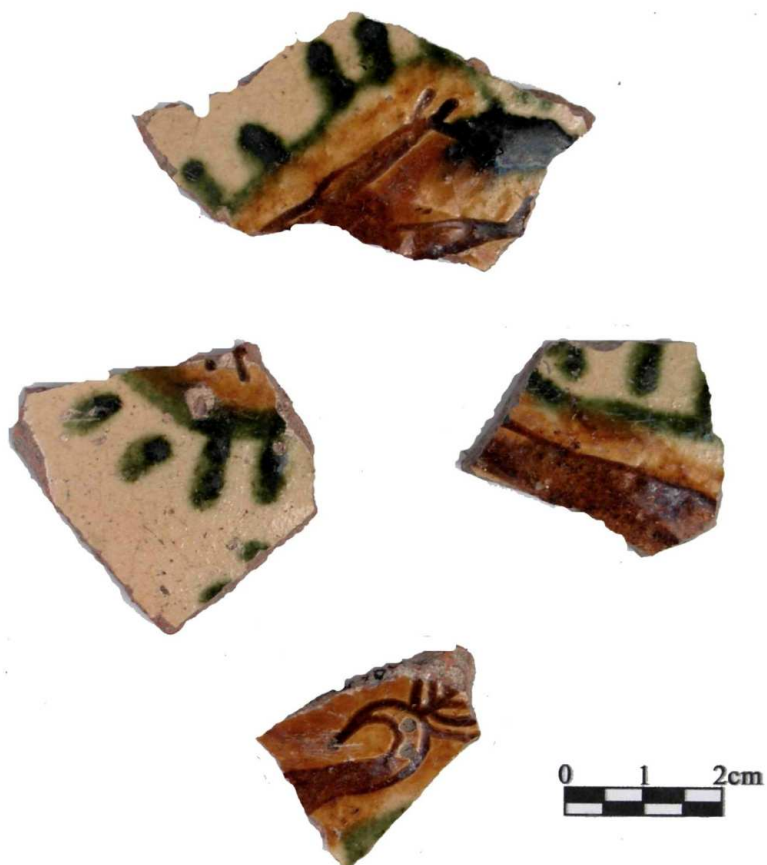
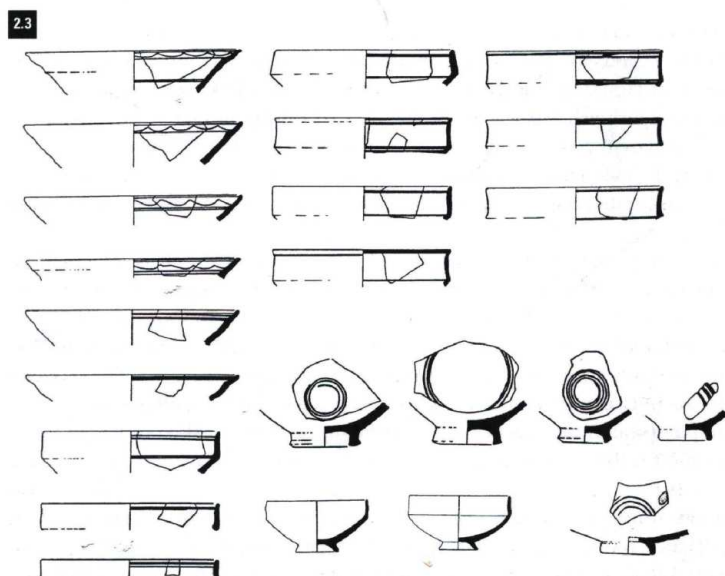
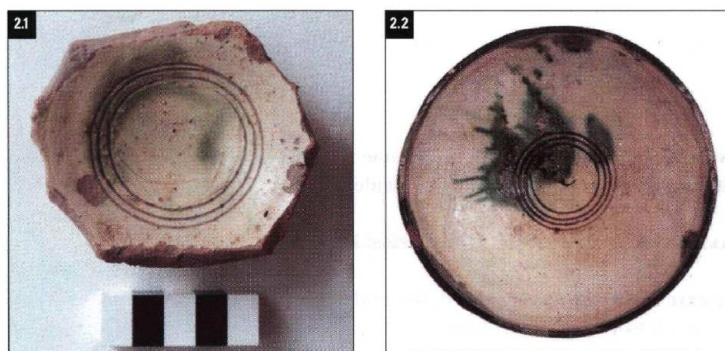

Рис. 31. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці.
Фрагменти кераміки сграфіто з зображенням павича.

1

2

Рис 32. 1 – “Зевксіпова” кераміка, XIII ст. (за J.Vroom, 2005, с. 110–111); 2 – Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці. “Зевксіпова кераміка”.

Рис. 33. Білгород-Дністровський, м. Привізна кераміка з поливою візантійського кола (за А.О. Кравченко, 1986, с. 105, рис. 40).

Рис. 34. Білгород-Дністровський, м. Привізна кераміка з поливою візантійського кола та східного походження (за А.О. Кравченко, 1986, с. 107, рис. 41).

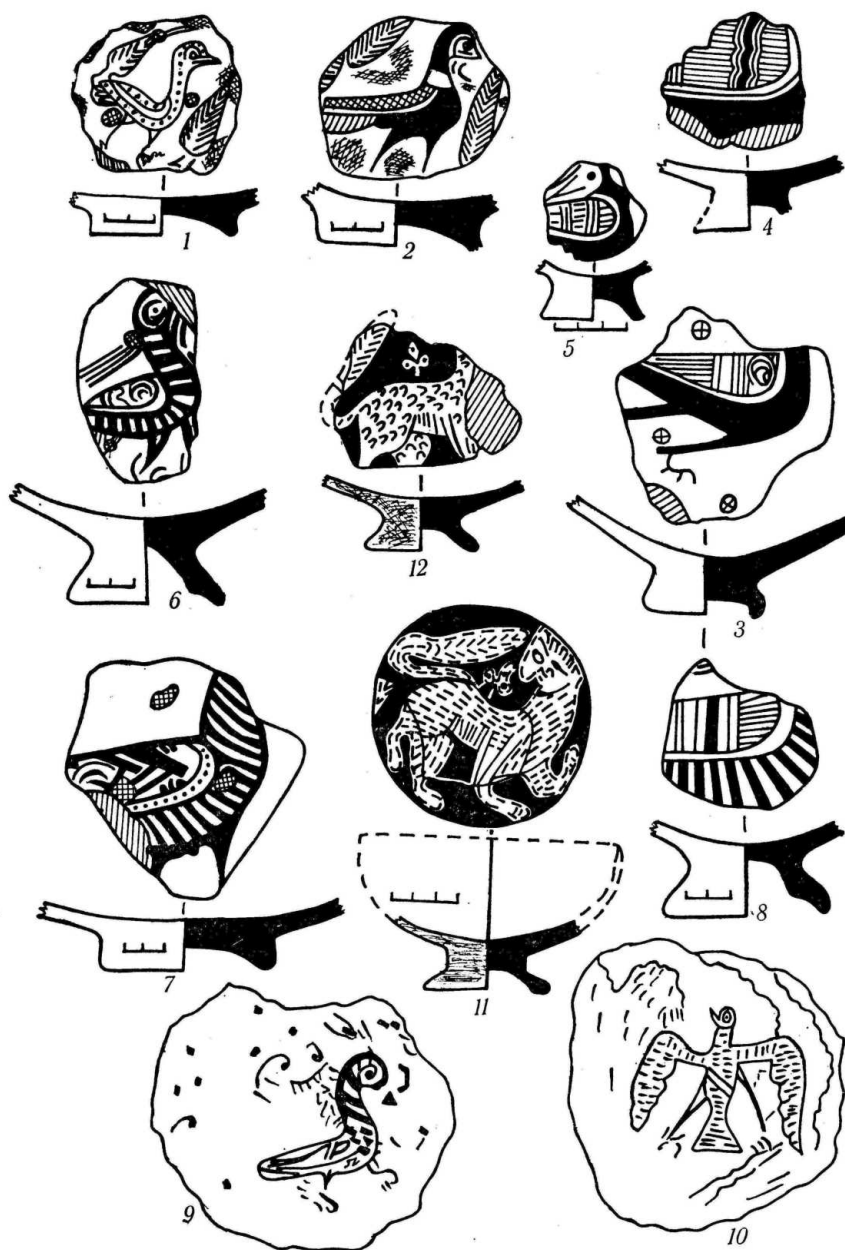

Рис. 35. Білгород-Дністровський, м. Привізна кераміка з поливою візантійського кола з зображенням птахів та леопардів (за А.О. Кравченко, 1986, с. 109, рис. 42).

Рис. 36. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці.
Фрагменти різночасових виробів з бронзи.

Рис.37. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці.
Уламок хреста.

Рис. 38. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці.
Деталі поясного набору. Пряжки.

1

2

Рис. 39. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці. 1 –
кінцівки пояса; 2 – деталі застібки.

Рис. 40. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці.
Вироби з бронзи. 1 – застібка; 2 – матриця для виготовлення гарнітури пояса;
3 – ручка з зображенням дракона.

Рис. 41. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці.
Вироби з бронзи. Підвіски поясні з головками драконів.

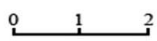
Рис. 42. Білгород-Дністровський, м. Нижній двір Аккерманської фортеці. 1–6 – каблучки; 7 – бляшки плаковані золотом.

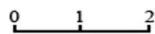
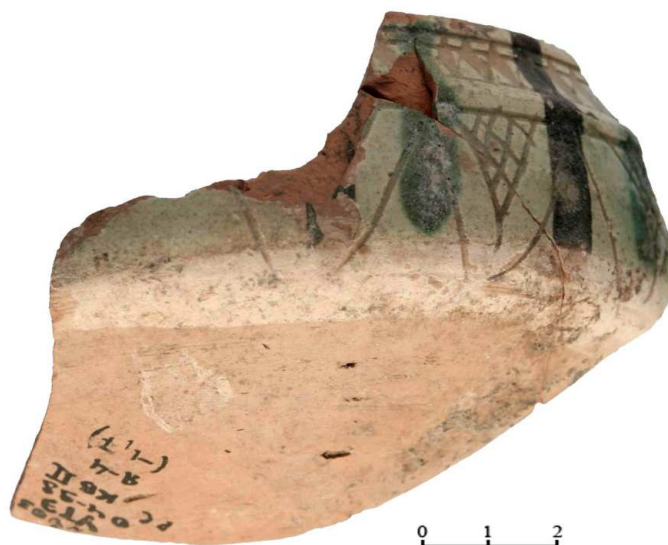
1

Рис.43. Очаків, м. Миска сграфіто.

1

2

Рис. 44. Очаків, м. Фрагмент кубку (фас і анфас).

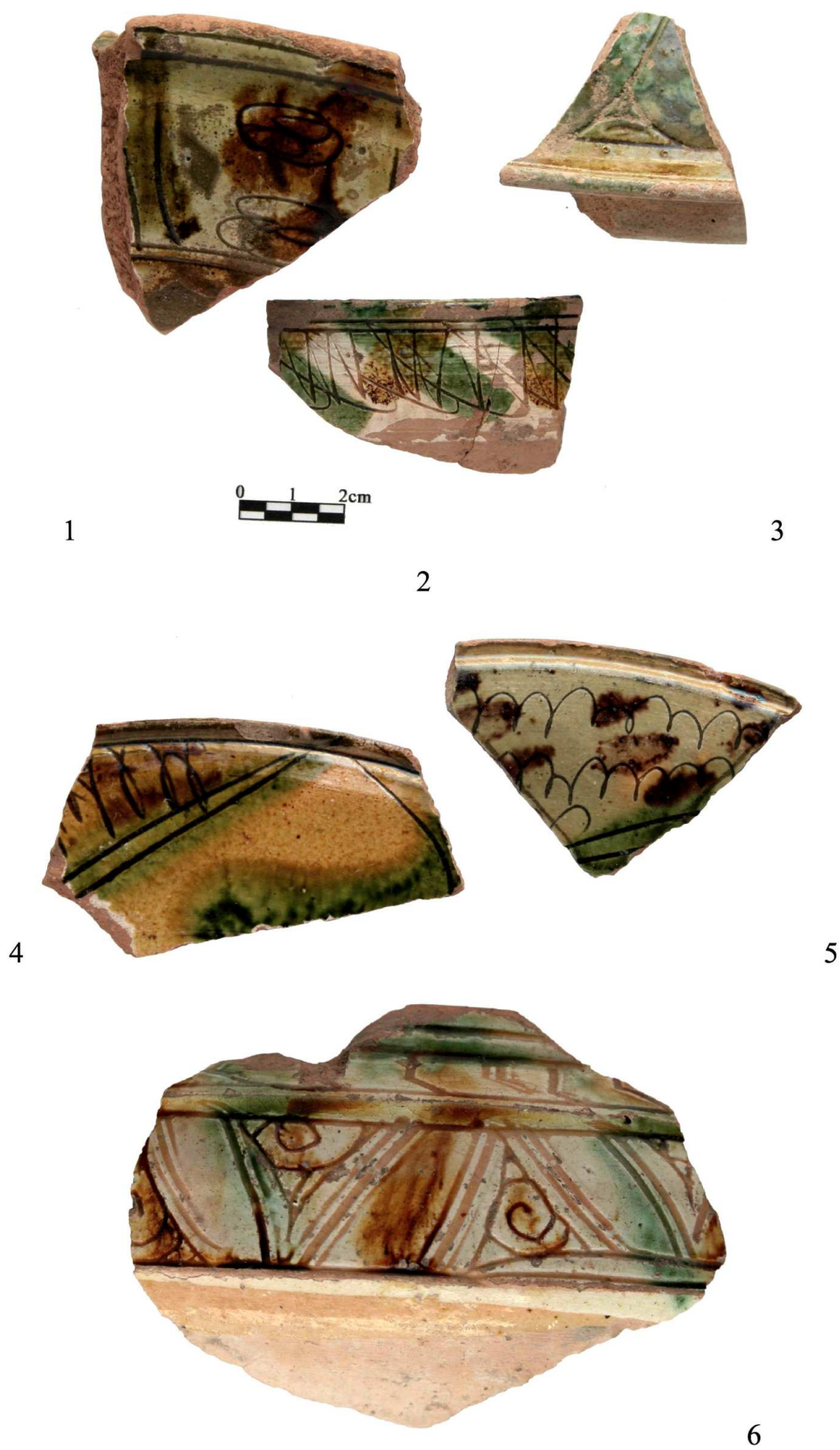

Рис. 45. Очаків. Фрагменти кераміки сграфіто.

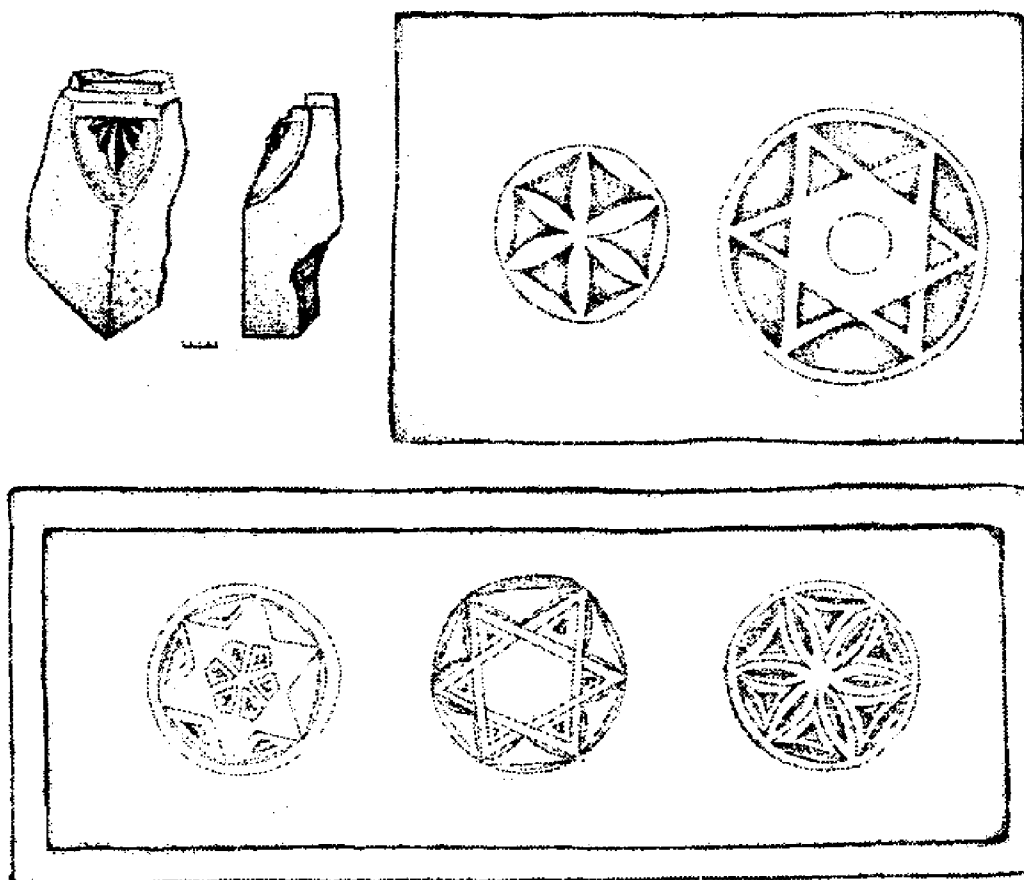

Рис. 46. Торговиця, с. Архітектурні деталі (за Н.М.Бокій, І.А.Козир, Т.Д. Позивай, 2006, с. 17, Табл. IV, 4 – 6).

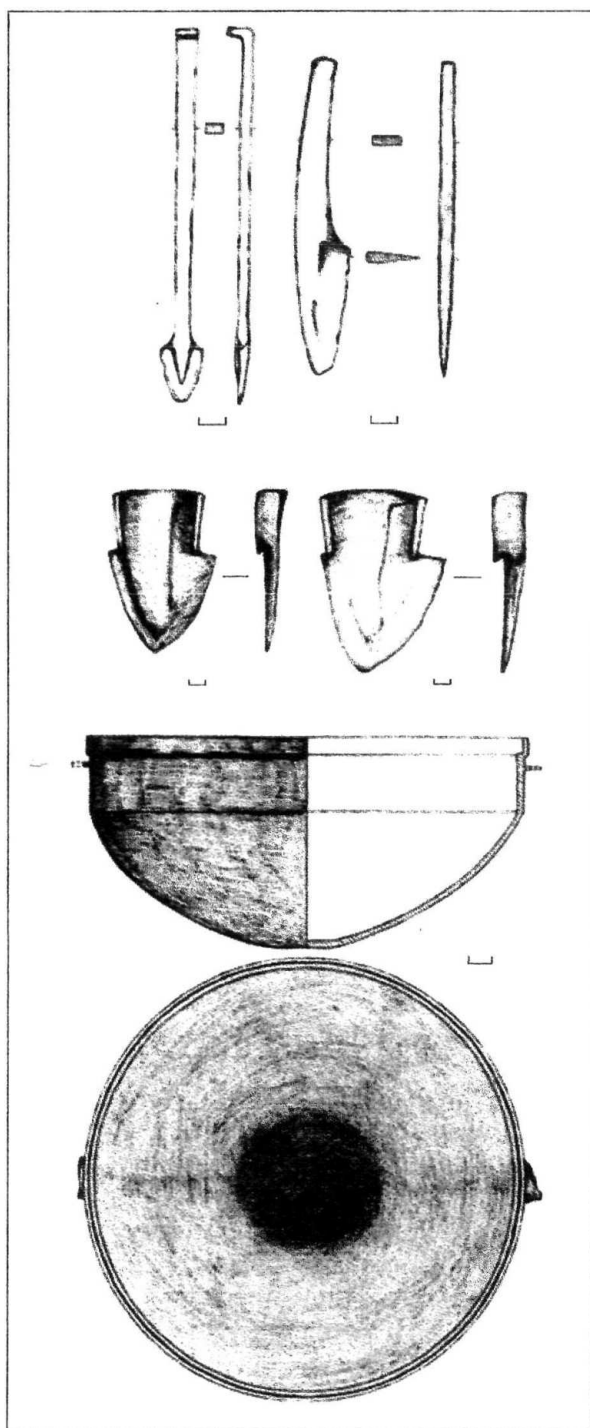

Рис. 47. Торговиця, с. Землеробські знаряддя та казани з погребу – схованки
(за І.А. Козир, Т.Д. Позивай, 2010, с. 203, рис. 3).

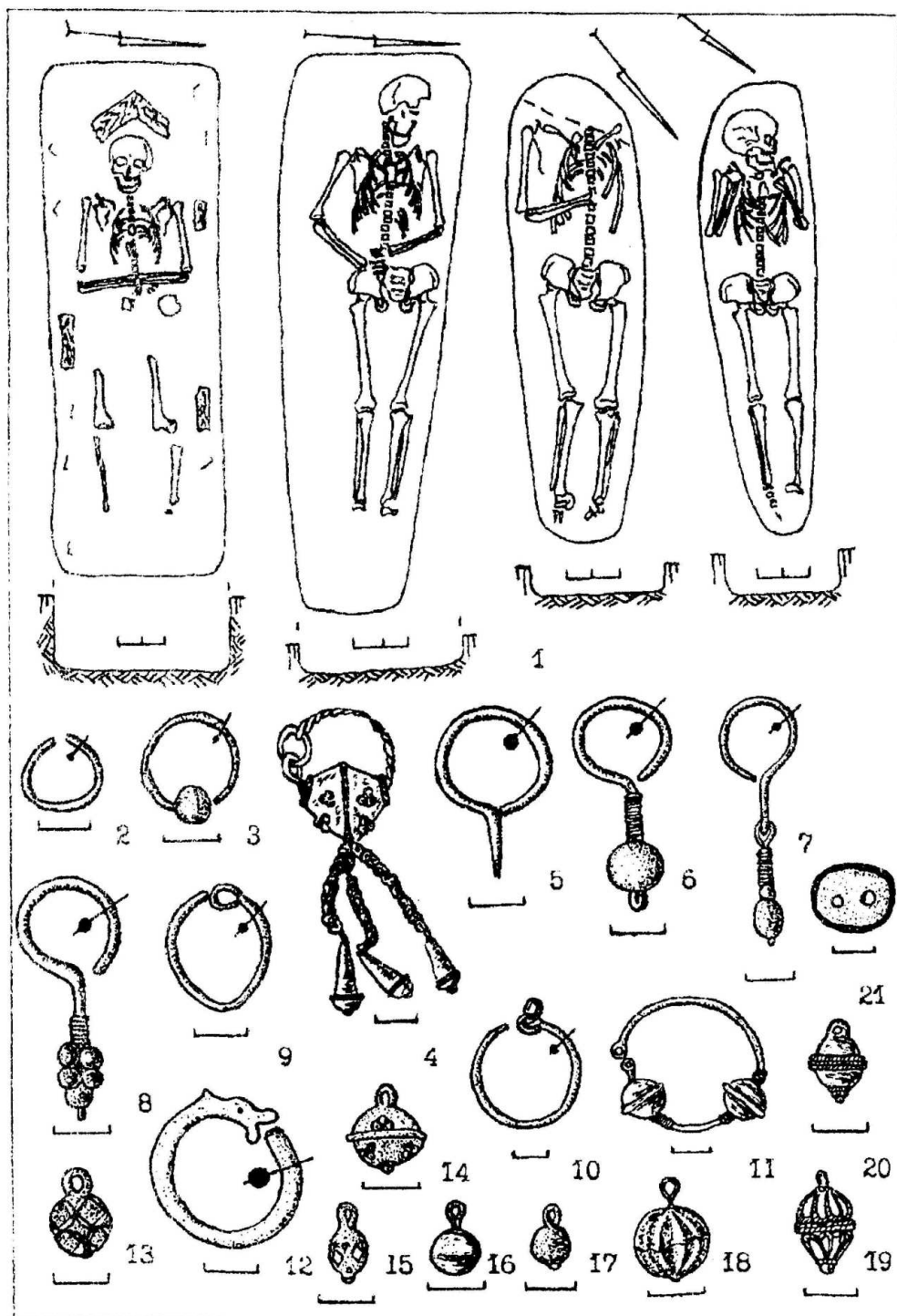

Рис. 48. Мамай-Сурка, ґрунтової могилярник. 1 – плани поховань; 2–12 – скроневі кільця та сережки; 13–21 – гудзики (за М.В. Єльником, 2000, с. 44, рис. 4).

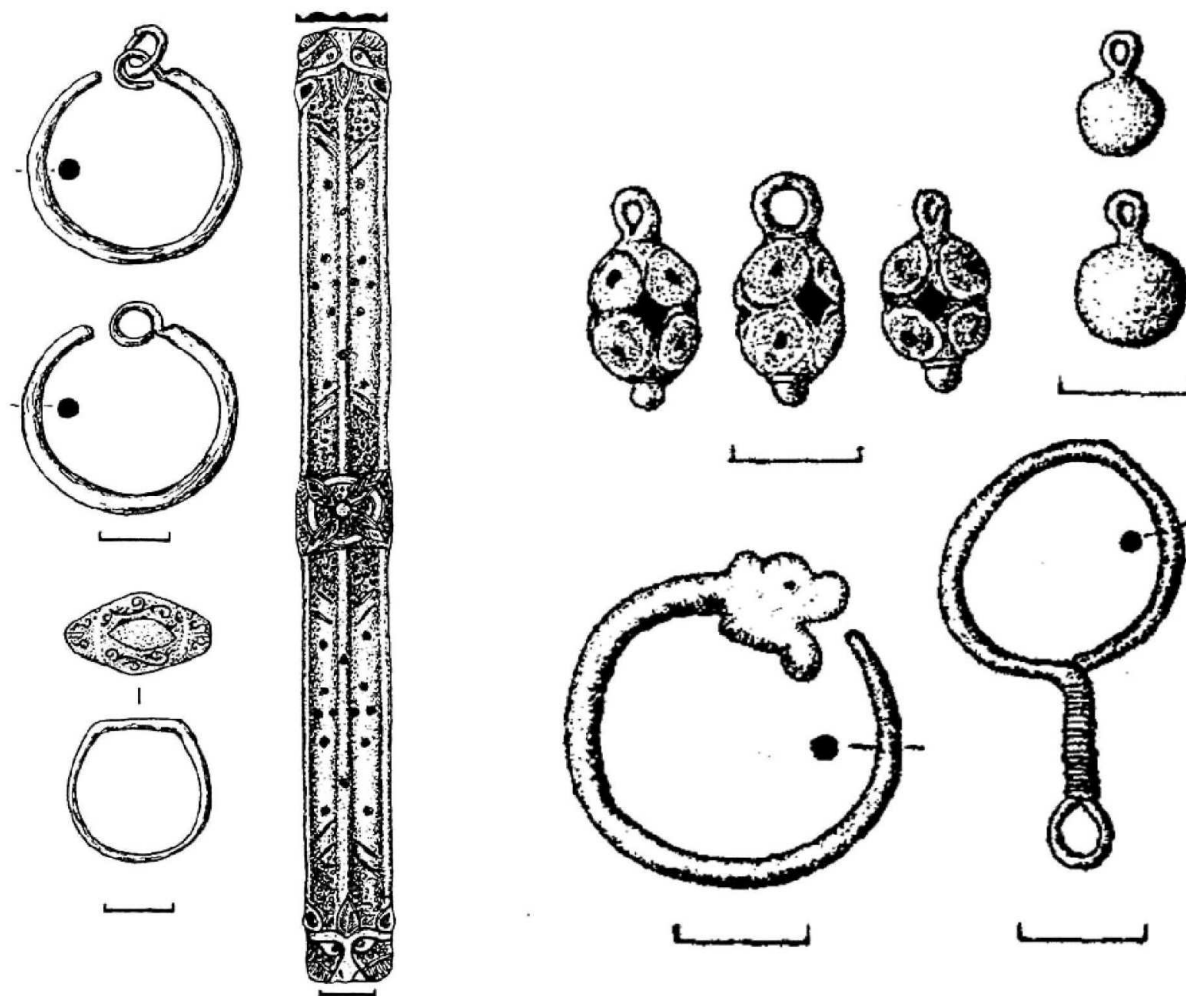

Рис. 49. Могильник Мамай-Сурка. Инвентар, поховання № 128 (за М.В. Єльніковим, 2001, с. 65).

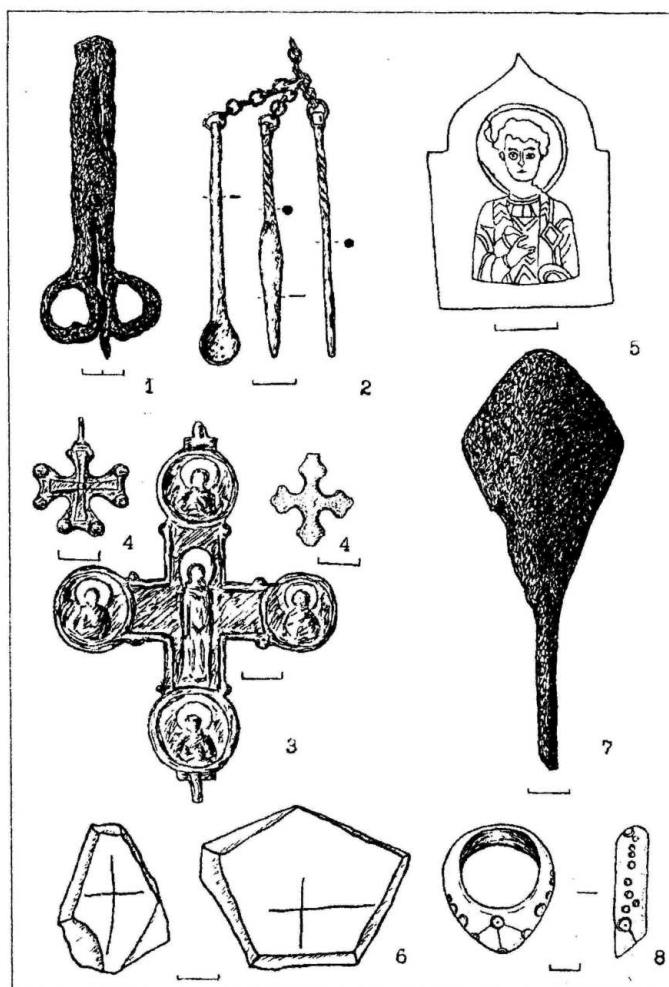

Рис.50. Мамай-Сурка, ґрунтової моги́льник. Знахідки з поховань.
3–6 – християнська атрибутика (за М.В.Єльніковим, 2000, с. 45, рис. 7).

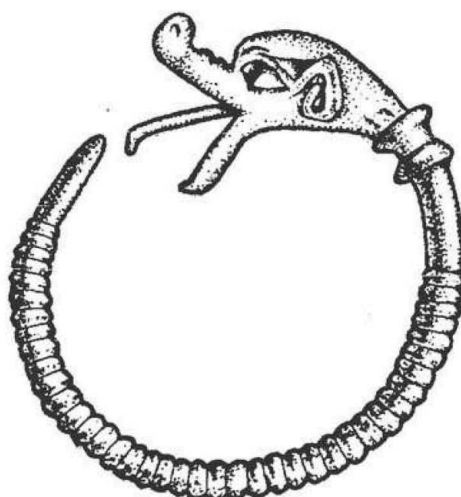

Рис . 51. Зіньків. Скроневе кільце (за О.В. Супрунєнком, В.В. Приймаком,
К.М. Миронєнком, 2004, с. 31, рис. 31).

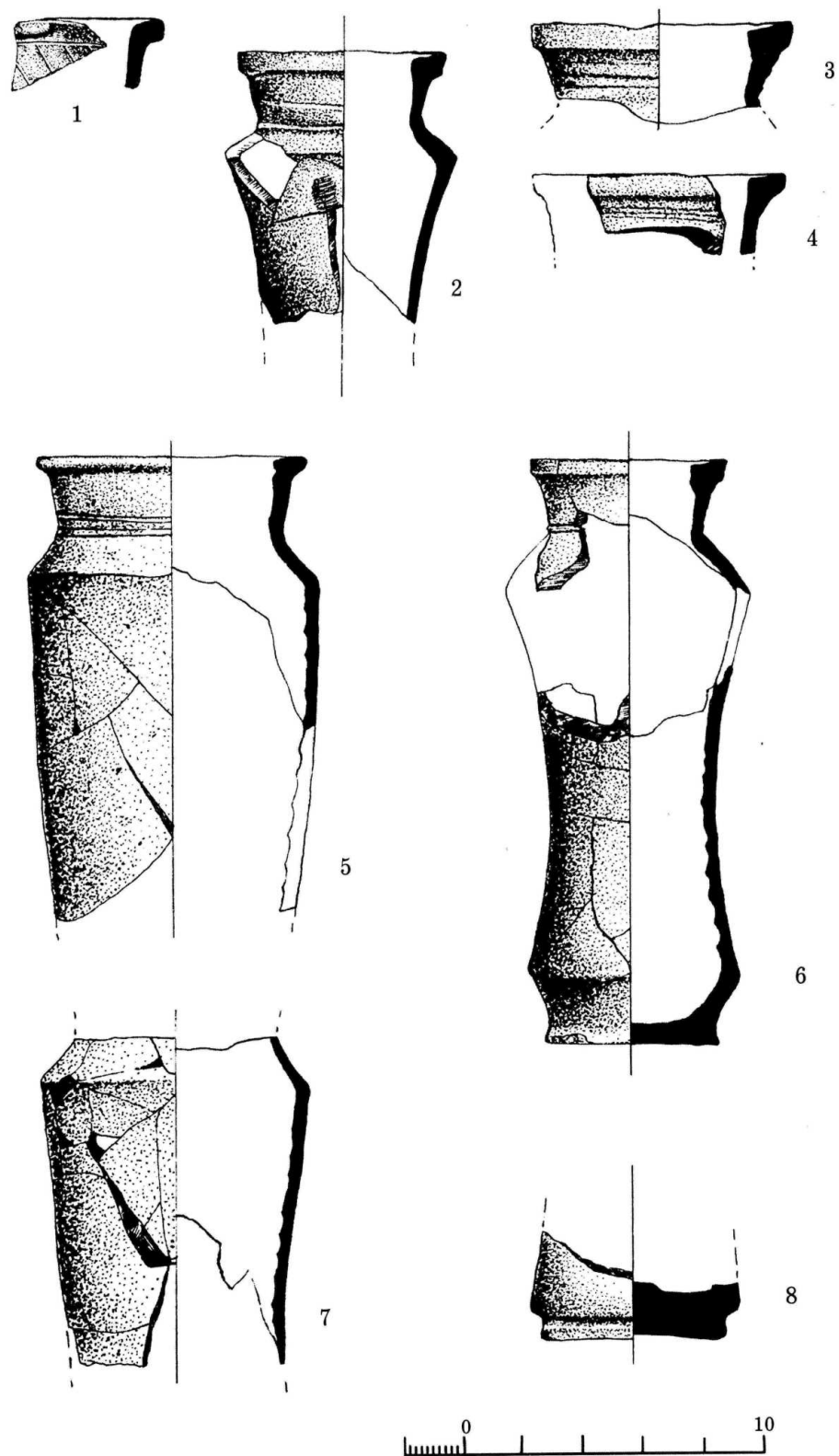

Рис. 52. Великі Кучугури, уроч. Золотоординське місто. Альбарело. (за І.Р. Тихомоловою та З.Х. Попандопуло, 2005, с. 194, рис. 1).

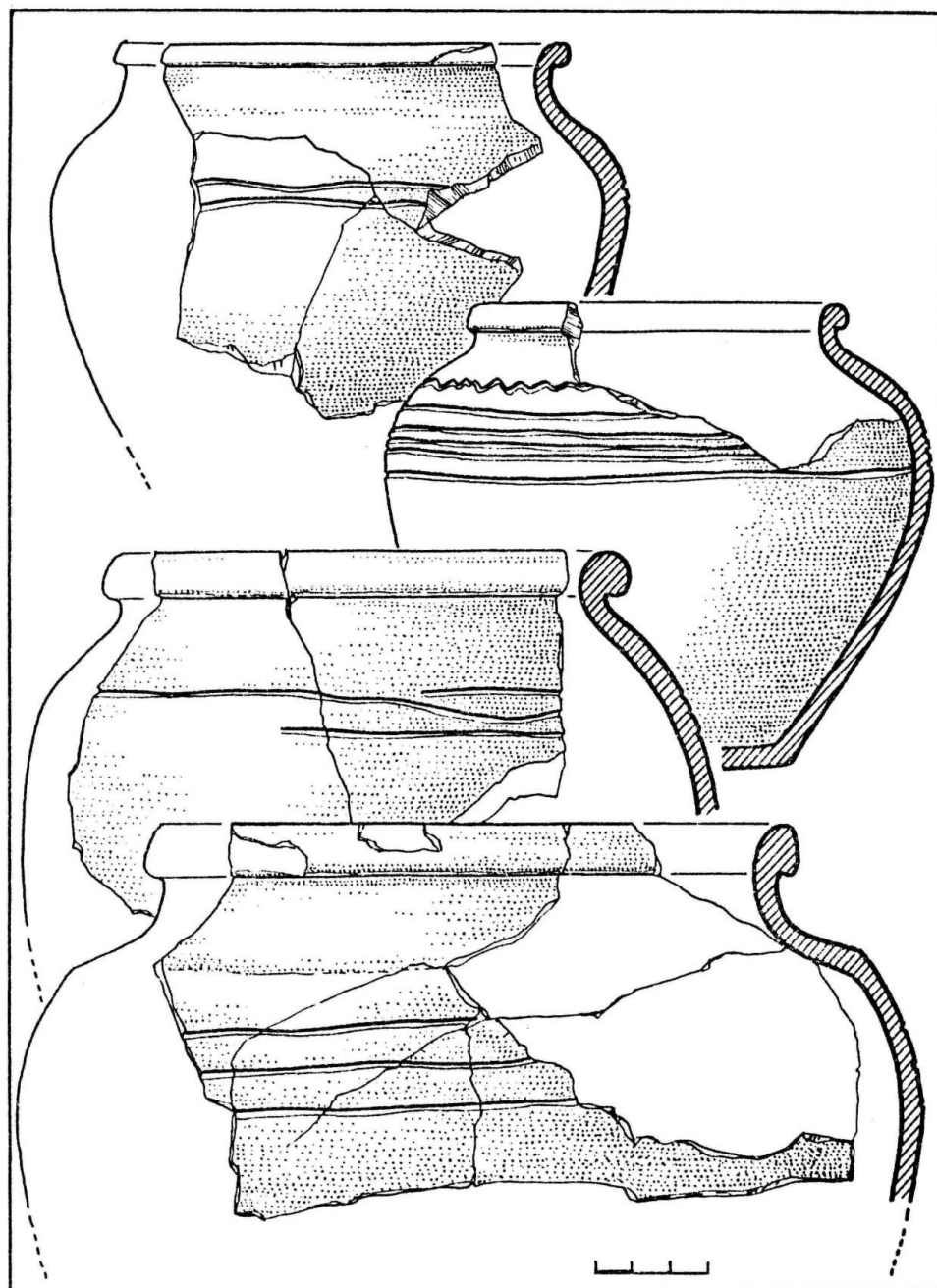

Рис. 53. Озаричі, с. Горщики другої половини XIII ст.

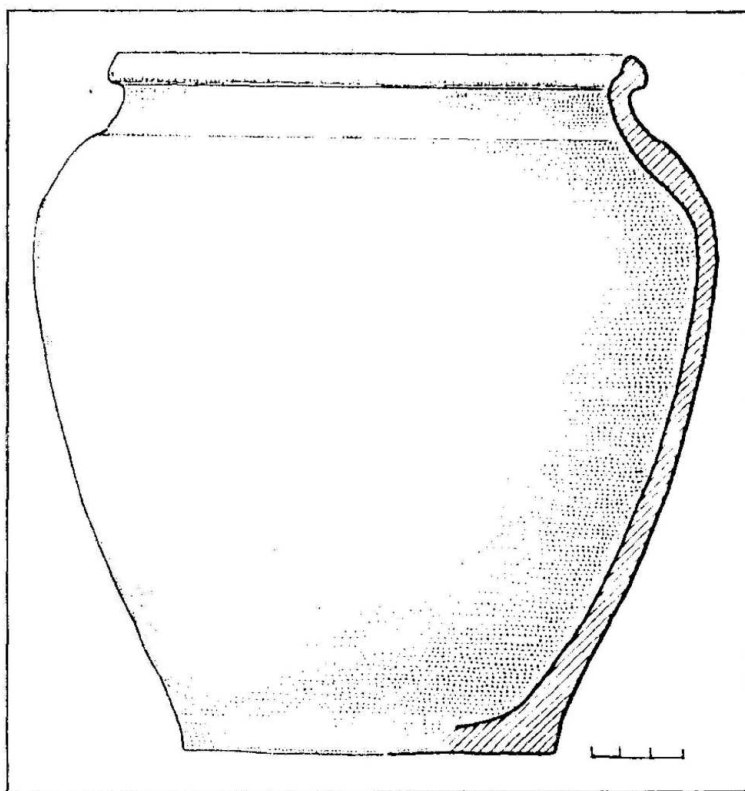
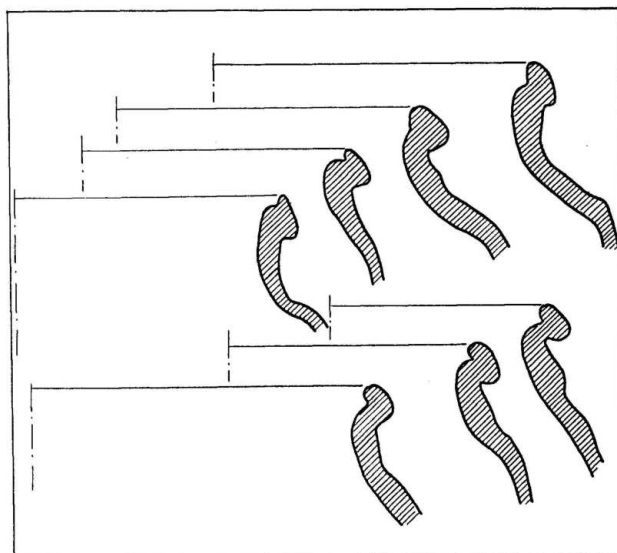

Рис. 54. Комарівка, с. Посуд середини XIV ст. з житла № 3, датованого диргеомом 1363-1365 рр. (за С.О. Беляєвою та А.І. Кубишевим, 1995, с. 39 – 40).

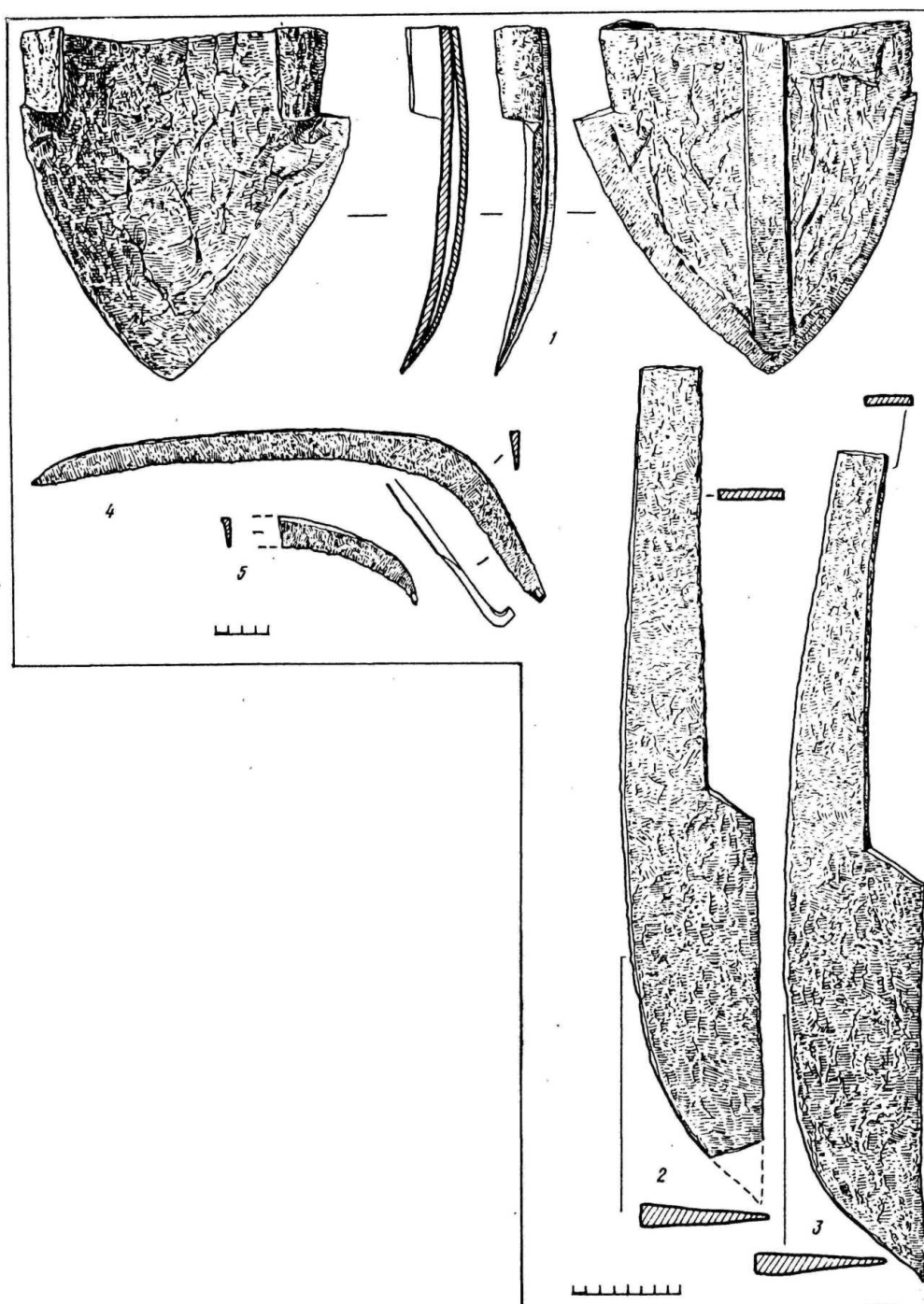

Рис. 55. Сільськогосподарський інвентар другої половини XIV ст.: 1 – леміш;
 2, 3 – чересла, Комарівка, с.; коси – Озаричі, с. (за С.О. Беляєвою та А. І.
 Кубишевим, 1995, с. 42, рис. 33).

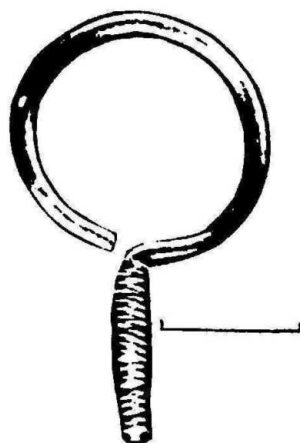

Рис. 56. Київ, золота сережка з церкви Пирогощі (за Г.Ю. Івакіним, 1996, с. 238, рис. 111).

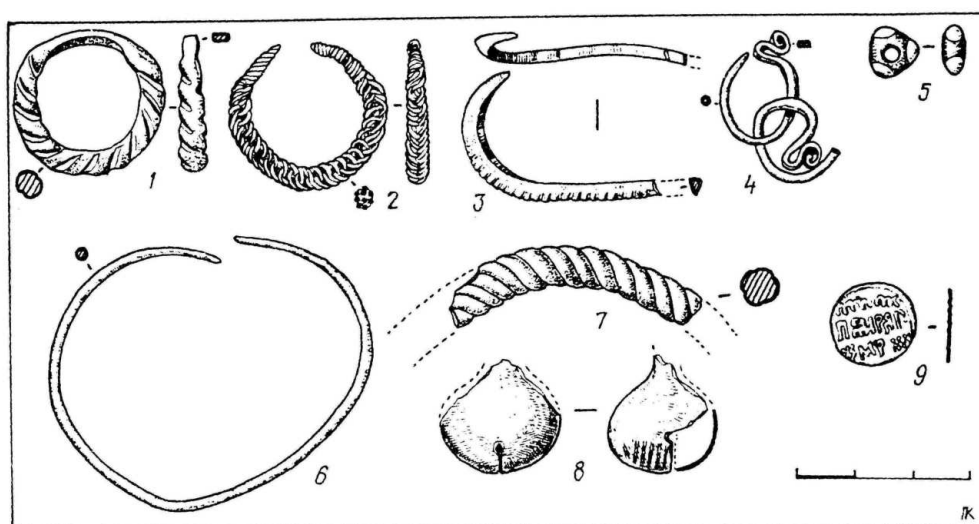

Рис. 57. Комарівка, с. Прикраси та джучидська монета (за С.О. Беляєвою та А.І. Кубишевим, 1995, с. 34, рис. 25).

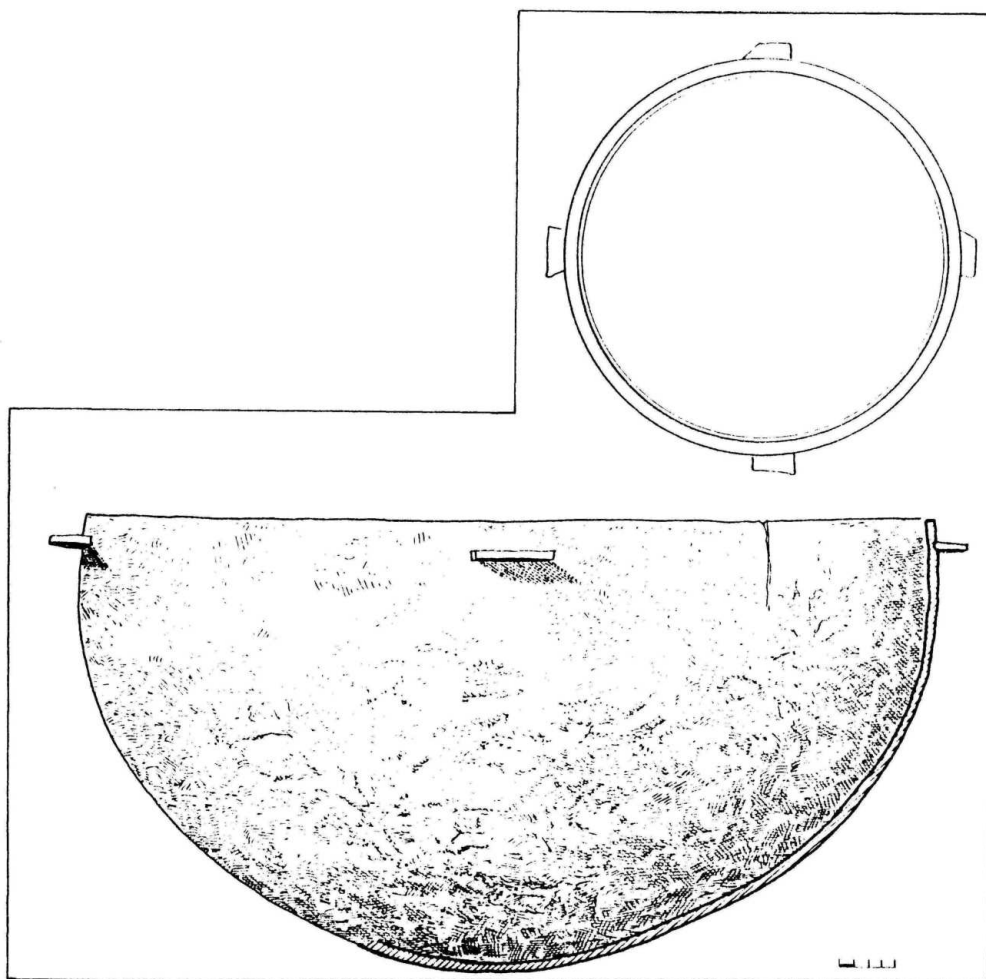

Рис. 58. Комарівка, с. Чавунний казан (за С.О. Беляєвою та А. І. Кубишевим, 1995, с. 45, рис. 35).

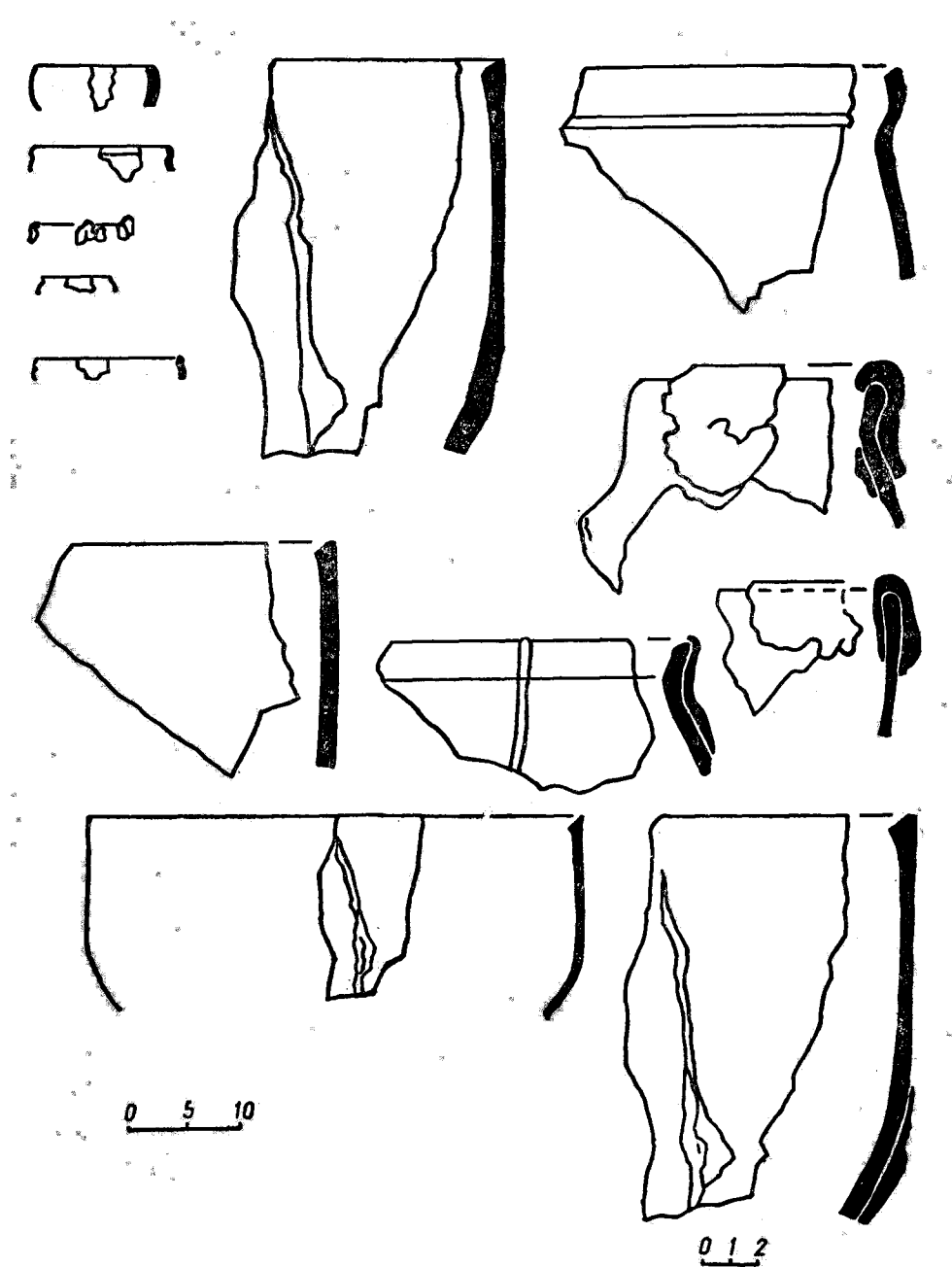

Рис. 59. Озаричі, с. Фрагменти чавунних казанів

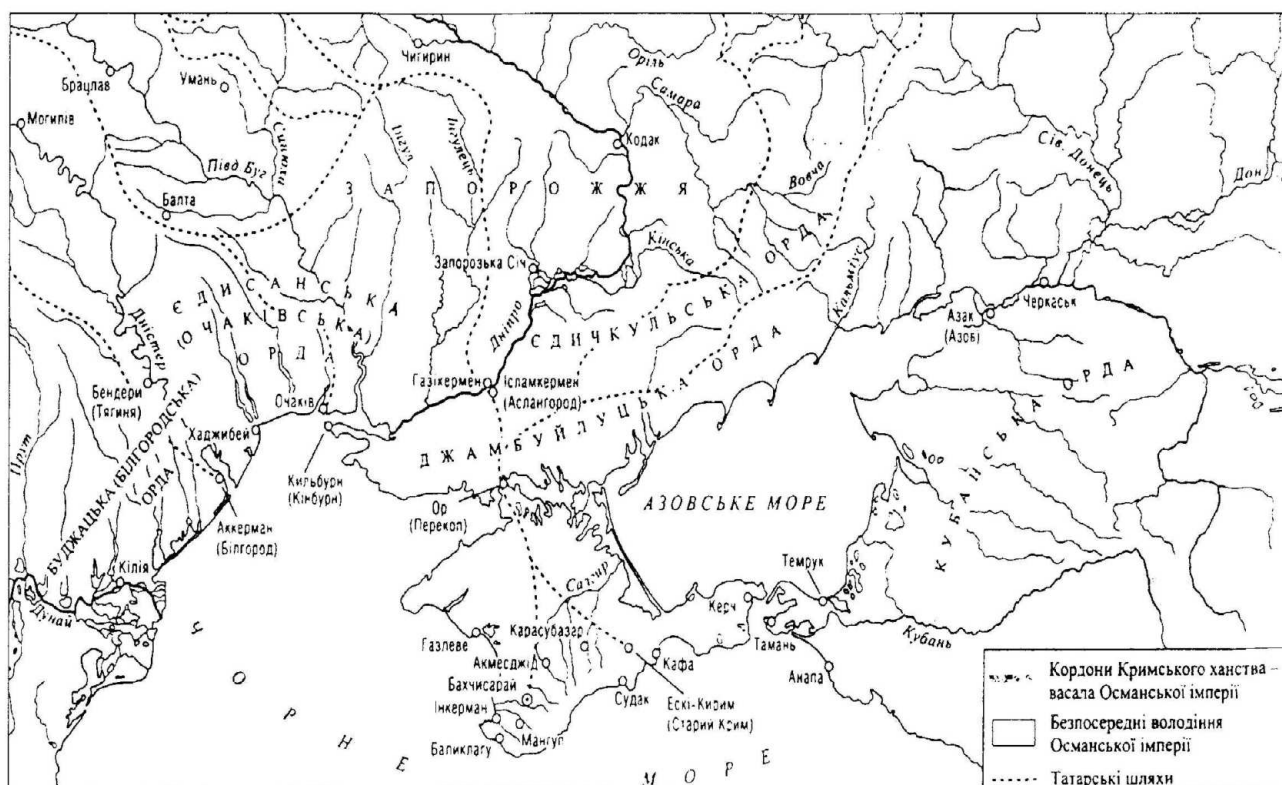

Рис. 60. Кримський ханат (за О.П. Моцею, 2009, с. 53, рис. 14).

Рис. 61. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Планування з позначенням ділянок георадарних досліджень.

Рис. 62. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Мінарет, контури мечеті та християнського храму.

Рис. 63. Білгород-Дністровський. Аккерманська фортеця. Нижній двір, Турецька лазня. Загальний вигляд.

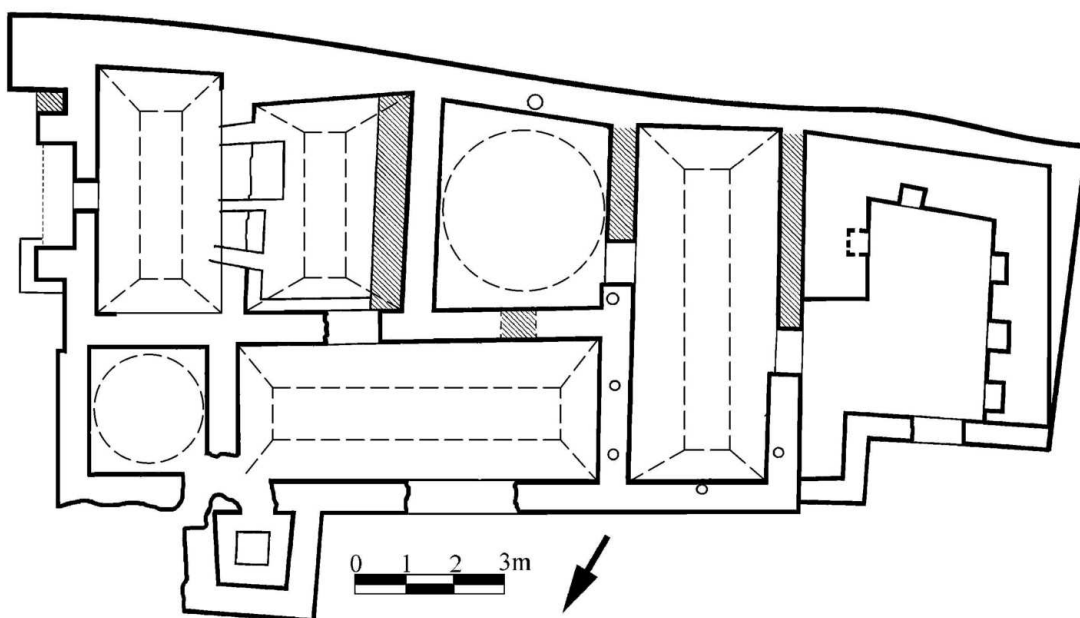

Рис. 64. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір. План лазні та реконструкція даху.

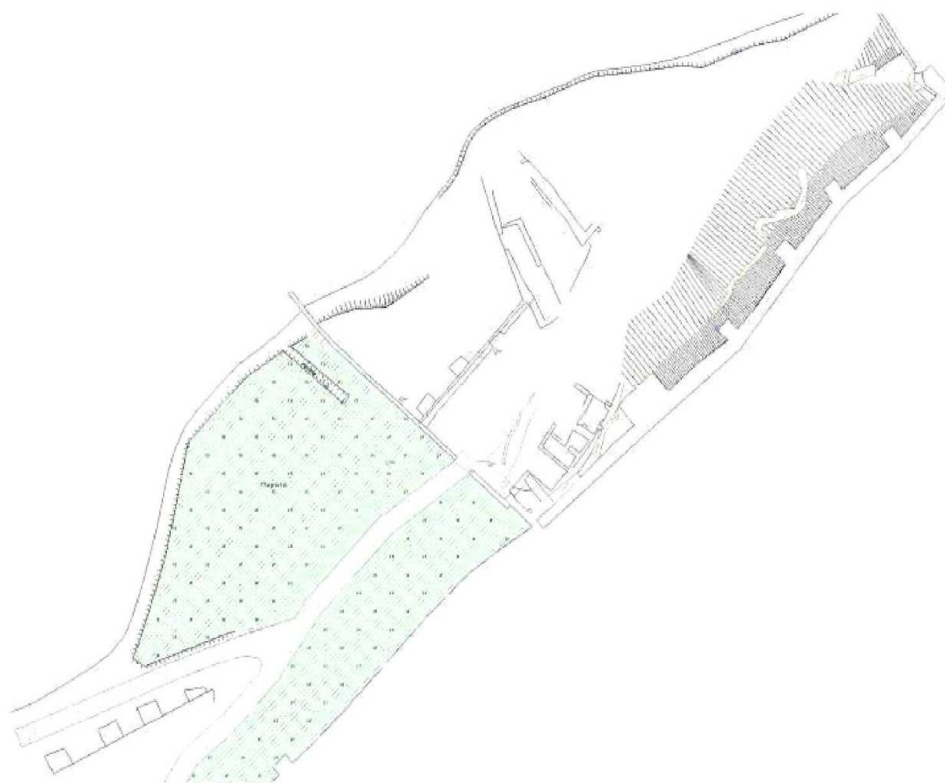

Рис. 65. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Геодезичний план Нижнього двору. Розташування лазні та барбакану (зйомки О. та О. Завинських).

Рис. 66. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Руїни барбакану. Вигляд з лиману.

Рис. 67. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Розкопки барбакану у Нижньому дворі фортеці.

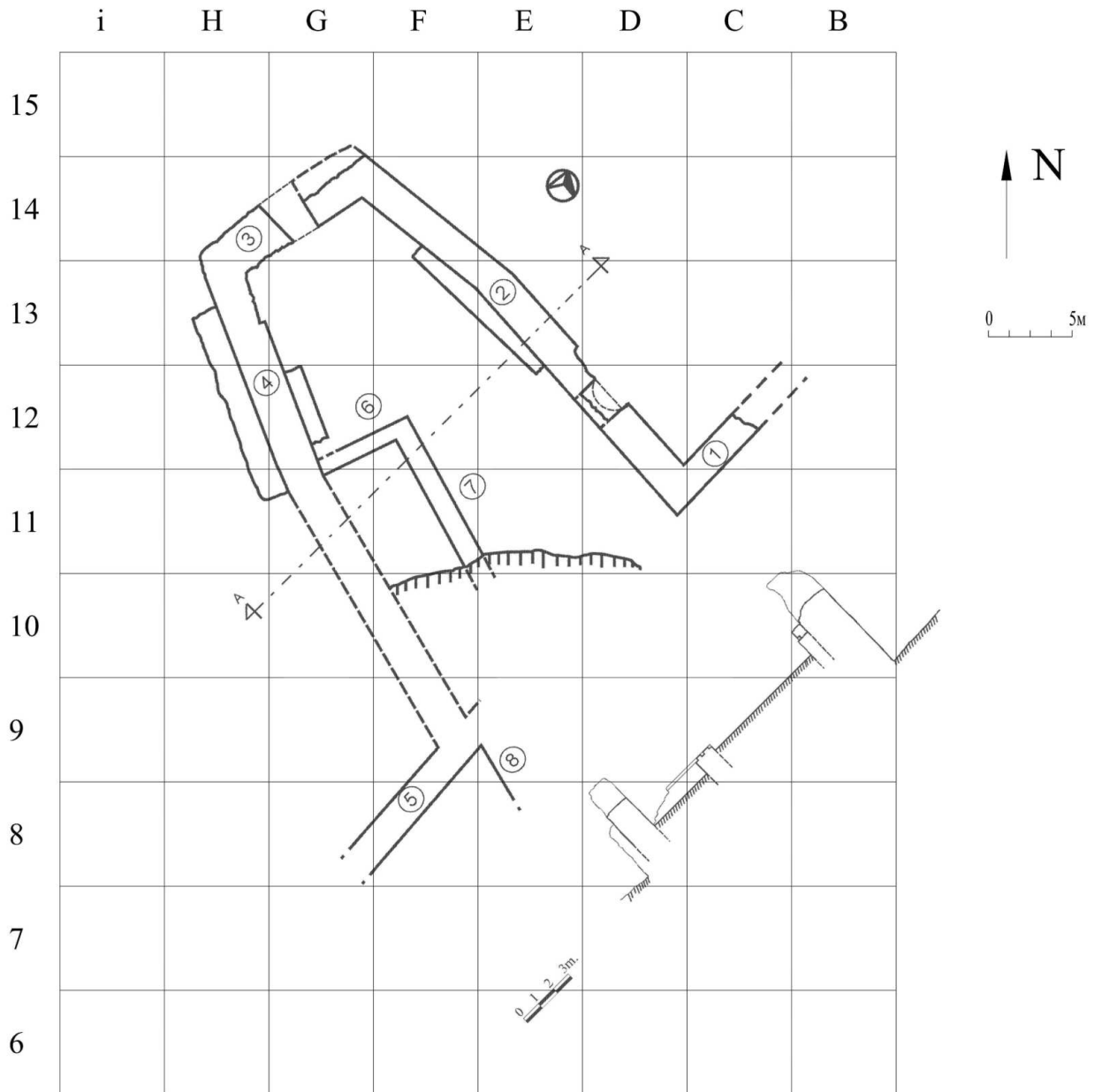

Рис. 68. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Нижній двір.

Фрагмент плану барбакану.

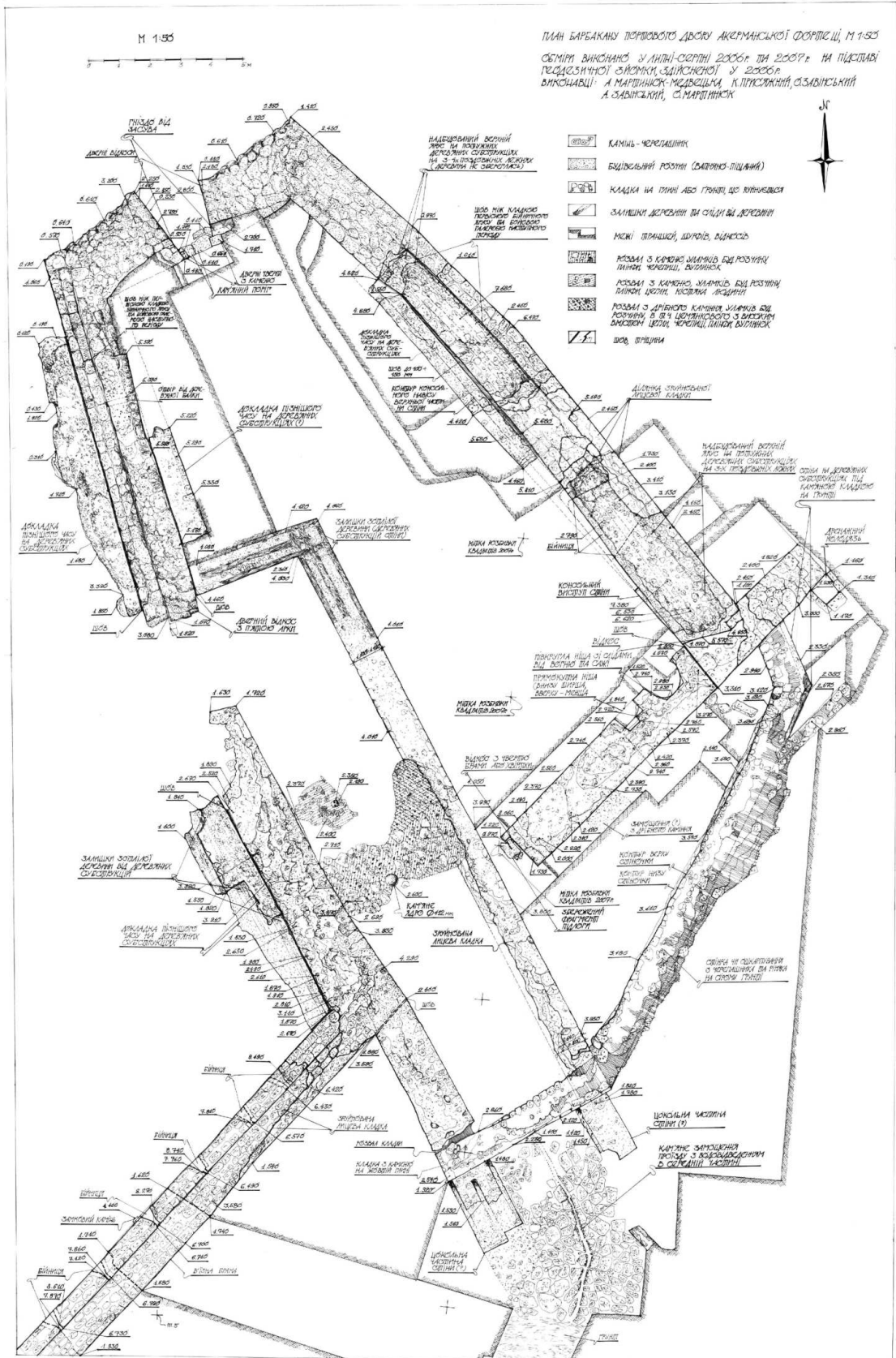

Рис. 69. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Загальний план барбакану (креслення А.М. Медведчук-Медведької).

Рис. 70. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Нижній двір.
Вхід до барбакану з північного боку

Рис. 71. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Нижній двір.
Конструктивні елементи входу до барбакану з північного боку.

Рис. 72. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Нижній двір.
Фрагмент стіни барбакану.

Рис. 73. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Нижній двір.
Стіни гарячого приміщення лазні.

Рис. 74. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Нижній двір.
Лазня. Фрагмент гіпокаусту.

Рис. 75. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця. Нижній двір.
Лазня. Фрагменти труб системи водоводу.

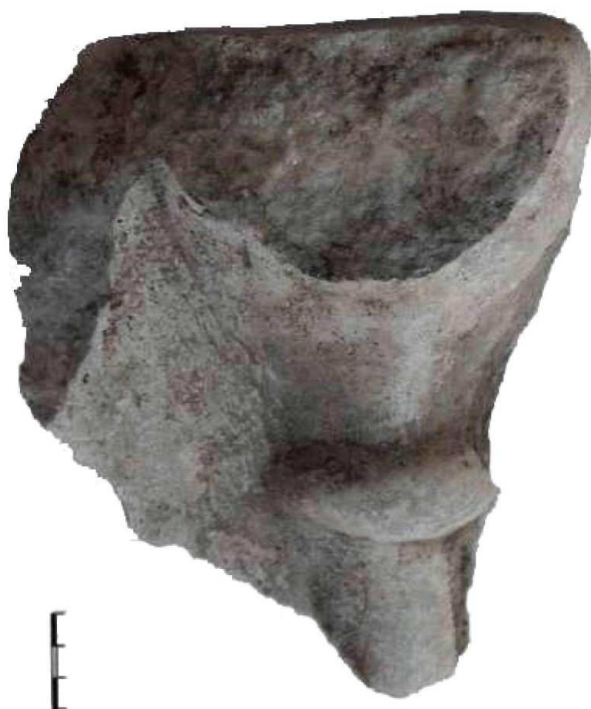

Рис. 76. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Лазня. Фрагмент мойки.

Рис. 77. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Барбакан, розвал тарної посудини.

Рис. 78. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
1—фрагменти глеків з червоної глини; 2—фрагменти глеків з сірої глини.

Рис. 79. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Червоноглиняна кухонна кераміка.

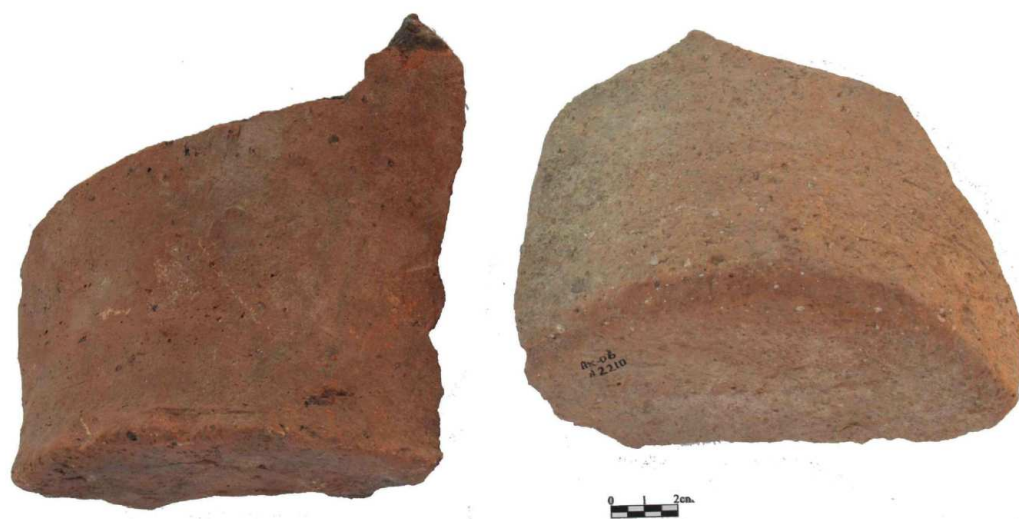

Рис. 80. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Дінець посудин.

Рис. 81. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Носики водоліїв.

Рис. 82. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Водолій (чайник), поверхня вкрита ангобом.

Рис. 83. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Горизонтальні ручки посудин.

Рис. 84. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Вінця посудин.

Рис. 85. Білгород-Дністровський, Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Посудини подібної до стаканів форми.

Рис. 86. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Сіроглиняний посуд.

Рис. 87. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Сіроглиняна кераміка.

Рис. 42. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір
Фрагменти сіроглиняного посуду з лощінням.

Рис. 89. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Фрагменти посуду з однічною поливою,

Рис. 90. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Фрагменти донець з жовтою однобічною поливою.

1

2

Рис. 91. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кераміка з однобічною зеленою поливою.

1

2

Рис. 92. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір. 1 – носики водоліїв з поливою; 2 – фрагменти покришок з поливою.

1

2

Рис. 93. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Посуд з поливою. 1 - водолій; 2 - глек.

Рис. 94. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Фрагменти ваз-чаш.

Рис. 95. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Фрагменти смугастої поливної кераміки.

Рис. 96. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кераміка з поливою плямами.

Рис. 97. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Поливна кераміка з плямами.

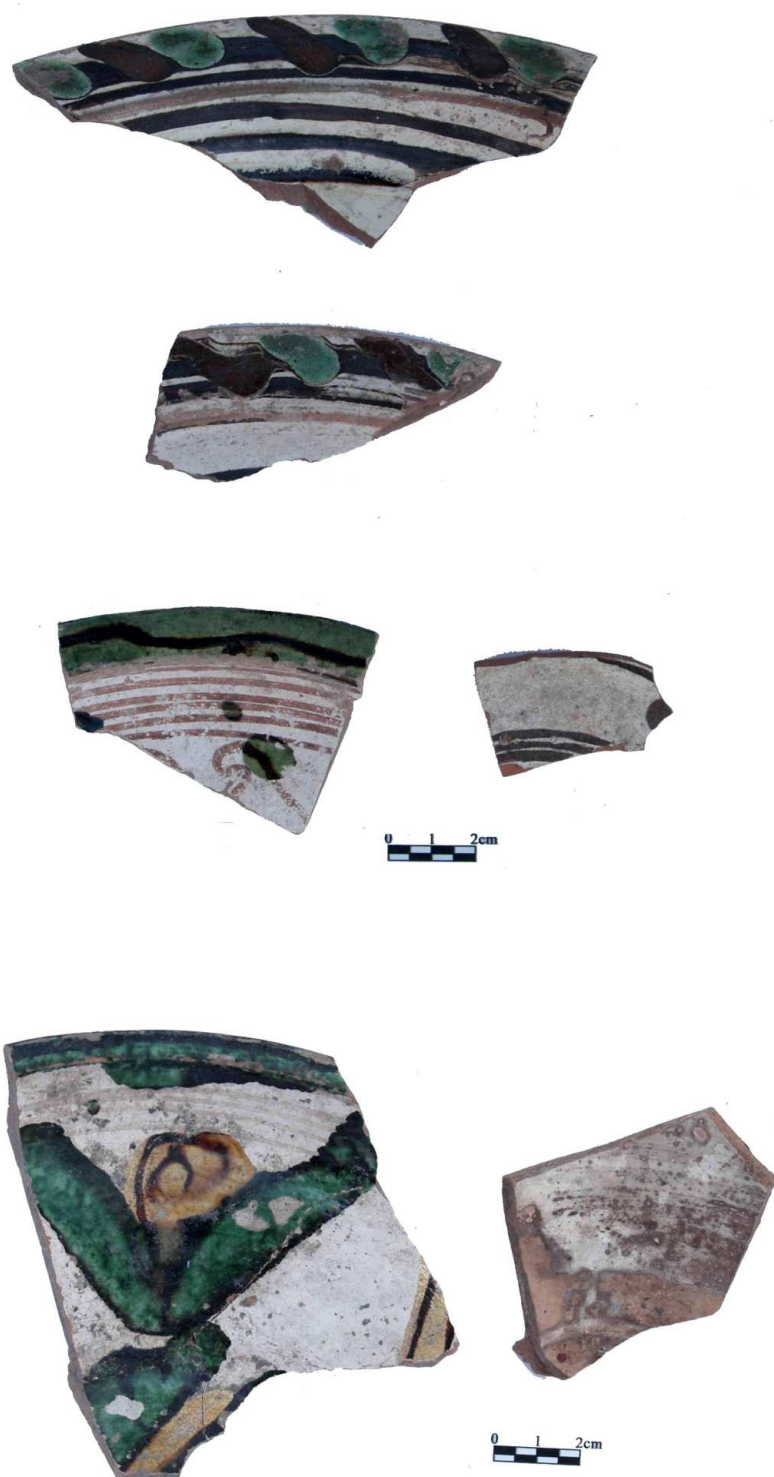

Рис. 98. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Кераміка з ангобом та розписом.

Рис. 99. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кераміка з зеленою поливою з обох боків.

Рис. 100. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Ручка посудини з написом

1

2

Рис. 101. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кераміка Мілетської групи.

Рис.102. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, рів. Мілетська
кераміка, миска.

2

Рис. 103. Білгород-Дністровський, Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кераміка Мілетської групи.

1

2

3

Рис. 104. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кераміка Ізніку, біло-блакитний період.

Рис. 105. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Покришка, Ізнік, біло-блакитний період.

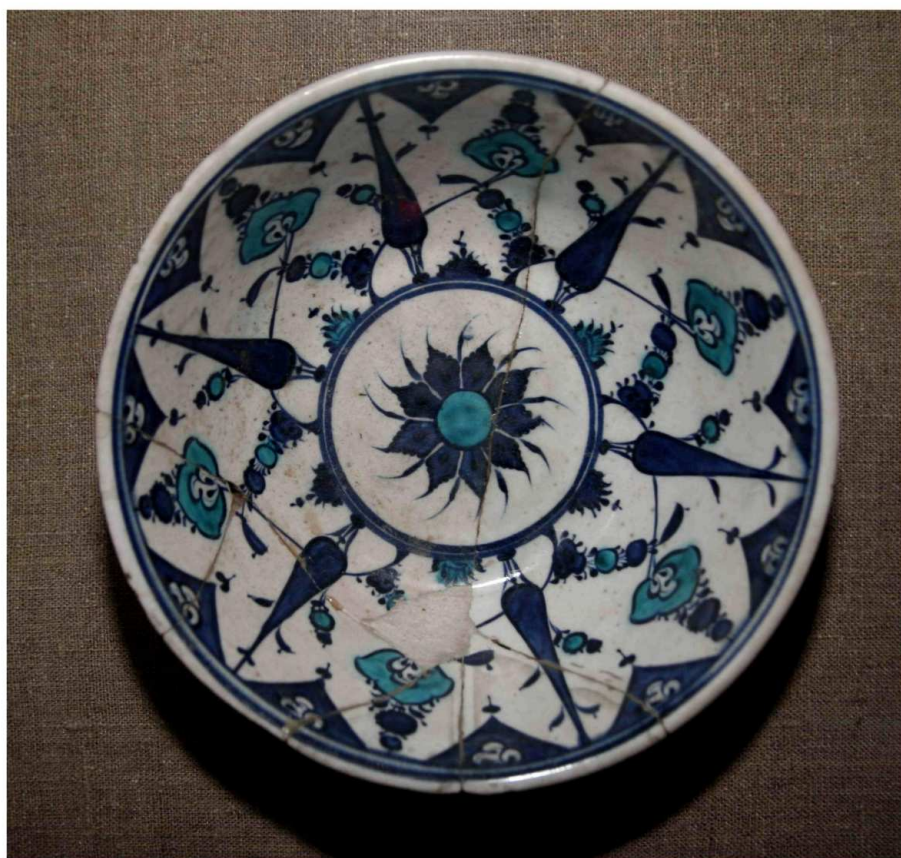

Рис. 106. Білгород-Дністровський, м. Блюдо. Ізнік, біло-блакитний період (з експозиції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею).

Рис. 107. Білгород-Дністровський, м. Покришка. Ізнік, біло-блакитний період (з експозиції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею).

Рис. 108. Білгород-Дністровський. Фрагмент блюда. Ізнік, біло-блакитний період (з експозиції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею).

Рис. 109. Білгород-Дністровський. Кухоль. Ізнік, біло-блакитний період (з експозиції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею).

Рис. 110. Білгород-Дністровський. Фрагмент блюда. Ізнік, біло-блакитний період, стиль Золотий Ріг (з експозиції Білгород-Дністровського краєзнавчого музею).

1

Рис. 111. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Ізнікська кераміка, Дамаський період.

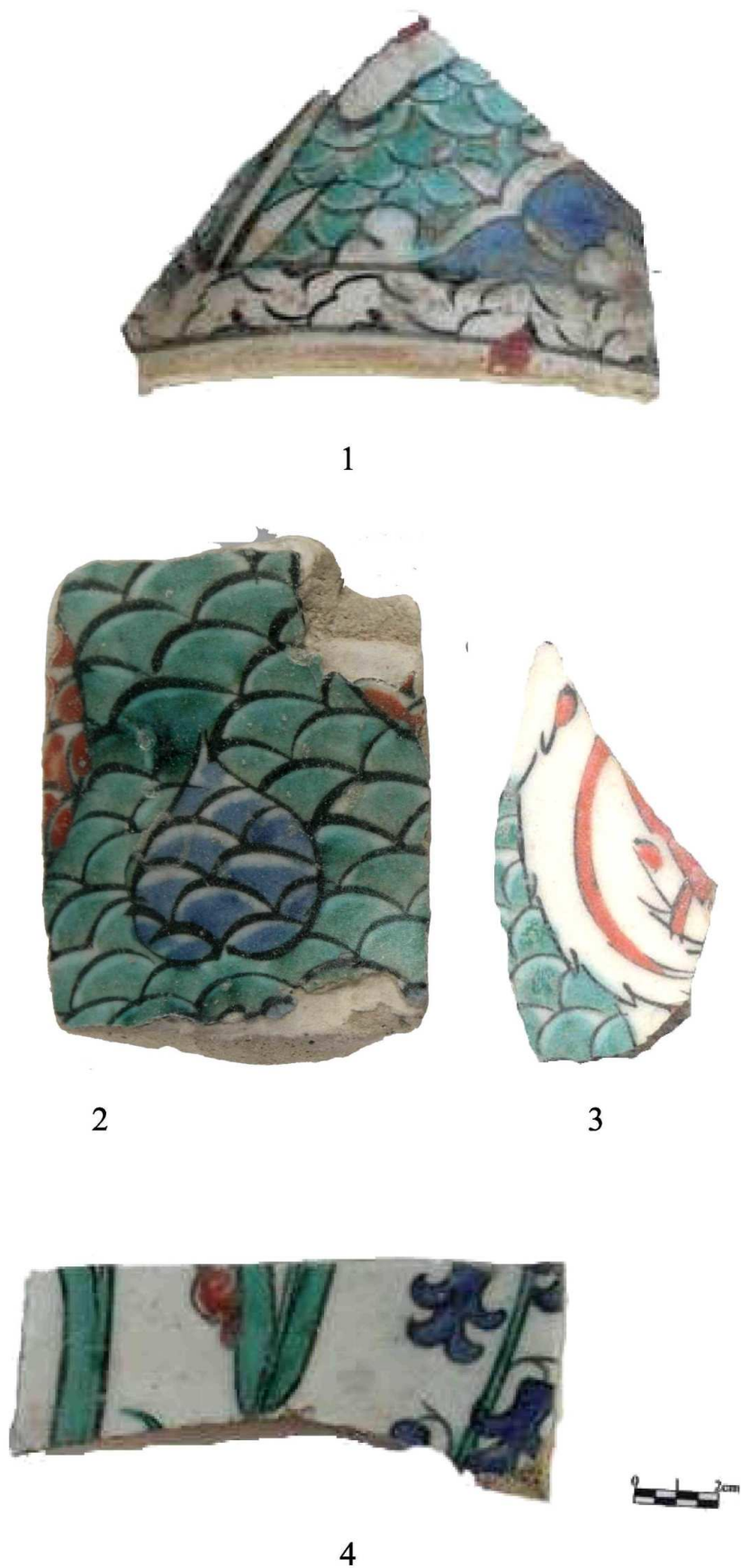

Рис. 112. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Ізнікська кераміка, посуд Родоського періоду.

Рис. 113. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Ізнікська кераміка, Родоський період.

Рис. 114. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Фрагменти тазиків.

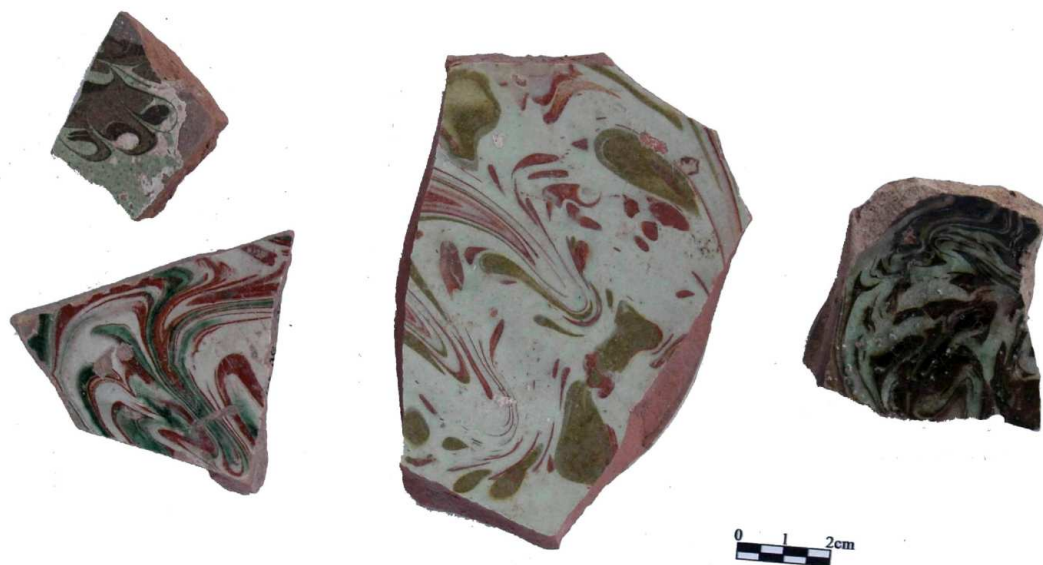

Рис. 115. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Фрагменти "мармурової" кераміки,

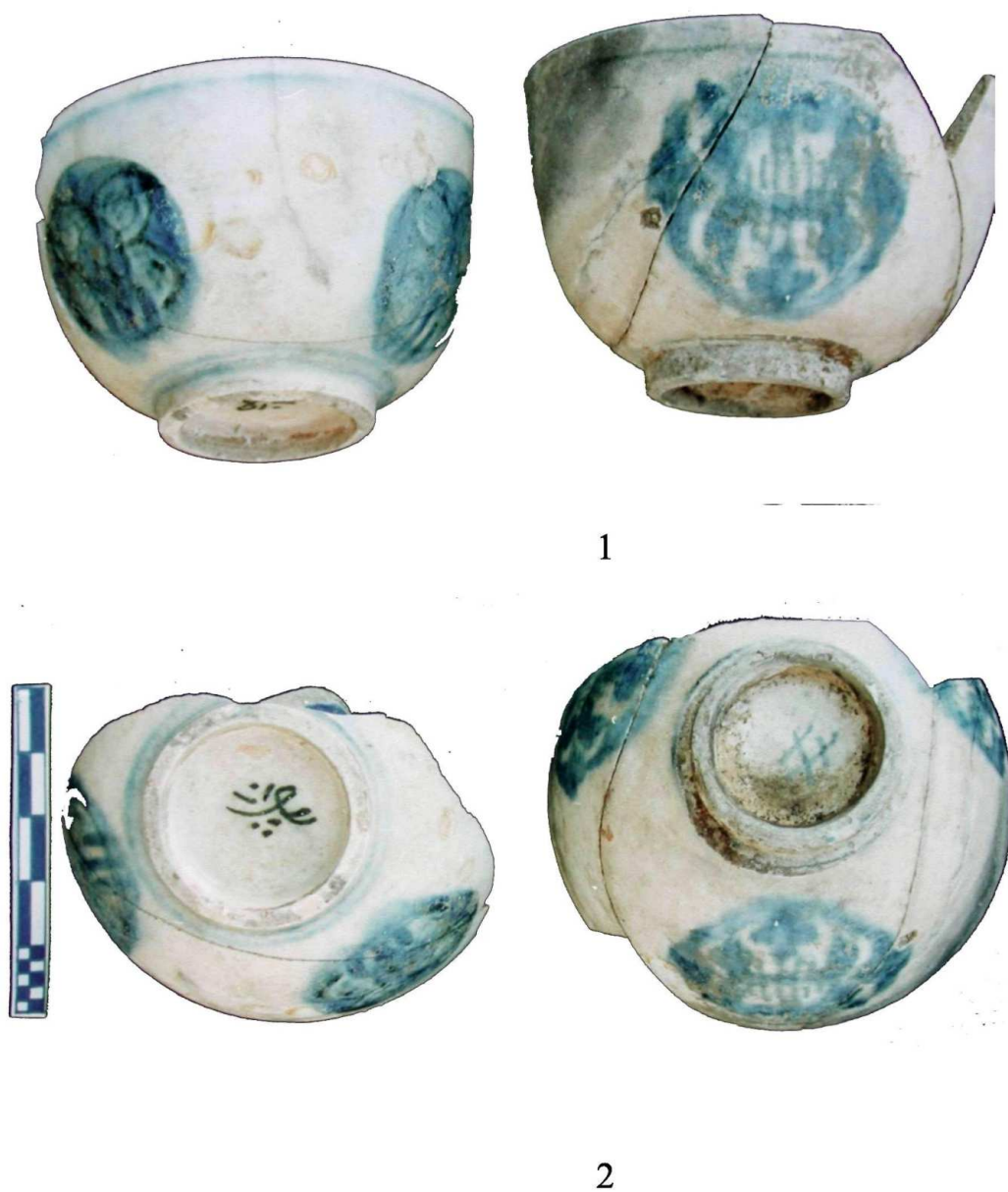

Рис. 116. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кераміка Кютах'ї. 1 – кавові чашки; 2 – клейма на донцях.

1

2

3

Рис. 117. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кераміка Кютах'ї. Чашки.

1

2

Рис. 118. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кераміка Кютах'ї. Чашка. 1 – розпис з внутрішнього боку; 2 – розпис з
зовнішнього боку.

Рис. 119. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Клейма з арабським написом на донцях чашок. Кютах'я.

Рис. 120. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Фрагмент дна чашки з китайського фарфору XIV-XV ст.

Рис. 121. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Китайський фарфор, чашка з медальйонами.

Рис. 122. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Китайський фарфор з рослинним та геометричним орнаментом.

Рис. 123. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Китайський фарфор з сюжетним розписом.

Рис. 124. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Китайський фарфор, ідеограми на донцях чашок.

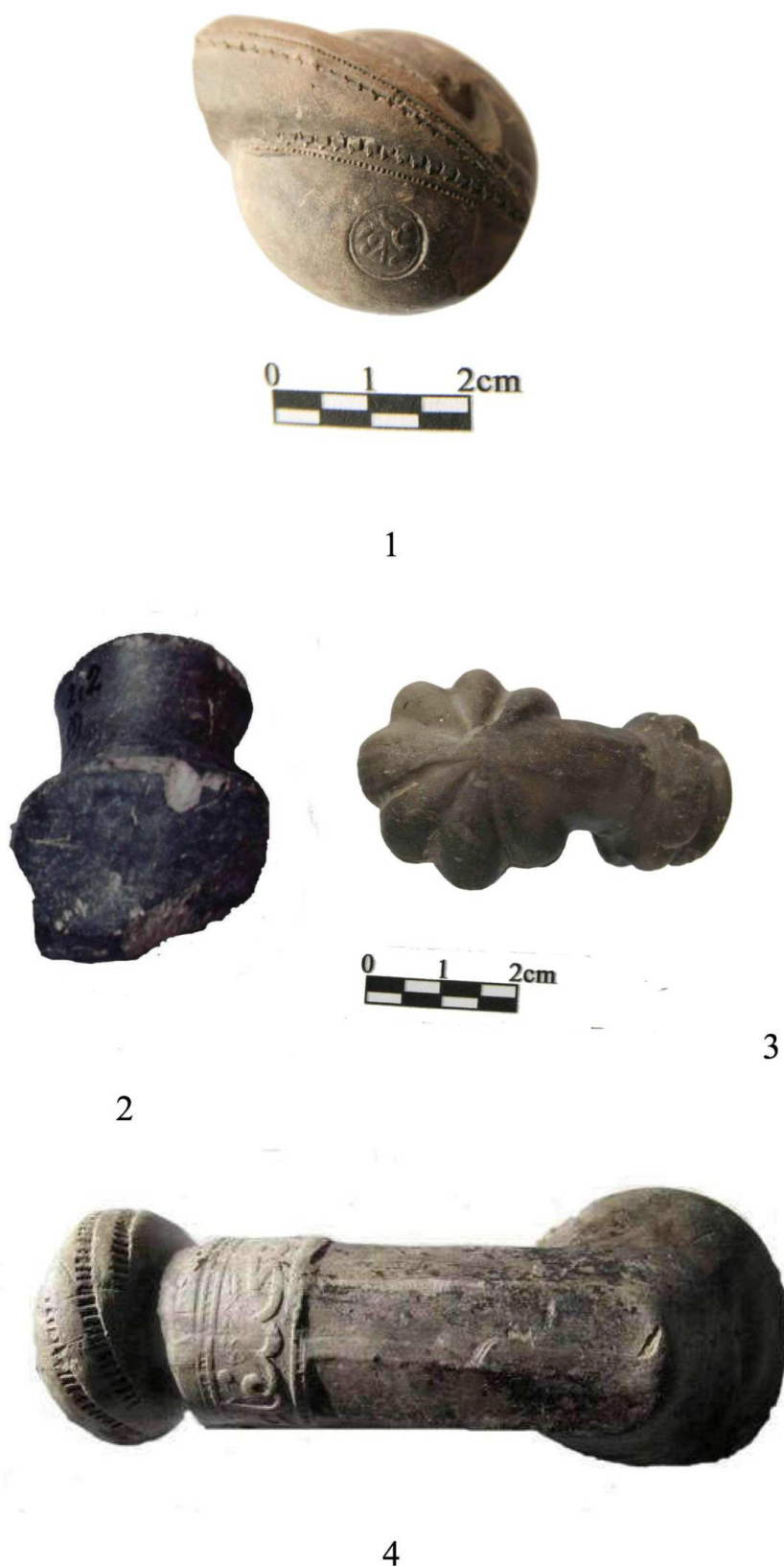

Рис. 125. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Люльки XVII ст.

Рис. 126. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Люльки XVII – поч. XVIII ст.

1

2

Рис. 127. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Люльки гранчастої форми.

Рис. 128. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
 Люльки XVII – початку XVIII ст.

Рис. 129. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Люльки XVII ст.

2

Рис. 130. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Люльки XVIII ст.

1

2

Рис. 131. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Люльки XVIII ст.

1

2

Рис. 132. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Люльки XVIII ст.

Рис. 133. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Люльки XVIII ст.

Рис. 134. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
 Люльки XVIII ст. с клеймами.

Рис. 135. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір. 1 – люлька з фарфору; 2 – люлька з шиферу; 3 – люлька з зображенням чоловіка; 4 – люлька з личиною та декором у стилі бароко; Білгород-Дністровський історико-краєзнавчий музей. 5, 6 – люльки з поливою; 7 – біло глиняна люлька.

Рис. 136. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Освітлювальні прилади.

1

2

3

Рис. 137. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Кахлі. 1 – без поливи; 2 – з зеленою поливою; 3 – з зображенням птаха.

Рис.138. Білгород-Дністровський, м, Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Цвяхи, костиль.

Рис. 139. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Барбакан. Бігуни брам.

Рис. 140. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір. 1 - пряжка; 2 – кресало; 3 – підкова; 4- кулі та картеч.

1

2

Рис. 141. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір. 1- залізні ядра; 2 – кам'яні ядра.

Рис. 142. м. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Булавки, покритки, ключ.

1

2

Рис. 143. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Лазня. Насадка на кран.

Рис. 144. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Застібка поясу.

Рис. 145. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Поясні платівки.

Рис. 146. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Пряжки – пафти округлої форми.

Рис. 147. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Пряжки – пафти прямокутної форми.

Рис. 148. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

1, 2 – платівки.

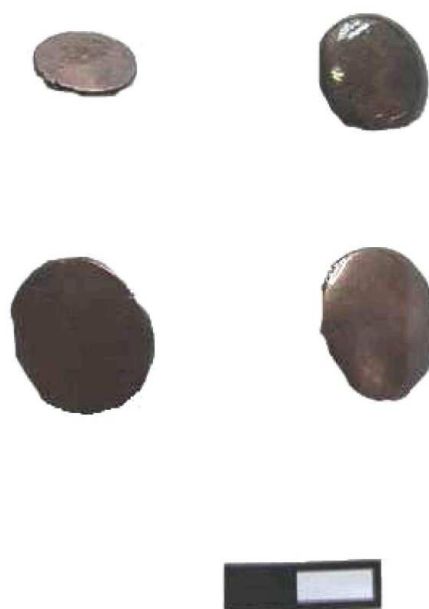

Рис. 149. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Гудзики.

1

2

3

4

Рис. 150. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

1, 2 – гудзики; 3 – каблучка; 4 – фрагмент прикраси.

Рис. 151. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

1 – 3 – пряжки; 4 – накладка.

Рис. 152. Білгород-Дністровський, Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Панцирні лусочки.

Рис. 153. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

1 – наконечник піхв тесаку; 2 – 5 – стулки кулелійки.

Рис. 154. Білгород-Дністровський. Аккерманська фортеця, монети
Кримського ханства. 1 – Улуг Мухамад (1421–1423; 1427–1445), аспр
1429–1433 рр., Каффа; 2 – Менглі Гірей (1467 - 1515 рр.), аспр, Киркйорк.

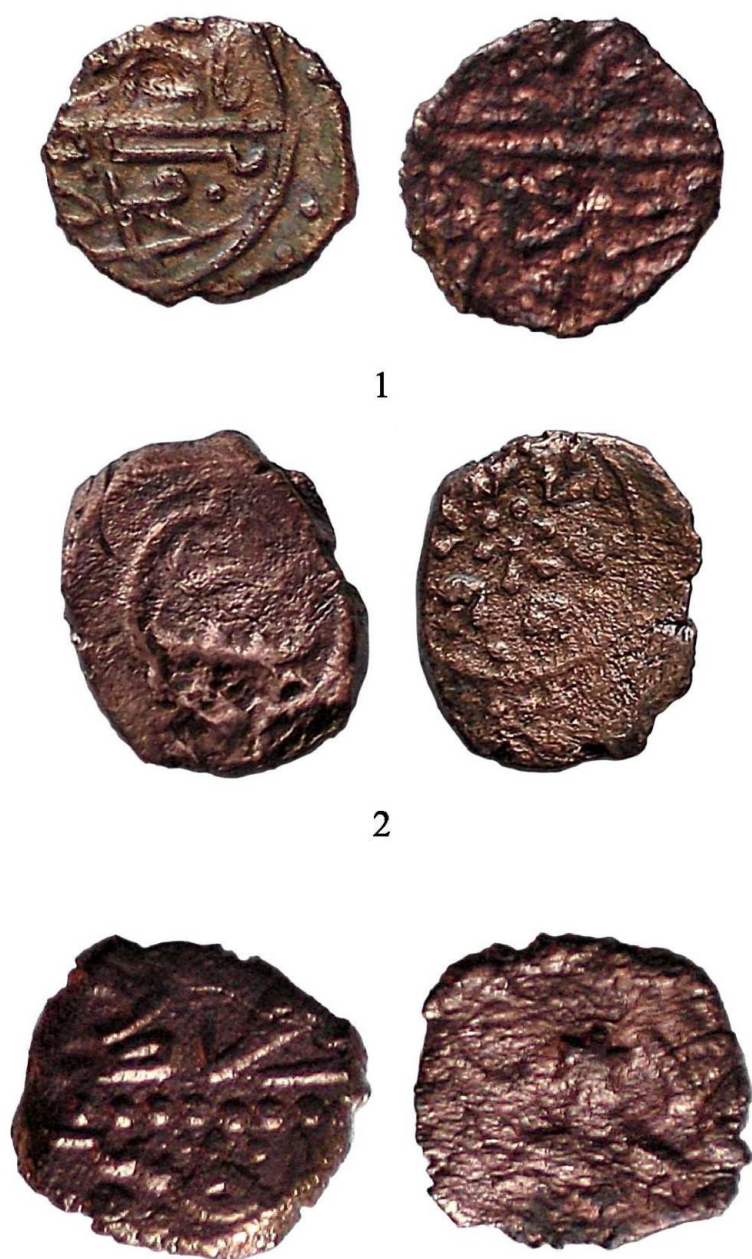
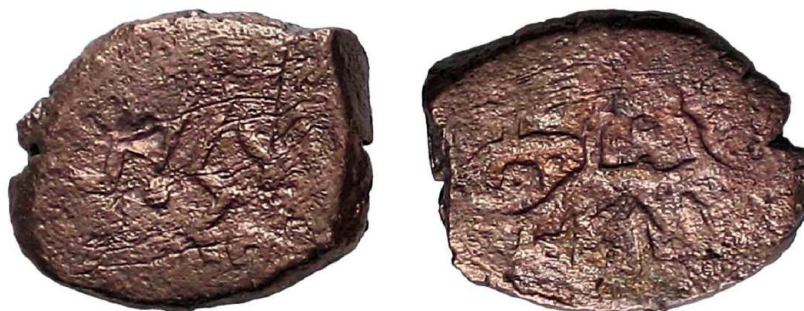

Рис. 155. Білгород-Дністровський, Аккерманський двір, Нижній двір. Лазня.
Монети Баязіда II (1481 – 1512), Османська імперія.

Селим I (1512 – 1520 рр.), аспр

Селим I (1512 – 1520 рр.), мангир

Сулейман I (1520 - 1566 рр.), мангир

Мехмед III (1595 - 1603), чекан 1595 р.

Рис. 156. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Монети XVI ст.

Сулейман II, мангир 1687/1691рр.

Сулейман II, мангир 1687/1691рр.

Ахмед II, мангир, 1691/1695

Мустафа II (1695-1703 рр.), чекан Едірне 110 (7-?), 1695/6 (?) рр.

Рис. 157. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір та рів. Османські монети XVII ст.

Ахмед III (1703 – 1730 рр.)

Махмуд I (1730 - 1754 рр.), пара

Абдулхамід I (1777 - 1778 рр.), пара

Селім III, 1789/1807, пара.

Рис. 158. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.

Османські монети XVIII ст.

Рис. 159. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Посуд зі скла.

Рис. 160. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Чашка з молочного скла.

1

2

Рис. 161. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
1,2 – уламки виробів з розписного скла; 3 – посудина для транспортування
хімічних речовин.

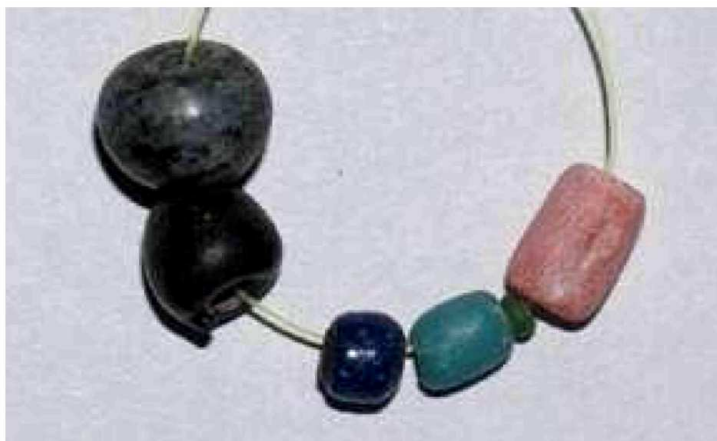

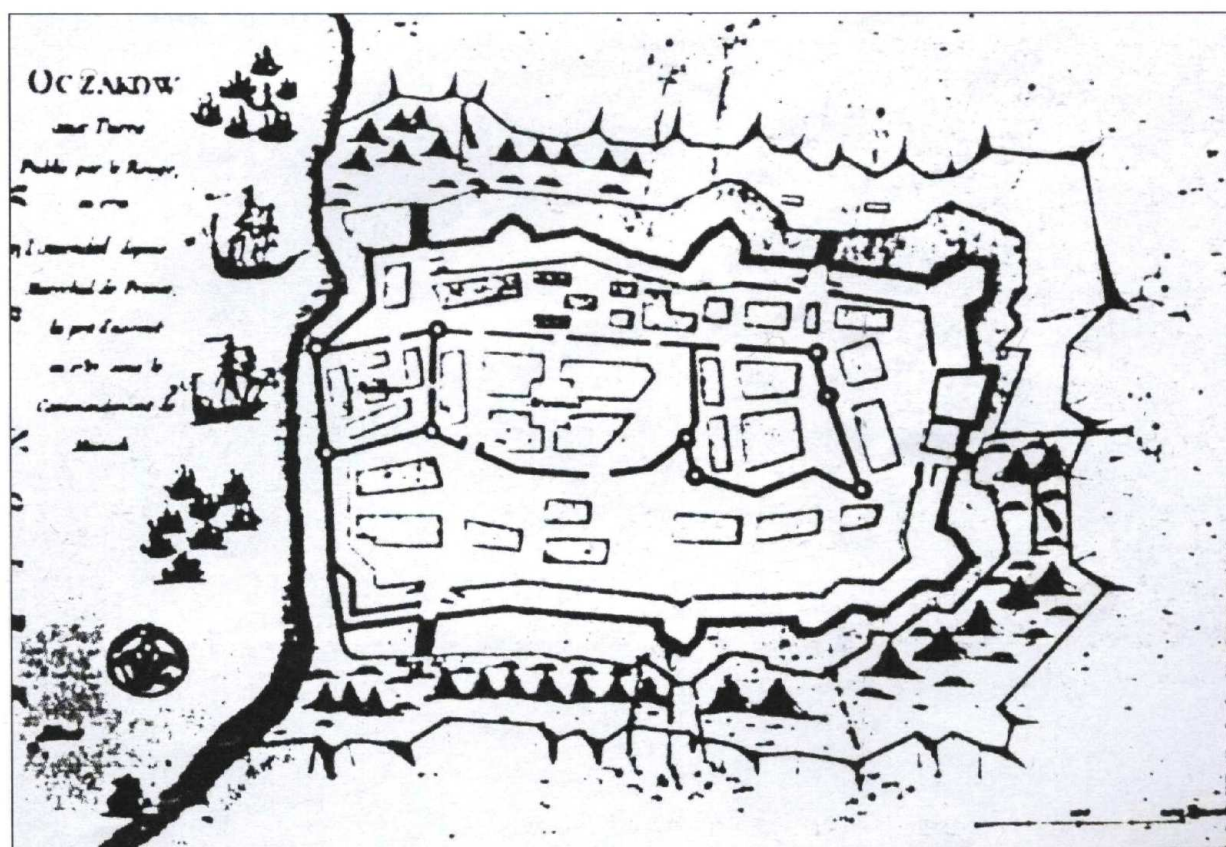
Рис. 162. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Намистини зі скла та напівкоштовних каменів.

Рис. 163. Білгород-Дністровський, м. Аккерманська фортеця, Нижній двір.
Уламки віконного скла.

1

2

Рис. 164. Плани Очаківської фортеці часів русько-турецької війни 1737 р.

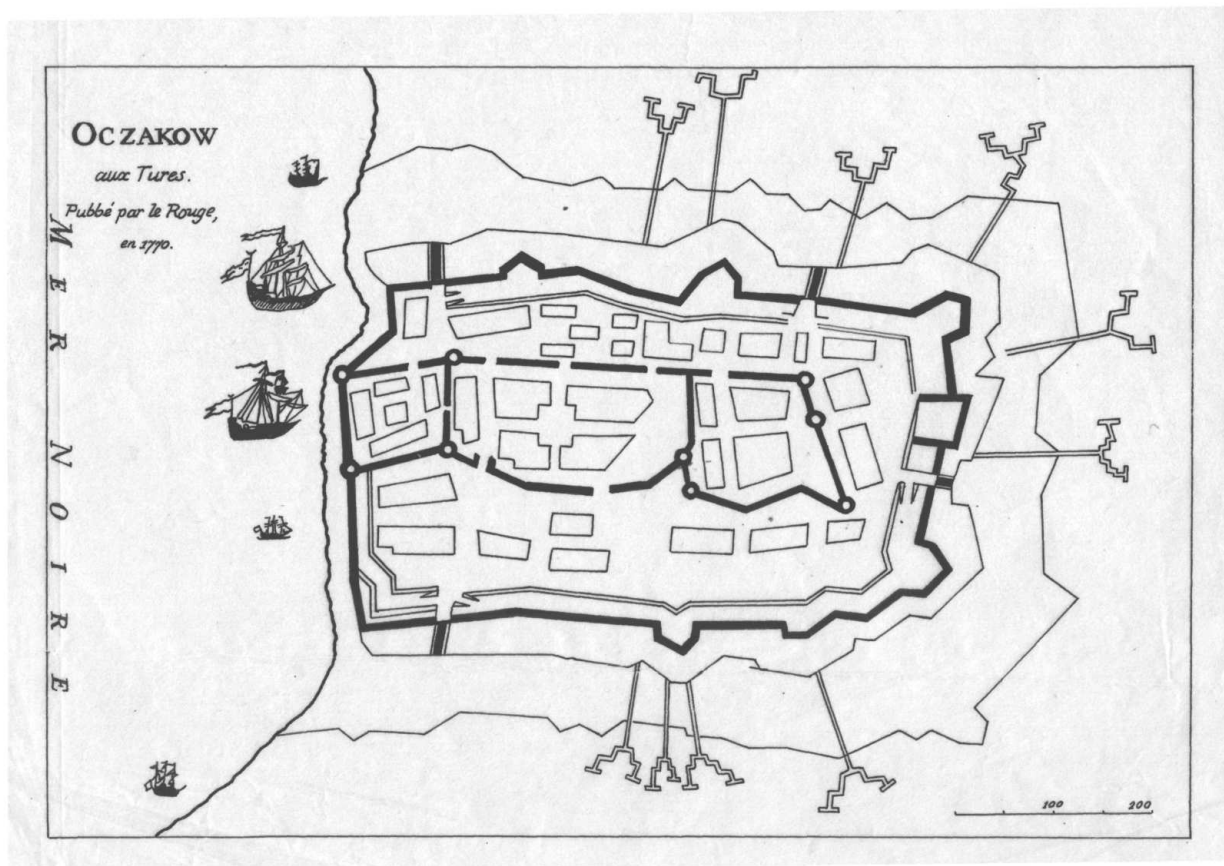

Рис. 165. План Очаківської фортеці 1770 р.

Рис. 166. Очаківська та Кінбурнська фортеці, 1787 р.

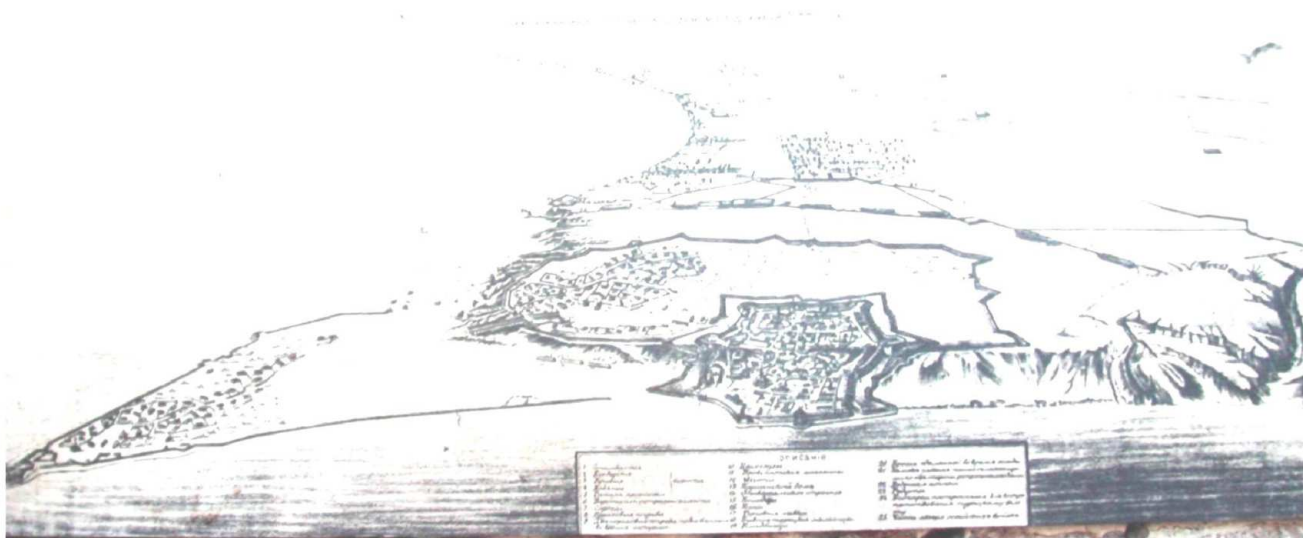

Рис. 167. План Очакова, 1788 р.

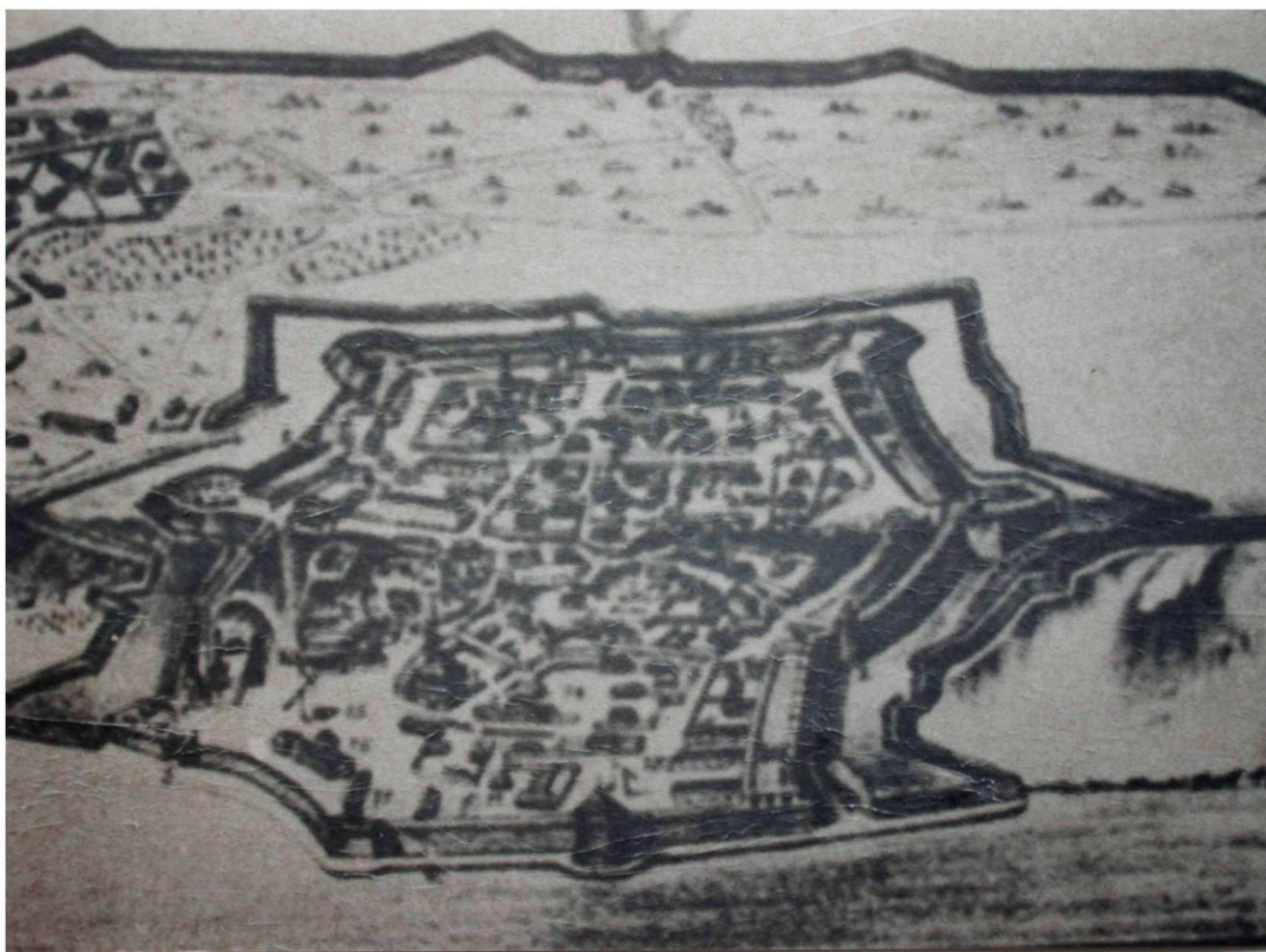

Рис. 168. Фрагмент плану 1788 р. Фортеця.

Рис. 169. Локалізація фортеці на плані сучасного міста Очаків.

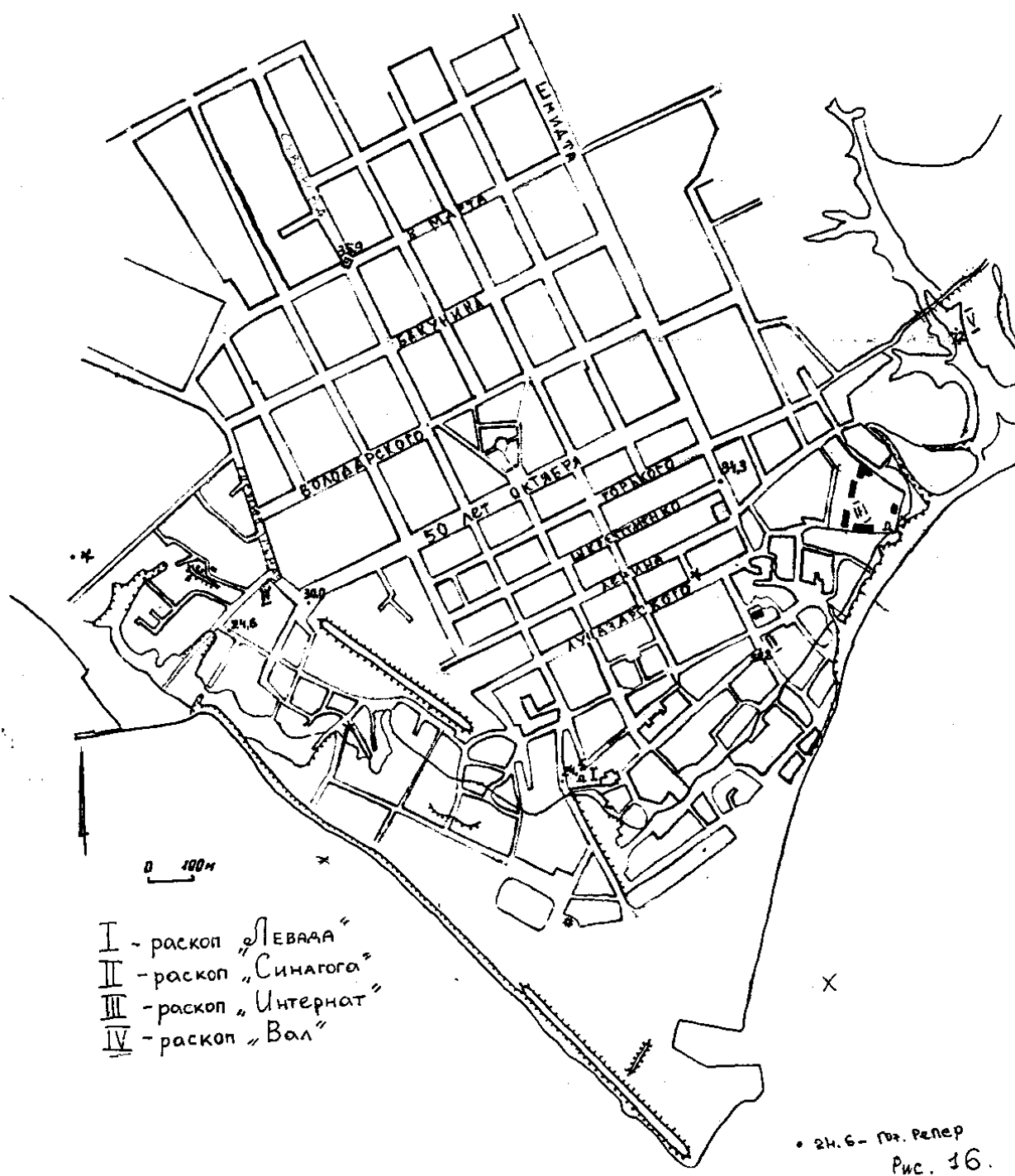

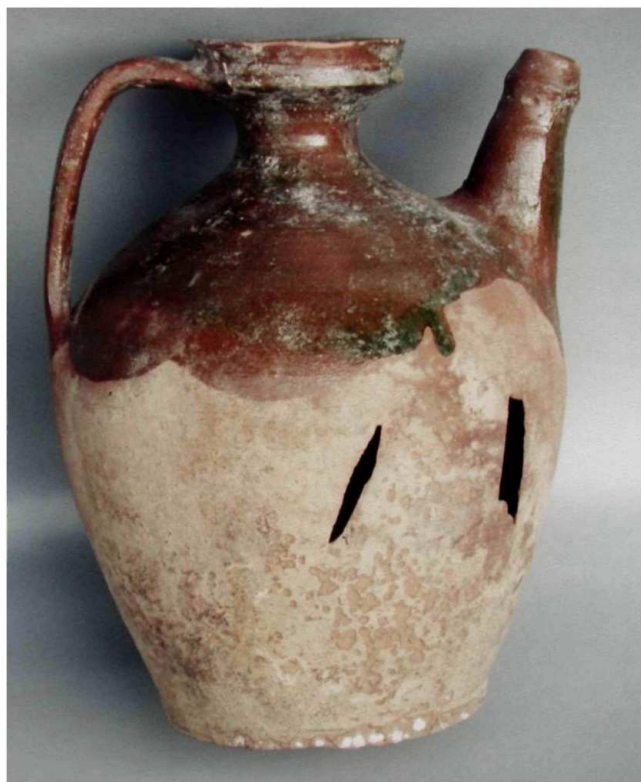
Рис. 170. Залишки валу на терені міста Очакова. Розміщення розкопів.

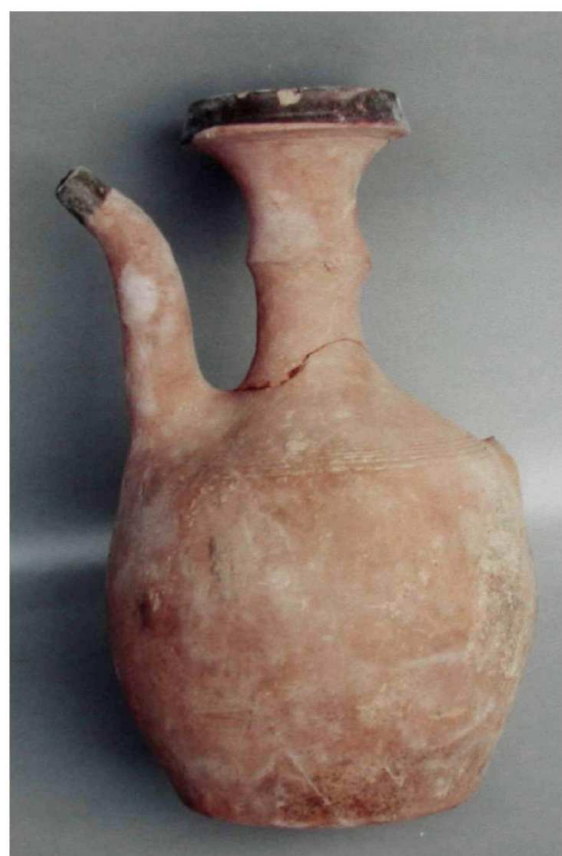
Рис. 171. Очаків, м. Фрагмент казана з ручкою.

Рис. 172. Очаків, м. Фрагмент посудини.

1

2

Рис.173. Очаків, м. 1, 2 – Водолії.

2.

Рис. 174. Очаків, м. Миска.

1

Рис. 175. Очаків, м. 1 – миска; 2 – ваза.

1

2

Рис. 176. Очаків, м. 1 – покришка; 2 – горщик.

1

0 1 2cm

Рис. 177. Очаків, м. 1, 2 – глеки.

Рис. 178. Очаків, м. Фрагмент тарілки, Мілетська кераміка.

1

2

Рис. 179. Очаків, м. Ізнікська кераміка. 1 – біло-блакитний період;
2 – Родоський період.

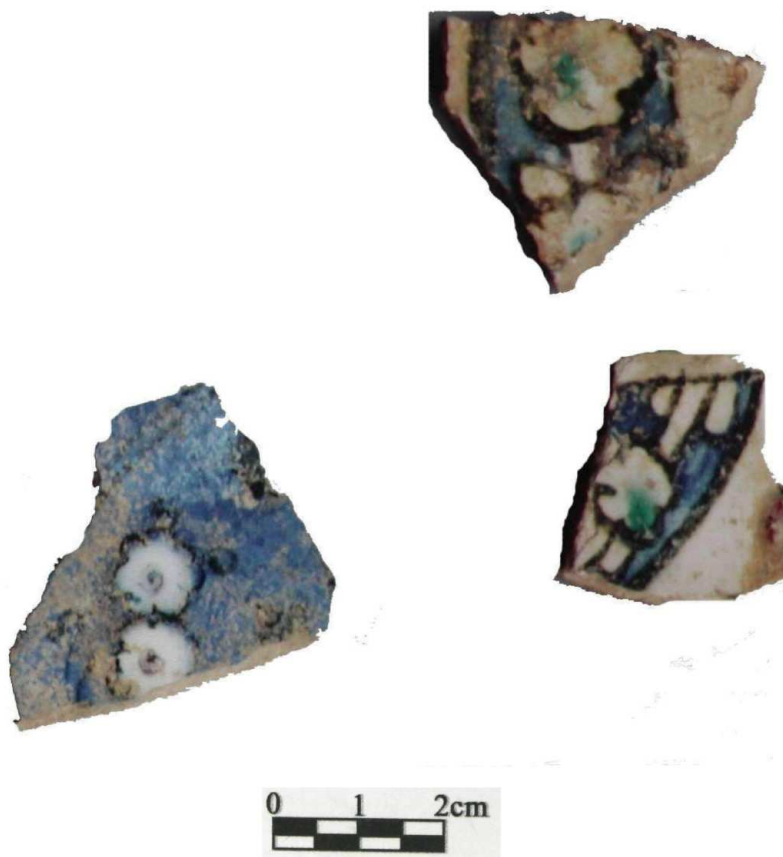

Рис. 180. Очаків, м. Ізнікська кераміка, Дамаський період.

Рис. 181. Очаків, м. Фрагменти чашок, Кютах'я.

1

2

Рис. 182. Очаків, м. Чашки, фарфор, Китай.

1

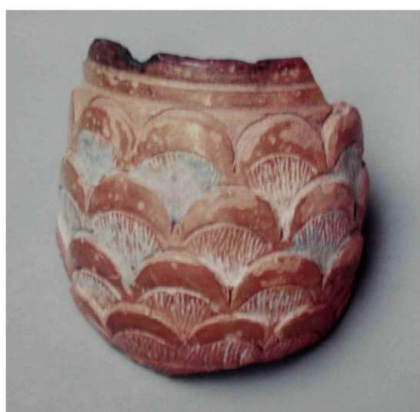
2

Рис. 183. Очаків. Люльки першої половини XVIII ст.

1

2

3

Рис. 184. Очаків, м. 1 – Люльки різних типів кінця XVII - XVIII ст.; 2 – фрагмент люльки з орнаментом у вигляді лузги та золоченням; 3 – люлька з декором у стилі бароко та золоченням.

1

2

Рис. 185. Очаків, м. Люльки другої половини XVIII ст.

Рис. 186. Очаків. Люлька з мершауму, друга половина XVIII ст.

Рис.187. Очаків, м. Люлька з нефриту, XVIII, Китай.

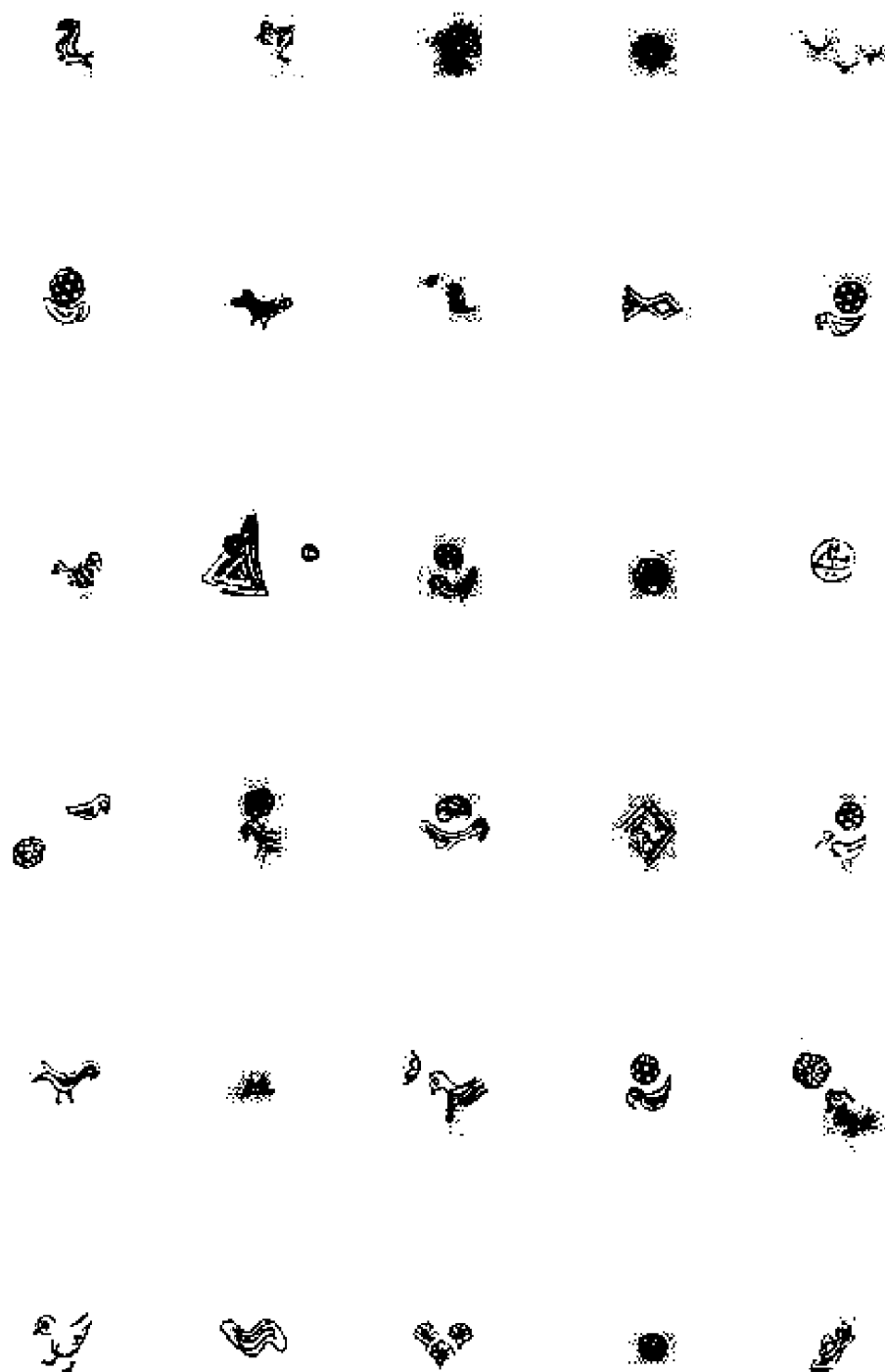

Рис. 188. Очаків, м. Види клейм на люльках.

Рис. 189. Очаків, м. Свічники.

Рис. 190. Очаків, м. Господарчий інвентар з заліза.

Рис. 191. Очаків, м. Речі з бронзи. 1 – підвіска – схованка; 2 – підвіска; 3 – фрагмент табакерки; 4, 5 – пряжки.

Рис. 192. Очаків, м. Фрагменти пояса

Рис. 193. Очаків, м. Сковорідка з держаком.

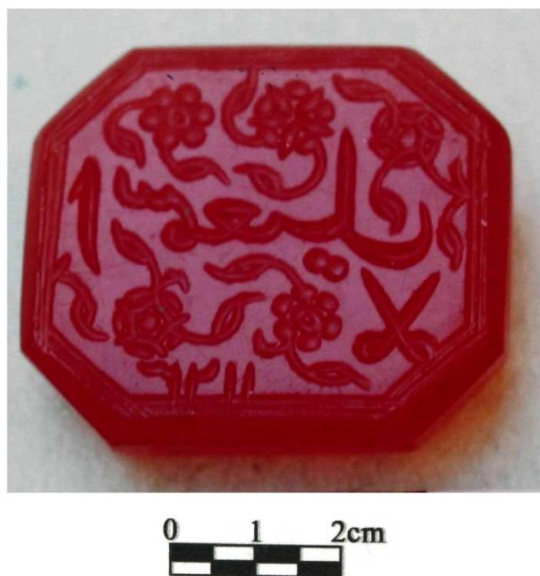

Рис. 194. Очаків, м. Вставка з сердоліку у каблучку.

Рис. 195. Очаків, м. Фрагмент мийки з лазні.

Девлет Гірей I (1550 – 1577рр.)

1

Шохин – Гірей (1777-1783 рр.).

2

Рис. 196. Очаків, м. Монети Кримського ханства.

Мурад III (1574 – 1595рр.).

1

Сулейман II, мангир 1687/1691рр.

2

Сулейман II, мангир 1688/1689рр.

3

Ахмед II, мангир 1691/1695 рр.

Рис. 197. Очаків, м. Монети Османської імперії кінця XVI – XVII ст.

Мустафа III, пара, 1757/1774 рр.

1

Мустафа III, пара, 1773/ 1774 рр.

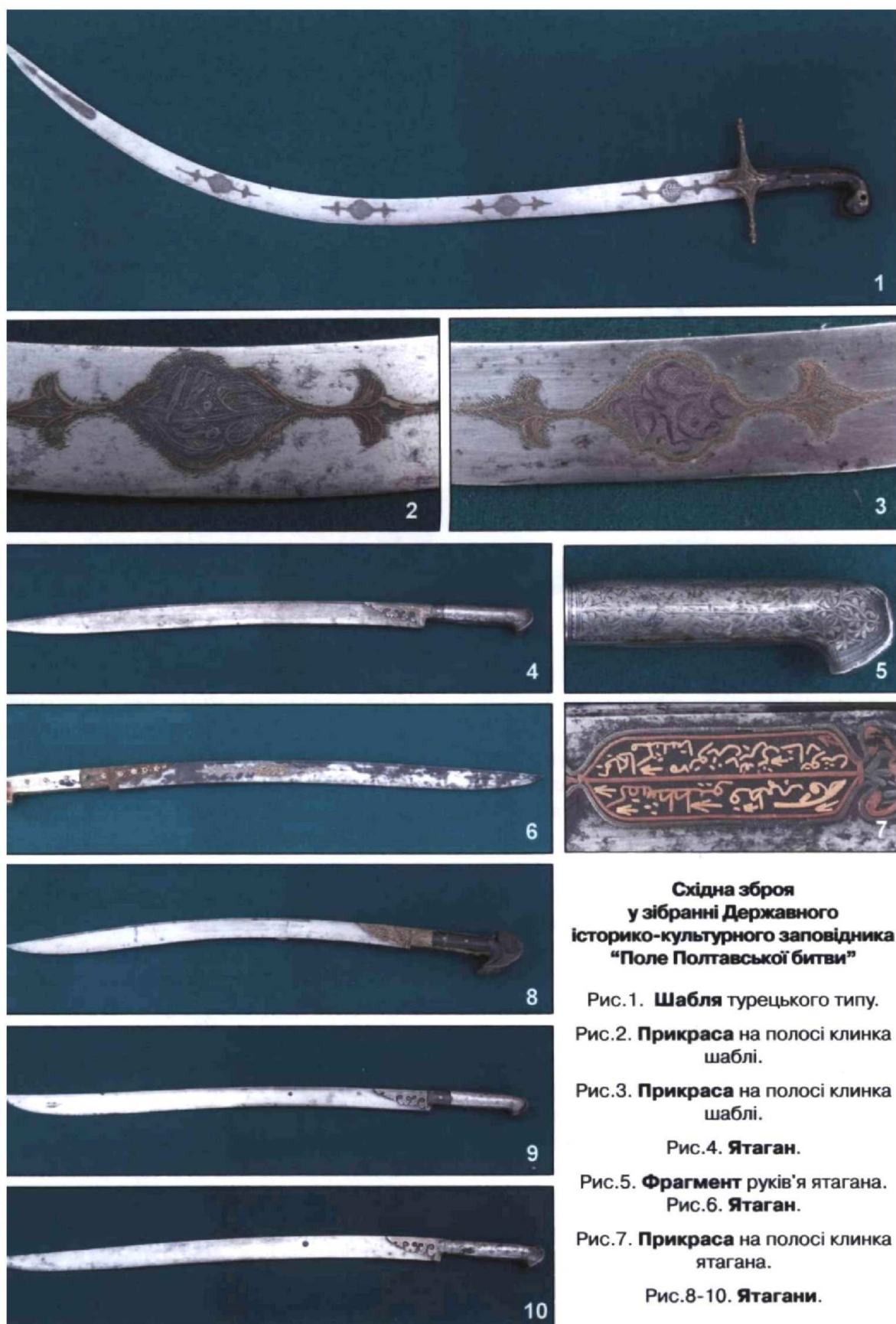
2

Абдулхамід I, пара 1776/1777 рр.

3

Рис. 198. Очаків, м. Монети Османської імперії XVIII ст.

**Східна зброя
у зібранні Державного
історико-культурного заповідника
"Поле Полтавської битви"**

Рис.1. **Шабля** турецького типу.

Рис.2. **Прикраса** на полосі клинка
шаблі.

Рис.3. **Прикраса** на полосі клинка
шаблі.

Рис.4. **Ятаган**.

Рис.5. **Фрагмент** руків'я ятагана.

Рис.6. **Ятаган**.

Рис.7. **Прикраса** на полосі клинка
ятагана.

Рис.8-10. **Ятагани**.

Рис. 199. Турецька зброя XVIII ст. (за О.В.Тітковим та В.О. Сальниковим,
2009, с. 107).

Рис. 200. Карабеля XVII ст., Туреччина – Україна (за Д.В. Тоїчкіним, 2007, с. 173–174, фото 5, с. 292).

Рис. 201. Карабеля XVII ст., Туреччина – Україна (за Д.В.Тоїчкіним, 2007, с. 181, фото 13, с. 297).

Рис. 202. Карабеля XVII/XVIII ст., Туреччина – Україна (за Д.В.Тоїчкіним, 2007, фото 15, с. 299)

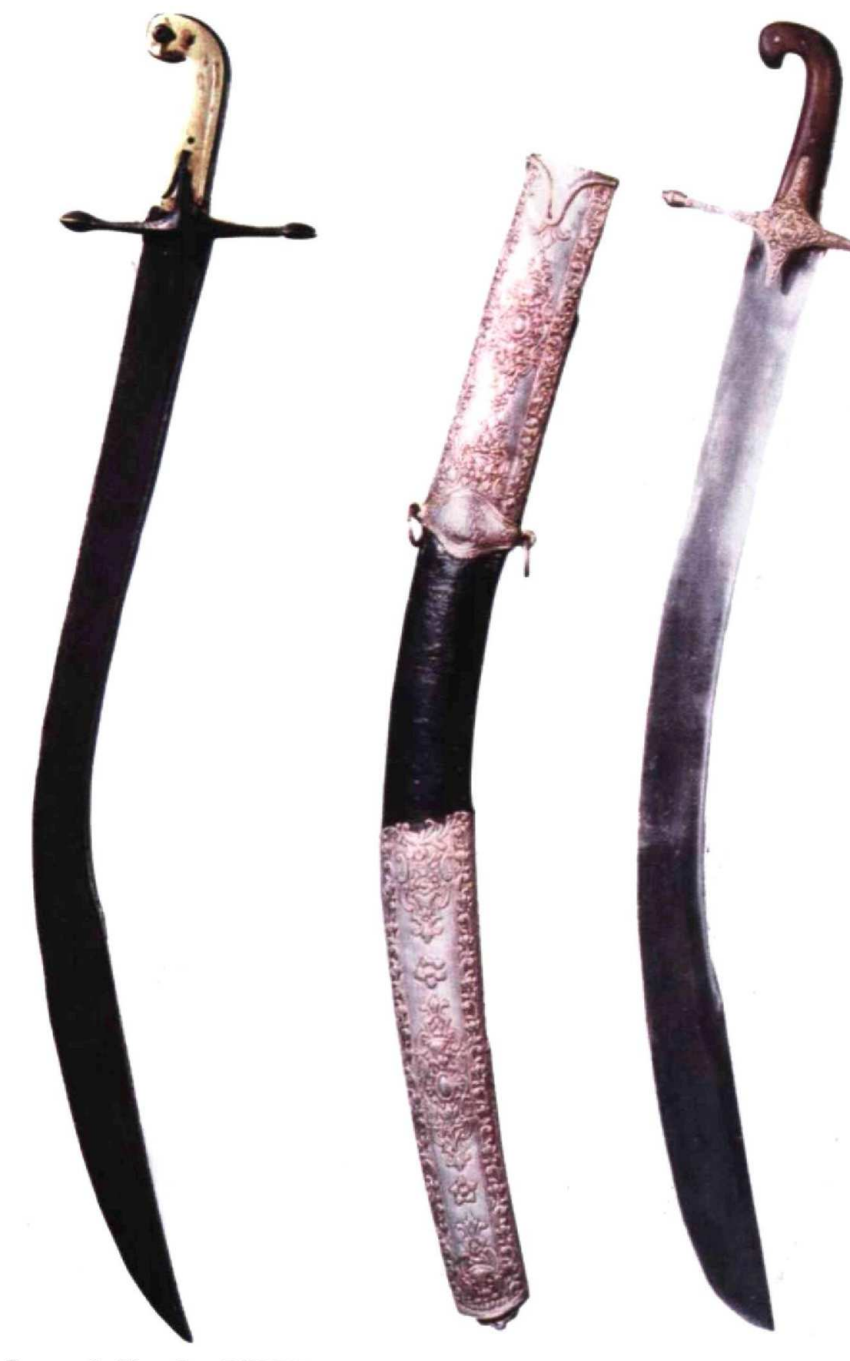

Рис. 203. Турецькі шаблі – кіліджі XVIII ст. (за Д.В.Тоїчкіним, 2007, фото 6, 7, с. 293).

СИЖАКЛАБЛГО НУПОРЖЗОМІЗДТ
ЛАЛАСА ВСУЛЦТ 1727 ГОД 8 ІЮЛА:27

Рис. 204. с. Тишків, Полтавська обл. Натруска. (за О.Б. Супруненок, 1997, с. 117).

Рис. 205. Кременчуцький р - н, Полтавська область. Натруска, XVIII ст. (за Ю. О. Пуголовком, 2004, с. 126)

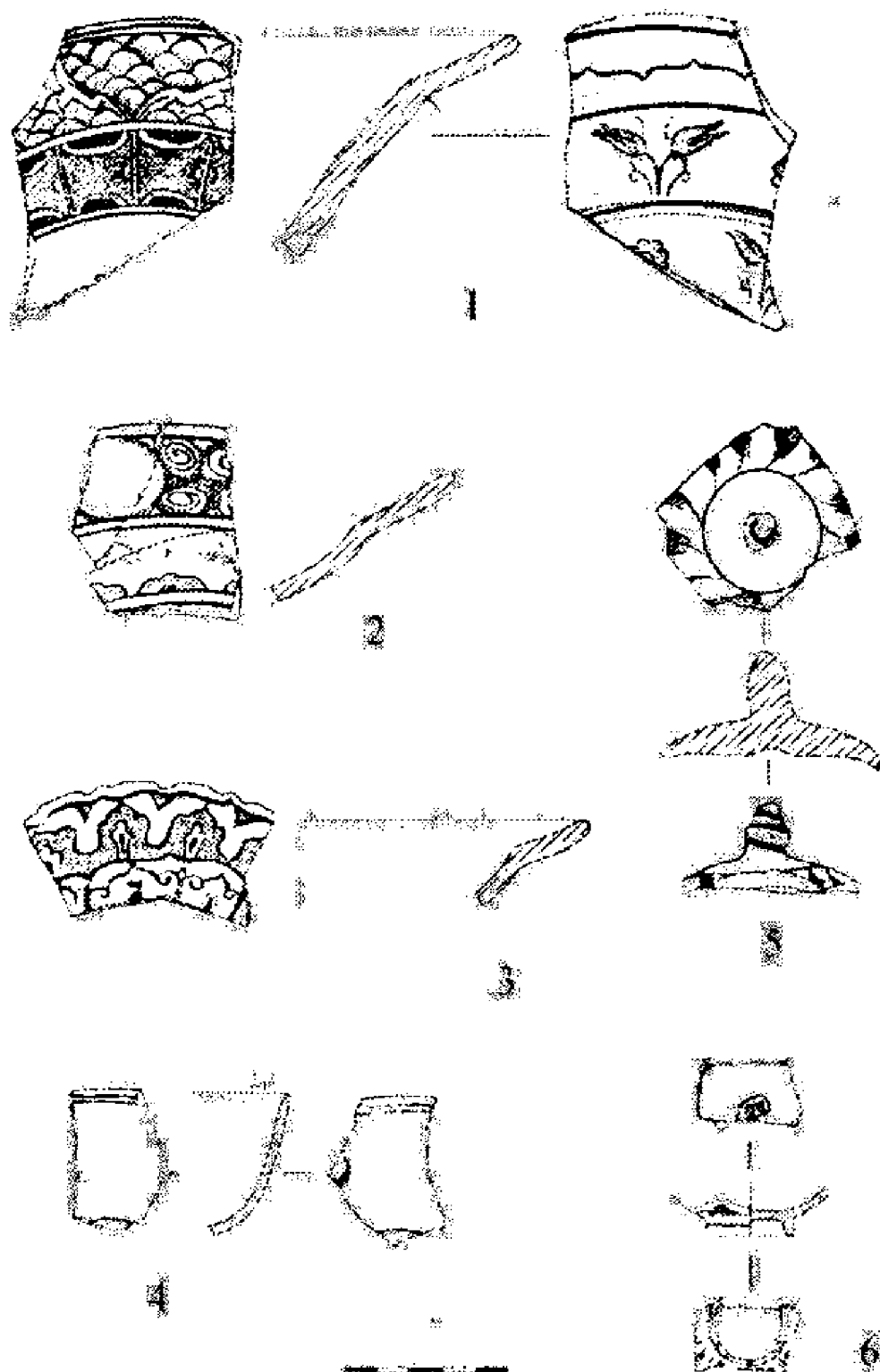

Рис. 206. Київ, розкопки Старого Арсеналу. Турецькі фаянси;
 1 – 5 – фрагменти посуду другій половини XVI ст., виробництво Ізніку; 6 –
 фрагмент чашки XVIII ст. виробництва Кютах'я (за О.В.Чміль, 2009, с. 69,
 рис. 1).

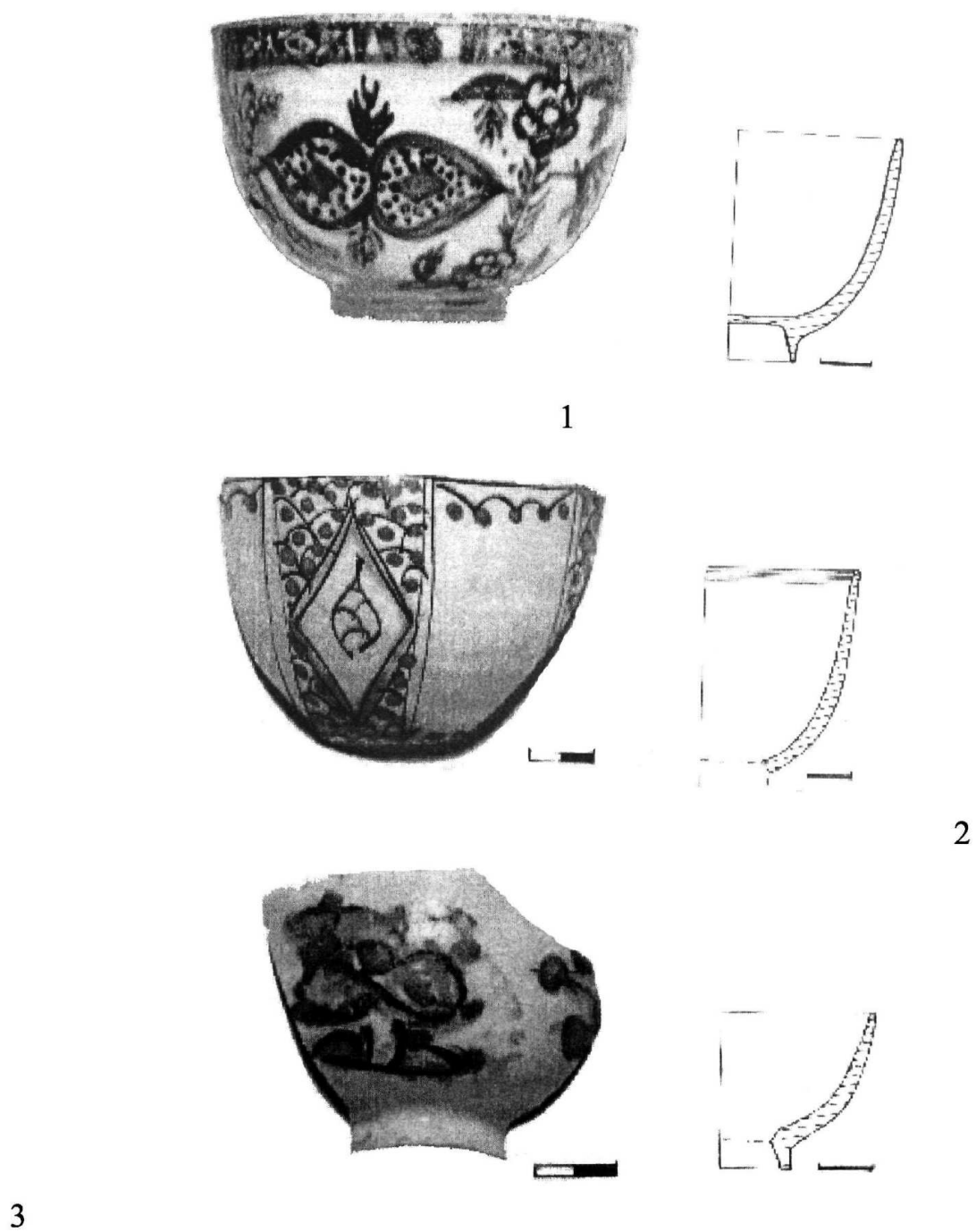

Рис. 207. Київ, Михайлівський Золотоверхий монастир, турецька кераміка Кютах'ї (за О.В. Чміль, 2005, с. 62, 63, рис. 4, 5).

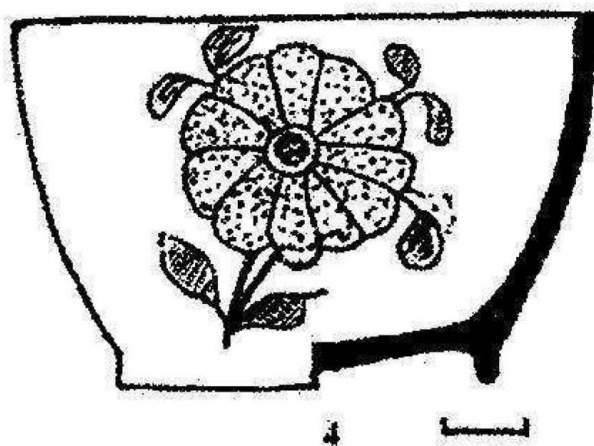

Рис. 208. Богородицька фортеця. Чашка виробництва турецького центру Кютах'я (за І.Ф. Ковальновою, 2008, с. 33, рис. 1, 4).

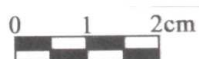
1

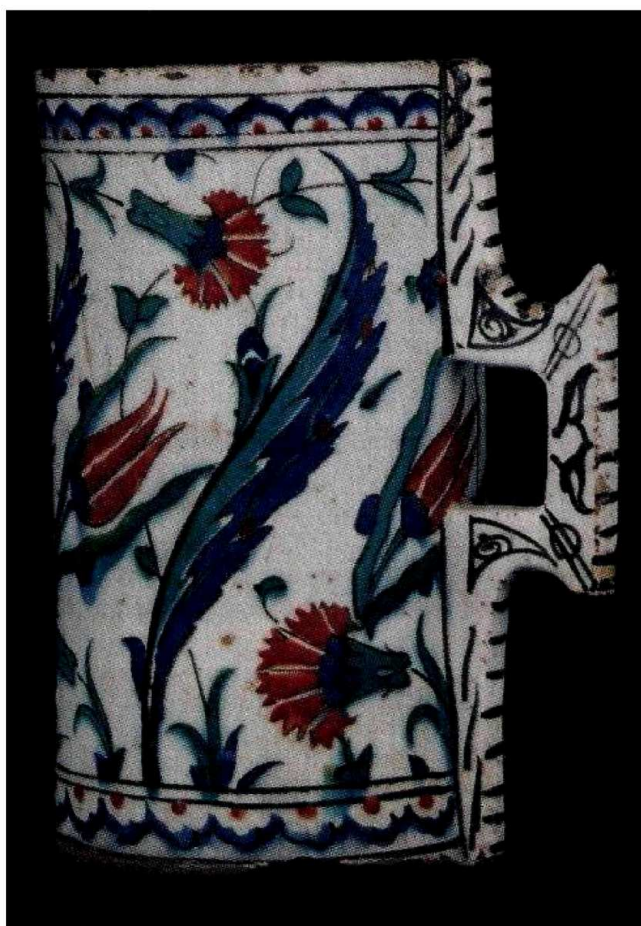
2

Рис. 209. 1 – Кухоль, Київ (за О.В. Чміль, 2001, рис. 6); 2 – фрагменти ручок кухлів, Білгород-Дністровський, Аккерманська фортеця, Нижній двір.

1

2

Рис. 210. 1 – Фрагменти ручок кувалів, Білгород-Дністровський, м., Аккерманська фортеця, Нижній двір; 2 – куваль, Ізнік (за А. Altun, 1991, с. 34).

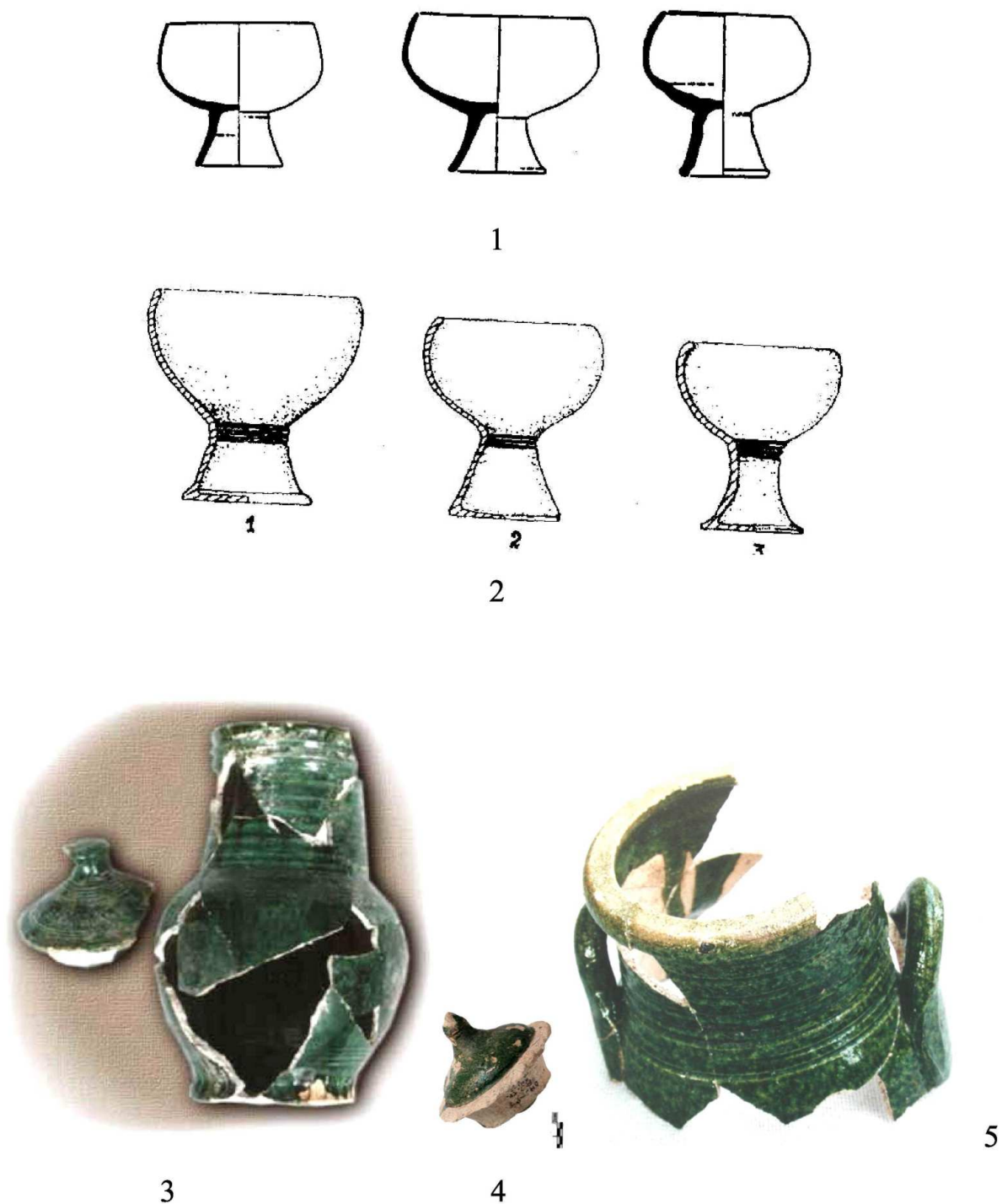

Рис. 211. 1 – форми кубків Егейського ареалу, зокрема Туреччини, XVI – XVII ст. (за Vroom, 2005, р. 176, 16.3); 2 – форми кубків – чарок з розкопок Переяслава XVII – XVIII ст. (за Д. А. Тетерею, 2001, с. 60–62, рис. 2, 1–3); глек з покришкою з Києва (за Л.В. Чміль, 2001, с. 13); 4 – покришка; 5 – глек, Очаків.

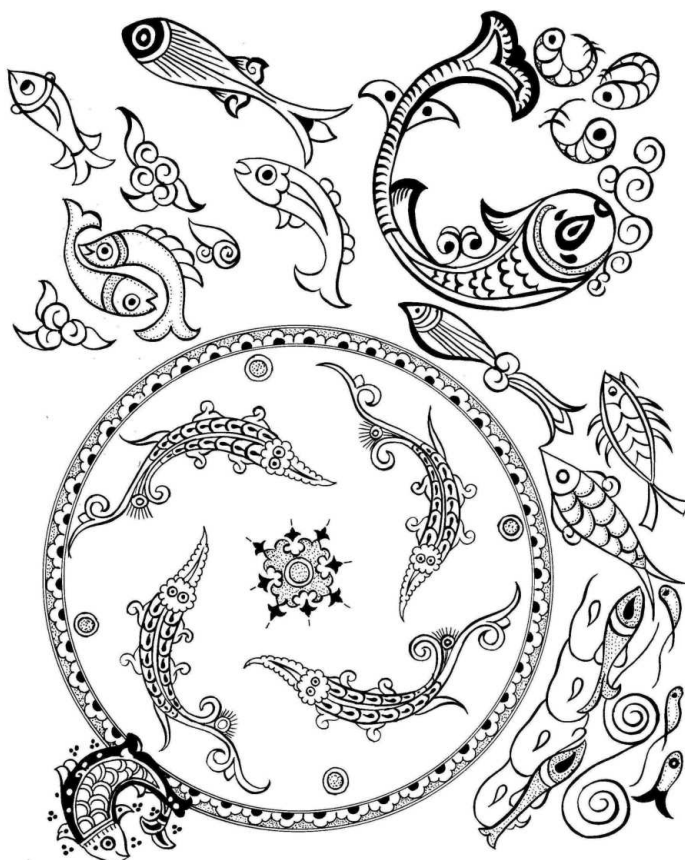
Рис. 212. 1 – елементи рослинного орнаменту тарілки, Київ (за Л.В. Чміль, 2001, с. 3); 2, 3 – елементи рослинного орнаменту на тарілках, Білгород-Дністровський, Аккерманська фортеця, Нижній двір).

1

2

3

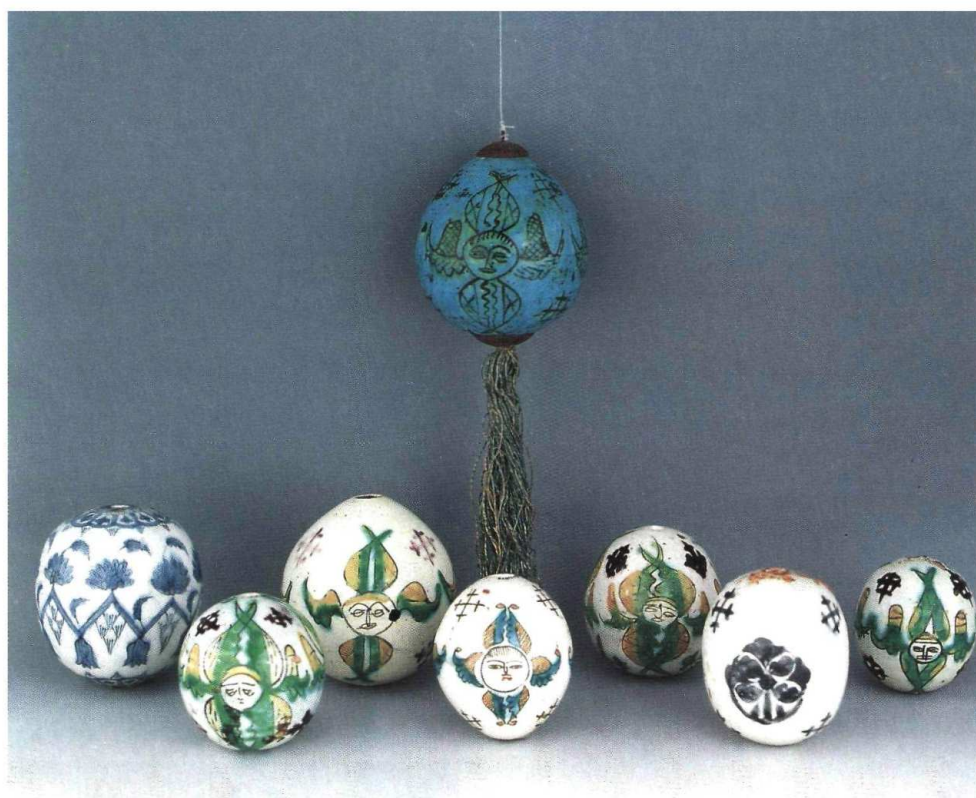
Рис. 213. 1 – зображення риби на тарілці з Києву (за Л.В. Чміль, 2001, 4);
 2 – зображення риби на чашці з Нижнього двору Аккерманської фортеці
 Білгороду – Дністровського; 3 – зображення риб на посуді з Ізніку (за А.
 Акар, 1988, р. 91).

1

2

3

Рис. 214. 1, 2 – посуд Кютах'я з християнською атрибутикою (зображення янголів та хрестів); 3 - підвісні прикраси з християнською атрибутикою (янголи та хрести), (за J. Carswell, 1991, р. 79, 80).

Рис. 215. Київ. Блюдо з зображенням янголів. (за Л.В. Чміль, 2001, рис. 7).

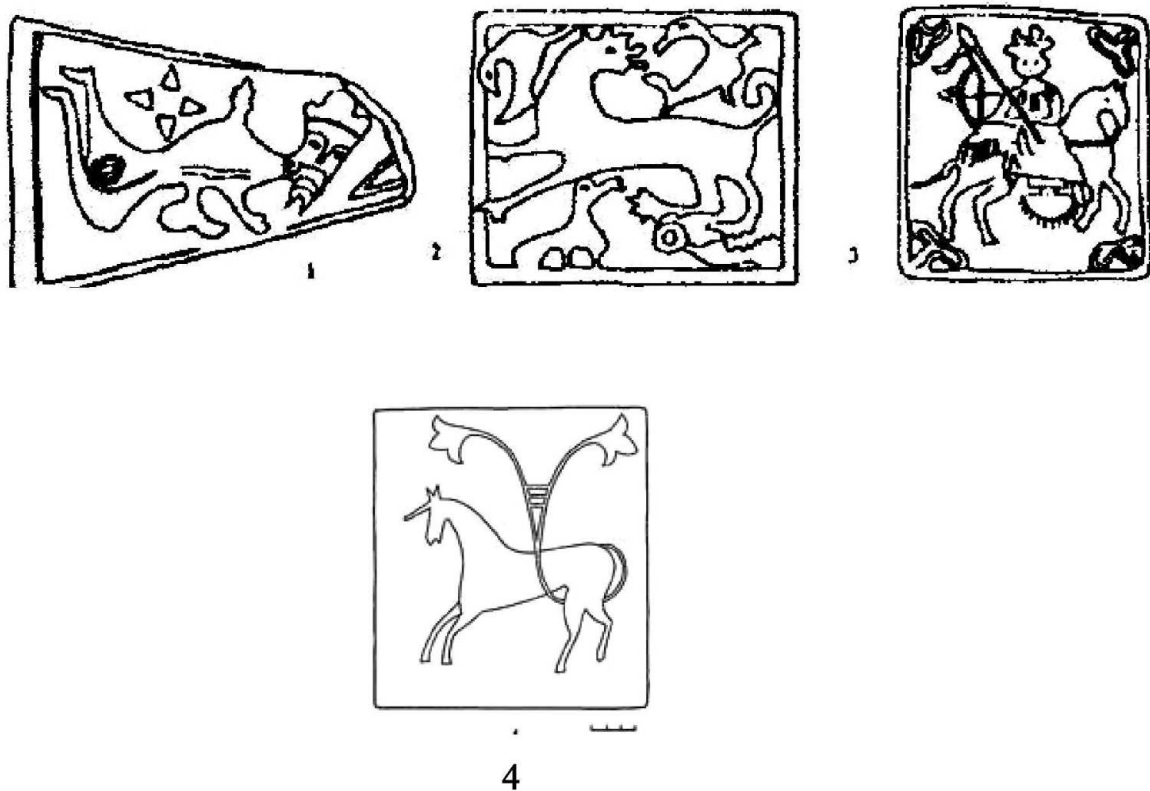

Рис. 216. 1 3 - кахлі XV – XVI ст. з Білгороду – Дністровського (за Л.І. Виногородською, 2007, с. 440); 4 – кахля кінця XVII ст. з с. Водяники, Черкаська обл.;(за Р.В. Павленко, Д.П. Куштан, 2006, с. 73, рис. 1, 3).

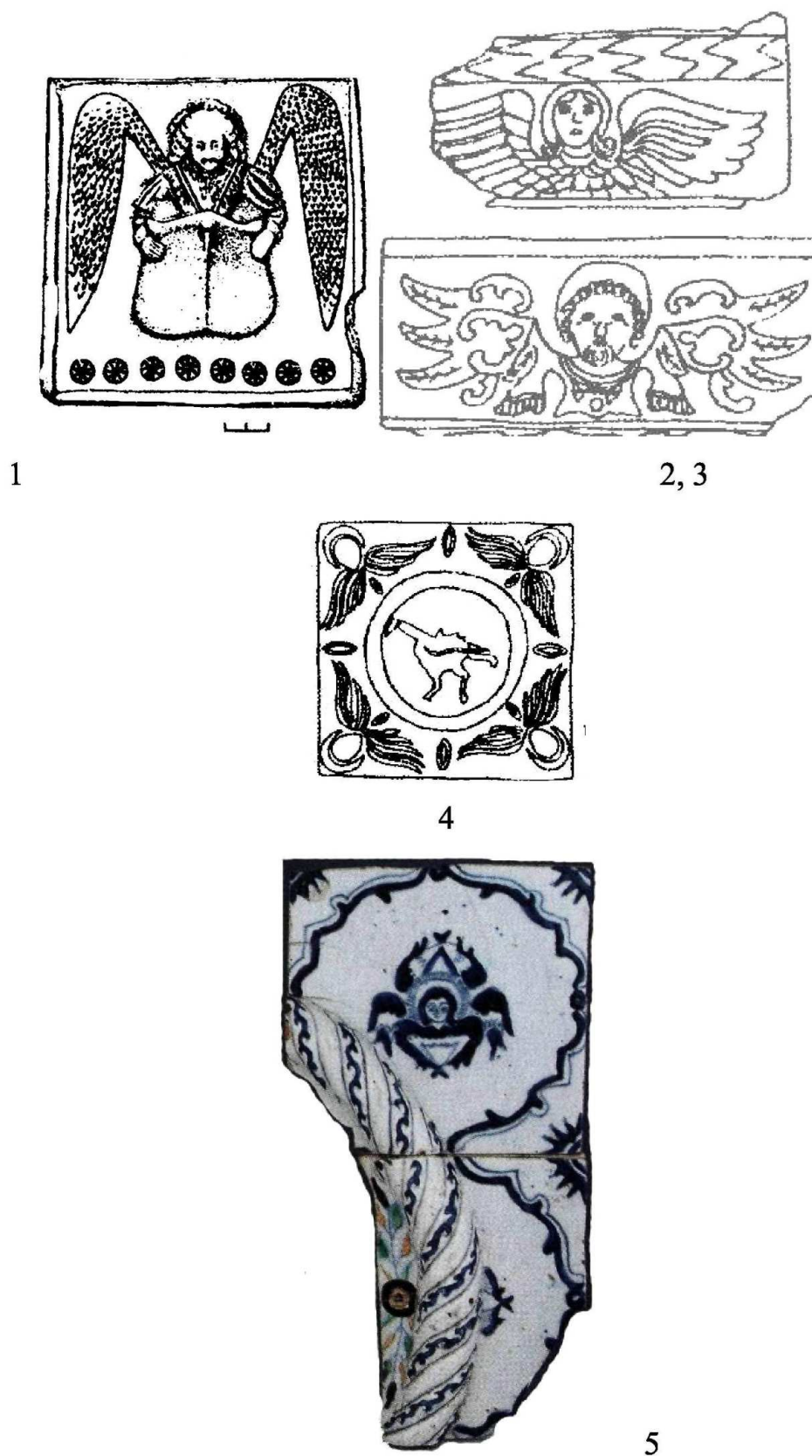

Рис. 217. 1 – 4 – українські кахлі з зображенням янголів (за Л. Мартиненко, А.А. Чекановським, 2000, с. 45, рис. 1, 1; Л.І. Виногородською, 2007, с. 411, рис. 1, 6, 7, 11); 5 - кахлі з Кютах'ї з зображенням янголу (за J. Carswell, 1991, р. 95, К. 111).

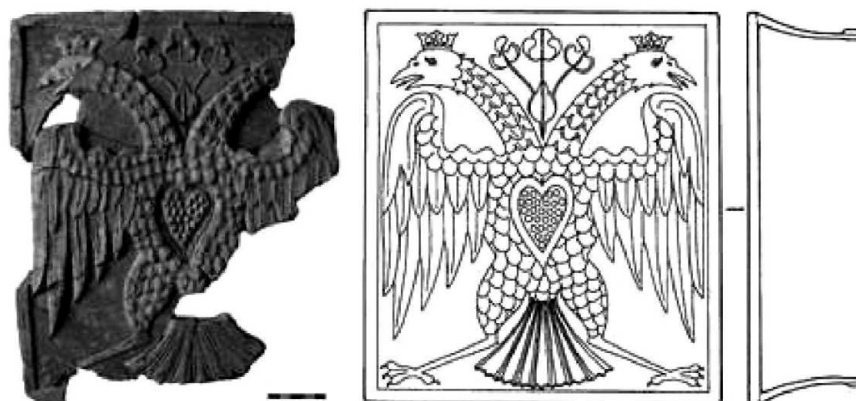
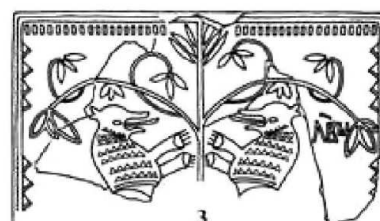

Рис. 218. Кахля з мотивом двоголового орла (за Д.П. Куштан, 2010, рис. 1, 1).

1

3

2

Рис. 219. Мотив “дерева життя” на українських кахлях. 1 – Мотронинський монастир; 2 – Батурин; 3 – Черкаси (за Л.І. Виногородською, 2007, с. 442, рис. 2, 4 та Д.П. Куштан, 2010, рис. 3, 3).

Рис. 220. Мотив “дерева життя” з елементами впливу бароко; сирини, птахи, леви та інші тварини на Ізнікському посуді XVII ст. (за А. Акар, 1988, р. 107).

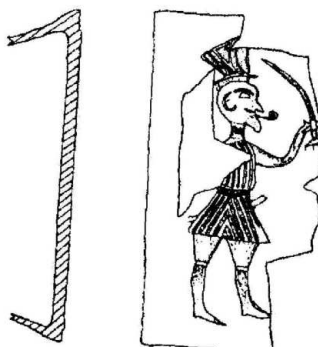
Рис. 221. Зображення левів та інших тварин на кераміці Ізніку, друга половина XVI ст. (за А. Акар, 1988, р. 98).

1

2

3

4

5

Рис. 222. 1, 2 – воїни–козаки на конях; 4 – яничар (за Д. А. Тетерею, 2001, с. 62, рис. 2, 9; Д.П. Куштан, 2006, с. 73, рис. 1, 3; Л.І. Виногородською, 2007, с. 442, рис. 2, 9, 10); 5 – яничари на параді (за Г. Іналджиком, 1998); 6 – турецький військовий (за А. Акаг, 1988, р. 109).

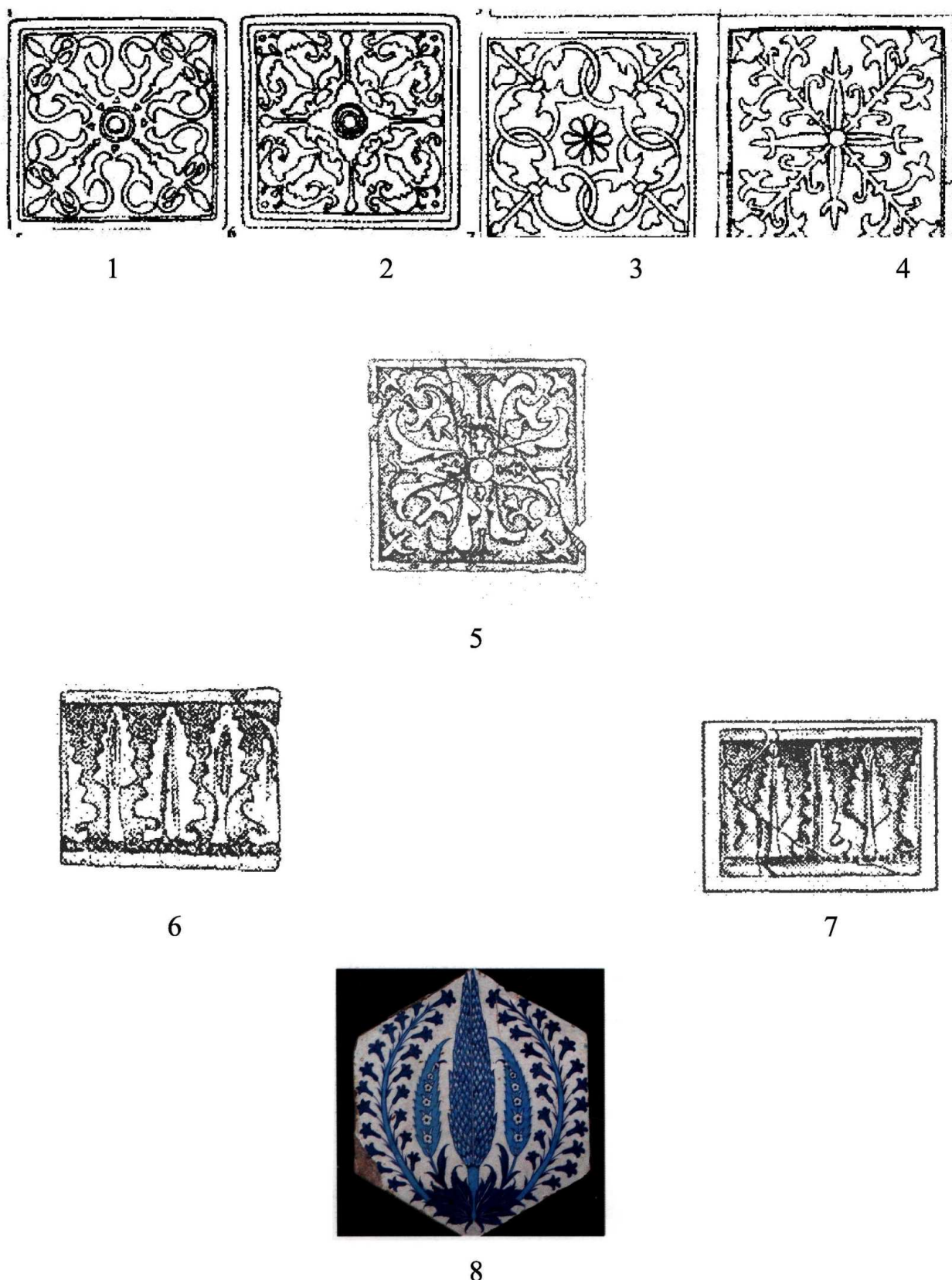

Рис. 223. Кахлі з рослинним орнаментом. 1 – 7 – кахлі з Києва та міст Центральної України (за Л.І. Виногородською, 2007, с. 446, рис. 3, 5 – 8; С. Балакіним, 2008, с. 47); 8 – кахля з зображенням кипарису, Ізнік, Туреччина (за А. Altun, 1991, р. 38, I.54).

Рис. 224. Кахлі з рослинним орнаментом з Батурина (за І. Штанкіною, 2008, табл. XXIX).

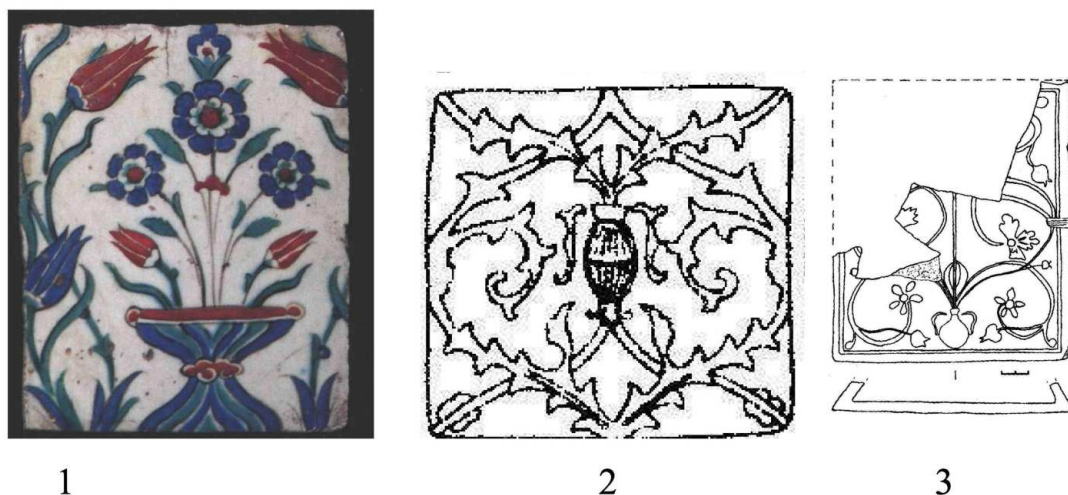

Рис. 225. Кахлі з зображенням вази з квітами 1 – Туреччина (за А. Altun, 1991, с. 43, І. 69); 2, 3 – Україна (за Л.І. Виногородською, 2007, с. 446, рис. 3, 10; О.Б. Супрунечком, К.М. Миронечком, Ю.О. Пуголовком, В.В. Шерстюк, с. 65, рис. 62, 1).

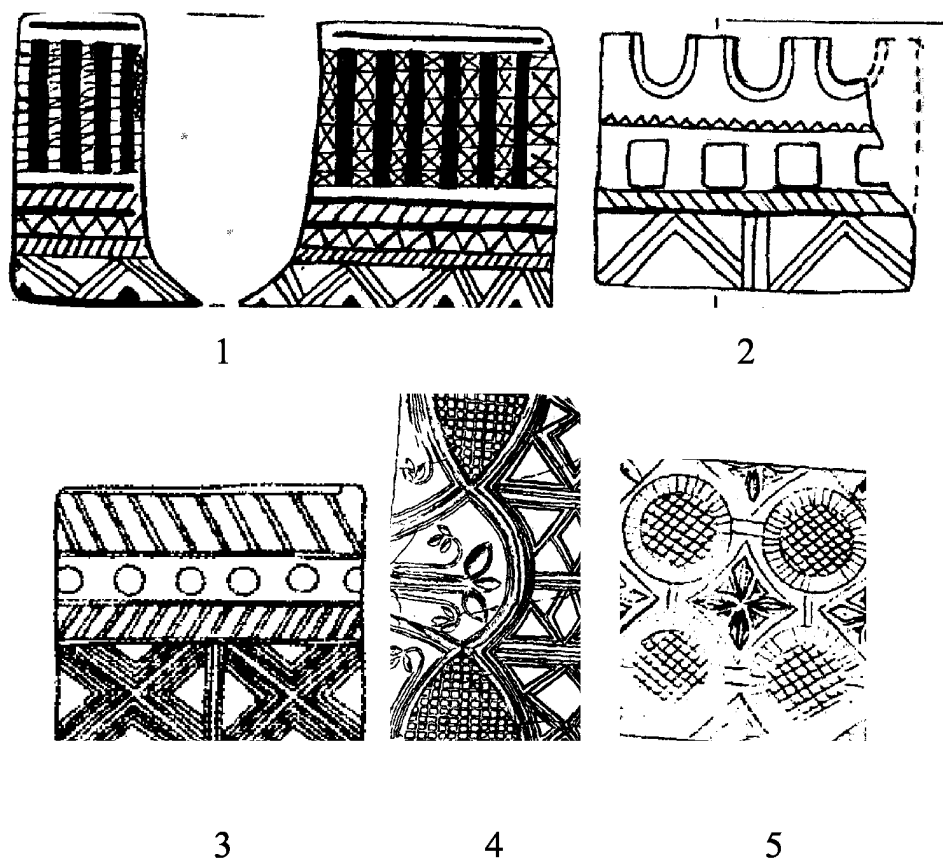

Рис. 226. Українські кахлі. 1 – 3 – кахлі з геометричним орнаментом; 4, 5 – кахлі з орнаментом “соняшник” (за О. Назаровим, 2001, с. 64, 7,8; В. Гуглею, 2001, с. 86, рис. 4).

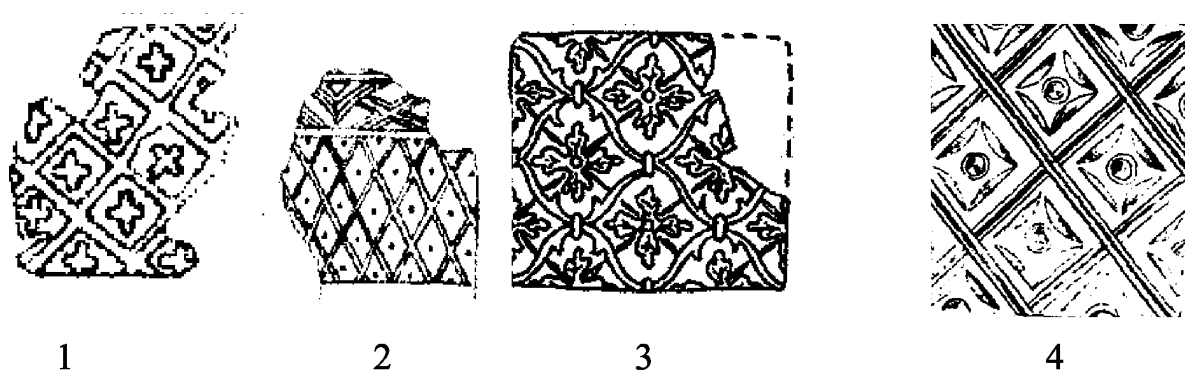

Рис. 227. Кахлі з орнаментом “трельяж” та килимові (за Л.І. Виногородською, 2007, рис. 3, 17, 19, 20; В. Гуглею, 2001, с. 68, рис. 4, 1).

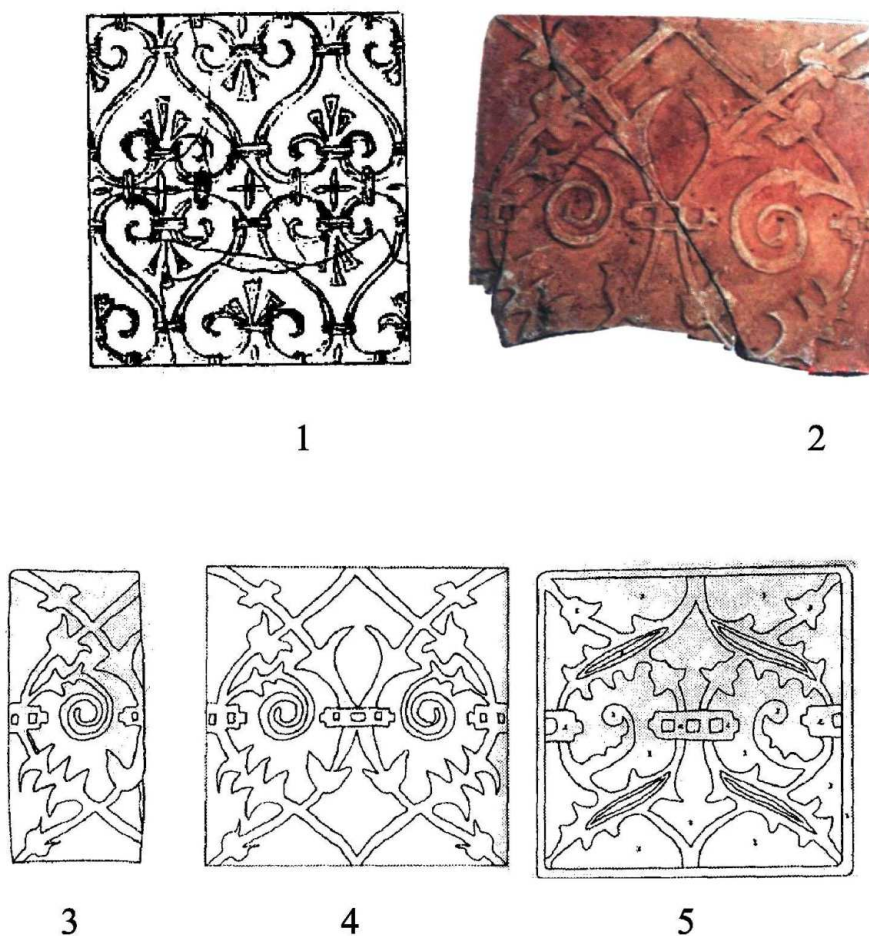

Рис. 228. Кахлі з перехватами типу “картуш”. 1 – с. Верхній Салтів, Харківська обл. (за І. Заїкою, 2000, с. 41, рис. 1, 6); 2 – 5 – Батурин (за І. Штанкіною, 2008, табл. XXXI; Л.І. Виногородською та Ю. М. Ситим, 2008, с. 266, рис. 1, 1, 2).

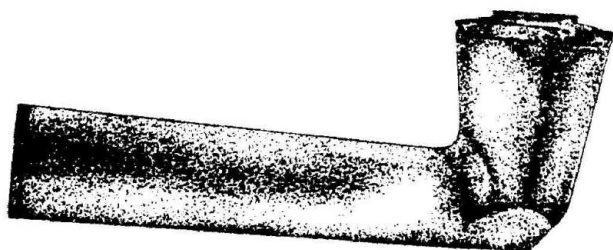

Рис. 229. Гуртова козацька люлька, с. Зіньків, Полтавська обл. (за О.В. Коваленко, 2008, с. 32, рис. 8).

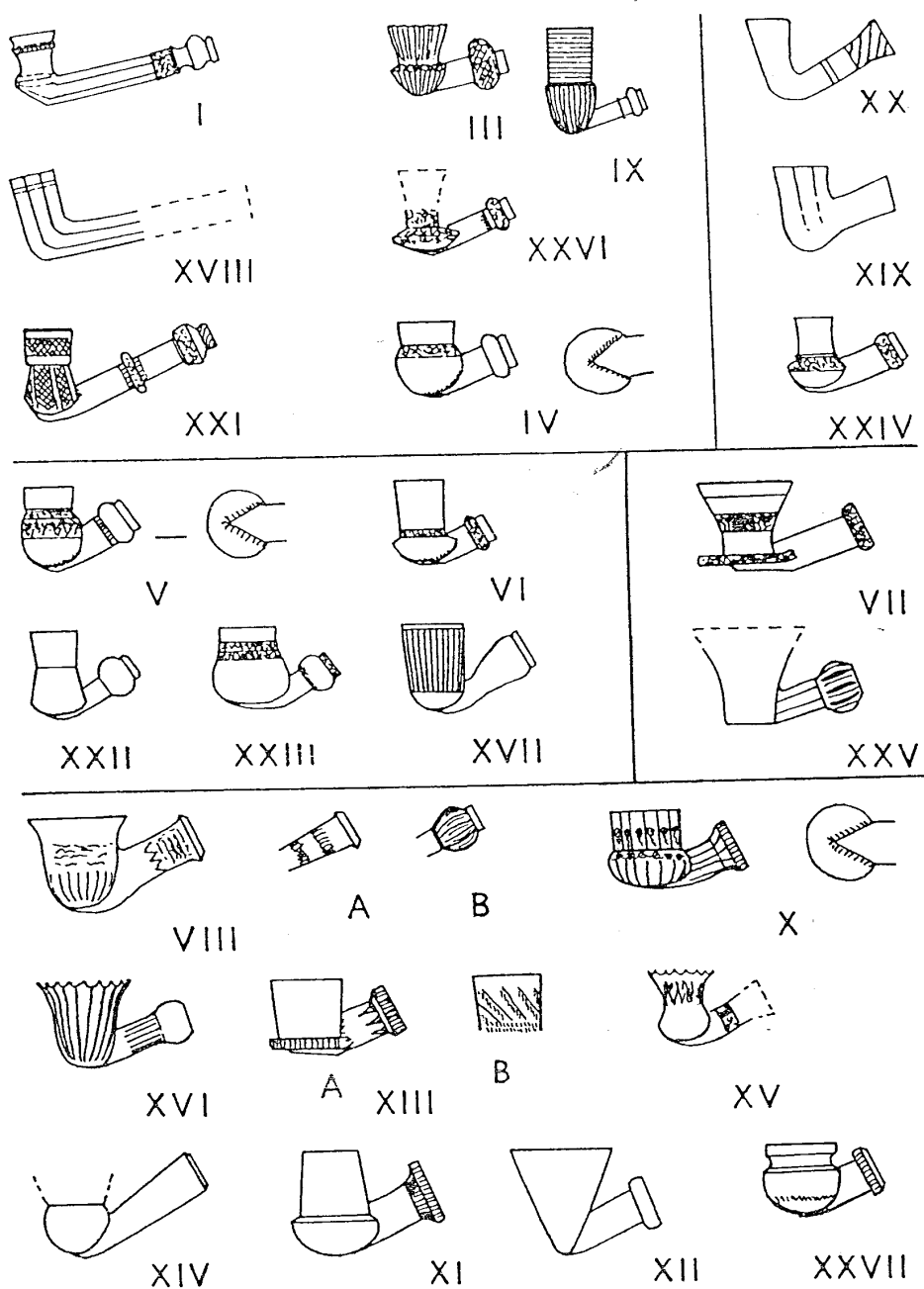
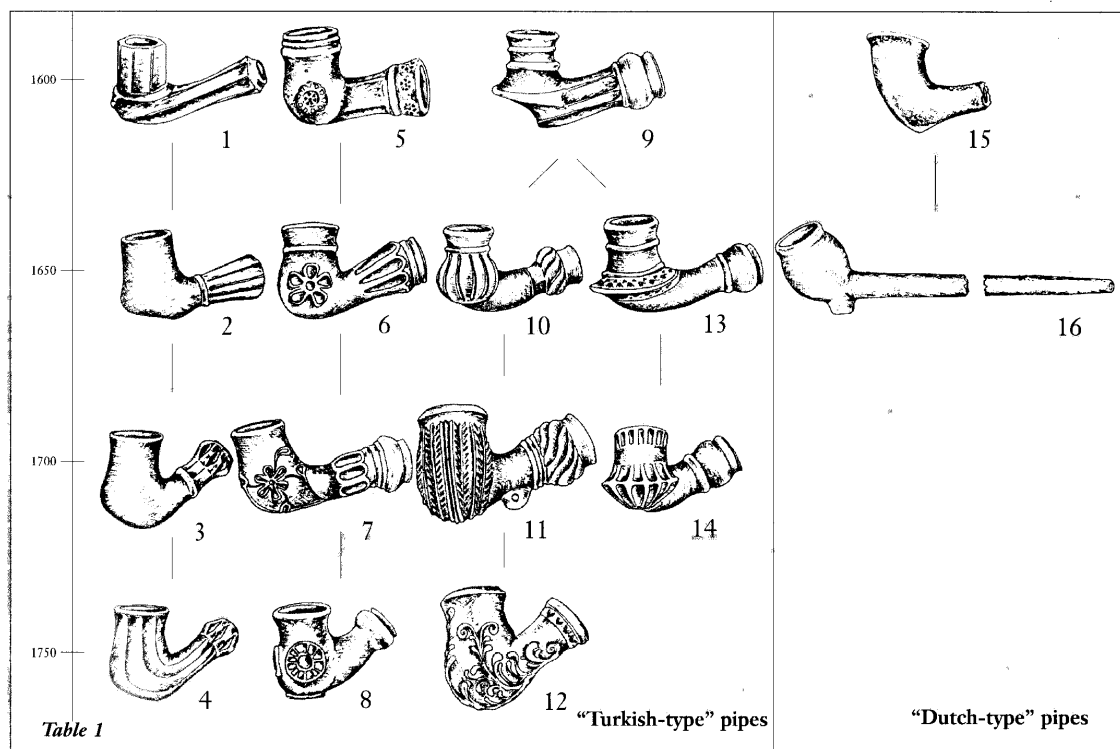
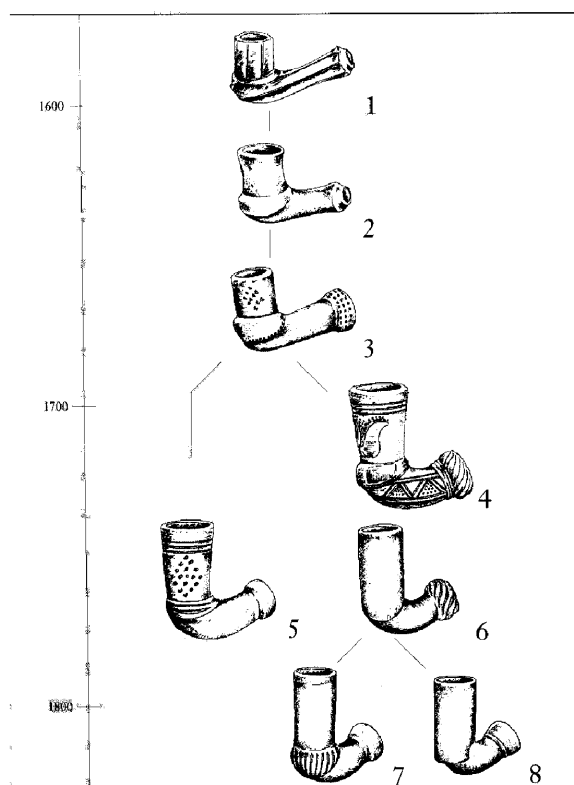

Рис. 230. Класифікація турецьких люльок (за J. Hayes, 1992, Fig.149).

1

2

Рис. 231. Типологічно-хронологічна класифікація люльок. 1 – “Турецький тип”; та “Голандський тип”; 2 – типологія угорських люльок (за Г. Томка, 2000, р. 30 – 31).

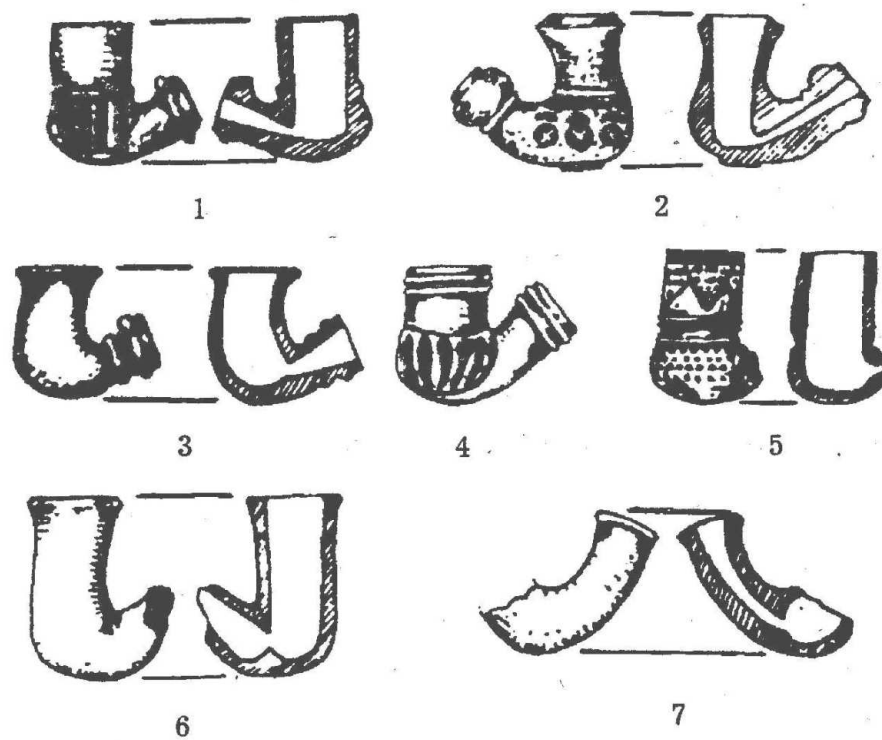

Рис. 232. Люльки з розкопок на місті Берестецької битви 1651 р. (за А.А. Чекановським, 1997, с. 105).

Рис. 233. № 1 – 27. Люльки із Замкової гори в Чигиріні; № 29 – 39. Люльки з Кам'янської січі (за А.А. Чекановським, 2002, с. 165).

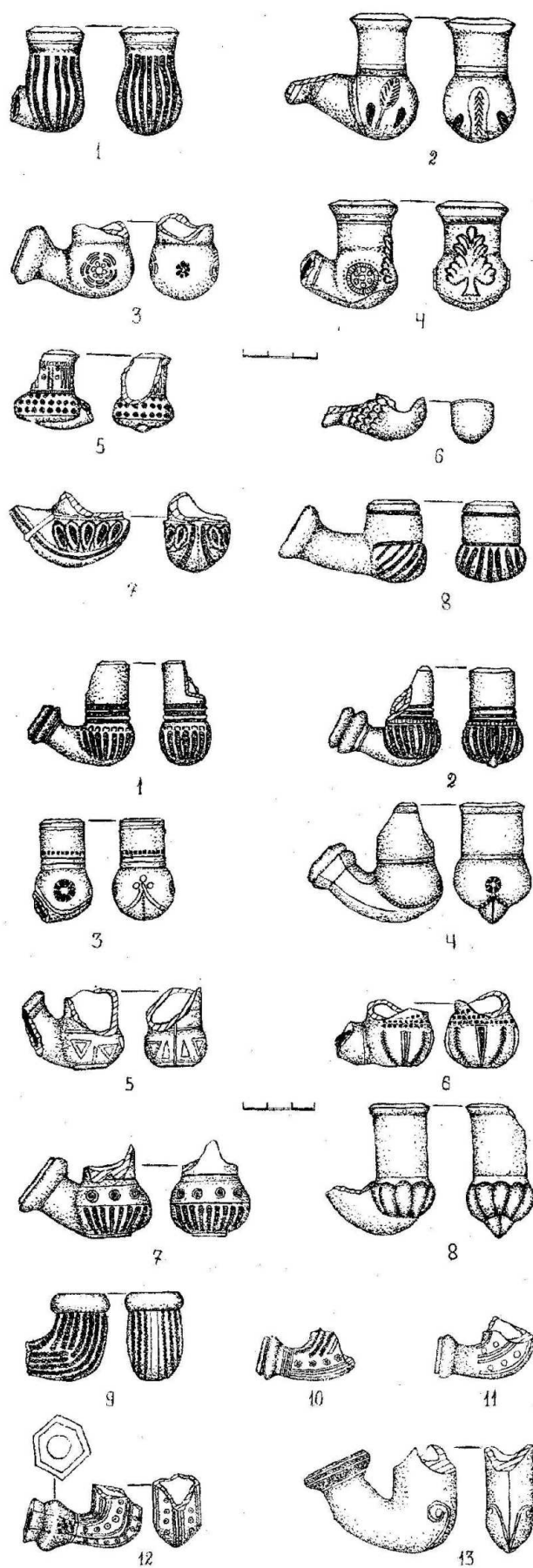

Рис. 234. Люльки виробництва керамічного центру Циблі (за А.А. Чекановським, 1998, с. 128, 129, рис. 1, 2).

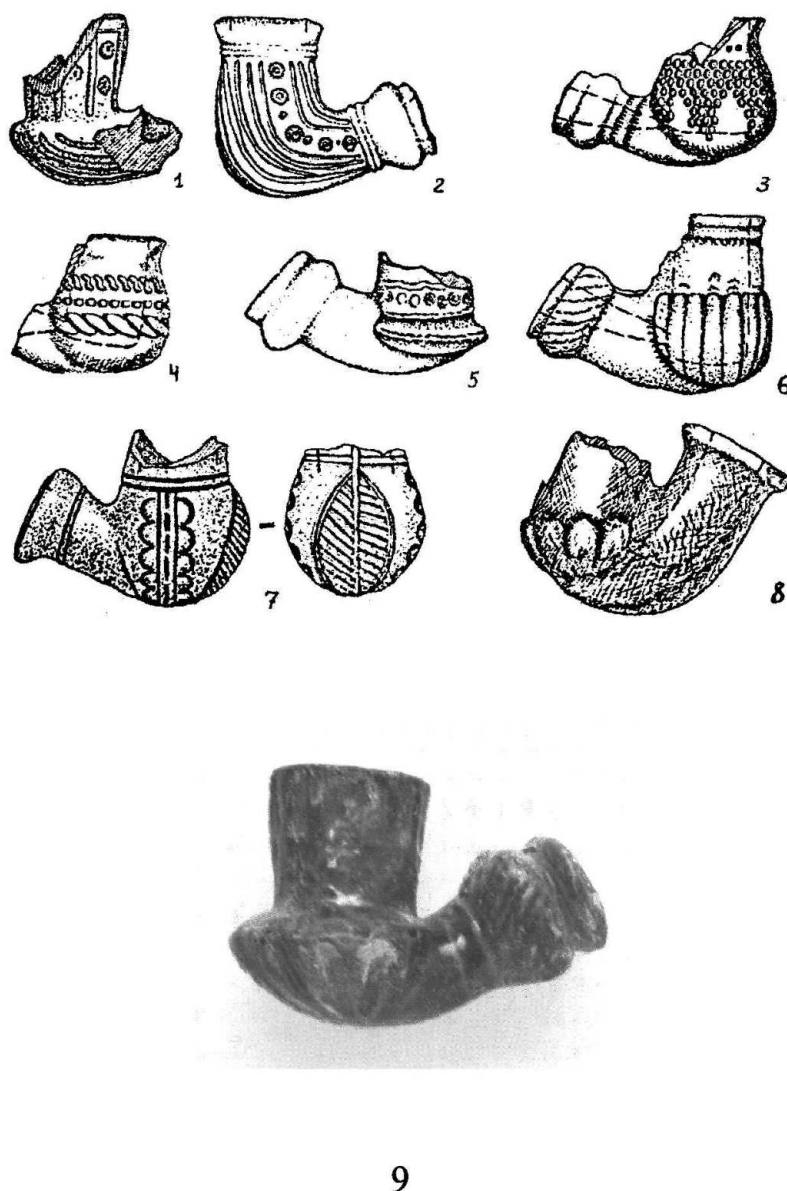

Рис. 235. Керамічні люльки з поливою з розкопок у Києві. 1 – 6 – люльки другої половини XVII ст.; 7 – 8 – люльки XVIII ст. 1 – світло-зелена полива; 2-4, 7 – темно-зелена полива; 8 – коричнева полива (за А.А. Чекановським, 2003, с. 87); 9 – поливна турецька люлька XVII ст., Музей прикладного мистецтва, Угорщина (History, 2001, Tabl. XXII).

Рис. 236. Українські та турецькі люльки з Батуріна (за І. Штанкіною, 2008, VI).

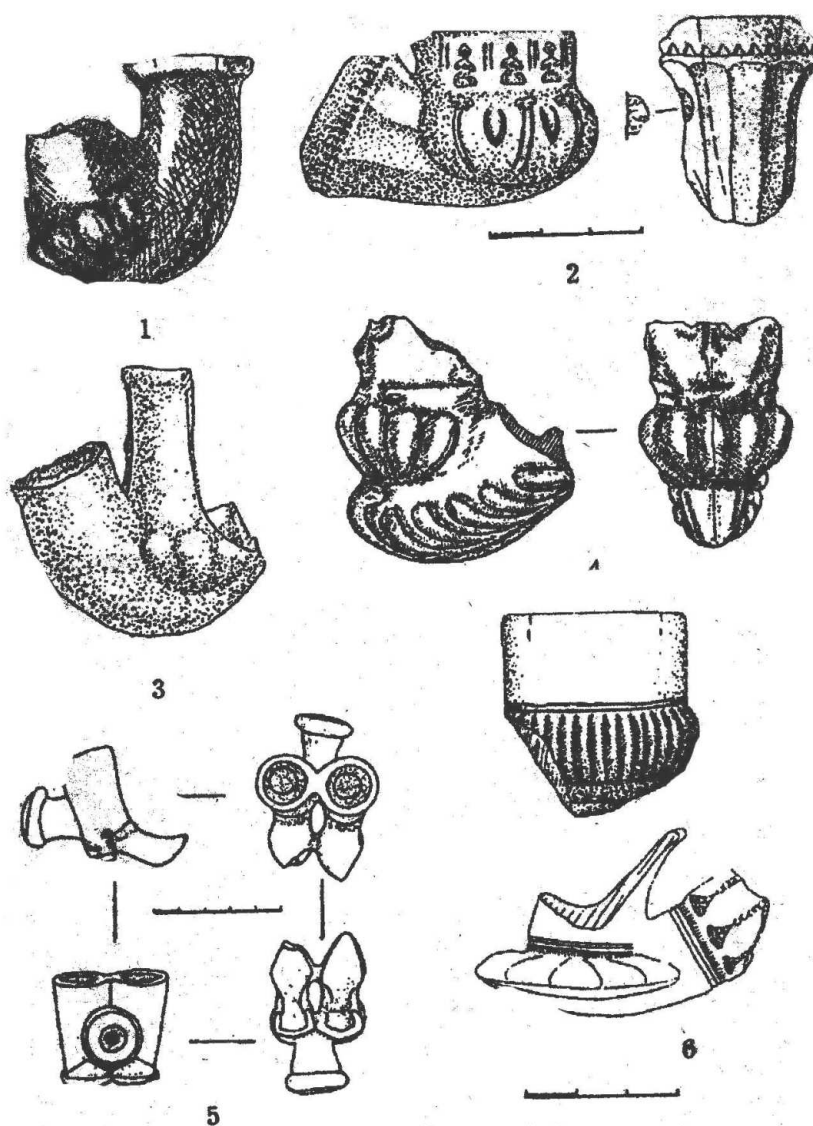

Рис. 237. Українські та турецькі люльки з Києва (за А.А. Чекановським, 1997, с. 106).

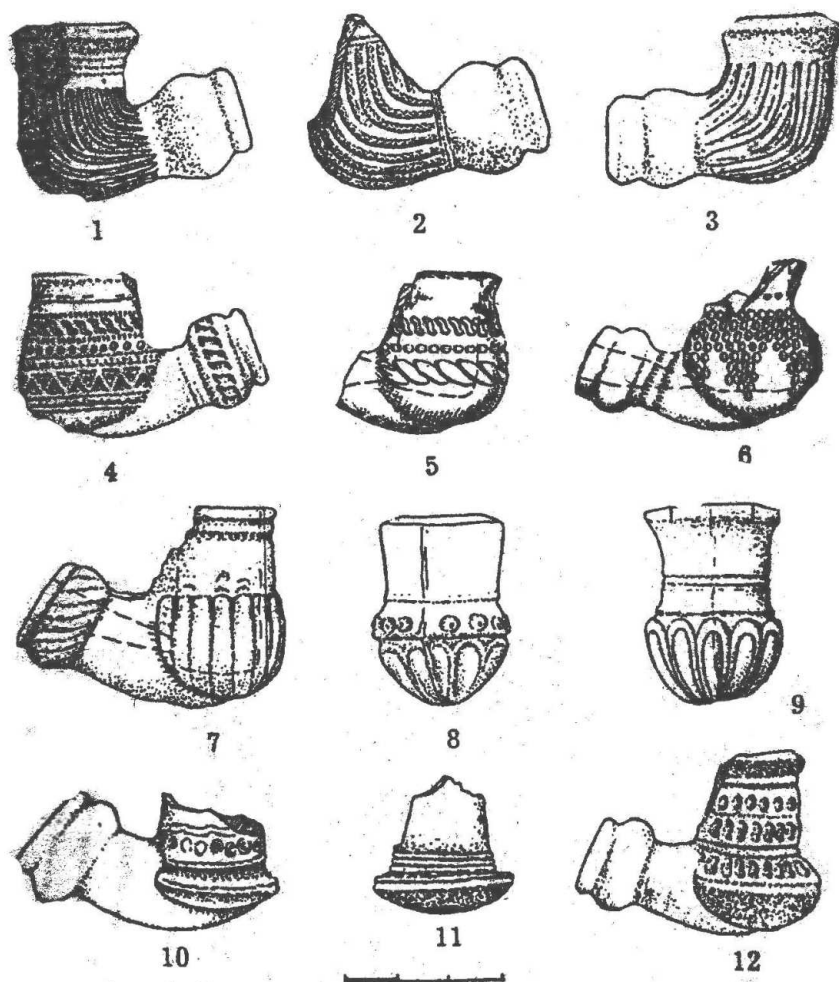

Рис. 238. Люльки з Києва , ур. Гончари – Кожум'яки (за А.А. Чекановським, 1997, с. 104, рис. 42).

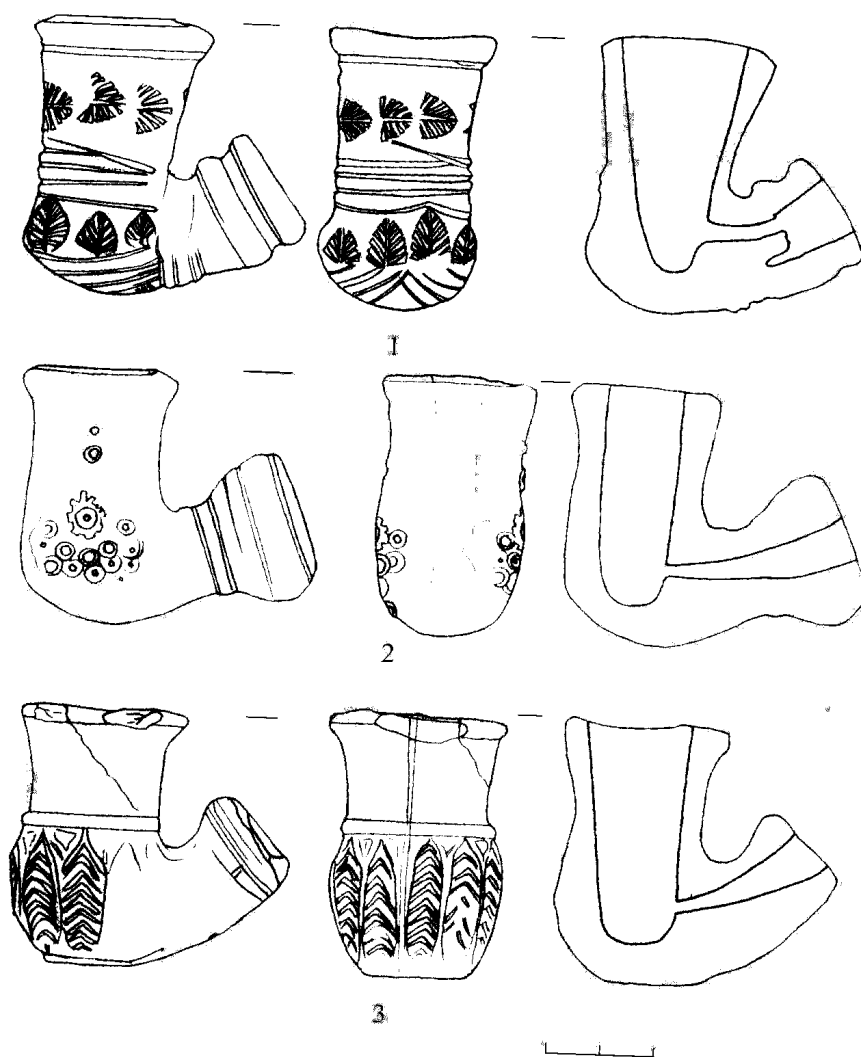

Рис. 239. Люльки місцевого виробництва з Полтавщини (за О.В. Коваленко, 2008, с. 45, рис. 19).

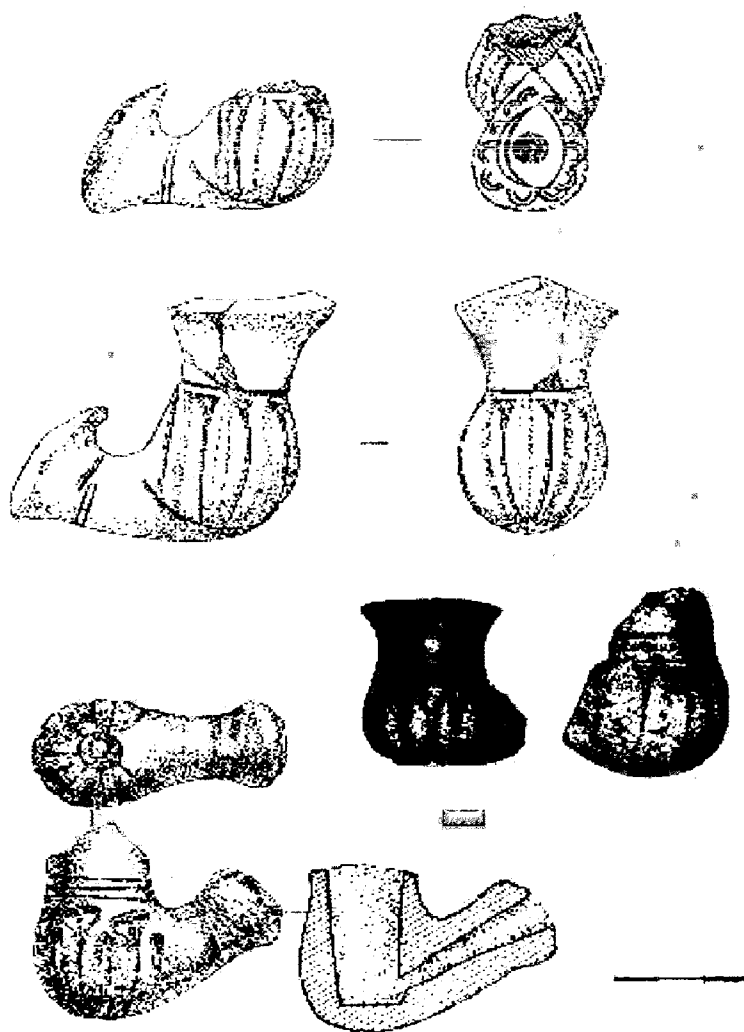

Рис. 240. Керамічні люльки з Києва. 1, 2 – ур. Гончари – Кожем'яки; 3 – Верхнє місто; 4 – Поділ, люльки із вставками з кольорового скла (за А.А. Чекановським, 2004, с. 100, рис.1).

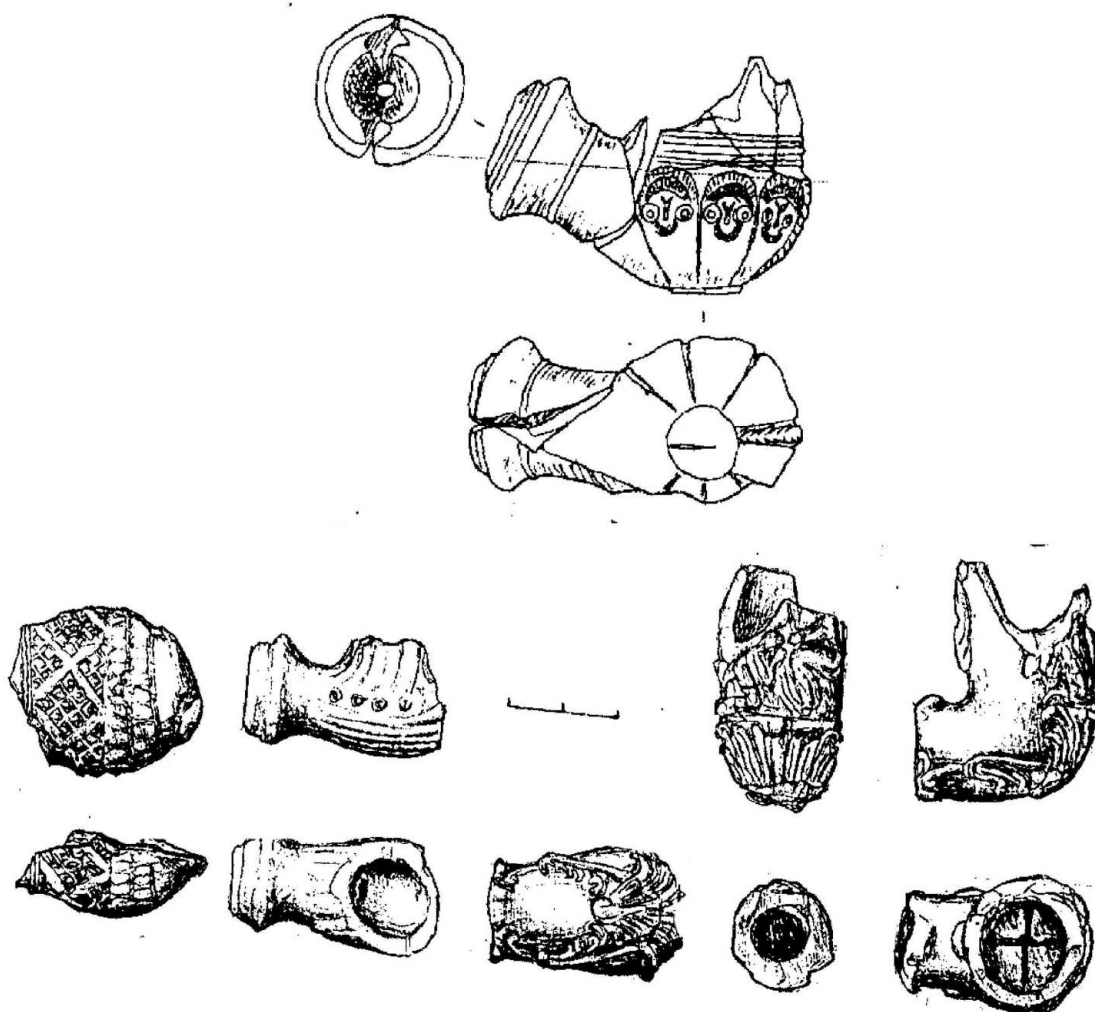

Рис. 241. Керамічні люльки з замку Острозьких у Староконстантинові (за Л.І. Виногородською, 2002, с. 23, рис. 3).

Рис. 242. Керамічна люлька з декором у стилі бароко з терену Угорщини (History, 2001, XXII).

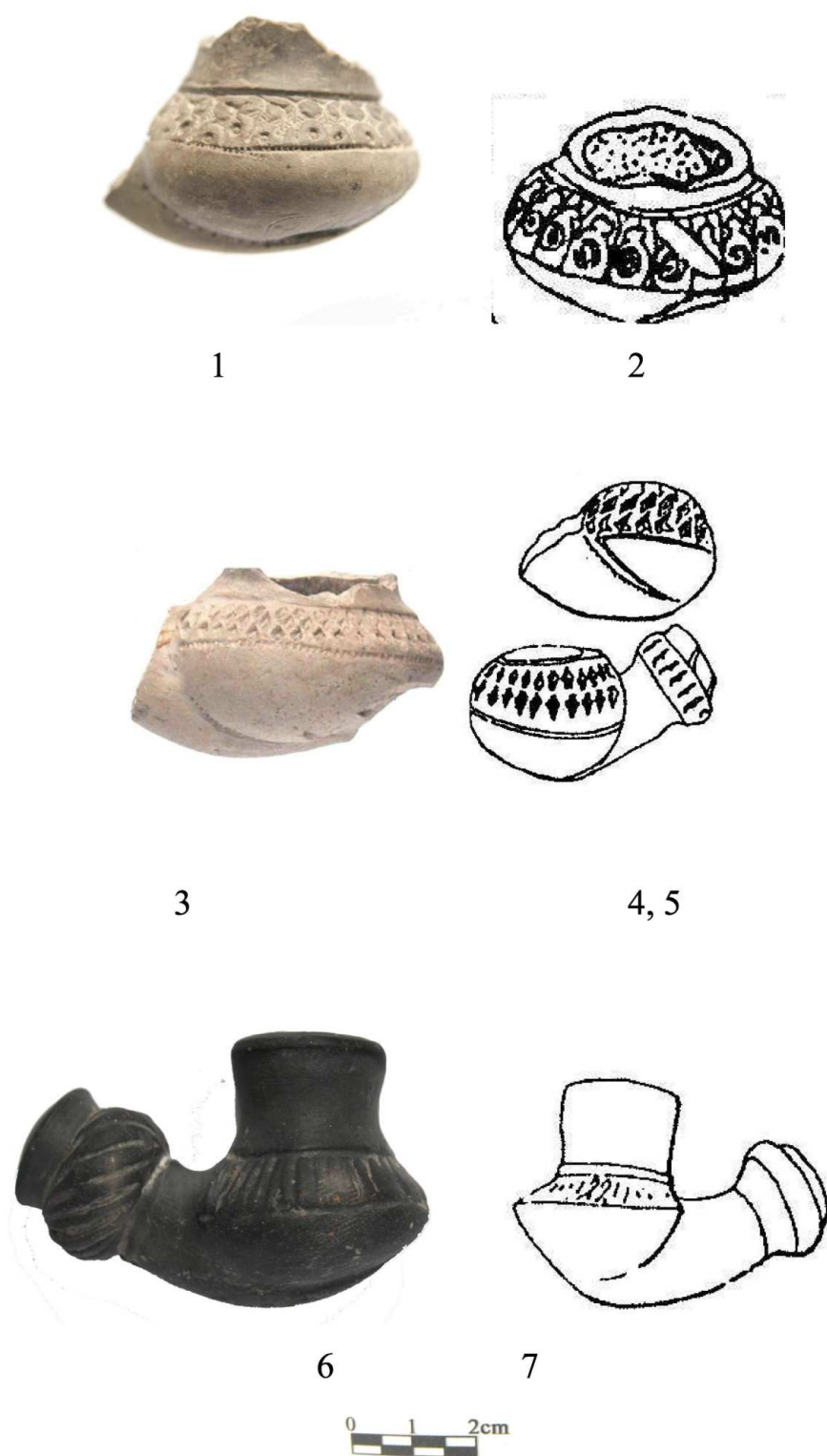

Рис. 243. Люльки близьких типів з Чигирини та Аккерманської фортеці Білгороду-Дністровського. 1, 3, 6 – люльки з Нижнього двору Аккерманської фортеці; 2, 4, 5, 7 – люльки з Чигирини (“Башта Дорошенка”) Причорноморської серії (за А.А. Чекановським, 2002, с. 165).

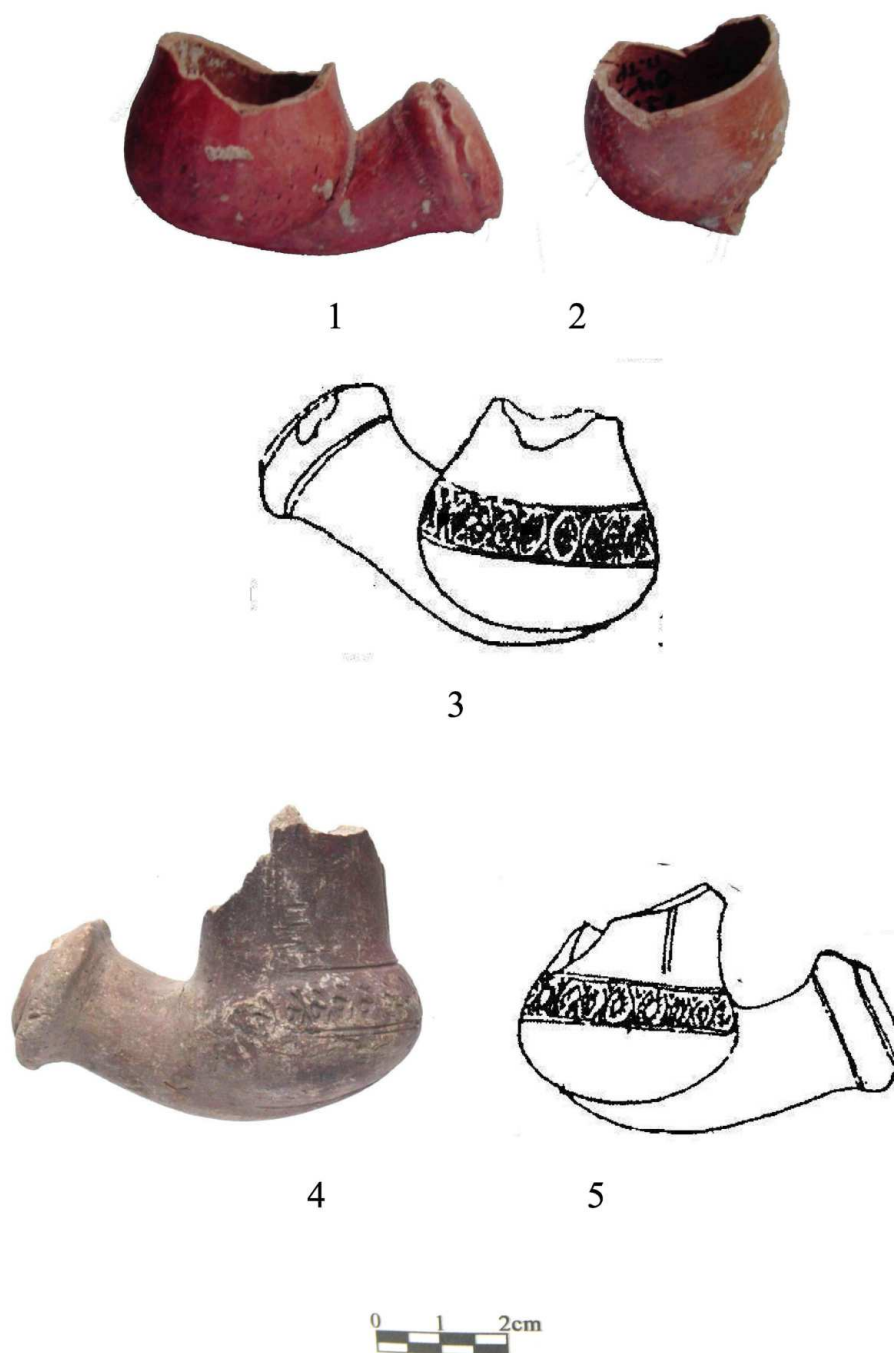

Рис. 244. Люльки близьких типів з Очакова, Білгород-Дністровського та Кам'янської Січі. 1, 2 – Очаків; 4 – Нижній двір Аккерманської фортеці; 3, 5 – Кам'янська Січ (за А.А. Чекановським, 2002, с. 165).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ**ЛІТЕРАТУРА**

1. **Абызова Е. Н.** Древности Старого Орхья. Молдавский период / Е. Н. Абызова, П. П. Бырня, А. А. Нудельман. – Кишинев : Штиинца, 1982. – 99 с.
2. **Абызова Е.** Пряжки-пафты из собрания Национального музея археологии и истории Молдовы / Е. Абызова, С. Рябцева // *Tiragetia. Istorie. Muzeologie. Serie nova / Muzeul National de Archeologie ei Istorie a Moldovei.* – 2007. – Vol. I. [XVI], nr. 2. – P. 95–105.
3. **Адаксина С. Б.** Изображение животных и птиц на средневековой керамике Крыма / С. Б. Адаксина // *Историко-культурные связи Причерномор'я и Средиземноморья X–XVIII вв.: по материалам поливной керамики.* – Симферополь, 1998. – С. 5–7.
4. **Адаксина С. Б.** Отчет об археологических исследованиях средневековой крепости Чембало (г. Балаклава) в 2005 году / С. Б. Адаксина, В. П. Кирилко, В. Л. Мыц // *Материалы Южно-Крымской археологической экспедиции.* – СПб. ; Симферополь : Изд-во Гос. Эрмитажа, 2006. – Вып. 5. – 223 с.
5. **Айбабина Е. А.** Керамика из раскопок золотоордынского поселения близ Феодосии // *Полвиная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.* – К. : Стилос, 2005. – С. 229–256.
6. **Акчурина Н. М.** Декоративно-прикладное искусство Крымских татар XV – первой половины XX вв. / Н. М. Акчурина. – Симферополь : ОАО “Симферопольская городская тип.” (СГТ), 2008. – 392 с.
7. **Антонова В.** Трапезна глазирана керамика със сграфито украса XII–XIV вв. от средновековния Шумен / В. Антонова // *Годишник на музеите от Северна България.* – 1977. – Кн. 3. – С. 38–64.
8. **Антонович В. Б.** Киев, его судьба и значение с XIV по XVI ст. (1362–1569) / В. Б. Антонович // *Киевская старина.* – 1882. – Т. 1. – С. 1–48.

9. **Антонович В. Б.** Монографии по истории Западной и Юго-Западной России / В. Б. Антонович. – К., 1885. – 351 с.
10. **Аристов Н. Я.** Промышленность Древней Руси / Н. Я. Аристов. – СПб., 1866. – 334 с.
11. **Артамонов М. И.** История хазар / М. И. Артамонов. – Л. : Изд-во Гос. Эрмитажа, 1962. – 513 с.
12. **Археологія** доби українського козацтва. – К. : Фірма “ВПОЛ”, 1997. – 335 с.
13. **Археологія** Української РСР : в 3 т. – К., 1986. – Т. 3. – 575 с.
14. **Багалей Д. И.** Русская история / Д. И. Багалей. – М., 1914. – Т. 1. – 513 с.
15. **Багрянородный К.** Об управлении империей / Константин Багрянородный. – М., 1991. – 496 с.
16. **Бадаєв Д. В.** До питання про шаблю козацького типу // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШК. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 161–164. – (Б-чка “Часи козацькі”).
17. **Бадаєв Д. В.** Козацький комплекс озброєння : принципи створення та первинний склад (XVI ст.) / Д. В. Бадаєв // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШК. – К., 1995. – Вип. 4. – С. 24–26. – (Б-чка “Часи козацькі”).
18. **Бадаєв Д. В.** Холодна зброя як елемент козацького комплексу озброєння у колекції Харківського історичного музею / Д. В. Бадаєв // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШК. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 127–131. – (Б-чка “Часи козацькі”).
19. **Балакін С. А.** Трапезна церква та палата Печерського монастиря (археологічний аспект) / С. А. Балакін // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШК. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 41–48. – (Б-чка “Часи козацькі”).

20. **Балакін С. А.** Археологічні матеріали з розкопок Печерської гауптвахти / С. А. Балакін, О. В. Оногда // Праці центру пам'ятокознавства : збірник / Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПШ; редкол. О. М. Титова (голов. ред). – К., 2008. – Вип. 13. – С. 123–144.
21. **Баранов И. А.** Полихромная керамика Сутдеи XII–XV вв. / И. А. Баранов // Материалы I симпозиума по проблеме “Поливная керамика Закавказья – истоки и пути распространения”. – Тбилиси : Мнецниереба, 1990. – С. 59–62.
22. **Барвінський Д. Е.** Набіг козаків на Очаків у 1545 р. / Д. Е. Барвінський // Записки НТШ. – Львів, 1897. – Т. XVIII, кн. 4. – С. 1–32.
23. **Бачинский А. Д.** Едисанские ногаи в степях Нижнего Побужья / А. Д. Бачинський // XV наукова конференція Інституту археології, присвячена 50-річчю утворення СРСР : тези пленер. і секційних доп. (Результати польових ареол. дослідж. 1970–1971 років на території України). – Одеса, 1972. – С. 413–416.
24. **Белик Ю. Л.** Некоторые элементы ограды крепости «Ени-Кале» / Ю. Л. Белик // Боспорские исслед. / Центр ареол. исследований «Деметра». – Симферополь ; Керчь, 2007. – Т. 17. – С. 282–290.
25. **Белова Л. Н.** Монеты из раскопок кварталов XV–XVIII (Херсонес) / Л. Н. Белова // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1953. – № 54. – С. 255–278.
26. **Белорыбкин Г.** Улус Мохи / Г. Белорыбкин // История татар с древнейших времен : в 7 т. – Казань : ООО “Марийское реклам.-изд. полиграфическое предприятие”, 2009. – Т. 3. – С. 208–210.
27. **Белько О. О.** Мовчазні ієрогліфи, або пайцза з Полтави / О. О. Белько // Археол. літопис лівобереж. України. – Полтава, 1999. – № 1(5). – С. 84–85.
28. **Беляев Л. А.** Древняя Русь и Восток : проблемы и перспективы изучения / Л. А. Беляев, А. В. Чернецов // Евразия. Этнокультурное взаимодействие и исторические судьбы : тез. докл. науч. конф., 16–19 нояб. 2004 г. – М., 2004. – С. 188–191.

29. **Беляева С. А.** Аккерманская керамика сграффито (по материалам раскопок 2004 года) / С. А. Беляева, Е. Е. Фиалко // Рос. археология. – 2008. – № 2. – С. 62–70 + кольор. вклейка.
30. **Беляева С. А.** Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси / С. А. Беляева // Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1985. – С. 100–102.
31. **Беляева С. А.** Археологическое изучение древнерусских поселений Южной Руси / С. А. Беляева // Труды V Международного конгресса археологов-славистов. – К. : Наук. думка, 1988. – Т. 2. – С. 196–200.
32. **Беляева С. А.** Археологические исследования Очакова в 1995 г. / С. А. Беляева // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : тези конф. – Миколаїв, 1995. – С. 57–59.
33. **Беляева С. А.** Археологические исследования Очакова в 1997 г. / С. А. Беляева // Матеріали II Миколаївської обласної краєзнавчої конференції. – Миколаїв, 1997. – Т. 1. – С. 35–36.
34. **Беляева С. А.** Взаимодействие евразийских культур в Северном Причерноморье (XIV–XVIII вв.) / С. А. Беляева // Международный конгресс востоковедов : труды. – М. 2007. – Т. 1. – С. 319–321.
35. **Беляева С. А.** Два хамама Акермана (опыт корреляции археологических и письменных источников) / С. А. Беляева, Е. Е. Фиалко // Археологія і давня історія України / НАН України, Ін-т археології. – К., 2010. – Вип. 1 : Проблеми давньоруської та середньовічної археології. – С. 413–418.
36. **Беляева С. А.** Исследования исторического центра г. Очакова / С. А. Беляева, В. М. Корпусова, В. М. Якубов // Археологічні дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 9–10.
37. **Беляева С. А.** Историко-археологические исследования памятников Османского пограничья в Украине : результаты и перспективы международного сотрудничества / С. А. Беляева // Бюл. / РАСХН, О-во востоковедов. – М. : ИД “Ключ-С”, 2010. – Вып. 19 : Тезисы VII Съезда

российских востоковедов, Звенигород, 13–16 сент. 2010 г. / РАСХН, О-во востоковедов. – С. 45–46.

38. **Беляева С. А.** К изучению сельского хозяйства и промыслов Днепровского лесостепного Левобережья / С. А. Беляева, А. И. Кубышев // Археология и история Юго-Востока Руси : тез. конф. (26–28 нояб. 1991 г.) / Курский гос. политехн. ин-т. – Курск., 1991. – С. 20–21.

39. **Беляева С. А.** К изучению систем земледелия Южной Руси IX–XIV вв. / С. А. Беляева // Археология и история Юго-Востока Древней Руси : материалы науч. конф. – Воронеж, 1994. – С. 68–70.

40. **Беляева С. А.** К истории археологического изучения памятников турецкой культуры на территории современной Украины / С. А. Беляева // Османский мир и османистика : сб. статей к 100-летию со дня рождения А. С. Тверитиновой / Ин-т востоковедения РАН. – М.: ИВ РАН, 2010. – С. 42–56.

41. **Беляева С. А.** Культурное наследие сельджуков-туркмен в Украине / С. А. Беляева // Literature and culture of the Seljuk epoch. – Ashgabad, 2009. – P. 406.

42. **Беляева С. А.** Междисциплинарные исследования Белгород-Днестровской крепости / С. А. Беляева, Е. Е. Фиалко // Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 9-ї Всеукр. наук. конф. – К., 2010. – С. 143–145.

43. **Беляева С. А.** Монетные собрания из раскопок Очакова и Белгорода-Днестровского (1990–2005 гг.) / С. А. Беляева, Л. В. Дергачова // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 2010. – Вып. 19. – С. 444–448. – (Б-чка “Часи козацькі”).

44. **Беляева С. А.** Некоторые аспекты контактов оседлого и кочевого населения Днепро-Донского междуречья в X–XVIII / С. А. Беляева // Дивногорский сборник : труды музея-заповедника “Дивногорье” / Воронежский ун-т. – Воронеж : Изд-во Воронежского ун-та, 2009. – Вып. 1 : Археология. – С. 145–152.

45. **Беляева С. А.** Некоторые вопросы изучения древнерусского села в работах В. Й. Довженка / С. А. Беляева // Древние славяне и Киевская Русь. – К. : Наук. думка, 1989. – С. 130–134.
46. **Беляева С. А.** Об одной категории керамических изделий / С. А. Беляева, С. Н. Ляшко // 350-летие Азовского осадного сидения : тез. конф. – Азов, 1991. – С. 6–7.
- 47 **Беляева С. А.** О культурно-исторических связях Северного Причерноморья и Анатолии в XVII–XVIII вв. (по находкам поливной керамики в Очакове) / С. А. Беляева // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. : по материалам поливной керамики : тез. докл. науч. конф., Ялта 25–29 мая 1998 года. – Симферополь, 1998. – С. 40–42.
48. **Беляева С. А.** О металлообработке в XIII–XIV вв. в Посеймье / С. А. Беляева, Д. П. Недопако // Археологические исследования на Украине в 1976–77 гг. : тез. докл. XVII конф. Ин-та археологи АН УССР, г. Ужгород, апрель 1978 г. – Ужгород, 1978. – С. 107.
49. **Беляева С. А.** О металлообработке в XIII–XIV вв. в Посеймье / С. А. Беляева, Д. П. Недопако // Использование методов естественных наук в археологии. – К. : Наук. думка, 1981. – С. 49–65.
50. **Беляева С. А.** О некоторых региональных особенностях формирования комплексного сельского хозяйства в лесостепной полосе Древней Руси / С. А. Беляева // Евразийская степь в эпоху металла. – Воронеж, 1999. – С. 121–129.
51. **Беляева С. А.** О развитии добывающего хозяйства сельской округи Южной Руси в X–XIV вв. / С. А. Беляева // Тезисы докладов Всесоюзной конференции. – Суздаль, 1987. – С. 37–38.
52. **Беляева С. А.** О результатах изучения средневековых городских центров Северного Причерноморья (на примере Очакова и Белгорода) / С. А. Беляева, Е. Е. Фиалко // Проблемы истории и археологии Украины: материалы VII Междунар. науч. конф., 28–29 окт. 2010 г. – Х. : ООО “НТМТ”, 2010. – С. 66–67.

53. **Беляєва С. О.** Попередні підсумки розкопок м. Очакова та перспективи подальших досліджень / С. О. Беляєва // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. праць / Центр пам'ятокознавства АН України і УТОПК. – К. : МП “Полімед”, 1992. – Вип. 1. – С. 67–75. – (Б-чка “Часи козацькі”).
54. **Беляєва С. О.** Поселення Дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст. : монографія / С. О. Беляєва, А. І. Кубишев. – К. : Наук. думка, 1995. – 110 с.
55. **Беляева С. А.** Из истории охоты в Древней Руси / С. А. Беляева // На юго-востоке Древней Руси. – Воронеж, 1996. – С. 89–98.
56. **Беляева С. А.** Проблема преемственности древнерусской материальной культуры с культурой южнорусских земель второй половины XIII–XIV вв. / С. А. Беляева // Тезисы докладов советской делегации на IV конгрессе славянской археологии, София, 1980. – М., 1980. – С. 56.
57. **Беляева С. А.** Проблемы истории земледелия Южной Руси X–XIII вв. в историографии / С. А. Беляева // Історія Русі-України. – К., 1998. – С. 70–77.
58. **Беляева С. А.** Работы Поросской экспедиции / С. А. Беляева, О. М. Приходнюк, Р. С. Орлов // Археол. открытия–1976. – М., 1977. – С. 357.
59. **Беляева С. А.** Работы в Посеймье // Археол. открытия–1975. – М., 1976. – С. 306.
60. **Беляева С. А.** Работы Среднеднепровской славяно-русской экспедиции / С. А. Беляева, О. М. Приходнюк // Археол. открытия–1979. – М., 1980. – С. 326.
61. **Беляева С. А.** Разведка на р. Сейм / С. А. Беляева // Археол. открытия–1971. – М., 1972. – С. 313.
62. **Беляева С. А.** Раскопки в г. Очакове / С. А. Беляева, Л. Ф. Константинеску // Археол. дослідж. на Україні у 1990 р. – К. : Препринт, 1991. – С. 5–6.
63. **Беляева С. А.** Раскопки поселения XII–XV вв. на Сумщине / С. А. Беляева // Новейшие открытия советских археологов : тез. докл. конф. – К., 1975. – Ч. 3. – С. 92.
64. **Беляева С. А.** Раскопки средневекового поселения на р. Сейм / С. А. Беляева // Археол. открытия–1973. – М., 1974. – С. 248.

65. **Беляева С. О.** Розкопки поселення кінця XIII–XIV ст. на Сумщині / С. О. Беляева // Археологія. – К., 1974. – № 13. – С. 98–102.
66. **Беляева С. О.** Розкопки середньовічного поселення на р. Сейм / С. О. Беляева // Археологія. – К., 1979. – № 29. – С. 98–108.
67. **Беляева С. А.** Роль сельджукской культуры в восточноевропейском ареале / С. А. Беляева // I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu, 27–30 Eylül, 2010, Kayseri. – Kayseri, 2010. – P. 218–219.
68. **Беляева С. А.** Селища / С. А. Беляева // Археология Украинской ССР : в 3 т. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 3. – С. 396–404.
69. **Беляева С. А.** Северное Причерноморье – арена интенсивного цивилизационного взаимодействия Востока и Запада / С. А. Беляева // ИКАНАС – 37 : тез. докл. Междунар. конгр. востоковедов. – М., 2004. – Т. 2. – С. 797.
70. **Беляева С. А.** Северное Причерноморье в XIII–XVIII вв. : узловые проблемы историко-археологических исследований / С. А. Беляева // ICANAS–38; 10–15.09, Ankara, Turkiye, Bildiri Ozetleri kitabi Abstracts. – Ankara, 2007. – P. 479.
71. **Беляева С. А.** Сельское хозяйство / С. А. Беляева, В. Й. Довженок // Археология Украинской ССР : в 3 т. – К. : Наук. думка, 1986. – Т. 3. – С. 461–470.
72. **Беляева С. А.** Турецкая крепость Озю (Очаков) / С. А. Беляева // От Стамбула до Москвы. – М. : ООО Изд-во “Восточный дом”, 2003. – С. 161–170.
73. **Беляева С. А.** Турецкая культура в Северном Причерноморье (13–18 вв.) / С. А. Беляева // Birinci uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi. Bildiri Ozetleri. Fisea 2007, 21–24 Mayıs. – Izmir, 2007. – P. 19–20.
74. **Беляева С. А.** Турецкая фаянсовая и фарфоровая посуда XVI–XVIII вв. из раскопок Очакова в 1994 году / С. А. Беляева // Археол. дослідж. в Україні 1994–99 рр. – К., 2000. – С. 7–8.

75. **Беляева С. А.** Украина и Османская империя : некоторые особенности контактов и интеграции культур / С. А. Беляева // *Turcica et Ottomanica*. – М. : Изд-во вост. л-ры, 2006. – С. 141–149.
76. **Беляева С. А.** Украинское казачество и Османская империя (особенности развития материальной культуры) / С. А. Беляева // *Казачество в южной политике России в Причерноморском регионе : тезисы докл. междунар. конф. 11–14 окт.* – Ростов на Дону : Азов, 2006. – С. 6–9.
77. **Беляева С. А.** Хозяйственно-производственные комплексы XIII – начала XIV в. на поселении Рашков-1 / С. А. Беляева, Я. В. Баран // *Тезисы Каменец-Подольской краеведческой конференции.* – Каменец-Подольский, 1985. – С. 79–81.
78. **Беляева С. А.** Ювелирные изделия из раскопок Портового двора Аккерманской крепости / С. А. Беляева, Ю. В. Болтрик, Е. Е. Фиалко // *Birinci uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi. Bildiri Özetleri. Fıca 2007, 21–24 Mayıs, 2007.* – Izmir, 2007. – P. 20–22.
79. **Беляева С. А.** Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. : монография / С. А. Беляева. – К. : Наук. думка, 1982. – 118 с.
80. **Беляшевский Н. Ф.** Раскопки на Княжей Горе в 1892 г. / Н. Ф. Беляшевский / *Київська старовина.* – 1893. – Т. 12. – С. 134–142.
81. **Березовец Д. Т.** Дослідження на території Путивльського району Сумської області / Д. Т. Березовець // *Археол. пам'ятки УРСР.* – К., 1955. – Т. 3. – С. 242–250.
82. **Бернякович К. В.** Розкопки могильника поблизу с. Іллінка Одеської області в 1946 р. / К. В. Бернякович // *Археол. пам'ятки УРСР.* – К., 1949. – Т. 1. – С. 145–148.
83. **Бертъе-Делагард А. Л.** Каталог карт, планов, чертежей, рисунков, хранящихся в Музее Императорского общества истории и древностей / А. Л. Бертъе-Делагард. – Одесса, 1888. – VI+59 с.
84. **Бертъе-Делагард А. Л.** Сообщения о виденных в Петербурге нумизматических коллекциях и о картографических документах архива

Главного Штаба / А. Л. Бертъе-Делагард // Зап. Одесского о-ва истории и древностей. – Одесса, 1896. – Т. XIX. – С. 63–67.

85. **Бертъе-Делагард А. Л.** О состоянии Аккерманской крепости / А. Л. Бертъе-Делагард // Зап. Одесского о-ва истории и древностей. – Одесса, 1900. – Т. 22. – С. 75–82.

86. **Бертъе-Делагард А. Л.** К вопросу о местонахождении Маврокастона «Записки» готского топарха / А. Л. Бертъе-Делагард // Зап. Одесского о-ва истории и древностей. – Одесса, 1919. – Т. 33. – С. 1–20.

87. **Бестужев-Рюмин В. Н.** Русская история : у 2 т. / В. Н. Бестужев-Рюмин. – СПб., 1872. – Т. 1. – 742 с.

88. **Бибииков М. В.** Древняя Русь и Византия в свете новых и малоизвестных византийских источников / М. В. Бибииков // Восточная Европа в древности и средневековье. – М.: Наука, 1978. – С. 296–301.

89. **Біляєва С. О.** Актуальні проблеми моделювання системи сільського господарства Південної Русі Х–ХІІІ ст. / С. О. Біляєва // Наук. зап. з укр. історії / ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т імені Григорія Сковороди”, каф. історії та культури України. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 32–37.

90. **Біляєва С. О.** Археологічні дослідження в Очакові / С. О. Біляєва, Л. І. Виноградська, О. В. Сухобоков, Б. Ерсой // Археол. відкриття в Україні 1997–98 рр. – К., 1998. – С. 55–57.

91. **Біляєва С. О.** Археологічні дослідження історичного центру Очакова у 1997 р. / С. О. Біляєва, Б. Ерсой // Нові дослідж. пам’яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам’яткознавства АН України і УТОПК. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 176–178. – (Б-чка “Часи козацькі”).

92. **Біляєва С. О.** Археологічні дослідження Очакова / С. О. Біляєва // BORISTHENIKA–2004 : матеріали междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследований острова Березань Э. Р. фон Штерном. – Николаев, 2004. – С. 60–66.

93. **Біляєва С. О.** Археологічні дослідження пам'яток османської доби в Україні у 1999 р. / С. О. Біляєва, Б. Ерсой // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К. 2000. – Вип. 9. – С. 32–35. – (Б-чка “Часи козацькі”).
94. **Біляєва С. О.** Відновлення планувальної структури Портового двору Аккерманської фортеці : нові відкриття / С. О. Біляєва // IX Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф. – К., 2005. – С. 66–67.
95. **Біляєва С. О.** Відтворююче господарство в лісостепу (історія і екологія) / С. О. Біляєва, М. Ю. Відейко ; НАН України, Ін-т археології. – Препринт. – К. : Держ. ком. поліграф. підприємство “Тираж”, 1993. – 48 с.
96. **Біляєва С. О.** Віконниці в системі архітектурних реконструкцій (османська лазня Аккерманської фортеці) / С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко, І. В. Карашевич // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 277–285. – (Б-чка “Часи козацькі”).
97. **Біляєва С. О.** Давньоруське село. Сільське господарство / С. О. Біляєва // Давня історія України : у 3 т. – К., 2000. – Т. 3. – С. 394–410.
98. **Біляєва С. О.** Деякі аспекти вивчення тваринництва Південної Русі Х–ХІІІ ст. в історіографії / С. О. Біляєва // Наук. зап. з укр. історії : зб. наук. статей. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 88–93.
99. **Біляєва С. О.** Деякі аспекти картографування та вивчення пам'яток турецької культури на території Північного Причорномор'я / С. О. Біляєва, І. В. Карашевич / Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVII ст.) : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 10-літтю археологічних дослідж. золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 19–27.
100. **Біляєва С. О.** Деякі питання моделювання тваринництва Південної Русі Х–ХІІІ ст. (у світлі останніх розробок В. Ф. Генінга) // Сучасні проблеми археології : зб. наук. праць пам'яті В. Ф. Генінга : тези наук. конф. – К., 2002. – С. 39–40.

101. Біляєва С. О. Деякі проблеми реконструкції планувальної структури : з досвіду досліджень Портового двору Білгород-Дністровської фортеці / С. О. Біляєва // X Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф. / Ін-т сходознавства НАНУ. – К., 2006. – С. 129–131.
102. Біляєва С. О. До питання про походження Очакова / С. О. Біляєва // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШК. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 22–26. – (Б-чка “Часи козацькі”).
103. Біляєва С. О. Дослідження давньоруського поселення біля с. Томашівки / С. О. Біляєва // Археологічні пам'ятки Фастівщини : проблеми дослідж. і охорони : наук.-інформ. бюл. / Фастівський держ. краєзнавчий музей. – Фастів, 2001. – № 11. – С. 151–154.
104. Біляєва С. О. Дослідження 2003 р. та деякі питання хронології Очакова / С. О. Біляєва // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШК. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 82–86. – (Б-чка “Часи козацькі”).
105. Біляєва С. О. Дослідження історичного центру м. Очакова / С. О. Біляєва, В. В. Назаров, В. М. Якубов // Археол. дослідж. на Україні 1992 р. – К., 1993. – С. 11–12.
106. Біляєва С. О. Дослідження карантинного двору Білгород-Дністровської фортеці / С. О. Біляєва, Б. Ерсой // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШК. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 28–30. – (Б-чка “Часи козацькі”).
107. Біляєва С. О. Дослідження міжнародної українсько-турецької експедиції в 2004 р. / С. О. Біляєва, Б. Ерсой, О. Є. Фіалко // Археол. дослідж. в Україні 2003–2004 рр. – Запоріжжя : Дике поле, 2005. – С. 65–66.
108. Біляєва С. О. Дослідження на території Портового двору Аккерманської фортеці у м. Білгороді-Дністровському Одеської області у 2005 р. / С. О. Біляєва // Археол. дослідж. в Україні у 2004–2005 рр. – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – С. 71–75.

109. Біляєва С. О. Дослідження пам'яток османського часу у Північному Причорномор'ї / С. О. Біляєва, Б. Ерсой // Археол. відкриття в Україні 1998–99 рр. – К., 1999. – С. 73.
110. Біляєва С. О. З досвіду українсько-турецького співробітництва у дослідженні пам'яток османського періоду / С. О. Біляєва // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 14–17.
111. Біляєва С. О. З історії формування та розвитку сільських поселень Переяславщини / С. О. Біляєва // Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури: тези всеукр. наук. конф. Переяслав-Хмельницький, 28–30 верес. 1994 р. – Переяслав-Хмельницький, 1994. – С. 5–6.
112. Біляєва С. О. Заснування та основні етапи розбудови Очакова до кінця XVIII ст.: (деякі аспекти історико-археологічних досліджень) / С. О. Біляєва // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження: матеріали IV Миколаївської краєзнавчої конф. – Миколаїв, 2002. – С. 49–50.
113. Біляєва С. О. Ізнікська кераміка з розкопок Портового двору Аккерманської фортеці / С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 364–370. – (Б-чка “Часи козацькі”).
114. Біляєва С. О. Історико-археологічні дослідження 2008–2009 рр. у м. Білгороді-Дністровському та м. Очакові / С. О. Біляєва, І. В. Карашевич, О. Є. Фіалко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 448–454.
115. Біляєва С. О. Історичний розвиток Турецького барбакану Портового двору Аккерманської фортеці за результатами археологічно-архітектурних досліджень, проведених у 2006–2007 роках / С. О. Біляєва, А. М. Мартинюк-Медвецька, К. В. Присяжний // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в

Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 350–355.

116. Біляєва С. О. Комплексні дослідження Очакова у 1993 р. / С. О. Біляєва // Дослідж. археол. пам'яток доби укр. козацтва / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 57–59. – (Б-чка “Часи козацькі”).

117. Біляєва С. О. Кросс-культурні контакти на прикладі окремих категорій матеріальної культури Південної України / С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко // IX Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф., 7–8 черв. 2007 р. / Ін-т сходознавства НАНУ. – К., 2007. – С. 65–67.

118. Біляєва С. О. Люльки з Карантинного двору Аккерманської фортеці (за матеріалами розкопок 2004 р.) / С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 79–86. – (Б-чка “Часи козацькі”).

119. Біляєва С. О. Міжконфесійна ситуація у Північному Причорномор'ї у XIII–XVIII ст. : (за матеріалами археологічних досліджень) / С. О. Біляєва // IV Сходознавчі читання А. Кримського : тези наук. конф., присвяч. 2000-й річниці християнства, м. Київ, 13–15 верес. 2000 р. – К., 2000. – С. 9–10.

120. Біляєва С. О. Місце українських земель у стадіальному розвитку Чорноморсько-Егейського ареалу XIII–XVIII ст. / С. О. Біляєва // Східний світ. – 2011. – С. 41–45.

121. Біляєва С. О. Ознаки Нового часу у матеріальній культурі України другої половини XVII – початку XVIII ст. / С. О. Біляєва // Археол. літопис Лівобережної України. – Полтава, 2009. – № 1. – С. 24–31.

122. Біляєва С. О. Освітлювальні прилади з розкопок Нижнього двору Аккерманської фортеці / С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 390–398. – (Б-чка “Часи козацькі”).

123. Біляєва С. О. Османська художня кераміка у Північному Причорномор'ї / С. О. Біляєва // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб.

наук. статей / Центр пам'ятокознавства АН України і УТОПК. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 76–79. – (Б-чка “Часи козацькі”).

124. Біляєва С. О. Османське Прикордоння України у світлі історичної археології / С. О. Біляєва // Дньєслово : зб. на пошану дійсного члена Нац. акад. наук України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя. – К. : Корвінпрес, 2008. – С. 344–351.

125. Біляєва С. О. Османський будівельний період у Північному Причорномор'ї / С. О. Біляєва // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 18–25.

126. Біляєва С. О. Дослідження Міжнародної Південної Середньовічної експедиції у 2001–2002 рр. / С. О. Біляєва, Б. Ерсой, Ю. Болтрик // Археол. відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К. : Шлях, 2003. – С. 55.

127. Біляєва С. О. Особливості формування і розвитку комплексного сільського господарства у лісостеповому Дніпровському Лівобережжі / С. О. Біляєва // Археол. літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – № 1-2. – С. 39–41.

128. Біляєва С. О. Охоронні розкопки в Очакові в 2003 р. / С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко // Археол. відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К. : Шлях, 2004. – С. 74.

129. Біляєва С. О. Очаківщина у системі культурних зв'язків Північного Причорномор'я (XIII–XVIII ст.) / С. О. Біляєва // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : матеріали V Миколаївської краєзнавч. конф. – Миколаїв, 2004. – С. 84–85.

130. Біляєва С. О. Пам'ятокознавчі дослідження “малих” міст України / С. О. Біляєва // Другі Зарембівські читання. – К., 2009. – С. 91–97.

131. Біляєва С. О. Попередні підсумки розкопок Очакова у 1995 р. / С. О. Біляєва // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства АН України і УТОПК. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 40–42. – (Б-чка “Часи козацькі”).

132. Біляєва С. О. Підсумки археологічних досліджень історичного центру Очакова у 1997 р. / С. О. Біляєва // Нові дослідж. пам'яток археології козац.

доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 176–178. – (Б-чка “Часи козацькі”).

133. Біляєва С. О. Підсумки археологічних досліджень Очакова у 1996 р. / С. О. Біляєва // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 80–81. – (Б-чка “Часи козацькі”).

134. Біляєва С. О. Походження та еволюція становлення української нації / С. О. Біляєва // Персонал: прил. к науч. журн. “Персонал” / Межрегион. акад. управління персоналом. – 1999. – № 4 (52): Проблемы управления в переходном обществе на пороге XXI века. – С. 41–43.

135. Біляєва С. О. Про основні принципи датування південноруських пам'яток XIII–XIV ст. / С. О. Біляєва // Археологія. – К., 1979. – № 31. – С. 36–45.

136. Біляєва С. О. Про регіональну специфіку розвитку сільського господарства Середнього Подніпров'я в X–XIV ст. / С. О. Біляєва // Старожитності Південної Русі: матеріали іст.-археол. семінару “Чернігів і його округа в IX–XIII ст.”. – Чернігів, 1993. – С. 82–86.

137. Біляєва С. О. Про роботу Південної середньовічної експедиції у 2009 р. / С. О. Біляєва, І. В. Карашевич, О. Є. Фіалко // Археол. дослідж. в Україні, 2009 р. – К.; Луцьк, 2010. – С. 35.

138. Біляєва С. О. Про розвиток зернового господарства Середнього Подніпров'я у X–XIV ст. / С. О. Біляєва, Г. О. Пашкевич // Археологія. – 1990. – № 3. – С. 37–47.

139. Біляєва С. О. Про середньовічне чавуноливарне виробництво / С. О. Біляєва, Д. П. Недопако, Н. П. Москаленко // Археологія. – К., 1977. – № 23. – С. 78–87.

140. Біляєва С. О. Результати та перспективи досліджень Османських пам'яток Північного Причорномор'я / С. О. Біляєва // Проблеми давньоруської та середньовічної археології. Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 1. – С. 67–72.

141. **Біляєва С. О.** Реставрація виробів з кольорових металів з розкопок у Білгороді-Дністровському у 2001 р. / С. О. Біляєва, М. А. Горнікова // Археол. відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К. : Шлях, 2003. – С. 12.
142. **Біляєва С. О.** Роль тюркських державних утворень Східної Європи у інтеграційних процесах світовій культурі наприкінці XIII–XVIII ст. / С. О. Біляєва // II Международный симпозиум : доклады, 22–24 мая 2008, Крым-Украина. – Симферополь, 2009. – С. 152–155.
143. **Біляєва С. О.** Середньовічний Очаків – дослідження 1992 р. / С. О. Біляєва // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. праць / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПІК. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 84–86. – (Бчка “Часи козацькі”).
144. **Біляєва С. О.** Серія турецьких люльок з клеймами з розкопок Аккерманської фортеці / С. О. Біляєва, О. Є. Фіалко // Актуальні проблеми археології : тези Міжнар. наук. конф. на пошану І. С. Винокура, м. Кам'янець-Подільський, 23–25 верес. 2010 р. – Кам'янець-Подільський, 2010. – С. 118–119.
145. **Біляєва С. О.** Співробітництво України та Туреччини в галузі археології (1996–2001 рр.) / С. О. Біляєва // Україна–Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 291–293.
146. **Біляєва С. О.** Стадіальні та регіональні риси взаємодії Південної Русі та Золотої Орди в другій половині XIII–XIV ст. (деякі аспекти сучасного бачення) / С. О. Біляєва // Наук. зап. Серія : Історичні науки / Кіровоградський пед. ун-т імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2011. – Вип. 14. – С. 7–15.
147. **Біляєва С. О.** Т. Мовчановський. Сторінки наукової біографії / С. О. Біляєва, О. П. Калюк // Археологія. – 1989. – № 2. – С. 125–130.
148. **Беляева С. А.** Об основных факторах микрорегиональной специфики сельского хозяйства Среднего Поднепровья / С. А. Беляева // Тезисы III Черниговской конференции. – Чернигов, 1990. – С. 114–116.
149. **Біляєва С. О.** Українська та османська культура : деякі аспекти сучасного етапу досліджень / С. О. Біляєва // VIII Сходознавчі читання А. Кримського :

тези доп. Міжнар. наук. конф. / Ін-т сходознавства НАНУ. – К., 2004. – С. 48–49.

150. **Біляєва С. О.** Українсько-турецьке співробітництво в галузі археології (1996–2003 рр.) : підсумки та завдання подальших досліджень / С. О. Біляєва // Україна і Туреччина : тези доп. міжнар. наук. конф. з нагоди 80-річчя засн. Турецької республіки. – К., 2003. – С. 11–12.

151. **Біляєва С. О.** Українсько-турецьке співробітництво в галузі історико-археологічних досліджень османського періоду : сучасність та перспективи / С. О. Біляєва // Україна-Туреччина : історія культурних зв'язків та співробітництво на сучасному етапі : зб. наук. праць / В І Ц Київський ун-т. – К., 2011. – С. 58–62.

152. **Біляєва С. О.** Українсько-турецьке співробітництво в галузі історико-археологічних досліджень османського періоду : сучасність та перспективи / С. О. Біляєва // Україна–Туреччина : історія культурних зв'язків і співробітництво на сучасному етапі : тези доп. – К., 2007. – С. 1.

153. **Біляєва С. О.** Формування та розвиток поселенської структури Очакова / С. О. Біляєва // V Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф., м. Київ, 10–12 жовт. 2001 р. – К., 2001. – С. 116.

154. **Біляєва С. О.** Ювелірні вироби з розкопок Портового двору Аккерманської фортеці / С. О. Біляєва, Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПІК. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 432–437. – (Б-чка “Часи козацькі”).

155. **Бліфельд Д. І.** Дослідження древнього Белгорода / Д. І. Бліфельд // Археол. пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 3. – С. 29–36.

156. **Бобжинский М.** Очерки истории Польши / М. Бобжинский. – СПб., 1891. – Т. 2. – 346 с.

157. **Бобровський Т. А.** Проект зон охорони пам'ятки археології “Городище Тіра-Білгород” у м. Білгород-Дністровському Одеської області

/ Т. А. Бобровський // Праці НДІ пам'яткоохоронних дослідж. – К. : Фенікс, 2008. – Вип. 4. – С. 368–386.

158. **Богусевич В. А.** Розкопки на горі Киселівці / В. А. Богусевич // Археол. пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 3. – С. 66–72.

159. **Богуславский Г. С.** Поливная керамика с кобальтовой росписью из золотоординского Белгорода (по материалам раскопок 1997 г.) / Г. С. Богуславский // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. : по материалам поливной керамики. – Симферополь, 1998. – С 45–48.

160. **Богуславский Г. С.** Поливная керамика из раскопок Белгород-Тирской экспедиции (1996–1998 гг.) / Г. С. Богуславский // Tyras–Belgorod. – Bucuresti, 2002. – С. 265–284.

161. **Богуславський Г. С.** Нові дані про зв'язки середньовічного Білгороду з ранньоосманською Анатолією / Г. С. Богуславський // Україна і Туреччина : тези доп. міжнар. наук конф. з нагоди 80-річчя засн. Турецької республіки, 10–12 листоп. 2003 р. / НАНУ, Ін-т архіології. – К., 2003. – С. 13–14.

162. **Богуславский Г. С.** Поливная керамика с кобальтовой росписью из золотоординского Белгорода : (по материалам раскопок 1997 года) / Г. С. Богуславский // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. – К.: Стилос, 2005. – С. 378–381.

163. **Бокій Н. М.** Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині / Н. М. Бокій, І. А. Козир // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя : студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 41–81.

164. **Бокій Н. М.** 10 років археологічних досліджень золотоординської пам'ятки біля с. Торговиці на Кіровоградщині / Н. М. Бокій, І. А. Козир, Т. Д. Позивай // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVII ст.) : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 10-літтю археологічних дослідж. золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 4–18.

165. **Бокій Н. М.** Археологічні дослідження золотоординської пам'ятки в басейні Синюхи / Н. М. Бокій, І. А. Козир, Т. Д. Позивай // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства АН України і УТОПІК. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 414–423. – (Б-чка “Часи козацькі”).
166. **Болтенко М. Ф.** Стародавня руська Березань / М. Ф. Болтенко // Археологія. – К., 1947. – Т. 1. – С. 39–51.
167. **Болтин И. Н.** Примечания на историю древняя и нынешняя России господина Леклерка / И. Н. Болтин. – СПб., 1788. – Т. 2. – 540 с.
168. **Болтрик Ю. В.** Кургани доби бронзи та розвиненого середньовіччя біля гирла ріки Корсак у Приазов'ї / Ю. В. Болтрик, О. Є. Фіалко // Археол. дослідження в Україні 1993 року. – К., 1997. – С. 14–16.
169. **Боплан Г.** Опис України / Г. Боплан. – К. : Наук. думка, 1990. – 256 с.
170. **Боровський Я. Є.** Дослідження Київського Дитинця / Я. Є. Боровський, О. П. Калюк // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989. – К., 1993. – С. 3–42.
170. **Брайчевський М.** Перспективи дослідження українських старожитностей XIV–XVIII ст. / М. Брайчевський // Середні віки на Україні. – К. : Наук. думка, 1971. – Вип. 1. – С. 20–31.
171. **Бранденбург М. Е.** Журнал раскопок 1888–1902 гг. / М. Е. Бранденбург. – СПб., 1908. – VII+220 с.
172. **Брун Ф. К.** Судьбы местности, занимаемой Одессою / Ф. К. Брун. – Одеса, 1879. – Т. 1 : Черноморье. – С. 177–183.
173. **Бубенок О. Б.** Поширення християнства серед аланів Північного Причорномор'я / О. Б. Бубенок // Східний світ. – К., 2000. – № 1. – С. 15–36.
174. **Бубенок О. Б.** Аланы – асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.) / О. Б. Бубенок. – К. : Истина, 2004. – 324 с.
175. **Бубенок О. Б.** Осіле населення Причорноморських степів під владою кочівників Алтайського походження (VI–XV ст.) / О. Б. Бубенок // XI

Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф., м. Київ, 7–8 черв. 2007 р. – К., 2007. – С. 69–78.

176. **Буйських С. Б.** Про осіле населення Понізь Дніпра та Південного Бугу у X–XIII ст. / С. Б. Буйських, М. М. Ієвлев // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 89–104.

177. **Булатов Н. М.** Классификация кашинной поливной керамики золотоордынских городов / Н. М. Булатов // Сов. археология. – 1968. – № 4. – С. 95–109.

178. **Булатович С. А.** Джучидские монеты из Белгорода-Днестровского / С. А. Булатович // Кравченко А. А. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV в.). – К. : Наук. думка, 1986. – С. 117–120.

179. **Бунятян К. П.** Давне населення України : навч. посіб. / К. П. Бунятян. – К. : Либідь, 1999. – 226 с.

180. **Бураков А. В.** Полив'яний посуд з городища Дніпровське-2 / А. В. Бураков // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 105–109.

181. **Бырня П. П.** Из истории молдавского Белгорода-Четатя Алб / П. П. Бырня // Аккерманские древности. – Белгород-Днестровский, 1997. – С. 108–115.

182. **Валеев Ф. Х.** Древнее искусство Татарстана / Ф. Х. Валеев, Г. Ф. Валеева-Сулейманова. – Казань. : Татарское кн. изд-во, 2002. – 103 с. .

183. **Валиулина С.** Городские ремесла / С. Валиулина, Л. Недашковский // История татар. – Казань, 2009. – С. 271–277.

184. **Василенко А.** Чернігівські кахлі з розкопок 1992–2000 рр. / А. Василенко, І. Ігнатенко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства АН України і УТОПК. – 2001. – Вип. 10. – С. 88–90. – (Б-чка “Часи козацькі”).

185. **Василенко Т.** Козацькі поселення кінця XVIII ст. на Півдні України / Т. Василенко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства АН України і УТОПК. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 92–96. – (Б-чка “Часи козацькі”).

186. **Величко С.** Літопис / С. Величко. – К. 1991. – Т. 1. – 371 с.; Т. 2. – 642 с.

187. **Виєзжев Р. І.** Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті / Р. І. Виєзжев // Археол. пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 3. – С. 242–250.
188. **Виногородська Л. І.** Середньовічна кераміка з Суботова Черкаської області / Л. І. Виногородська // Археологія. – К., 1985. – № 50. – С. 65–73.
189. **Виногородська Л. І.** До питання про хронологію середньовічної кераміки з Новгорода-Сіверського / Л. І. Виногородська // Археологія. – 1988. – № 61. – С. 47–57.
190. **Виногородская Л. И.** Матеріали по керамічному виробництву XVII–XVIII вв. на Полтавщині / Л. И. Виногородская // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини : тези доп. III обл. наук.-практ. семінару, квіт. 1990 р. / Полтав. краєзнавч. Музей. – Полтава, 1990. – С. 182–186.
191. **Виногородська Л. І.** Кахлі Середнього Подніпров'я XIV–XVII ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.06 “Археологія” / Л. І. Виногородська. – К., 1993. – 19 с.
192. **Виногородська Л. І.** Дослідження пам'яток українського козацтва у Трахтемирові / Л. І. Виногородська // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПШК. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 87–90. – (Б-чка “Часи козацькі”).
193. **Виногородська Л. І.** Археологічні дослідження замку у с. Зіньків Хмельницької області / Л. І. Виногородська // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 34–38.
194. **Виногородська Л. І.** До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XVI–XVIII ст. / Л. І. Виногородська // Археологія. – 1997. – № 2. – С. 129–141.
195. **Виногородська Л. І.** Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) / Л. І. Виногородська // Археологія. – 1997. – № 1. – С. 89–106.
196. **Виногородська Л. І.** Розд. 4, § 1 : Керамічний посуд. Кахлі / Л. І. Виногородська // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. :

навч. посіб. / [Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін.] – К. : ІЗМН, 1997. – С. 69–73; Виногородська Л. І. Розд. 4, § 4 : Склянні вироби / Л. І. Виногородська // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : навч. посіб. / [Д. Я. Телегін (відп. ред.), І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін.]. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 81–82.

197. **Виногородська Л.** Нові дані про розкопки у Трахтемирівському заповіднику в 1997 році / Л. Виноградська // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К. 1998. – Вип. 7. – С. 131–138.

198. **Виногородская Л. И.** Поливная керамика на Украине XIII–XVIII вв. (постановка проблемы) / Л. И. Виногородская // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики : тез. докл. науч. конф., Ялта 25–29 мая 1998 г. / Крымский филиал Ин-та архивоведения НАНУ. – Симферополь : КФ ИА НАНУ, 1998. – С. 58–60.

199. **Виногородська Л.** Дослідження пам'яток пізньосередньовічної доби на території Канівського узбережжя 2000–2001 рр. / Л. Виногородська, В. Петрашенко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К. 2001. – Вип. 10. – С. 26–32.

200. **Виногородська Л.** Історико-археологічні дослідження на території замку Острозьких в м. Староконстантинів Хмельницької області / Л. Виногородська // Нові дослідж. козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 18–24.

201. **Виногородська Л.** Колекція кахлів з розкопок у Батурині в 1997–2002 рр. / Л. Виногородська, Ю. Ситий // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 110–121.

202. **Виногородська Л. І.** Археологічні дослідження замку в Брацлаві Вінницької області у 2003 році / Л. І. Виногородська // Могилянські читання

2004 : Музейне збереження пам'яток сакрального мистецтва. Історія, сучасна практика і майбутнє : зб. наук. пр. – К. : ВПОЛ, 2005. – С. 143–151.

203. **Виногородська Л. І.** Колекція керамічних виробів XVII–XVIII ст. з розкопок у Чернігові році / Л. І. Виногородська // Нові дослідж. козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 86–94.

204. **Виногородська Л. І.** Археологічні дослідження у м. Вінниця в 2005 р. / Л. І. Виногородська // Археол. дослідж. в Україні 2005–2007 рр. – К. ; Запоріжжя : Дике поле, 2007. – Вип. 9. – С. 8–13.

205. **Виногородська Л. І.** Археологічні дослідження у м. Старокопачів Хмельницької області в 2006 р. / Л. І. Виногородська // Археол. дослідж. в Україні 2005–2007 рр. – К. ; Запоріжжя : Дике поле, 2007. – Вип. 9. – С. 114–118.

206. **Виногородская Л.** Орнаментальные мотивы на украинских рельефных изразцах XVI–XVII веков / Л. Виногородская // Нові дослідж. козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 439–448.

207. **Виногородська Л. І.** Замки XIII–XIV ст. на Побужжі (фортифікація та матеріальна культура) / Л. І. Виногородська // Дньслова : збірка праць на пошану дійсного члена Національної академії наук України Петра Петровича Толочка з нагоди його 70-річчя. – К., 2008. – С. 335–343.

208. **Виногородська Л.** Колекція кахлів з розкопок на території Батуринської фортеці 2001–2002 рр. / Л. Виногородська, Ю. Ситий // Батуринська старовина / упоряд. В. Коваленко. – К. : Вид-во ім. Олени Теліги, 2008. – 512 с.

209. **Виногородська Л. І.** Археологічні дослідження поблизу Спаської церкви у Полтаві / Л. І. Виногородська // Археол. літопис Лівобережної України. – 2009. – № 1. – С. 32–40.

210. **Висоцький С. О.** Визначна знахідка середньовічної торевтики з Києва / С. О. Висоцький, Я. Є. Боровський // Археологія. – 1993. – № 4. – С. 125–129.

211. **Владимирський-Буданов М. Ф.** Население Юго-Западной России от половины XIII до XV в. / М. Ф. Владимирський-Буданов. – К., 1886. – Т. 1. – 253 с. – (Архив Юго-Западной России).
212. **Владимирцов Б. Я.** Общественный строй монголов : монгольский кочевой феодализм / Б. Я. Владимирцов. – Л. : Изд-во Акад. Наук СССР, 1934. – 224 с.
213. **Возгрин В. Е.** Исторические судьбы крымских татар / В. Е. Возгрин. – М. : Мысль, 1992. – 446 с.
214. **Войтович Л.** Феодализм в українських землях : проблеми існування і періодизації / Л. Войтович // Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Ф. П. Шевченко. – К. : ЗАТ “ВИПОЛ”, 2004. – Т. 2. – С. 385–395.
215. **Войцеховский В. А.** Крепости Поднестровья / В. А. Войцеховский // Материалы и доклады II научно-технической конференции Кишиневского Политехнического Института. – Кишинев, 1966. – С. 196.
216. **Войцеховський В. А.** Этапы строительства крепости в Белгороде-Днестровском / В. А. Войцеховский // Материалы и доклады Пятой научно-технической конференции. – Кишинев, 1969. – С. 341–349.
217. **Волжская** Булгария и Русь. – Казань, 1986. – 148 с.
218. **Волков И. В.** Закрытый комплекс турецкого времени (1641-?) из Азова / И. В. Волков // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики : тез. докл. науч. конф., Ялта 25–29 мая 1998 г. / Крымский филиал Ин-та архивоведения НАНУ. – Симферополь : КФ ИА НАНУ, 1998. – С. 64–68.
219. **Волков И. В.** Крепость Лютик – Сед-Ислам (предварительное сообщение и керамический комплекс) / И. В. Волков // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв.: сб. науч. трудов / под ред. С. Г. Бочарова, В. Л. Мыща. – К.: Стилос, 2005. – Т. 1. – С. 482–492.
220. **Волков И. В.** Керамика Азова XIV–XVIII вв. (Классификация и датировка) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : 07.00.06. “Археология” – / И. В. Волков. – М., 1992. – 22 с.

221. **Волков И. В.** Частная коллекция “Турецких” курительных трубок из Москвы // Материальная культура Востока. – Москва, 1999. – С. 226–253.
222. **Волкова-Нешева В.** Сграффито керамика в болгарском искусстве XIII–XIV вв. // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. – К., 2005. – С. 55–61.
223. **Высоцкий С. А.** Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. / С. А. Высоцкий. – К. : Наук. думка, 1966. – Вып. 1. – 240 с.
224. **Гаврилов С.** Козацький вартовий пост на мису Аджигол / С. Гаврилов, В. Гребенников // Нові дослідж. пам’яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам’яткознавства НАН України та УТОПШ. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 23–26.
225. **Гаврилюк Н. О.** Розкопки кургану біля Кам’янки-Дніпровської / Н. О. Гаврилюк, В. М. Тимченко // Археол. відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 92–97.
226. **Галенко О. І.** Про степові джерела української та турецької культур / О. І. Галенко // Україна-Туреччина : історія культурних зв’язків та співробітництво на сучасному етапі. – К. : ВІЦ “Київський ун-т”, 2011. – С. 236–257.
227. **Гальперин Ч.** Центральная власть и русские княжества / Ч. Гальперин // История татар с древнейших времен : в 7 т. / Акад. наук. Республики Татарстан, Ин-т истории им. Ш. Марджани. – Казань, 2009. – Т. 3 : Улус Джучи (Золотая Орда XIII – середина XV в.). – С. 432–436.
228. **Гальчевська Л. А.** Козацькі люльки / Л. А. Гальчевська // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С. 43–51.
229. **Гарбузова В. И.** Из истории малоазийских фаянсов в XIII–XIX вв. / В. И. Гарбузова // Ученые зап. Ленингр. гос. ун-та. – 1958. – Вып. 7. – С. 23–34.
230. **Георгиева С.** Керамиката от двореца на Царевец / С. Георгиева // Царевград Търнов / Болгарская акад. наук. – София : Вид-во БАН, 1974. – Т. 2. – С. 7–165.

231. **Герцен А. Г.** Поливная керамика из раскопок цитадели Мангупа / А. Г. Герцен, В. Е. Науменко // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. – К. : Стилос, 2005. – С. 257–287.
232. **Головко О. Б.** Землі Південно-Західної Русі та населення Причорноморських степів X – першої половини XIII ст. : (деякі дискусійні проблеми взаємовідносин) / О. Б. Головко // V Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. Міжнар. наук. конф., м. Київ, 10–12 жовт. 2001 р. – К., 2001. – С. 81–82.
- 233 **Головко О. Б.** Давня Русь у системі *Byzantine Commonwealth* / О. Б. Головко // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 44–59.
234. **Голубева І.** Дві культурні традиції на Слобожанщині козацької доби // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПШ. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 28–31.
235. **Голубева І.** Місто–фортеця Царборисів : результати та перспективи археологічних досліджень // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПШ. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 29–32.
236. **Гоман Ю.** Монголо-кипчацька війна першої половини XIII ст. / Ю. Гоман // V Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. Міжнар. наук. конф., м. Київ 10–12 жовт. 2001 р. – К., 2001. – С. 83–85.
237. **Гончар В. М.** Археологічні дослідження колишнього митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987–1988 рр. / В. М. Гончар // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр. – К., 1993. – С. 167–186.
238. **Гончаров В. К.** Археологічна розвідка по р. Роставиці в 1946 р. / В. К. Гончаров // Археол. пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. 1. – С. 237–245.
239. **Гончаров В. К.** Райковецькое городище / В. К. Гончаров. – К., 1950. – 216 с.
240. **Гонца Г. В.** Молдавия и Османская империя в последней четверти XV – первой четверти XVI вв. / Г. В. Гонца. – Кишинев : Штиница, 1984. – 150 с.

241. **Горелов М. Є.** Цивілізаційна історія України : нариси / [Горелов М. Є., Моця О. П., Рафальський О. О.]. – К. : ТОВ УВПК “Ексоб”, 2006. – 632 с.
242. **Горішній П. А.** Середньовічна кераміка із розкопок у Чигирині / Павло Горішній, Ольга Діденко // Нові дослідж. пам’яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К. : Часи козацькі, 1998. – Вип. 7. – С. 151–157. – (Б-чка “Часи козацькі”).
243. **Гошкевич В. И.** Летопись Херсонского музея за 1913 г. / В. И. Гошкевич. – Херсон., 1915. – 44 с.
244. **Гошкевич В. И.** Херсонский городской музей : летопись музея за 1914 г. / В. И. Гошкевич. – Херсон, 1916. – 48 с.
245. **Граков Б. Н.** Каменское городище на Днепре / Б. Н. Граков // Материалы и исслед. по археологии СССР. – 1954. – № 46. – 240 с.
246. **Греков Б. Д.** Золотая Орда и ее падение / Б. Д. Греков, А. Ю. Якубовский. – М., 1950. – 478 с.
247. **Греков И. Б.** Восточная Европа и упадок Золотой Орды / И. Б. Греков. – М. : Наука, 1975. – 519 с.
248. **Григорьев А. П.** Ярлык Узбека венецианским купцам Азова : реконструкция содержания / А. П. Григорьев, В. П. Григорьев // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – 1990. – Вып. 13. – С. 74–107.
249. **Григорьев А. П.** Золотоордынский город Орда / А. П. Григорьев // Ученые зап. Ленинградского гос. ун-та. Востоковедение. – Л., 1990. – Вып. 16. – С. 152–158.
250. **Грушевский М. С.** Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIVст. / М. С. Грушевский. – К., 1891. – 538 с.
251. **Грушевський М.С.** Історія України-Русі : в 5 т. / М. С. Грушевський. – Львів, 1905. – Т. 3. – 588 с.
252. **Грушевський М. С.** Історія України-Русі : в 5 т. / М. С. Грушевський. – К., 1913. – Т. 1. – 678 с.

253. **Грушевський М. С.** Історія України-Русі : в 11 т. / М. С. Грушевський. – К. : Наук. думка, 1995. – Т. 6. – 680 с.
254. **Гугля В.** Пізньосередньовічні кахлі с. Суботова : технологія виготовлення керамічної форми-негативу / В. Гугля // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 79–88. – (Б-чка “Часи козацькі”).
255. **Гугля В.** Керамічне виробництво XVII–XVIII ст. : зв'язки, еволюція форм, барвники / В. Гугля // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 79–88. – (Б-чка “Часи козацькі”).
256. **Гудкова А. В.** Работы Измаильской и Буджакской экспедиций / А. В. Гудкова // Археол. открытия 1980 года. – М. : Наука, 1981. – С. 241–242.
257. **Гумашьян С. В.** Исследования на территории крепости Измаил в 1994–1996 годах / С. В. Гумашьян // Археол. дослідж. в Україні 1994–96 рр. – К., 2000. – С. 31–33.
258. **Гумилев Л. Н.** В поисках вымышленного царства / Л. Н. Гумилев. – М., 1970. – 432 с.
259. **Гумилев Л. Н.** Древняя Русь и Великая степь / Л. Н. Гумилев. – М. : Мысль, 1992. – 764 с.
260. **Гусач И. Р.** Турецкие полуфаянсы XVIII в. из Азова / И. Р. Гусач // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики : тез. докл. науч. конф. – Симферополь, 1998. – С. 76–80.
261. **Гусач И. Р.** Закрытые комплексы с «турецкими» курительными трубками из Азова / И. Р. Гусач // Ист.-археол. исслед. в Азове и на Нижнем Дону в 2001 г. – Азов, 2002. – Вып. 18. – С. 368–389.
262. **Гусач И. Р.** Археологические исследования на территории турецкой крепости Азак / И. Р. Гусач // Ист.-археол. исслед. на Нижнем Дону. – Азов, 2006. – Вып. 21. – С. 127–141.

- 263 **Дашкевич Я. Р.** Турецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні / Я. Р. Дашкевич // Україна і Туреччина. – К. 2003. – С. 26–33.
264. **Дашкевич Я. Р.** Протурецька орієнтація XVI–XVII ст. в Україні та міжнародні відносини / Я. Р. Дашкевич // Україна–Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє : зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 60–66.
265. **Дашкевич Я. Р.** Седентаризація татар на українських землях в XIV–XVII ст. / Я. Р. Дашкевич // IX Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. Міжнар. наук. конф., м. Київ, 1–2 черв. 2005 р. – К., 2005. – С. 67–69.
266. **Демидко С.** Дослідження пізньосередньовічного укріплення XVI ст. поблизу смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області в польовому сезоні 2003 р. / С. Демидко, О. Погорілець, С. Стопенчук // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / НДЦ “Часи козацькі”, Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПШ. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 5–7. – (Б-чка “Часи козацькі”).
267. **Демин О. Б.** Нижнее Поднестровье в английских документах XVI в. / О. Б. Демин // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья : тез. докл. и сообщ. науч.-практ. ист.-краеведческой конф. – Белгород-Днестровский, 1990. – Ч. 1 : История. – С. 125–127.
268. **Диакону Г. О.** О молдавских крепостях XIV–XV вв. / Г. О. Диакону // *Dacia*, N.S. – 1959. – III. – P. 535–552.
269. **Дмитров Л. Д.** До питання про загадкові сфероконічні сосуди, як запалювальні бомби XIII ст. н.е. / Л. Д. Дмитров // Наук. зап. Ін-ту історії та археології України. – 1943. – Кн. 1. – С. 117–139.
270. **Дмитров Л. Д.** Розкопки в Тірі – Акермані – Білгороді-Дністровському / Л. Д. Дмитров // Археологія. – К., 1948. – Т. 2. – С. 210–211.
271. **Дмитров Л. Д.** Білгород-Дністровська археологічна експедиція / Л. Д. Дмитров // Археол. пам'ятки УРСР. – К., 1949. – Т. 2. – С. 39–52.
272. **Дмитров Л. Д.** Розкопки в м. Білгород-Дністровському в 1947 р. / Л. Д. Дмитров // Археол. пам'ятки УРСР. – К., 1952. – Т. 4. – С. 59–64.

273. **Дмитров Л. Д.** Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949–50 рр. / Л. Д. Дмитров // Археол. пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т. 5. – С. 111–123.
274. **Добролюбский А. С.** Памятники кочевников IX–XIV вв. на западе Причерноморских степей (материалы к археологической карте) / А. С. Добролюбский, А. Н. Дзыговский // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья: сб. науч. тр. – К.: Наука, 1981. – С. 134–144.
275. **Добролюбський А. О.** Парне поховання золотоординського часу на р. Кодима / А. О. Добролюбський, А. С. Островерхов // Археологія Південного Заходу України. – К., 1992. – С. 117–128.
276. **Добролюбский А. О.** Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья / А. О. Добролюбський. – К. : Наук. думка, 1986. – 140 с.
277. **Добролюбский А. О.** Кочевники на юго-западе СССР в X–XVIII веках (историко-археологическое исследование) : автореф. дис. на соискание учен. степени д-ра ист. наук : спец. : 07.00.06 “Археология” / А. О. Добролюбський. – М., 1989. – 28 с.
278. **Добролюбский А. О.** Стратиграфия турецкого Измаила и ее исторические комментарии / А. О. Добролюбський // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья : тез. докл. и сообщ. науч.-практ. ист.-краеведческой конф. – Белгород-Днестровский, 1990. – С.118–120.
279. **Добролюбский О. А.** К вопросу изучения средневекового номадизма в Северном Причерноморье (кочевники и земледельцы : проблемы контакта) / О. А. Добролюбский, И. А. Смирнов // Международные связи в Средневековой Европе : тез. науч. докл. и сообщ. Всесоюз. науч. семинара. – Запорожье, 1991. – С. 3–4.
280. **Довженок В. Й.** Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя / В. Й. Довженок // Археол. пам'ятки УРСР. – К., 1961. – Т. 10. – С. 175–193.
281. **Довженок В. Й.** Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст. / В. Й. Довженок. – К., 1961. – 267 с.

- 282 **Довженок В. Й.** Киев и Южная Русь в эпоху феодальной раздробленности / В. Й. Довженок, П. П. Толочко // Результаты полевых исследований 1970–1971 гг. на территории Украины : тезисы пленар. и секционных доп. – Одеса, 1972. – С. 48–50.
283. **Довженок В. Й.** Основные вопросы стародавней истории Руси / В. Й. Довженок // Археология УРСР. – К., 1975. – Т. 3. – С. 420–421.
284. **Довженок В. И.** Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия / В. И. Довженок // Древняя Русь и славяне. – М., 1978. – С. 76–82.
285. **Довнар-Запольский М. В.** История русского народного хозяйства / М. В. Довнар-Запольский. – СПб., 1911. – 366 с.
286. **Документи російських архівів з історії України** / НАН України. – Львів, 1998. – Т. 1. – 444 с.
287. **Дорофеев В. В.** Позднекочевнические погребения как источник для общесторических реконструкций / В. В. Дорофеев // Международные связи в Средневековой Европе : тез. науч. докл. и сообщ. Всесоюз. науч. семинара. Запорожье, 1991. – С. 4–6.
288. **Дослідження** посаду літописної Лтави. Миколаївська гірка / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк. – К. ; Полтава, 2008. – 134 с.
289. **Дослідження** посаду літописної Лтави. Інститутська гора / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, Ю. О. Пуголовок, В. В. Шерстюк. – К. ; Полтава, 2009. – 139 с.
290. **Дослідження** у м. Очакові у 1994 р. / С. О. Біляєва, В. М. Корпусова, А. Т. Смиленко, В. М. Якубов // Дослідж. ареол. пам'яток укр. козацтва / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШ. – К., 1995. – Вип. 4. – С. 32–35. – (Б-чка “Часи козацькі”).
291. **Драгоманов М. П.** Листи на Наддніпрянську Україну : літературно-публіцистичні праці : в 2 т. – К., 1970. – Т. 1. – 531 с.
292. **Древняя Русь и славяне** / АН СССР, Ин-т археологии. – М. : Наука, 1978. – 445 с.

293. **Древняя Русь. Город, замок, село** / Г. В. Борисевич, В. П. Даркевич, А. Н. Кирпичников и др.; АН СССР, Ордена Труд. Красн. Знамени ин-т археологии. – М.: Наука, 1985. – 431 с. – (Археология СССР).
- 294 **Древнерусские поселения Поднепровья: монография** / [Беляева С. А., Кучера М. П., Сухобоков О. В, Блажевич Н. В. и др.]. – К., 1984. – 196 с.
295. **Пашуто В. Т.** Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства: монография / В. Т. Пашуто, Б. Н. Флоря, А. Л. Хорошкевич. – М.: Наука, 1982. – 264 с.
296. **Дынник И. Н.** Керамический комплекс Измаила XVI–XVII вв. / И. Н. Дынник // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья: тез. докл. и сообщ. науч.-практ. ист.-краеведческой конф. – Белгород-Днестровский, 1990. – С. 120–123.
297. **Дяченко С. А.** Левобережье Нижнего Днепра на карте Риччи Занони 1767 года / С. А. Дяченко // Проблеми археології, етнографії, літературознавства, мистецтвознавства, музеєзнавства, ономастики, соціології: наук. записки Херсонського обл. краєзнавчого музею. – Херсон: Айлант, 2004. – С. 54–71.
298. **Евглевский А. В.** Влияние ислама на половецкий погребальный обряд в золотоордынское время / А. В. Евглевский // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 132–134.
299. **Евглевский А. В.** Погребения золотоордынского времени из раскопок новостроечной экспедиции Донецкого университета / А. В. Евглевский // Донецкий археол. сб. – Донецк, 1992. – Вып. 1. – С. 107–117.
300. **Евглевский А. В.** Позднекочевнические погребения с керамикой древнерусского облика из Северо-Восточного Причерноморья / А. В. Евглевский // Донецкий археол. сб. – Донецк, 1994. – Вып. 5. – С. 78–96.
301. **Евглевский А. В.** Кресала в позднекочевнических погребениях Восточной Европы в эпоху средневековья / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // Степи Евразии в эпоху средневековья / Донецкий ун-т. – Донецк, 2000. – Т. 1. – С. 181–208.

302. **Евглевский А. В.** Восточноевропейские позднекочевнические сабли / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // Степи Евразии в эпоху средневековья / Донецкий ун-т. – Донецк, 2000. – Т. 1. – С. 117–180.
303. **Евглевский А. В.** О некоторых видах гончарной керамики у восточноевропейских кочевников развитого средневековья / А. В. Евглевский, Т. М. Потемкина // Степи Евразии в эпоху средневековья / Донецкий ун-т. – Донецк, 2000. – Т. 1. – С. 209–226.
304. **Евглевский А. В.** Грунтовой могильник золотоординского времени Ляпинская балка из Северо-Восточного Приазовья / А. В. Евглевский, В. К. Кульбака // Степи Европы в эпоху средневековья / Донецкий ун-т. – Донецк, 2003. – Т. 3 : Половецко-златоординское время. – С. 363–404.
305. **Егоров В. Л.** Историческая география Золотой Орды / В. Л. Егоров. – М. : Наука, 1985. – 245 с.
306. **Ельников М. В.** Золотоординские монеты из могильника Мамай-Сурка / М. В. Ельников, С. К. Локарев // Нова парадигма. – Запоріжжя, 1997. – Вип. 5. – С. 63–70.
307. **Ельников М. В.** О предметах с христианской символикой в погребениях могильника Мамай-Сурка / М. В. Ельников // Археол. літопис Лівобережної України. – Полтава, 1999. – № 2. – С. 49–51.
308. **Ельников М. В.** К вопросу о салтовских элементах периода развитого и позднего средневековья в нижнеднепровском регионе / М. В. Ельников // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 9. – С. 229–238.
309. **Ельников М. В.** Средневековый могильник Мамай-Сурка в Нижнем Поднепровье / М. В. Ельников // Археол. літопис Лівобережної України. – Полтава, 2000. – № 1-2. – С. 42–53.
310. **Єльніков М. В.** “Дике поле” і проблема складу населення Нижнього Дніпра за часів Золотої Орди / М. В. Єльніков // Наук. пр. іст. ф-ту Запорізького держ. ун-ту. – Запоріжжя, 2001. – Вип. 10. – С. 20–29.

311. **Ельников М. В.** Памятники периода Золотой Орды Нижнего Поднепровья: история изучения, итоги и перспективы / М. В. Ельников // Татарская археология. – Казань, 2001. – № 1-2(8-9). – С. 142–187.
312. **Єльніков М. В.** Прикраси у вигляді голови дракона/змія з поховань золотоординського часу / М. В. Єльніков // V сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф. – К., 2001. – С. 86–87.
313. **Єльніков М. В.** До питання про міграції за часів Золотої Орди на Нижньому Дніпрі / М. В. Єльніков // Сучасні проблеми археології : зб. наук. праць. – К., 2002. – С. 72–73.
314. **Єльніков М. В.** Браслети “булгарського типу” з могильника Мамай-Сурка / М. В. Єльніков // Старожитності степового Подніпров'я і Криму. – Запоріжжя, 2002. – Т. 10. – С. 252–258.
315. **Ельников М. В.** Средневековый могильник Мамай-Сурка / М. В. Ельников. – Запорожье, 2001. – Т. 1. – 274 с.
315. **Ельников М. В.** Охранные работы на могильнике Мамай-Сурка / М. В. Ельников // Археол. відкриття в Україні 1999–2000. – К., 2001. – С. 51.
316. **Єльніков М. В.** До проблеми вивчення пам'яток золотоординського періоду у Нижньому Подніпрі / М. В. Єльніков // Музейний вісн. – Запоріжжя, 2004. – № 4. – С. 40–55
317. **Єльніков М. В.** Поховальні пам'ятки Нижнього Подніпров'я часів Золотої Орди (середина XIII – перша половина XV ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.04 “Археология”/ М. В. Єльніков. – К., 2006. – 20 с.
318. **Ельников М. В.** Средневековый могильник Мамай-Сурка / М. В. Ельников. – Запорожье, 2006. – Т. 2. – 356 с.
319. **Єльніков М. В.** До питання про кількість золотоординських городищ на Нижньому Дніпрі // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 45–51.

320. **Еманов А. Г.** Итальянская торговля на Черном море в XIII–XV вв. / А. Г. Еманов, А. И. Попов // Торговля и мореплавание в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов н/Д, 1988. – С. 76–87.
321. **Жилина Н. В.** Русская филигрань до и после татаро-монгольского нашествия / Н. В. Жилина // Русь в XIII веке : древности темного времени. – М., 2003. – С. 279–289.
322. **Заатов И.** Сельджуки и Крым в контексте появления туркмен на полуострове / И. Заатов // Literature and culture of the Seljuk epoch. International scientific conference, Ashgabat, march 11–13, 2009. – Ashgabat, 2009. – P. 312–313.
323. **Зажигалов О.** Спроба класифікації козацької холодної зброї XVI–XVIII ст. (за археологічними джерелами) / О. Зажигалов // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 20–24.
324. **Зажигалов О.** Козацька артилерія (за музейними збірками) / О. Зажигалов // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 99–103.
325. **Заїка Г.** Про участь українських козацьких полків у російсько-турецькій війні 1735–1737 років / Г. Заїка // Дослідж. археологічних пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 1995. – Вип. 4. – С. 66–69.
326. **Заїка І.** Керамічний комплекс пізньосередньовічного Мохнача / Ірина Заїка // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К. : Шлях, 2002. – Вип. 11. – С. 55–59. – (Б-чка “Часи козацькі”).
327. **Заїка І.** Матеріали козацької доби з Городного / Ірина Заїка // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 73–76. – (Б-чка “Часи козацькі”).
328. **Зайцев И. В.** Крымское ханство : вассалитет или независимость? / И. В. Зайцев // Османский мир и османистика. – М., 2010. – С. 288–296.

329. **Зарецкий И. А.** Результаты пробной раскопки в урочище Мечеть Кобелякского у. / И. А. Зарецкий // Труды Полтавской учен. архив. комис. – Полтава, 1912. – Вып. 9. – С. 111–120.
330. **Записки** Одесского общества истории и древностей. – Одесса, 1906. – Т. 26. – С. 24–35.
331. **Збірник** матеріалів Одеської крайової комісії для охорони пам'яток матеріальної культури та природи // Н.К.О. УСРР – УПРНАУКА. – Одесса, 1927. – 46 с.
332. **Зевакин Е. С.** Очерки по истории гунузских колоний на Западном Кавказе в XIII и XV вв. / Е. С. Зевакин, Н. А. Пенчко // Ист. зап. – М., 1938. – Т. 3. – С. 78–79.
333. **Золотоордынская** цивилизация : в 2 т. / отв. ред. И. М. Миргалеев. – Казань : ФЭН, 2008. – Т. 1. – 176 с.
334. **Золотоордынская** цивилизация : в 2 т. / отв. ред. И. М. Миргалеев. – Казань : ФЭН, 2008. – Т. 2. – 260 с.
335. **Івакін Г. Ю.** Історичний розвиток Києва XIII – середини XVI ст. : (іст.-топогр. нариси) / Г. Ю. Івакін. – К., 1996. – 271 с.
336. **Івакін В.** Князі Вишневецькі та українське козацтво / В. Івакін // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К. 2002. – Вип. 11. – С. 152–155.
337. **Івакин Г. Ю.** Киев в XIII–XV веках / Г. Ю. Ивакин. – К., 1982. – 104 с.
338. **Івакін Г. Ю.** Знахідка сельджукидських монет XIII ст. у Києві / Г. Ю. Ивакин // Старожитності Південної Русі. – Чернігів : Сіверян. думка, 1993. – С. 73–76.
339. **Івакін Г.Ю.** Дослідження по вул. Сагайдачного в Києві у 1991 році / Г. Ю. Івакін, Г. О. Козубовський, Д. М. Герасимов // Археол. дослідж. в Україні. 1991 р. – Луцьк, 1993. – С. 37.
340. **Івакін Г. Ю.** Київ доби Олельковичів / Г. Ю. Івакін // Історія Русі-України. – К., 1998. – С. 281–288.

341. **Ивакин Г. Ю.** Историческое развитие Южной Руси и Батыево нашествие / Г. Ю. Ивакин // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М. : Наука, 2003. – С. 59–65.
342. **Ивакин Г. Ю.** Предварительные итоги археологических исследований 2005 г. на территории Киевского Арсенала / Г. Ю. Ивакин, С. А. Балакин // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре : материалы III Судакской междунар. науч. конф. (18–21 сент. 2006 г.). – К ; Судак : Академперіодика, 2006. – Т. 2. – С. 159–167.
343. **Івакіна І.** Сакральні зображення на керамічних виробах XVII ст. (за матеріалами розкопок Київського Арсеналу) / І. Івакіна // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 84–88. – (Б-чка “Часи козацькі”).
344. **Иванов П.** К истории запорожских казаков после уничтожения Сечи / П. Иванов // Зап. Одесского о-ва истории и древностей. – Одесса, 1902. – Т. 25. – С. 20–40.
345. **Иванов С. М.** Из истории русско-турецкой торговли в XVII – начале XX в. / С. М. Иванов // Зарубежный Восток : вопросы истории торговли с Россией. – М., 2000. – С. 101–155.
346. **Іванченко Л.** “Братья” тюркских сельджуков, проживающие на территории реки рос // Literature and culture of the Seljuk epoch. International scientific conference, Ashgabat, march 11–13, 2009. – Ashgabat, 2009. – P. 389–390.
347. **Івах О.** Пам'ятки історії Українського козацтва на Харківщині / О. Івах, К. Борисенко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 20–24. – (Б-чка “Часи козацькі”).
348. **Ігнатенко І. М.** Розкопки садиби Чернігівського ремісника середини XIII – початку XIV ст. / І. М. Ігнатенко, А. А. Василенко // Археологічні старожитності Подесення. – Чернігів : Сіверян. думка, 1995. – С. 68–74.

349. **Измайлов И.** Экономический и социально-политический кризис / И. Измайлов // История Татар : в 7 т. – Казань, 2009. – Т. 3. – С. 691–694.
350. **Измайлов И.** Архитектура и декоративно-прикладное искусство / И. Измайлов, Л. Саттарова // История татар : в 7 т. – Казань, 2009. – Т. 3. – С. 618–643.
351. **Ильинский В. Е.** Городище XIV–XV вв. на о. Хортиця / В. Е. Ильинский // Вестн. краеведа : тез. науч. докл. и сообщ. – Запорожье, 1991. – № 2. – С. 16–17.
352. **Іллінський В. Є.** Попередні підсумки проведених досліджень на острові Байда за період 1990–1991 рр. / В. Є. Іллінський // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. праць / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 6–16. – (Б-чка “Часи козацькі”).
353. **Іллінський В. Є.** Про роботи на о. Байді / В. Є. Іллінський // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 47–50. – (Б-чка “Часи козацькі”).
354. **Ильинский В. Е.** Золотоордынское поселение на о. Хортиця / В. Е. Ильинский, А. А. Козловский // Древности Степного Причерноморья Крыма. – Запорожье, 1993. – Т. 4. – С. 250–263.
355. **Іллінський В.** Археологічні дослідження на території Каменської Січі в 2009 р. / В. Іллінський // Нові археол. дослідж. пам'яток археології укр. козацтва : зб. наук. праць / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 9–14. – (Б-чка “Часи козацькі”).
356. **Иналджик Г.** Османська імперія. Класична доба 1300–1600 / Г. Иналджик. – К., 1998. – 286 с.
357. **Інформація** про роботу Міжнародної українсько-турецької експедиції у 2005 р. / С. О. Біляєва, Б. Ерсой, О. Є. Фіалко та ін. // Археол. дослідж. в Україні у 2004–2005 рр. – Запоріжжя : Дике поле, 2006. – С. 76.
358. **Ісаєвич Я. Д.** Початки Львова / Я. Д. Ісаєвич // Історія Русі-України. – К., 1998. – С. 291–298.
359. **История татар** : в 7 т. – Казань, 2009. – Т. 3. – 1047 с.

360. **Історія українських конституцій.** – К., 1993. – 192 с.
361. **Іщенко В. В.** Посередницька торгівля в Османській імперії наприкінці XV – початку XVI ст. / В. В. Іщенко // IX Сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф., м. Київ, 1–2 черв. 2005 р. – К., 2005. – С. 69–70.
362. **Каравайко Д. В.** Селитроварение на Полтавщине (в свете новейших археологических раскопок на Бельском городище) / Д. В. Каравайко, С. А. Скорый, В. В. Приймак. – Полтава : Полтавский литератор, 2008. – 80 с.
363. **Карамзин Н. М.** История Государства Российского : в 8 т. / Н. М. Карамзин. – М., 1992. – Т. 4. – 480 с.
364. **Каргалов В. В.** Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. Феодальная Русь и кочевники / В. В. Каргалов. – М. : Высш. шк., 1967. – 263 с.
365. **Каргер М. К.** Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города / М. К. Каргер. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР. – Т. 1. – 579 с.
366. **Карпини П. Л.** История монголов / Карпини П. Л. – СПб., 1911. – 232 с.
367. **Карпов С. П.** Итальянские морские республики и Южное Причерноморье в XIII–XIV вв. : проблемы торговли / С. П. Карпов. – М. : Изд-во МГУ, 1990. – 336 с.
368. **Каталог** Екатеринославского областного музея им. А. Н. Поля. – Екатеринослав, 1910. – 426 с. – (Археология и этнография).
369. **Каталог** старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / уклад. : І. Ф. Ковальова, В. М. Шалобудов, В. О. Векленко. – Дніпропетровськ, 2007. – 107 с.
370. **Качарава Д. Д.** Города и поселения Причерноморья античной эпохи / Д. Д. Качарава, Г. Т. Кирквелия. – Тбилиси, 1981. – 656 с.
371. **Кверфельдт Э. К.** Керамика Ближнего Востока : руководство к распознаванию и определению керамических изделий / Э. К. Кверфельдт. – Л., 1947. – 143 с.

372. **Квітницький М. В.** Памяткоохоронні дослідження в межах історичної частини м. Обухова / М. В. Квітницький, А. М. Квітницька, І. А. Готун // Археол. дослідж. в Україні 2004–2005 рр. – К., 2006. – Вип. 8. – С. 184–192.
373. **Конструктивно-географические основы рационального природопользования в Украинской ССР: Киевское Приднепровье:** монографія / А. М. Маринич, М. М. Паламарчук, В. Т. Гриневецкий и др. ; АН УССР, Отд-ние географы Ин-та геоизики имени С. И. Субботна, М-во высш. и сред. спец. образования УССР, КГУ имени Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 1988. – 176 с.
374. **Кілієвич С. Р.** Дослідження Старокиївської гори / С. Р. Кілієвич // Стародавній Київ / Ін-т археології НАНУ. – К., 1975. – С. 28–39.
375. **Кирилко В. П.** Крепостной ансамбль Фуны 1423–1475 гг. / В. П. Кирилко. – К. : Стилос, 2005. – 270 с.
376. **Кирилко В. П.** О находке молдавской монеты на Фуне / В. П. Кирилко // Археология Крыма. – 1997. – Т. 1. – С. 181–184.
377. **Кирпичников А. Н.** Древнерусское оружие / А. Н. Кирпичников. – М. ; Л. : Наука, 1966. – 147 с. – (Свод археол. источников ; Е1-36, вып. 2).
- 378 **Клейман И. Б.** Стратиграфия культурного слоя городища Тиры-Белгорода И. Б. Клейман / И. Б. Клейман // Античная Тира и средневековый Белгород. – К., 1979. – С. 54–75.
379. **Клепатский П.** Очерки по истории Киевской земли. Литовский период : монографія / П. Клепатский. – Біла Церква : Вид-во О. Пшонковського, 2007. – 478 с.
380. **Ключевський В. О.** Боярская Дума Древней Руси / В. О. Ключевський. – Пг., 1919. – 419 с.
381. **Кобалія Д.** Речовий комплекс з місця підйому «козацького човна» 1737–1739 рр. / Д. Кобалія // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 34–39.

382. Ковальова І. Колекція важків з розкопок містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 100–104. – (Б-чка “Часи козацькі”).
383. Коваленко О. Глиняні люльки XVII–XVIII століття (термінологічна розвідка) / О. Коваленко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 78–82. – (Б-чка “Часи козацькі”).
384. Коваленко О. Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини) / О. Коваленко. – Опішне, 2008. – 143 с.
385. Коваль В. Ю. Амфори візантійського культурного круга в середньовічній Русі (X–XIII вв.) / В. Ю. Коваль // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М. : Наука, 2003. – С. 340–360.
386. Коваль В. Ю. Кераміка Востока на Русі в XIII веке / В. Ю. Коваль // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М. : Наука, 2003. – С. 361–371.
387. Коваль В. Ю. Кераміка Востока и Византии на Русі (конец IX–XVII ст.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 “Археология” / В. Ю. Коваль. – М., 1997. – 22 с.
388. Коваль В. Ю. Кераміка Востока на Русі IX–XVII века / В. Ю. Коваль. – М. : Наука, 2010. – 270 с.
389. Когут Г. В. Серія килимів невідомої полтавської майстерні XVIII ст. / Г. В. Когут // Вісн. Львівського ун-ту. Серія мистецтво. – Львів, 2003. – Вип. 3. – С. 172–179.
390. Когут Г. В. Українські панські килими XVII–XVIII ст. (Історія та стилістика) : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. мистецтвознавства : спец. : 17.00.06 “Мистецтвознавство” / Г. В. Когут ; Львівська акад. мистецтв. – Львів, 2003. – 19 с.
391. Когут Г. В. Килим 1782 р. зі збірки музею Українського народного декоративного мистецтва у Києві / Г. В. Когут // Вісн. Львівського ун-ту. Серія мистецтво. – Львів, 2008. – Вип. 8. – С. 113–126.

392. **Козачок Н.** Строя кацакогo зимовника на о. Хортица в усть балки Великая Молодняга / Н. Козачок // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 69–77. – (Б-чка “Часи козацькі”).
393. **Козир І. А.** Дослідження Торговицького середньовічного комплексу в 2008–2009 рр. / І. А. Козир, Т. Д. Позивай // Археол. дослідж. в Україні 2009 р. – К. ; Луцьк, 2011. – С. 201–204.
394. **Козловский А. А.** Этнический состав оседлого населения Южного Поднепровья в IX–XIV вв. / А. А. Козловский // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 62–71.
395. **Козловський А. О.** Дослідження на о. Мала Хортиця в 1995 р. / А. О. Козловський, С. Ж. Пустовалов // Дослідж. археол. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 1995. – Вип. 5. – С. 59–61. – (Б-чка “Часи козацькі”).
396. **Козловський А. О.** Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX–XIV ст. : монографія / А. О. Козловський. – К. : Наук. думка, 1990. – 184 с.
397. **Козловський А. О.** Козацькі старожитності Пониззя Дніпра / А. О. Козловський, В. Є. Іллінський // Археологія. – 1991. – № 4. – С. 42–58.
398. **Козловський А. О.** Населення Південного Подніпров'я і формування запорозького козацтва / А. О. Козловський // Історія Русі-України. – К., 1998. – С. 298–304.
399. **Козловський А. О.** Особливості будівництва житлових споруд на Кам'янській Січі / А. О. Козловський // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 15–25. – (Б-чка “Часи козацькі”).
400. **Козловський А. О.** Південне Подніпров'я в докозацьку добу / А. О. Козловський // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 9–14. – (Б-чка “Час козацькі”).

401. **Козловський А. О.** Пізньосередньовічні старожитності з Верхнього Києва / А. О. Козловський, М. М. Ієвлев // Археол. літопис лівобереж. України. – Полтава, 2008. – № 1. – С. 41–46.
402. **Козловський А. О.** Результати досліджень останніх років на острові Байда / А. О. Козловський // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 106–112. – (Б-чка “Часи козацькі”).
403. **Козубовський Г. О.** Гроші, грошовий обіг Середньої Наддніпрянщини XIV–XV ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.06 «Археологія» / Г. А. Козубовський. – К. 1992. – 21 с.
404. **Козубовський Г. О.** Грошовий обіг в Україні XVI ст. / Г. А. Козубовський // Укр. нумізмати́ка і боністика. – 1999. – № 1. – С. 58–72.
405. **Козубовский Г. А.** Новые монетные находки XIV–XV вв. в Киеве / Г. А. Козубовский // X Всероссийская нумизматическая конференция : тез. докл. и сообщений. – Псков, 2001. – С. 114–115.
406. **Козубовський Г.** Синьоводська битва 1362 р. і зміни у грошовому обігу Південної Русі-України / Г. Козубовський // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя : студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 95–101.
407. **Козьмин Н. Н.** К вопросу о турецко-монгольском феодализме / Н. Н. Козьмин. – Иркутск: ОГИЗ, 1934. – 150 с.
408. **Колодзейчик Д.** Крымское ханство как фактор стабилизации на геополитической карте Восточной Европы / Д. Колодзейчик // Украина и соседние государства в XVII в. : материалы междунар. конф. – СПб., 2004. – С. 83–89.
409. **Коновалова И. Г.** Итальянские источники XIII–XV вв. по истории Белгорода-Днестровского / И. Г. Коновалова // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья : тез. докл. и сообщений науч.-практ. ист.-краеведчес. конф. – Белгород-Днестровский, 1990. – Ч. 1 : История. – С. 127–128.
410. **Кордт В.** Матеріали до історії картографії України / В. Кордт. – К., 1931. – Ч. 1. – 34 с.+41 арк. карт.

411. **Корзухина Г. Ф.** Русские клады IX–XIII вв. / Г. Ф. Корзухина. – М. ; Л., 1954. – 156 с.
412. **Корпусова В.** Деякі особливості будівельних залишків стародавнього Очакова / В. Корпусова // Дослідж. ареол. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 59–61. – (Б-чка “Часи козацькі”).
413. **Корпусова В.** Дослідження давнього валу Очакова / В. Корпусова, І. Вітрик // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 1996. – Вип. 5. – С. 43–44. – (Б-чка “Часи козацькі”).
414. **Котляр М. Ф.** Галицька Русь у другій половині XIV – першій чверті XV ст. / М. Ф. Котляр. – К., 1968. – 235 с.
415. **Котляр М. Ф.** Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М. Ф. Котляр. – К., 1971. – 175 с.
415. **Котляр М. Ф.** Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. / М. Ф. Котляр. – К., 1981. – С. 340 с.
416. **Короленко Б.** Еміграція кримських татар до Туреччини після 1783 року : перша хвиля (1783–1803 рр.) / Б. Короленко // Україна-Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 170–176.
417. **Кочубей Ю. М.** «Чорноморська орієнтація» – геополітична доктрина : історія і сучасність / Ю. М. Кочубей // Україна – Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 494. – 501.
418. **Кочубинский А. А.** Лapidарные надписи XV в. из Белгорода, что ныне Аккерман / А. А. Кочубинский // Зап. Одесского о-ва истории и древностей. – Одесса, 1889. – Т. 15. – С. 506–547.
419. **Кочубинский А. А.** Тира (Тирас) – Белгород-Аккерман и его новая надпись от 1454 г. / А. А. Кочубинский // Зап. Одесского о-ва истории и древностей. – Одесса, 1901. – Т. 23. – С. 79–198.

420. **Кравченко А. А.** Жилые комплексы золотоордынского Белгорода / А. А. Кравченко // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1975. – Вип. 8. – С. 131–143.
421. **Кравченко А. А.** Исследования золотоордынского слоя в Белгороде-Днестровском / А. А. Кравченко // Новейшие открытия советских археологов : тез. докл. конф., посвящ. 250-летию АН СССР. – К., 1975. – Ч. 3. – С. 115–116.
422. **Кравченко А. А.** Керамика византийского круга из Белгорода XIII–XIV вв. / А. А. Кравченко, Е. С. Столярик // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – К. : Наук. думка, 1983. – С. 179–190.
423. **Кравченко А. А.** Керамические сфероконысы Белгорода XIV в. / А. А. Кравченко, Е. С. Столярик // Новые археологические исследования на Одешине. – Одеса, 1984. – С. 136–144.
424. **Кравченко А. А.** Производственные комплексы Белгорода XIII–XIV вв. / А. А. Кравченко // Античная Тира и средневековый Белгород / Ин-т археологии АН УССР. – К. : Наук. думка, 1979. – С. 115–135.
425. **Кравченко А. А.** Ремесленное производство золотоордынского Белгорода / А. А. Кравченко // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР, 1825–1975 : тез. докл. юбилейной конф. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 176–178.
426. **Кравченко А. А.** Средневековая гончарная печь в Белгороде-Днестровском / А. А. Кравченко // Археол. открытия–1968 г. – М., 1969. – С. 322–324.
427. **Кравченко А. А.** Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII–XIV вв.) : монография / А. А. Кравченко. – К. : Наук. думка, 1986. – 126 с. – Библиогр. : с. 121–125.
428. **Кравченко А. А.** Торговые связи Белгорода в XIII–XIV вв. / А. А. Кравченко // Тези пленарних і секційних доповідей XV наукової конференції / Ін-т археології АН УРСР. – Одеса, 1972. – С. 405–407.
429. **Кравченко А. А.** Торговые связи Белгорода на Днестре со странами Средиземноморья в XIII–XIV вв. (по материалам поливной керамики)

- / А. А. Кравченко // Историко-культурные святы Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики. – Симферополь, 1998. – С. 129–131.
430. **Крадин Н. Н.** Империя Чингис-хана / Н. Н. Крадин, Т. Д. Скрынникова. – М.: Фирма Восточная л-ра РАН, 2006. – 540 с.
431. **Крамаровский М. Г.** “Булгарские браслеты”: генезис декора и локализация / М. Г. Крамаровский // Сообщения Государственного Эрмитажа. – 1978. – Вып. 12. – С. 46–50.
432. **Крамаровский М. Г.** Парадигма “Восток-Запад” в культуре Северного Причерноморья XIII–XV вв. / М. Г. Крамаровский // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. – Белгород-Днестровский, 1990. – Ч. 1 : История. – С. 66–68.
433. **Крамаровский М. Г.** Монгольская золотая пластинка из коллекции Халили / М. Г. Крамаровский // Эрмитажные чтения 1986–1994 гг. памяти В. Г. Луконина / Гос. Эрмитаж. – СПб., 1995. – С. 193–195.
434. **Крамаровский М. Г.** Золото Чингисидов : культурное наследие Золотой Орды / М. Г. Крамаровский. – СПб., 2001. – 364 с.
435. **Крамаровский М. Г.** Великая Орда Златая / М. Г. Крамаровский // Родина. Средневековая Русь. – 2003. – № 11. – С. 66–74.
436. **Крамаровский М. Г.** Золотая Орда как цивилизация / М. Г. Крамаровский // Birinci uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi. Bildiri Özetleri. Fıcea 2007, 21–24 Mayıs 2007. – Izmir, 2007. – С. 116–118.
437. **Краснов Ю. А.** Древние и средневековые пахотные орудия Восточной Европы / Ю. А. Краснов. – М., 1987. – 235 с.
438. **Кресін О.** Османська імперія : роль в історії України / О. Кресін // Україна – Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє. – К., 2004. – С. 192–198.
439. **Крижицький С. Д.** Стан і завдання археологічних досліджень Тіри-Білгорода / С. Д. Крижицький // Вісн. АН УРСР. – 1972. – № 7. – С. 47–53.
440. **Кримський А.** Історія Туреччини : монографія / А. Кримський. – К. : Наук. думка, 1996. – 280 с.

441. **Крыжицкий С. Д.** Раскопки Тири в 1963 и в 1965–76 гг. / С. Д. Крыжицкий, И. Б. Клейман // Античная Тира и средневековый Белгород. – К., 1979. – С. 19–54.
442. **Кубе А. Н.** История фаянса / А. Н. Кубе. – Берлин, 1923. – 125 с.
443. **Кубышев А. И.** Раскопки поселения X–XV ст. у с. Комаровка / А. И. Кубышев // Археол. исслед. на Украине 1965–1966 гг. – К., 1967. – Вып. 1. – С. 24–27.
444. **Кубышев А. И.** Раскопки средневекового поселения XI–XV вв. у с. Комаровка / А. И. Кубышев // Археол. исслед. на Украине 1967 г. – К., 1968. – Вып. 2. – С. 49–51.
445. **Кубышев А. И.** Исследования Комаровского поселения X–XV вв. в 1968 г. / А. И. Кубышев // Археол. исслед. на Украине в 1968 г. – К., 1969. – Вып. 3. – С. 239–242.
446. **Кубишев А. І.** Робота Комарівського загону Давньоруської експедиції / А. І. Кубишев // Укр. іст. журн. – 1969. – № 8. – С. 158–159.
447. **Кубишев А. І.** Комарівське поселення XI–XV ст. / А. І. Кубишев // Результати польових археологічних досліджень 1970–1971 рр. на території України : тези пленарних і секційних доп. – Одеса, 1972. – С. 339–341.
448. **Кубышев А. И.** Новые погребения средневековых кочевников XI–XIII вв. в Степном Присивашье / А. И. Кубышев // Международные связи в средневековой Европе. – Запорожье, 1988. – С. 44–46.
449. **Кудрявцева Е. Ю.** Древнерусско-половецкое пограничье в лесостепном Подонье (половина XII – первая треть XIII вв.) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец. 07.00.06 “Археология” / Е. Ю. Кудрявцева. – Воронеж, 2000. – 22 с.
450. **Кузев А.** Средневековна сграфито керамика с монограми от Варна / А. Кузев // Изв. на Народния музей. – Варна, 1974. – № 10. – С. 155–168.
451. **Кузык В. Н.** Цивилизация : теория, история, диалог, будущее : в 2 т. / В. Н. Кузык, Ю. В. Яковец ; Ин-т экон. стратегий. – М., 2006. – Т. 1. – 100 с.

452. **Куницкий В. А.** Предметы художественной пластики из Белгорода-Днестровского / В. А. Куницкий // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 124–126.
453. **Куприй Н. М.** Погребение знатного половецкого воина на берегу Утлюкского лимана / Н. М. Куприй // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. – Луганск, 1990. – С. 143–144.
454. **Кучера М. П.** Середньовічне городище біля с. Сокильці на Південному Бугі / М. П. Кучера // Археологія. – 1965. – Т. 19. – С. 208–210.
455. **Кучера М. П.** Про одну групу середньовічної кераміки на території УРСР / М. П. Кучера // Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969. – С. 174–181.
456. **Кучера М. П.** Кераміка / М. П. Кучера // Археологія Української РСР. – 1975. – Т. 3. – С. 346–352.
457. **Кучера М. П.** Особливості городищ чорних клубуків Поросся / М. П. Кучера, Л. І. Іванченко // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 100–104.
458. **Кучугура Л.** Козацькі старожитності м. Маріуполя та його околиць / Л. Кучугура, Р. Саєнко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 178–187. – (Б-чка “Часи козацькі”).
459. **Куштан Д. П.** Рання історія міста Черкаси на основі археологічних джерел / Д. П. Куштан // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.) : матеріали міжнар. наук. конф., присвяч. 10-літтю археол. дослідж. золотоординської пам'ятки в с. Торговиця. – Кіровоград, 2006. – С. 75–79.
460. **Куштан Д. П.** Нові дослідження посаду Черкаського замку / Д. П. Куштан // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 19–22. – (Б-чка “Часи козацькі”).
461. **Куштан Д. П.** Результати археологічних досліджень на місці резиденції Б. Хмельницького у Чигирині // Нові дослідження пам'яток археології козацької доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 52–59. – (Б-чка “Часи козацькі”).

462. **Куштан Д.** Историко-археологічні дослідження Канівського Покровського чоловічого монастиря / Д. Куштан, О. Пашковський // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 27–31. – (Б-чка “Часи козацькі”).
463. **Куштан Д. П.** Нові дослідження на замчищі Б. Хмельницького у с. Суботів / Д. Куштан // Нові дослідж. пам'яток козац. археології козацької доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 47–53. – (Б-чка “Часи козацькі”).
464. **Куштан Д.** Нові археологічні матеріали до вивчення історії пізньосередньовічних Черкас / Дмитро Куштан // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К. : Часи козацькі, 2000. – Вип. 9. – С. 17–21. – (Б-чка “Часи козацькі”).
465. **Лазаревский А.** Описание старой Малороссии : материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1888. – Т. 1 : Полк Стародубский. – XVI, 470, XXV с.
466. **Ленченко В.** Рукописні плани міст і фортець Південної України XVIII ст. / В. Ленченко // Україна і Туреччина тези доп. Між нар. наук. конф. з нагоди 80-річчя засн.. Турецької Республіки, 10–12 листоп. 2003 р. – К., 2003. – С. 41–44.
467. **Лепявко С. А.** Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні : монографія / С. А. Лепявко. – Чернігів, 1996. – 286 с.
468. **Полное собрание руських летописей. Летопись по Ипатиевскому списку.** – СПб., 1871. – 616 с.
469. **Полное собрание руських летописей. Летопись по Лаврентиевскому списку.** – СПб., 1897. – 512 +40+63 с.
470. **Летопись Самовидца.** – К., 1971. – 469 с.
471. **Литвинова Л. В.** Населення Центральної України доби середньовіччя за антропологічними матеріалами / Л. В. Литвинова // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 88–92.

472. **Литвинова Л. В.** Палеоантропологический материал из грунтового могильника Мамай Сурка (исследования 1993–1994 гг.) / Л. В. Литвинова // Ельников М. В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по материалам исследований 1993–1994 гг.) / Ин-т археологии НАНУ, ГВУЗ “Запорожский нац. ун-т М-во образования и науки Украины”. – Запорожье, 2006. – Т. 2. – С. 298–354.
473. **Майстренко А. В.** Памятники археологии Кинбургского полуострова / А. В. Майстренко // Історія, етнографія, культура. Нові дослідження : матеріали Миколаївської обл. краєзнавч. конф. – Миколаїв : Атолл, 2004. – С. 80–84.
474. **Макаров Н. А.** Русь в XIII веке : характер культурных изменений / Н. А. Макаров // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М. : Наука, 2003. – С. 5–11.
475. **Макарова Т. И.** Поливная посуда : из истории керамического импорта и производства древней Руси / Т. И. Макарова. – М. : Наука, 1967. – 128 с. – (Свод археол. источников ; вып. 1-38).
476. **Макарова Т. И.** Поливная керамика в Древней Руси / Т. И. Макарова. – М. : Наука, 1972. – 12 с., 8 табл.
477. **Маленко П. М.** Могильник «Мамайсурка» эпохи средневековья / П. М. Маленко // Международные связи в Средневековой Европе : тез. науч. докл. и сообщ. Всесоюз. науч. семинара. – Запорожье, 1991. – С. 12–14.
478. **Малюкевич А. Е.** Охрана и исследования памятников археологии в Одесской области / А. Е. Малюкевич // Сборник научных статей / кол. авт. – Одесса : Астропринт, 1999. – Вып. 1. – С. 38–44.
479. **Масловский А. Н.** Раскопки в Азове в 2003 г. / А. Н. Масловский // Ист.-археол. исслед. в Азове и на Нижнем Дону в 2003 г. – Азов, 2004. – Вып. 20. – С. 142–162.
480. **Масловский А. Н.** Археологические работы в Азове и Азовском районе в 2004 году / А. Н. Масловский // Ист.-археол. исслед. в Азове и на Нижнем Дону в 2005 г. – Азов, 2006. – Вып. 21. – С. 92–117.

481. **Материалы** для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба Херсонской губернии. – СПб., 1863. – Ч. 2, гл. 10. – 874 с.
496. **Материалы** для истории южнорусского края в XVIII ст. – Одесса, 1886. – 433 с.
482. **Мезенцева Г. Г.** Открытия в Белгороде-Днестровском / Г. Г. Мезенцева, И. А. Иваненко // Археол. открытия 1978 г. – М., 1979. – С. 369–370.
483. **Мезенцева Г. Г.** Раскопки в Белгород-Днестровской крепости / Г. Г. Мезенцева // Археол. открытия 1980 года. – М., 1981. – С. 283.
484. **Мезенцева Г. Г.** Средневековый Белгород-Днестровский / Г. Г. Мезенцева // Археология УССР. – К., 1986. – Т. 3. – С. 513–518.
485. **Миних Х. А.** Записки фельдмаршала графа Миниха / Х. А. Миних. – СПб., 1874. – XXX, 406 с.
486. **Мірущенко О.** Колекції козацьких речей Бодянського О. В. / О. Мірущенко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2000. – Вип. 10. – С. 95–98. – (Б-чка “Часи козацькі”).
487. **Мірущенко О.** Господарський інвентар з військових землянок XVIII ст. (за матеріалами ХАЕ–68) / О. Мірущенко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2003. – Вип. 12. – С. 89–97. – (Б-чка “Часи козацькі”).
488. **Мірущенко О.** Грошовий обіг на запорозьких землях у XVIII ст. в контексті розвитку транзитної та зовнішньої торгівлі вольностей / О. Мірущенко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 134–144. – (Б-чка “Часи козацькі”).
489. **Мисько Ю. В.** Турецькі напівфаянси з розкопок на території Хотинської фортеці / Ю. В. Мисько // Актуальні питання історії науки і техніки : матеріали 8-ї Всеукр. наук. конф. – К., 2009. – С. 277–279.
490. **Мисько Ю. В.** Керамічні матеріали з розкопок на території Хотинської фортеці / Ю. В. Мисько // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в

- Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – 2009. – Вип. 18. – С. 63–68. – (Б-чка “Часи козацькі”).
491. **Мисько Ю. В.** Клейма на турецьких люльках з Хотинської фортеці / Ю. В. Мисько, О. І. Галенко // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 455–460. – (Б-чка “Часи козацькі”).
492. **Мовчан І. І.** Археологічні дослідження по вул. Ярославів Вал 24–24а у Києві / І. І. Мовчан, А. О. Козловський, Я. Є. Боровський, М. М. Ієвлєв // Археол. відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 198–202.
493. **Мовчан І. І.** Археологічні дослідження на Видубичах / І. І. Мовчан // Стародавній Київ. – К., 1975. – С. 80–106.
494. **Мовчан І. І.** Дослідження Старокиївської експедиції по вулиці Великій Житомирській в 1994 році / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, С. І. Климовський // Археол. відкриття в Україні 1994–1996 років. – 2000. – С. 103–104.
495. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов. – Курск : Вид-во РАН, 1996. – 160 с.
496. **Морозов О.** Нариси з історії стародавнього Ніжина / О. Морозов // Ніжинська старовина : наук. іст.-культур. зб. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2005. – Вип. 1(4). – С. 26–43.
497. **Морозов О.** Археологічні пам'ятки Ніжина та околиць (за матеріалами досліджень Ніжинського краєзнавчого музею) / О. Морозов // Ніжинська старовина. Ніжинознавчі студії : іст.-культ. зб. – Ніжин : Аспект-Поліграф, 2007. – Вип. 3. – С. 5–23.
498. **Мохов Н. А.** Молдавия эпохи феодализма / Н. А. Мохов. – Кишинев : Картя молдовеняскэ, 1964. – 440 с.
499. **Мохов Н. А.** Молдавский торговый путь в XIV–XVст. / Н. А. Мохов // Польша и Русь. – М., 1974. – С. 298–307.
500. **Моця Б. О.** Українське козацтво очима західноєвропейських авторів XVII ст. / Б. О. Моця // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в

Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – 2002. – Вип. 11. – С. 215–220. – (Б-чка “Часи козацькі”).

501. **Моця О. П.** Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів / Б. О. Моця // Археологія. – 1979. – № 31. – С. 27–37.

502. **Моця О. П.** Яблунівські кургани : хронологія та етнічна приналежність населення / О. П. Моця, П. М. Покас // Археологія. – 1998. – № 2. – С. 62–72.

503. **Моця А. П.** Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. / О. П. Моця. – К. : Наук. думка, 1990. – 153 с.

504. **Моця О. П.** Етнічний склад населення південноруських земель (за матеріалами поховальних пам'яток X–XIII ст.) / О. П. Моця // Археологія. – 1992. – № 1. – С. 38–45.

505. **Моця О. П.** Населення Південно-руських земель XI–XIII ст. / О. П. Моця. – К., 1993. – 160 с.

505. **Моця О. П.** Передмова / О. П. Моця // Південноруське село IX–XIII ст. / О. П. Моця. – К., 1997. – С. 3–5.

506. **Моця А. П.** Болгар-Киев : пути, связи, судьбы / О. П. Моця, А. Х. Халіков. – К., 1997. – 192 с.

506. **Моця О. П.** Середньовічні кочівники в Північному Причорномор'ї (від мадярів до монголо-татар) / О. П. Моця // Південна Україна : проблеми історичних досліджень. – Миколаїв, 1998. – Ч. 1. – С. 74–78.

507. **Моця О. П.** Вступ / О. П. Моця // Село Київської Русі. – К., 2003. – С. 3.

508. **Моця О. П.** Місце Київської Русі в середньовічному європейському світі / О. П. Моця // Русь на перехресті світів. – Чернігів, 2006. – С. 126–134.

509. **Моця О. П.** Південна “Руська земля” : монографія / О. П. Моця. – К. : Корвін Пресс, 2007. – 262 с.

510. **Моця О. П.** “Русь”, “Мала Русь”, “Україна” в міжнародних документах за Літописом Самійла Величка / О. П. Моця // Дьнеслово : збірка праць на пошану дійсного члена Нац. акад. наук України П. П. Толочка з нагоди його 70-річчя. – К. : Корвін Прес, 2008. – С. 322–327.

511. **Моця О. П.** «Список руських міст далеких і близьких» в контексті східноєвропейської історичної ситуації в після монгольську добу / О. П. Моця // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради : зб. наук. праць. – Коростень : МПП “Тріада С”, 2008. – С. 35–40.
512. **Моця О. П.** “Русь”, “Мала Русь”, “Україна” в післямонгольські та козацькі часи : монографія / О. П. Моця. – К. : Наук. думка, 2009. – 319 с.
513. **Маркевич А. И.** Переселение Крымских татар в Турцию в связи с движением населения в Крыму / А. И. Маркевич // Східний світ. – 2003. – № 1. – С. 165–183.
514. **Мурзакевич Н.Н.** Кизикерменские пам'ятники / Н. Н. Мурзакевич // Зап. Одесского о-ва истории и древностей (ЗООИД) – 1877. – Т. 10. – С. 431–434.
515. **Назаров В. В.** Козацькі поховання на острові Березань / В. В. Назаров // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 88–92. – (Б-чка “Часи козацькі”).
516. Назаров О. Нововиявлені пам'ятки та випадкові знахідки старожитностей козацької доби на території Городищенського та Корсунь-Шевченківського районів Черкаської області / О. Назаров // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 63–66. – (Б-чка “Часи козацькі”).
517. **Нові дані** щодо архітектурно-будівельної структури турецької лазні у Нижньому дворі Аккерманської фортеці / С. О. Біляєва, Ю. В. Болтрик, Р. Б. Гуцуляк, А. М. Мартинюк-Медвецька, К. В. Присяжний // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства АН України і УТОПК. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 399–403. – (Б-чка “Часи козацькі”).
518. **Новосельцев А. П.** Внешняя торговля Древней Руси (до середины XIII в.) / А. П. Новосельцев, В. Т. Пашуто // История СССР. – 1967. – № 3. – С. 81–108.
519. **Новохарьковский** могильник эпохи Золотой Орды : монография / Т. И. Алексеева, А. П. Бужилова, А. З. Винников и др. ; Воронежский гос. ун-

т. – Воронеж, 2002. – 200 с. – (Межрегион. исслед. в обществен. науках / Воронежский межрегион. ин-т обществен. наук).

520. **Одеса, 1794–1894** / Городское общественное управление. – Одеса : Изд-во Городское Обществен. Упр., 1895. – 836 с.

521. **Оленковский Н. П.** Работы Херсонского музея / Н. П. Оленковский // Археол. открытия 1976 г. – М., 1977. – С. 347.

522. **Оленковский Н. П.** Разведки на территории Херсонской области / Н. П. Оленковский, М. И. Абикулова // Археол. открытия 1977 г. – М., 1977. – С. 364.

523. **Оленковський М.** Про деякі історичні, політичні й економічні передумови виникнення запорозького козацтва / М. Оленковський // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПІК – К., 1993. – Вип. 2. – С. 15–19. – (Б-чка “Часи козацькі”).

524. **Оленковський М.** Турецькі археологічні та історичні пам'ятки в пониззі Дніпра (проблеми охорони та дослідження) / М. Оленковський // Україна і Туреччина : тези доп. міжнар. наук. конф. з нагоди 80-річчя засн. Турецької Республіки. – К., 2003. – С. 51–53.

525. **Оляничин Д.** До історії торгівлі України з Кримом (1754–1758) на основі матеріалу французького консула Шарля Пессонеля / Д. Оляничин // Зап. НТШ. – 1933. – Т. 152. – С. 146–147.

526. **Омельченко Ю. А.** Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. : метод. рекомендації / Ю. А. Омельченко, І. Б. Тесленко, Л. В. Чміль. – К., 1994. – 50 с.

527. **Орешкова С. Ф.** Османская империя на рубеже XVII–XVIII вв. : последний всплеск средневекового величия / С. Ф. Орешкова // От Стамбула до Москвы : сб. статей в честь 100-летия проф. А. Ф. Миллера. – М. : Муравей, 2003. – С. 117–144.

528. **Орешкова С. Ф.** Турецкое озеро-Черное море в XV–XVIII вв. / С. Ф. Орешкова // Восток. – 2005. – № 3. – С. 18–39.

529. **Орешкова С. Ф.** Некоторые размышления о развитии тюркологии и османистики / С. Ф. Орешкова // *Turcica et Ottomanica* : сб. статей в честь 70-летия М. С. Меера / РАСХН, Ин-т востоковедения. – М. Изд. фирма «Восточная л-ра» РАН, 2006. – С. 15–29.
530. **Орешкова С. Ф.** Становление Османской империи : ислам и византийское наследство / С. Ф. Орешкова // *Османский мир и османистика* : сб. статей к 100-летию со дня рождения А. С. Тверитиновой (1910–1973). – М., 2010. – С. 248–268.
531. **Орлов Р. С.** Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей / Р. С. Орлов, А. П. Моця, П. М. Покас // *Земли Южной Руси в IX–XIV вв.* – К. : Наук. думка, 1985. – С. 30–62.
532. **Орлов Р. С.** Сільське ювелірне ремесло / Р. С. Орлов // *Село Київської Русі.* – К., 2003. – С. 121–131.
533. **Османская империя** и страны Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в XV–XVI вв. / под ред. Ю. А. Петросяна. – М. : Наука, 1984. – 301 с.
534. **Островерхов А. С.** Стекло из погребения Чингульского хана / А. С. Островерхов // *Международные связи в Средневековой Европе.* – Запорожье, 1988. – С. 41–42.
535. **Отрощенко В. В.** Половецкий комплекс Чингульского кургана / В. В. Отрощенко, Ю. Я. Рассомакин // *Археологія.* – К., 1986. – Вип. 53. – С. 14–36.
536. **Отрощенко В.** Могила кыпчакского хана на реке Чингул / В. Отрощенко // *Birinci uluslararası Avrasya arkeoloji kongresi. Bildiri Özetleri. Fıca 2007, 21–24 Mayıs 2007.* – Izmir, 2007. – С. 164–166.
537. **Очерки** по истории русской деревни X–XIII вв. – М. : Сов. Россия, 1956. – 296 с.
538. **Павленко Р.** Колекція пізньосередньовічних кахлів з с. Водяники на Черкащині / Р. Павленко, Д. Куштан // *Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК.* – К., 2006. – Вип. 15. – С. 71–75.

539. **Павлюк С. П.** Традиційне хліборобство України : агротехнічний аспект : монографія / С. П. Павлюк. – К., 1991. – 224 с.
540. **Памятники** градостроительства и архитектуры Украинской ССР : в 4 т. – К. : Будівельник, 1985. – Т. 3. – 337 с.
541. **Параска П. Ф.** Золотая Орда и образование Молдавского феодального государства / П. Ф. Параска // Юго-восточная Европа в средние века. – Кишинев, 1972. – Т. 1. – С. 181–182.
542. **Пархоменко В. А.** У истоков русской государственности (VIII–XI) / В. А. Пархоменко. – Л., 1924. – 234 с.
543. **Паршина Е. А.** Средневековая керамика Южной Таврики / Е. А. Паршина // Феодальная Таврика. – К. Наук. думка, 1974. – С. 56–94.
544. **Пашкевич Г. О.** Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі / Г. О. Пашкевич // Старожитності Південної Русі. – Чернігів, 1991. – С. 88–89.
545. **Пеняк П. С.** К вопросу о ремесленных объединениях Древней Руси XII–XIII вв. / П. С. Пеняк // Земли Южной Руси в IX–XIV вв. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 126–130.
546. **Петрашенко В. А.** Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка) / В. А. Петрашенко. – К., 2005. – 264 с.
547. **Петришин Г.** Вплив тюркського фактора на розвиток урбанізаційного процесу в Україні середини XVI–XVII ст. / Г. Петришин // Україна-Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє : зб. наук. праць. – К., 2004. – С. 131–143.
548. **Петрунь Ф. О.** Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу / Ф. О. Петрунь // Східний світ. – 1928. – № 6. – С. 159–160.
549. **Петрунь Ф.** Ханські ярлики на українські землі (до питання про татарську Україну) / Ф. Петрунь // Східний світ. – К., 1993. – № 2. – С. 142–143.
550. **Пивоваров С. В.** Середньовічне озброєння з городища XIV ст. в Зеленій Липні / С. В. Пивоваров // Археол. студії. – К. ; Чернівці, 2003. – Вип. 2. – С. 204–215.

551. **Пивоваров С. В.** Археологічні дослідження на Хотинщині в 2000–2003 рр. / С. В. Пивоваров // Наук. пр. Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2004. – Т. 13. – С. 7–31.
552. **Пивоваров С.** Датування середньовічної кераміки Буковини монетними знахідками / Сергій Пивоваров // Укр. керамологічний журн. – 2004. – № 1. – С. 150–155.
553. **Пивоваров С. В.** Історичний розвиток населення міжріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра в XI – першій половині XIII в. : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. д-ра іст. наук : спец. : 07.00.01 “Історія України” / С. В. Пивоваров. – Чернівці, 2007. – 25 с.
554. **Пиворович В. Б.** Походный монетный двор Крымского ханства в крепости Балыкля / В. Б. Пиворович // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : матеріали V Миколаївської обл. краєзнавч. конф. – Миколаїв : Атол, 2004. – С. 86.
555. **Пилипчук Я. В.** Кумани Нижнього Подунав'я у 50-х на початку 70-х рр. XIII ст. / Я. В. Пилипчук // IX сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф., м. Київ, 7–8 черв. 2007 р. – К., 2007. – С. 90–91.
556. **Пискун О.** Керамічний посуд XVII – початку XVIII ст. із колекції музею Б. Хмельницького / Ольга Пискун // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К. : Часи козацькі, 2008. – Вип. 17. – С. 105–110. – (Б-чка “Часи козацькі”).
557. **Плетнева С. А.** Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях / С. А. Плетнева // Материалы и исслед. по археологии СССР. – 1958. – № 62. – С. 151–226.
558. **Плетнева С. А.** От кочевий к городам / С. А. Плетнева. – М., 1967. – 198 с. – (Материалы исслед. археологи / АН СССР, Ин-т археологи ; № 142).
559. **Плетнева С. А.** Древности черных клобуков / С. А. Плетнева. – 95 с. – (Свод археол. источников ; вып. Е1-19).

560. **Плетнева С. А.** Печенеги, торки, половцы / С. А. Плетнева // Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР : в 20 т. – М., 1981. – С 213–222.
561. **Плетнева С. А.** Кочевники средневековья : поиски исторических закономерностей / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1982. – 188 с.
562. **Плетнева С. А.** Половцы : монография / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1990. – 208 с.
563. **Плетнева С. А.** Древнерусская керамика с городища Саркел – Белая Вежа / С. А. Плетнева // Древнерусская керамика. – М, 1992. – С. 103–130.
564. **Плетнева С. А.** Древнерусский город в кочевой степи : историко-географическое исследование / С. А. Плетнева. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 2006. – 392 с.
565. **Погодин М. П.** Записка о древнем языке русском (Письма к И. И. Срезневскому) / М. П. Погодин // Изв. Отд-ния рус. языка и словесности Акад. наук. – 1856. – Ч. 5, вып. 2. – С. 70–92.
566. **Погорілець О.** Про початок систематичного вивчення замчища «Ракочі», розташованого поблизу смт Меджибожа Летичівського району Хмельницької області / О. Погорілець, С. Степенчук // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 48–53. – (Б-чка «Часи козацькі»).
567. **Погорілець О.** Дослідження залишків укріплень періоду пізнього середньовіччя поблизу смт. Меджибіж Летичівського району Хмельницької області / О. Погорілець, С. Степенчук // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 24–28. – (Б-чка «Часи козацькі»).
568. **Погорілець О.** Нумізматична збірка з досліджень пізньосередньовічного укріплення «замок Ракочі», розташованого поблизу смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області / Олег Погорілець // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К. : Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – С. 98–106. – (Б-чка «Часи козацькі»).

569. **Погорілець О.** До проблеми пошуку місця битви під Пилявцями (11–13 верес. 1648 р.) / О. Погорілець // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 27–31. – (Б-чка “Часи козацькі”).
570. **Погорілець О.** Роль замків Верхнього Побужжя в європейському торговому сполученні періоду пізнього середньовіччя / О. Погорілець, С. Степенчук // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 87–90. – (Б-чка “Часи козацькі”).
571. **Погребова Н. Н.** Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днэпра / Н. Н. Погребова // Краткие сообщ. Ин-та археологи АН УССР. – 1962. – Вып. 89. – С.15–21.
572. **Позивай Т.** Гончарний посуд XIV–XVI ст. з с. Торговиця на Кіровоградщині / Тетяна Позивай // Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи : тези доп. V Міжнар. студ. наук. археол. конф., 14–16 квітня 2006 р. – Чернігів : Сіверян. думка, 2006. – С. 131–136.
573. **Позивай Т. Д.** Пам'ятки золотоординського часу на території сучасної Одещини (матеріали до археологічної карти) / Т. Д. Позивай // Наук. зап. Серія. Історичні науки / Кіровоградський пед. ун-т імені Володимира Винниченка. – 2011. – Вип. 14. – С. 24–34.
574. **Покровский М. Н.** Русская история с древнейших времен / М. Н. Покровский. – Л., 1924. – Т. 1. – 272 с.
575. **Полевой Л. Л.** О городской керамике Днестровско-Прутского междуречья / Л. Л. Полевой, И. А. Рафалович // Изв. Молдав. филиала АН СССР. – 1960. – № 4. – С. 55–63.
576. **Полевой Л. Л.** Об одной из групп керамики / Л. Л. Полевой // Материалы и исслед. по археологии и этнографии МССР. – 1964. – С. 182–196.
577. **Полевой Л. Л.** Городское гончарство Пруто-Днестровья в XIV в. / Л. Л. Полевой. – Кишинев : Картя молдавеняскэ, 1969. – 210 с.

578. **Полевой Л. Л.** Деревянное и каменное гражданское строительство в городах Молдавии в XIV – первой половине XVI века / Л. Л. Полевой // Этнография и искусство Молдавии. – Кишинев, 1972. – С. 45–60.
579. **Полевой Л. Л.** Очерки исторической географии Молдавии XIII–XV вв. / Л. Л. Полевой. – Кишинев ; Штиинца, 1979. – 202 с.
580. **Полное** собрание русских летописей : в 135 т. – М., 1962. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – 579 с.
581. **Полное** собрание русских летописей : в 135 т. – М., 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – 938 с.
582. **Полное** собрание русских летописей : в 135 т. – М., 1975. – Т. 32 : Хроника Литовская и Жмойтская. – 421 с.
583. **Полубояринова М. Д.** Русские люди в Золотой Орде : монография / М. Д. Полубояринова. – М. : Наука, 1978. – 132 с.
584. **Полубояринова М. Д.** Знаки на золотоордынской керамике / М. Д. Полубояринова // Средневековые древности евразийских степей. – М. : Наука, 1980. – С. 165–212.
585. **Пономаренко Л.** Заснування Новосербії на землях Запорозької Січі / Л. Пономаренко, А. Примак // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – 1997. – Вип. 6. – С. 18–20. – (Б-чка “Часи козацькі”).
586. **Попельницька О.** Побут і виробництво київських цехових гончарів XVIII ст. (за архівними матеріалами) / Олена Попельницька, Андрій Чекановський // Дослідж. ареол. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / ред. кол. : Д. Я. Телегін (відп. ред.), О. М. Титова, Н. Д. Довженко. – К. : Часи козацькі, 1995. – Вип. 4. – С. 56–58. – (Б-чка “Часи козацькі”).
587. **Попельницька О.** Полив'яний декоративний і столовий посуд XVII–XVIII ст. з Києва (за колекційними матеріалами фондів зібрань НМІУ) / О. Попельницька // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук.

статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 51–58. – (Б-чка “Часи козацькі”).

588. **Попельницька О.** Ювелірні вироби другої половини XVII ст. з монетно-речового скарбу з с. Лелюховка на Полтавщині (за матеріалами НМПУ) / О. Попельницька // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К. 2003. – Вип. 12. – С. 106–109.

589. **Попованова О.** Люльки XVII–XVIII ст. Із фондів Національного історико-культурного заповідника “Чигирин” / О. Попованова, П. Горишний // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 157–161. – (Б-чка “Часи козацькі”).

590. **Предварительные** результаты разведочных работ на Кинбурнской косе в 2009 г. / С. А. Беляева, И. В. Карашевич, Е. Е. Фиалко, Е. Ю. Курганская // Історія. Етнографія. Культура. Можливості Кімерії : матеріали VIII Миколаївської обл. краєзнавч. конф. – Миколаїв, 2010. – С. 410–411.

604. **Прицак О.** Що таке історія України / О. Прицак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 53–60.

591. **Пуголовок Ю. О.** Дослідження Полтавської фортеці. Старе місто / Ю. О. Пуголовок, Є. С. Калашник. – К. ; Полтава, 2009. – 130 с.

592. **Пустовалов С. Ж.** Загальний огляд та перспективи розкопок на о. Байда (Мала Хортиця) / С. Ж. Пустовалов // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 112–115. – (Б-чка “Часи козацькі”).

593. **Пустовалов С. Ж.** Дослідження на о. Мала Хортиця в 1998 р. / С. Ж. Пустовалов // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 8–12. – (Б-чка “Часи козацькі”).

594. **Пустовалов С. Ж.** Результати вивчення башти XVI ст. на о. Мала Хортиця / С. Ж. Пустовалов // Археол. відкриття в Україні 1988–1999 рр. – К. 1999. – С. 38–40.

595. **Пуцко В. Г.** Ювелірні вироби – київський скарб 1933 р. (№ 101) / В. Г. Пуцко // Музей на рубежі епох : минуле, сьогодення, перспективи : тези конф. – К., 1999. – С. 108–109.
596. **Пуцко В. Г.** Сакральное искусство Руси перед монголо-татарским нашествием: результаты и перспективы развития / В. Г. Пуцко // Проблемы славяноведения. – Брянск, 2005. – Вып. 7. – С. 3–10.
597. **Пуцко В. Г.** Київські срібні браслети-наручні і тератологічна книжна орнаментика / В. Г. Пуцко // Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки: музейні читання : матеріали наук. конф., 11–13 груд. 2006 р. – К., 2007. – С. 102–113.
598. **Пуцко В. Г.** Золотарство Давнього Києва / В. Г. Пуцко // Археологія. – 2008. – № 3. – С. 47–60.
599. **Рабинович М. Г.** Молдавский дом XV в. из Белгорода-Днестровского / М. Г. Рабинович // Тези пленарних і секційних доповідей XV наукової конференції Інституту архівазнавства АН УРСР, Одеса, 1972. – Одеса, 1972. – С. 404–405.
600. **Рапопорт И. В.** Керманская керамика с росписью кобальтом XVI–XVIII вв. / И. В. Рапопорт // Труды Гос. Эрмитажа. – Л., 1969. – Т. 10, вып. 7 : Культура и искусство народов Востока. – С. 168–185.
601. **Рафальський О.** Центральноукраїнські землі в системі економічних зв'язків Золотою Орди / О. Рафальський, О. Моця // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XVI ст.). – Кіровоград, 2006. – С. 110–114.
616. **Романчук С. П.** Историко-ландшафтный анализ древних систем хозяйства / С. П. Романчук // Физическая география и геоморфология. – К., 1979. – Вып. 22. – С. 67–75.
602. **Розкопки** в місті Очакові в 1994 р. / С. О. Біляєва, В. М. Корпусова, А. Т. Сміленко, В. М. Якубов // Археол. дослідж. в Україні 1994–96 рр. – К., 2000. – С. 9.
603. **Розкопки** Старокиївської експедиції на Печерську у 2000 р. / І. І. Мовчан, Я. Є. Боровський, Ю. Г. Писаренко та ін. // Археол. відкриття в Україні 1999–2000 рр. – К., 2001. – С. 168–171.

604. **Романчук С. П.** Локализация, структура и динамика антропогенных ландшафтов пришлого : (методы исследования) / С. П. Романчук // Взаимодействие природы и общества в процессе общественной эволюции. – М., 1981. – С. 69–79.
605. **Ртвеладзе Э. В.** К истории города Маджар / Э. В. Ртвеладзе // Сов. археология. – 1972. – № 3. – С. 149–163.
606. **Русина О.** Київ як *sancta civitas* московській ідеології та політичної практиці / О. Русина // Істину встановлює суд історії : зб. на пошану Федора Павловича Шевченка. – К., 2004. – Т. 2 : Наукові студії. – С. 165–182.
607. **Руссев Н. Д.** История Белгорода XIV в. в “Житии Иоанна Нового” / Н. Д. Руссев // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья : тез. докл. и сообщений науч.-практ. ист.-краеведческой конф. – Белгород-Днестровский., 1990. – Ч. 1 : История. – С. 129–130.
608. **Рыбаков Б. А.** Русские земли по карте Идриси 1154 р. / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения о докл. и полевых исслед. Ин-та истории материальной культуры АН СССР. – 1952. – № 43. – С. 3–44.
609. **Рыбаков Б. А.** Раскопки в Любече в 1957 г. / Б. А. Рыбаков // Краткие сообщения о докл. и полевых исслед. Ин-та истории материальной культуры АН СССР. – 1960. – № 79. – С. 27–34.
610. **Рыбаков Б. А.** Просвещение на Руси в XIII–XIV вв. / Б. А. Рыбаков // Очерки русской культуры XI–XV вв. – М., 1972. – Ч. 2. – С. 153–205.
611. **Рыбаков Б. А.** Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. / Б. А. Рыбаков. – М., 1982. – 590 с.
612. **Рыбаков Б. А.** Язычество Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1988. – 783 с.
613. **Рыжов С. Г.** Художественная керамика XII–XIII вв. из Херсонеса / С. Г. Рыжов // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. – К. : Стилос, 2005. – С. 62–70.

614. **Сагайдак М. А.** Архітектурно-археологічні дослідження території колишнього Братського монастиря (Будинок поварні) / М. А. Сагайдак, М. С. Сергеева // Археол. дослідж. в Україні 1992 року. – К., 1992. – С. 124–125.
615. **Сагайдак М. А.** Дослідження на Київському Подолі у 1998 р. / М. А. Сагайдак, М. С. Сергеева // Археол. відкриття 1998–1999 рр. – К., 1999. – С. 40–42.
616. **Саєнко В. М.** Знахідка капітелі колони часів Золотої Орди в Нижньому Подніпров'ї / В. М. Саєнко, С. Г. Дзюба // Причорноморье, Крым, Русь в истории и культуре. – К. ; Судак : Академперіодика, 2006. – С. 284–289.
617. **Самойлов Ф. А.** Крепость это такова, что к ней ни с какой стороны не подступиться... / Ф. А. Самойлов. – Одеса, 2002. – 99 с.
618. **Самойлова Т. Л.** Исследования античной Тире и средневекового Белгорода / Т. Л. Самойлова, В. Кожукару, Г. В. Батизат и др. // Археол. відкриття в Україні 1998–99 рр. – К., 1999. – С. 145–146.
619. **Самойлова Т.Л.** Исследования античной Тире и средневекового Белгорода / Т. Л. Самойлова, Г. С. Богуславский, П. В. Остапенко и др. // Археол. дослідж. в Україні 2009 р. – К. : Луцьк, 2010. – С. 370–371.
620. **Сапожников И. В.** Попередні підсумки досліджень кам'яних хрестів на Одещині / И. В. Сапожников, В. Г. Кушнир // Українська національна ідея : минуле, сучасне, майбутнє : матеріали доп. міжнар. наук. конф. – Одеса, 1995. – С. 120–12.
621. **Сапожников И. В.** Каменные надгробные кресты запорожцев / И. В. Сапожников // Південна Україна XVIII–XIX ст. – Запоріжжя : Тандем-V, 1996. – Вип. 2. – С. 86–99.
622. **Сапожников И. В.** Основные итоги исследования православного кладбища Акермана / И. В. Сапожников, Ю. А. Слюсарь // Древнее Причорноморье : третьи чтения памяти проф. П. О. Карышковского : тез. докл. юбилейн. конф. – Одесса, 1996. – С. 97–100.

623. **Сапожников И. В.** Надмогильные памятники населения степей Нижнего Приднестровья : конец XVIII – первая половина XIX вв. / И. В. Сапожников. – Одесса : Черноморье, 1997. – 134, XXVI с.
624. **Сапожников И. В.** Новые и неизвестные данные о каменных крестах запорожских казаков / И. В. Сапожников, Ю. А. Слюсарь // Запорозьке козацтво в пам'ятках історії та культури. – Запоріжжя : Тандем-V, 1997. – С. 65–69.
625. **Сапожніков І. В.** Список прізвищ та імен запорозьких і чорноморських козаків, згаданих на намогильних пам'ятках та у письмових джерелах / І. В. Сапожніков // Кам'яні хрести Степової України : XVIII – перша половина XIX ст. – Одеса, 1997. – С. 151–160.
626. **Сапожніков І. В.** Кам'яні намогильні хрести запорозьких козаків / І. В. Сапожніков. – Одеса : Чорномор'я, 1997. – С. 130–150.
627. **Сапожников И. В.** Запорожские и черноморские казаки в Хаджибее и Одессе: 1770–1820-е годы / И. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова. – Одеса, 1998. – 272 с.
628. **Сапожніков І. В.** Матеріали з історичної географії дельти Дунаю : до 170-річчя скасування Задунайської Січі / І. В. Сапожніков. – Одеса : ОКФА, 1998. – 72 с.
629. **Сапожніков І. В.** Українське козацтво в Буго-Дністровському межиріччі та Хаджибеї (Одесі) у XVIII ст. / І. В. Сапожников, Г. В. Сапожникова // Південь України – Одеса : Четвертий Міжнар. конгрес українців. – Одеса : Астропринт, 1999. – С. 78–90.
630. **Сапожніков І. В.** Хаджибей та Північне Причорномор'я 1780-х років : до 210-річчя штурму Хаджибейського замку / І. В. Сапожников. – Іллічівськ : Елтон 2, 1999. – 84 с.
631. **Сапожніков І. В.** Перелік карт та планів, які стосуються Хаджибея (Одеси) та Буго-Дністровського межиріччя, другої половини XVIII ст. / І. В. Сапожніков, В. Солодова. – Одеса, 1999. – С. 310–325.
632. **Сапожников И. В.** Описание Одессы и Северного Причерноморья 1780-х годов / И. В. Сапожников. – Ильичевск, 1999. – 69 с.

- 633 **Сапожников И. В.** Остров Березань и его штурм 7 ноября 1788 года / И. В. Сапожников. – Ильичевск : Элтон 2-Гратек, 2000. – 116 с.
634. **Сапожников И. В.** Белгород-Днестровская крепость как памятник военно-инженерного искусства : основные этапы истории конца XIV–XIX вв. / И. В. Сапожников, И. В. Бруяко // *Stratum plus* – 2000. – № 5. – С. 443–451.
635. **Сапожников И. В.** Картографические материалы по археологии, истории и географии низовий Буга и Днепра : работы А. П. Чиркова 1863–1866 гг. / И. В. Сапожников // *Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : матеріали III-ї Миколаївської обл. краєзнавч. конф.* – Миколаїв, 2000. – С. 259–265.
636. **Сапожников І. В.** Лівобережне Подністрів'я в середині XVIII століття за даними картографії / І. В. Сапожников // *Київська старовина.* – 2000. – № 5. – С. 39–49.
637. **Сапожников И. В.** Список кладбищ Северо-Западного Причерноморья с каменными крестами / И. В. Сапожников // *Каменные кресты бассейна Хаджибейского лимана.* – К. ; Луганськ ; Ильичевск, 2001. – С. 95–99.
638. **Сапожников И. В.** Новый архивный документ середины XVI века по истории Северного Причерноморья и Кучубея – предшественника Одессы / И. В. Сапожников // *Архів. Документ. Історія. Сучасність.* – Одеса : Друк., 2001. – С. 176–186.
639. **Сапожников И. В.** Российские карты земель Юго-Западной Украины и Молдовы времен войны 1768–1774 гг. / И. В. Сапожников, В. Кожукару // *Історико-культурна спадщина Нікопольського району та проблеми історії запорозького козацтва : матеріали наук.-практ. конф.* – Нікополь, 2001. – С. 189–194.
640. **Сапожников И. В.** Изучение истории Хаджибея за последние десять лет : основные итоги и состояние источников / И. В. Сапожников // *Музей. История.* Одеса : збірка тез доп. II-ї наук.- практ. конф. – Одеса, 2001. – С. 106–109.

641. **Сапожников И. В.** Запорожские казаки в период «крымской протекции» : 1711–1734 / И. В. Сапожников // Историческая пам'ять – Одесса : Астропринт, 2002. – Вып. 4. – С. 52–59.
642. **Сапожников И. В.** Список кладбищ Северо-Западного Причерноморья с каменными крестами / И. В. Сапожников // Каменные кресты бассейна Хаджибейского лимана. – К. ; Луганськ ; Ильичевск, 2001. – С. 95–99.
643. **Сапожников И. В.** Домостроительство у ногайских татар и турецко-татарского населения Северного Причерноморья : по описаниям второй половины XVIII в. / И. В. Сапожников // Матеріали перших Новицьких читань. – Запоріжжя, 2002. – С. 136–143.
644. **Сапожников И. В.** Миссия Лафета-Клаве в Северном Причерноморье: 1784–1789 годы / И. В. Сапожников // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : матеріали IV-ї Миколаївської обл. краєзнавч. конф. – Миколаїв : Атол, 2002. – С. 52–56.
645. **Сапожніков І. В.** Нове письмове джерело середини XVI століття з історії та археології Північного Причерномор'я / І. В. Сапожніков // Київська Старовина. – 2002. – № 5. – С. 110–119.
646. **Сапожніков І. В.** Археологічні пам'ятки / І. В. Сапожніков, Г. В. Сапожнікова // Край Овідія : археологія і історія Овідіопольського району. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 8–50.
647. **Сапожніков І. В.** Край під владою Золотої Орди, Литви, Кримського ханства та Туреччини : друга половина XIII–1789 р. / І. В. Сапожніков. – Одеса : Астропринт, 2005. – С. 51-79.
648. **Сапожніков І.В.** Край Овідія : археологія та історія Овідіопольського району / І. В. Сапожніков, В. В. Левчук, С. С. Аргатюк та ін. ; Ін-т археології НАНУ, Держ. архів Одеської обл. – Одеса : Астропринт, 2005. – 624 с.
662. Свешніков І. К. Битва під Берестечком 1651 р. – Львів : Світоч, 1993. – 326 с.

649. **Село Київської Русі** : (за матеріалами південноруських земель) / [Біляєва С. О., Веремейчик О. М., Моця О. П. та ін.] – К. : Шлях, 2003. – 232 с., іл.
650. **Сергійчук Б.** Україна-Туреччина : історичні зв'язки і сучасність / Б. Сергійчук // Україна і Схід : панорама культурно-спільнотних взаємин / Українська видавнича спілка. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 117–137.
651. **Сергійчук Б.** Історичні традиції порозуміння між українським і турецьким народами / Б. Сергійчук, В. Сергійчук // Україна-Туреччина. Минуле, сучасне, майбутнє : зб. статей. – К., 2004. – С. 80–87.
652. **Сердюков Д. Я.** Раскопки в Каменке / Д. Я. Сердюков // Отчет археологической комиссии за 1899 г. – Санкт-Петербург., 1900. – С. 28–37.
653. **Сердюков Д. Я.** Раскопки в Каменке / Д. Я. Сердюков // Отчет археологической комиссии за 1900 г. – Санкт-Петербург., 1902. – С. 33–36.
654. **Симоненко І. М.** Дослідження Олешківської січі у 2003 р. / І. М. Симоненко, О. М. Титова // Археологічні відкриття в Україні 2002–2003 рр. – К., 2004. – С. 292–296.
655. **Сиром'ятников О. К.** Пізньосередньовічна українська кераміка з Києво-Печерської Лаври / О. Сиром'ятников, С. Балакін // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПШ. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 129–133. – (Б-чка “Часи козацькі”).
656. **Скальковський А.** История Новой Сечи или последнего коша запорожского / А. Скальковський. – Одеса, 1846. – Ч. 3. – 369 с.
657. **Скальковский А.** Сравнительный взгляд на Очаковскую область 1790 и 1840 годах / А. Скальковский // Зап. Одесского о-ва истории и древностей, 1885–1886. – Т. 1. – 303 с. ; Т. 2. – 358 с.; Т. 3. – 331 с.
658. **Скиба Ю. В.** Походи українського козацтва на Акерман у XVI–XVII ст. / Ю. В. Скиба // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднестровья. – Белгород-Днестровский, 1990. – Вып. 1. – С. 64–65.

659. **Славін Л. М.** Археологічні дослідження городищ, поселень та могильників / Л. М. Славін // Археол. пам'ятки УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 127–150.
660. **Смиленко А. Т.** Слов'яни та їх сусіди в Степовому Подніпров'ї (II–XIII ст.) / А. Т. Смиленко. – К. : Наук. думка, 1975. – 211 с.
661. **Смиленко А. Т.** Разведки на Нижнем Дунае / А. Т. Смиленко // Археол. открытия 1980 г. – М., 1981. – С. 310–311.
662. **Смиленко А. Т.** Славяне на Днестровском лимане в IX–X вв. / А. Т. Смиленко // Проблемы истории и археологии Нижнего Поднепровья : тез. докл. – Белгород-Днестровский, 1990. – Ч. 2 : Археология. – С. 88–89.
663. **Смирнов А. П.** Основные этапы истории города Болгара и его историческая топография / А. П. Смирнов // Материалы и исследования по археологии СССР. – 1954. – № 42. – С. 302–324.
664. **Смирнов Г. Д.** Археологические исследования Старого Орхоя / Г. Д. Смирнов // Краткие сообщения о докл. и полевых исследованиях Ин-та истории материальной культуры АН СССР. – 1954. – № 56. – С. 36–37.
665. **Смирнов В. Д.** Крымское ханство под верховенством отоманской Порты до начала XVIII в. / В. Д. Смирнов. – СПб., 1887. – 768 с.
666. **Снитко І.** Нова пам'ятка запорізького козацтва у м. Миколаєві / І. Снитко // Дослідж. археол. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 1995. – Вип. 4. – С. 31–32. – (Б-чка “Часи козацькі”).
667. **Соболева Н. О.** К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV–XV вв. / Н. О. Соболева // Вестн. Московского ун-та. История. – М., 1967. – № 2. – С. 51–57.
668. **Соловьев С. М.** Российская история с древнейших времен / С. М. Соловьев. – М., 1960. – Кн. 2. – 782 с.
669. **Станчева М.** Турески фаянс от София / М. Станчева // Известия-на Археол. ин-т / Българска Акад. на науките. – София, 1960. – Т. 23. – С. 121–125.

670. **Станчева М.** Производството на глинени лули у нас / М. Станчева, Ст. Медарова // Музеи и паметници на културата. – 1968. – Кн. 4. – С. 4–13.
671. **Станчева М.** Колекцията от лули във Варненския музей / М. Станчева // Известия на Народ. музей – Варна=Bulletin du Musee National de Varna, 1972. – Кн.(Томе) VIII (XXIII). – С. 81–99.
672. **Старченко Е. В.** Орнаментальные мотивы на изделиях крымско-татарских мастеров-ювелиров / Е. В. Старченко // Ювелірне мистецтво-погляд крізь віки : музейні читання : матеріали наук. конф., 11–13 груд. 2006 р. – К., 2007. – С. 172–177.
673. **Столярик Е. С.** Турецкая художественная керамика XVI в. из Белгорода-Днестровского / Е. С. Столярик // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1982. – С. 173–183.
674. **Стороженко І.** Военна доктрина Кримського ханства кінця XV – середини XVII ст. / І. Стороженко // Україна-Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє. зб. наук. статей. – К., 2004. – С. 99–102.
675. **Супруненко О. Б.** Матеріали до археологічної карти Нижнього Посулля / О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 1989. – № 1. – С. 149–153.
676. **Супруненко О.** Деталі кулелійок XVII ст. з Черкас / О. Супруненко, Б. Павленко // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К., 2002. – Вип. 11. – С. 71–74. – (Б-чка “Часи козацькі”).
677. **Супруненко О.** Археологічні дослідження нашарувань козацької доби у Кременчуці / О. Супруненко, І. Кулатова // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 7–19. – (Б-чка “Часи козацькі”).
678. **Супруненко О. Б.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, К. М. Мироненко. – К. ; Полтава : Археологія, 2004. – 81 с.
679. **Супруненко О. Б.** Комплекси першої половини XVIII ст. з колишнього хутору Підустя поблизу Комсомольська / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей

/ Центр пам'ятокознавства НАН України та УТОПК – К., 2010. – Вип. 19. – С. 3–9. – (Б-чка “Часи козацькі”).

680. **Суханов В. Г.** Рекогносцировочное обследование комплекса сооружений Аккерманской крепости / В. Г. Суханов, В. А. Лисенко // Реставрація, реконструкція, урбоекотологія. – Одеса ; Білгород-Дністровський, 1998. – С. 80–85.

681. **Сухобоков О. В.** До витоків історії ранніх контактів тюркського та слов'янського етносів на Лівобережній Україні / О. В. Сухобоков // Східний світ. – К., 2003. – Вип. 1. – С. 85–94.

682. **Сухобоков О. В.** Славяне и этнические тюрки на Днепровском Левобережье в I-ом тыс. н. э.(по археологическим данным) / О. В. Сухобоков // Україна і Туреччина : тези доп. міжнар. наук. конф. з нагоди 80-річчя засн. Турецької республіки 10–12 листоп. 2003 р. – К., 2003. – С. 63–66.

683. **Сымонович Э А.** Раскопки поселения Ломоватое 2 / Э. А. Сымонович // Краткие сообщения о докл. и полевых исслед. Ин-та истории материальной культуры АН СССР. – 1960. – № 79. – С. 21–26.

684. **Сыроечковский В. Е.** Гости-сурожане / В. Е. Сыроечковский. – М. ; Л., 1935. – 124 с.

685. **Талис Д. Л.** Новые материалы по истории юго-западного Крыма / Д. Л. Талис // Краткие сообщения Ин-а археологи АН СССР. – 1974. – № 140. – С. 103–109.

686. **Талис Д. Л.** Поливная керамика Баклинского городища / Д. Л. Талис // Сов. археология. – 1976. – № 4. – С. 63–87.

687. **Татаро-монголы в Азии и Европе** : сб. статей. – М. : Наука, 1970. – 476 с.

688. **Татищев В. М.** История Российская с самых древнейших времен / В. М. Татищев. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1962. – Т. 1. – 500 с.

689. **Татищев В. М.** История Российская с самых древнейших времен / В. М. Татищев. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1963. – Т. 2. – 352 с.

690. **Телегін Д. Я.** Січі запорозьких козаків Низового Дніпра / Д. Я. Телегін. – К. 1991. – 24 с.

691. **Телегін Д. Я.** Дослідження експедиції «Січі Запорозькі» у 1991 р. / Д. Я. Телегін, О. М. Титова // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 1992. – Вип. 1. – С. 1–5. – (Б-чка “Часи козацькі”).
692. **Телегін Д. Я.** Археологічні дослідження на Олешківській січі у 1991–1992 рр. / Д. Я. Телегін // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 40–43. – (Б-чка “Часи козацькі”).
693. **Телегін Д. Я.** Археологічні дослідження Олешківської Козацької Січі / Д. Я. Телегін, О. М. Титова // Україна і Туреччина : тези доп. міжнар. наук. конф. з нагоди 80-річчя засн. Турецької Республіки. – К., 2003. – С. 67–68.
694. **Терський С.** Лучеськ Х–XV ст. : монографія / С. Терський ; Львівська політехніка. – Львів, 2006. – 252 с.
695. **Тесленко И. Б.** К вопросу о производстве поливной керамики с орнаментом сграффито в крепости Алустон в XIV в. / И. Б. Тесленко // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики. – Симферополь, 1998. – С. 182–184.
696. **Терехова Н. Н.** Технология чугунолитейного производства у древних монголов / Н. Н. Терехова // Сов. археология. – 1974. – № 1. – С. 69–78.
697. **Тетеря Д. А.** Колекція пізньосередньовічних керамічних люльок з с. Циблі / Д. А. Тетеря // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 1998. – Вип. 7. – С. 127–130. – (Б-чка “Часи козацькі”).
698. **Тетеря Д. А.** Пізньосередньовічні матеріали із охоронних досліджень у Переяславі 1998–1999 рр / Д. А. Тетеря // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 2001. – Вип. 10. – С. 59–63. – (Б-чка “Часи козацькі”).
699. **Тетеря Д.** Матеріали до історії Переяслава кінця XVI–XVIII ст. / Дмитро Тетеря // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К. : Часи козацькі, 2003. – Вип. 12. – С. 48–54. – (Б-чка “Часи козацькі”).

700. **Тетеря Д. А.** Дослідження на території посаду Переяслава Руського в 2005 р. // Археол. дослідж. в Україні 2005–2007 рр. – К., 2007. – Вип. 9. – С. 60–62.
701. **Тизенгаузен В. Г.** Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды / В. Г. Тизенгаузен. – СПб., 1884. – Т. 1 : Извлечения из сочинений арабских. – 564 с.
702. **Тимофесенко В.И.** Города Северного Причерномор'я во второй половине XVIII века / В. И. Тимофесенко. – К. : Наук. думка, 1984. – 220 с.
703. **Тимощук Б. О.** Середньовічний Хотин / Б. О. Тимощук // Археологія. – 1977. – № 22. – С. 29–39.
704. **Тимощук В.** Нові матеріали досліджень середньовічного Подолу по вул. Братській / В. Тимощук, Ю. Башкатов // Центр пам'яткознавства НАНУ. – К., 1994. – С. 45–49.
705. **Тимченко В. М.** Таванська переправа на Дніпрі у XVI–XVII ст. (за археологічними та писемними джерелами) / В. М. Тимченко // Археол. відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К. 2003. – С. 328–334.
706. **Тимченко В. М.** Кодекс законів султана Селіма II як джерело для дослідження економічної історії Османського Півдня України (на прикладі Очаківського санджаку) / В. М. Тимченко // Україна і Туреччина : тези доп. міжнар. наук. конф. з нагоди 80-річчя засн. Турецької Республіки. – К., 2003. – К., 2003. – С. 69–73.
707. **Тимченко В. М.** Османська фортеця Аслан-Кермен на Дніпрі (за археологічними та письмовими джерелами) / В. М. Тимченко // Україна-Туреччина : минуле, сучасне та майбутнє : зб. наук. статей. – К., 2004. – С. 231–234.
708. **Тимченко В. Н.** Османський Очаків за турецькими писемними джерелами / В. М. Тимченко // BORISTHENI–2004 : матеріали междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследований острова Березань Э. Р. фон Штерном. – Николаев, 2004. – С. 149–157.

- 709 **Тимченко Н. М.** К истории охоты и животноводства в Киевской Руси (Среднее Поднепровье): монография / Н. М. Тимченко. – К.: Наук. думка, 1972. – 204 с.
710. **Тітков О. В.** Східна зброя у зібранні Державного історико-культурного заповідника “Поле Полтавської битви” / О. В. Тітков, В. О. Сальніков // Археол. літопис Лівобереж. України. – 2009. – Вып. 1. – С. 106–111.
711. **Титов В.** Фортеці на території м. Дніпропетровська / В. Титов // Нові дослідж. пам’яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам’ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 26–31. – (Б-чка “Часи козацькі”).
712. **Титова О. М.** Дослідження куреня на Олешківській січі / О. М. Титова, В. Бойко // Дослідж. археол. пам’яток укр. козацтва: зб. наук. статей / Центр пам’ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 1995. – Вип. 4. – С. 5–9. – (Б-чка “Часи козацькі”).
713. **Титова О. М.** Козацькі пам’ятки кінця XVII–XVIII ст. на Миколаївщині / О. М. Титова // Нові дослідж. пам’яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам’ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 1997. – Вип. 6. – С. 24–26. – (Б-чка “Часи козацькі”).
714. **Титова О. М.** Комплекс матеріальних залишків з куреня Олешківської Січі / О. М. Титова // Нові дослідж. пам’яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам’ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 1999. – Вип. 8. – С. 12–14. – (Б-чка “Часи козацькі”).
715. **Титова О.** Спроба реконструкції ногайського житла XVI–XVIII ст. Північного Причорномор’я / О. Титова, Д. Кепін // Нові дослідж. пам’яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам’ятокознавства НАН України та УТОПК. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 35–43. – (Б-чка “Часи козацькі”).
716. **Титова О.** Дослідження Олешківської Січі у 2003 р. / О. Титова, І. Симоненко // Нові дослідж. пам’яток археології козац. доби в Україні: зб.

наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 416–427. – (Б-чка “Часи козацькі”).

717. **Тихомиров М. Н.** «Список русских городов дальних и ближних» / М. Н. Тихомиров // Русское летописание. – М., 1979. – С. 83–137.

718. **Тихомолова І. Р.** Китайские селадоны городища Большие Кучугуры / І. Р. Тихомолова // Международные связи в Средневековой Европе : тез. науч. докл. и сообщений Всесоюз. науч. семинара. – Запорожье, 1991. – С. 18–19.

719. **Тищенко А. Р.** Древнерусская и украинская керамика X–XVII вв. : (особенности и принципы декорирования) : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. Искусствоведения : спец. : 17.00.06 “Искусствоведение” / А. Р. Тищенко. – К., 1969. – 42 с.

720. **Тищенко О. Р.** Середньовічні скарби з Черкащини / О. Р. Тищенко // Археологія. – 1975. – № 17. – С. 93–106.

721. **Тищенко О. Р.** Історія декоративно-прикладного мистецтва України (XIII–XVIII ст.) : навч. посіб. для студ. вузів мистецтва та культури / О. Р. Тищенко. – К.: Либідь, 1992. – 192 с.

722. **Тоїчкін Д.** Козацька шабля XVII–XVIII ст. : історико-зброєзнавче дослідження : монографія / Д. Тоїчкін. – К. : СтилоС, 2007. – 367 с.

723. **Толкачов Ю.** Гончарний Білгород / Ю. Толкачов, С. Крамарова // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні. : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШК. – К., 2010. – Вип. 19. – С. 69–81. – (Б-чка “Часи козацькі”).

724. **Толочко П. П.** Археологічні дослідження Старокиївської гори 1965–1969 рр. / П. П. Толочко, С. Р. Кілієвич // Київська Старовина. – 1972. – С. 11–25.

725. **Толочко П. П.** Киев и Киевская земля XII–XIII вв. : монографія / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1980. – 223 с.

726. **Толочко П. П.** Древняя Русь : монографія / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1987. – 246 с.

727. **Толочко П. П.** Древнерусский феодальный город / П. П. Толочко. – К. : Наук. думка, 1989. – 256 с.
728. **Толочко П. П.** Кочевые народы степей и Киевская Русь / П. П. Толочко. – К., 1999. – 198 с.
729. **Толочко П. П.** Русь : татаро-монгольське нашествя / П. П. Толочко // Археол. літопис Лівобереж. України. – Полтава, 2000. – № 1-2. – 31–38.
730. **Томашевський А. П.** Правобережне Полісся / А. П. Томашевський // Село Київської Русі : кол. монографія. – К. : Шлях, 2003. – С. 4–62.
731. **Томілович Л. В.** Середнє Поросся в Середньовіччі (нотатки до теми) / Л. В. Томилович // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШ. – К., 1993. – Вип. 3. – С. 44–47. – (Б-чка “Часи козацькі”).
732. **Томілович Л. В.** Наддніпрянська ланка торгового шляху схід-захід в XIII – сер. XVI ст. / Л. В. Томилович // *Vita Antiqua*. – К., 1999. – № 2. – С. 215–222.
733. **Тораманян А.** Об архитектуре и о времени возведения цитадели в Белгород-Днестровском / А. Тораманян // XV Наукова конференція Інституту археології НАН України : тези пленарних і секційних доп. – Одеса, 1972. – С. 403–404.
734. **Торгівля** на Україні XIV – середини XVII століття : Волинь і Наддніпрянщина : зб. документів / [упоряд. В. М. Кравченко, Н. М. Яковенко, авт. передмови М. Ф. Котляр та ін.]. – К. : Наук. думка, 1990. – 404 с. – (Актові джерела).
731. **Тортика А. А.** “Евразийство” в современной номадистике : возможности использования в позитивном научном исследовании (методология или идеология) / А. А. Тортика // V сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф. – К., 2001. – С. 99–101.
732. **Турушкіна Н. В.** Діяльність Інституту Східних мов в Одесі (1828–1854 рр.) / Н. В. Турушкіна // VI сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф. – К., 2002. – С. 35–36.

733. **Українські** культурні цінності в Росії. Археологічні колекції : монографія / [С. О. Біляева, Н. С. Абашина, Н. В. Блажевич та ін.] . – К., 1996. – 297 с.
734. **Участок** черной металлургии на Каменском городище / Н. О. Гаврилюк, В. І. Маничев, Д. П. Недопако и др. // Археол. відкриття в Україні 2001–2002 рр. – К., 2003. – С. 80–85.
735. **Фабрициус И. В.** Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР / И. В. Фабрициус. – К., 1951. – 153 с.
736. **Федоров-Давыдов Г. А.** Клады джучидских монет / Г. А. Федоров-Давыдов // Нумизматика и эпиграфика. – 1960. – № 1. – С. 94–192.
737. **Федоров-Давыдов Г. А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Федоров-Давыдов. – М., 1966. – 274 с.
738. **Федоров-Давыдов Г. А.** Искусство кочевников и Золотой Орды / Г. А. Федоров-Давыдов. – М. : Искусство, 1976. – 228 с.
739. **Федорук А.** Роль держав середньовічного Криму в розповсюдженні вогнепальної зброї на Русі у XIV ст. / А. Федорук // Північне Причорномор'я і Крим у добу середньовіччя (XIV–XV ст.) : матеріали між нар. наук. конф., присвяч. 10-літтю ареол. дослідж. золотоординської пам'ятки в с. Торговиці. – Кіровоград, 2006. – С. 115–124.
740. **Фурманська А. І.** Раскопки в Белгороде-Днестровском / А. І. Фурманська, Е. В. Максимов // Краткие сообщ. Ин-та археологи АН УССР. – 1955. – № 4. – С. 64–66.
741. **Федоровский О.** Рештки культури татар Золотої Орди на Україні / О. Федоровский // Східний світ. – 1928. – № 2. – С. 288–289.
742. **Фроянов И. Я.** Киевская Русь. Очерки социально-экономической истории / И. Я. Фроянов. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1974. – 159 с.
743. **Фурманська А. І.** Розкопки Тіри в 1958 р. / А. І. Фурманська // Археол. пам'ятки УРСР. – 1962. – Т. 11. – С. 122–137.
744. **Фурманская А. И.** Исследования Тири / А. И. Фурманская // Краткие сообщ. Одесского ареол. музея 1962 г. – Одеса, 1964. – С. 56–63.

745. **Фурманская А. И.** Раскопки Тиры в 1962–1963 гг. / А. И. Фурманская // Античная Тира и средневековый Белгород. – К., 1979. – С. 5–19.
746. **Харитонова О.** Гутне скло XVII–XVIII ст. з посаду Богородицької фортеці / О. Харитонова // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПК. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 168–172.
747. **Харламов В. А.** Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X–XIII вв. / В. А. Харламов // Археологические исследования Киева 1978–1983 гг. – К., 1985. – 106–120.
748. **Харламов В. А.** Хозяйственно-бытовой комплекс XIII–XIV вв. на территории Киево-Печерского монастыря / В. А. Харламов, В. Н. Гончар // Древняя история населения Украины / Музейное об-ние “Киево-Печерский гос. ист.-культур. Заповідник”. – К., 1991. – С. 67–76.
749. **Харламов В. А.** Археологический комплекс XV в. из раскопок на Старокиевской горе / В. А. Харламов, А. К. Сыромятников // Архітектурно-археол. дослідж. в Києві та Києво-Печерській лаврі / Музейне об-ня “Киево-Печерський держ. іст.-культур. Заповідник”. – К., 1995. – С. 131–142.
750. **Хорошкевич А. Л.** Исторические судьбы белорусских и украинских земель в XIV–начале XVI в. / А. Л. Хорошкевич // Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – М. : Наука, 1982. – С. 69–151.
751. Українські культурні цінності в Росії. Археологічні колекції України / [Беляева С. О. (кер. авт. кол.), Абашина Н. С., Блажевич Н. В. та ін.]. – К. : Талант, 1997. – 298 с.
752. **Цивілізаційна історія України** / М. Є. Горелов, О. П. Моця, О. О. Рафальський. – К. 2006. – 631 с.
753. **Циганкова Е. Г.** Сходознавча традиція в Україні 50–80 рр. XX ст. / Е. Г. Циганкова // VI сходознавчі читання А. Кримського : тези доп. міжнар. наук. конф. – К., 2002. – С. 37–39.

754. **Цыбин М. В.** Юго-Восточная окраина Руси в XII–XIV вв. (по данным археологии : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. ист. наук : спец : 07.00.06 “Археология” / М. В. Цыбин. – К., 1987. – 24 с.
755. **Цыбин М. В.** Древнерусские пам’ятники второй половины XIII–XIV вв. в Среднем Подонье / М. В. Цыбин // Археол. памятники эпохи железа восточноевропейской лесостепи. – Воронеж, 1987. – С. 42–46.
756. **Чайка Р.** Керамічні люльки із Жовківщини / Р. Чайка // Археол. дослідж. Львівського ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – Вип. 7. – С. 169–177.
757. **Челеби Э.** Книга путешествий / Э. Челеби. – М., 1961. – Вып. 1 : Земли Украины и Молдавии. – 340 с.
758. **Чекановський А.** Керамічні люльки для куріння тютюну з Середнього і Нижнього Подніпров’я / А. Чекановський // Наук. зап. з Української історії : зб. наук. статей / ДВНЗ “Переяслав-Хмельницький держ. пед. ун-т ім. Григорія Сковороди”. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 162–165.
759. **Чекановский А.** Керамические курительные трубки XVII–XVIII вв. Среднего Поднепровья и Крыма / А. Чекановський // Україна і Туреччина : тези доп. міжнар. наук. конф. з нагоди 80-річчя засн. Турецької Республіки. 10–12 листоп. 2003 р. – К., 2003. – С. 86–88.
760. **Чекановський А.** Про один різновид керамічних люльок для куріння тютюну XVIII ст. / А. Чекановський // Нові дослідж. пам’яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам’яткознавства НАН України та УТОШК. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 99–101.
761. **Чернецов А. В.** Классификация и хронология наконечников древнерусских пахотных орудий / А. В. Чернецов // Краткие сообщ. Ин-та археологи АН СССР. – 1976. – № 146. – С. 32–35.
762. **Чернецов А. В.** К проблеме оценки исторического значения монголо-татарского нашествия как хронологического рубежа / А. В. Чернецов // Русь в XIII веке. Древности темного времени. – М. : Наука, 2003. – С. 12–17.
763. **Черняк Е. Б.** Цивилиография. Наука о цивилизациях / Е. Б. Черняк. – М., 1996. – 384 с.

764. **Чиперис А. М.** О характере и роли генуэзской феодальной работорговли в Северном Причерноморье в конце XIII – 70-х годах XV вв. / А. М. Чиперис // Результаты полевых археологических исследований 1970–1971 годов на территории Украины : тезисы пленарных и секционных доп. XV Наук. конф. / Ин-т археологии НАНУ. – Одеса, 1972. – С. 397–400.
765. **Чміль Л. В.** Керамические комплексы XV–XVI вв. из раскопок Михайловского Златоверхого собора в 1997 г. / Л. В. Чміль // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики : тез. докл. науч. конф., (Ялта 25–29 мая 1998 г.) / Крымский филиал Ин-та археологии НАНУ. – Симферополь : КФ ИА НАНУ, 1998. – С.189–193.
766. **Чміль Л. В.** Керамические комплексы конца XV–XVI вв. из раскопок Михайловского Златоверхого собора в Киеве / Л. В. Чміль // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. : сб. науч. трудов / под ред. С. Г. Бочарова, В. Л. Мыца. – К. : Стилос, 2005. – Т. 1. – С. 462–467.
767. **Чміль Л. В.** Орнаменты киевской керамики XVII–XVIII ст. / Л. В. Чміль // Археол. дослідж. пам'яток укр. козацтва : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК. – К., 1993. – Вип. 2. – С. 112–116. – (Б-чка “Часи козацькі”).
768. **Чміль Л. В.** Українська наддніпрянська кераміка XIV–XVIII ст. : (метод. рекомендації) / Л. В. Чміль. Ю. А. Омельченко, І. Б. Тесленко. – К. : НМІУ, 1994. – 50 с.
769. **Чміль Л. В.** Орнаментация керамики / Л. В. Чміль // Археологія доби українського козацтва XVI–XVIII ст. : навч. посіб. / [І. С. Винокур, О. М. Титова, І. К. Свешніков та ін. ; Д. Я. Телегін (відп. ред.); Ін-т змісту і методів навчання]. – К. : ІЗМН, 1997. – С. 73–77.
770. **Чміль Л. В.** Деякі риси побуту української соціальної верхівки кінця XVII – першої половини XVIII ст. / Л. В. Чміль // Могилянські читання 1999 : Гетьман Іван Мазепа і Києво-Печерська лавра : матеріали щоріч. наук. конф. – К. : Поліграфіка, 2000. – С. 154–159.

771. **Чміль Л.** Керамічні миски і тарілки XVII–XVIII століть із Києва / Леся Чміль // Українська керамологія : нац. наук. щорічник. 2001 / за ред. О. Пошивайла. – Опішне : Українське народознавство, 2001. – Кн. 1. – С. 32–51. 32–51.
772. **Чміль Л.** Київська кераміка XVI–XVIII ст. / Леся Чміль // Київський альбом : ист. альманах. – К., 2001. – Вып. 1. – С. 94–98.
773. **Чміль Л.** Пізньосередньовічна кераміка з розкопок Вишгорода 2002 року / Л. Чміль // Старожитності Вишгородщини : зб. тез і повідомл. 12-ої наук.-практ. конф. / Вишгород. іст.-культур. заповідник. – Вишгород, 2005. – С. 158–164.
774. **Чміль Л.** Турецька кераміка XVI–XVIII ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря / Л. Чміль // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К., 2005. – Вып. 14. – С. 60–64. – (Б-чка “Часи козацькі”).
775. **Чміль Л.** Підставка для випалення люльок / Л. Чміль, А. Чекановський // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К., 2005. – Вып. 14. – С. 94. – (Б-чка “Часи козацькі”).
776. **Чміль Л. В.** Гончарний комплекс початку XVII ст. з фондів музею історії міста Києва / Л. В. Чміль // Доля музейних зібрань : Могилянські читання 2006 року : зб. наук. праць / ред. рада : В.М. Колпакова (відп. ред.) та ін. ; Нац. Києво-Печер. іст.-культур. заповідник. – К. : Фенікс, 2007. – Ч. 1. – С. 372–378.
777. **Чміль Л. В.** Ужиткова кераміка XVII ст. з розкопок Вознесенського жіночого монастиря в Києві / Л. В. Чміль // Лаврський альманах : зб. наук. праць / ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К. : НКПЗ, 2007. – Вып. 17 : Києво-Печерська лавра в контексті української історії та культури. – С. 164–170.
778. **Чміль Л.** Дослідження пізньосередньовічного замчища в с. Лісники біля Києва / Леся Чміль, Андрій Чекановський // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні : зб. наук. статей. – К. : ХІК, Часи козацькі, 2007. – Вып. 16. – С. 91–97. – (Б-чка “Часи козацькі”).

779. **Чміль Л. В.** Кераміка Вознесенського монастиря / Л. В. Чміль // Лаврський альманах / ред. рада : В. М. Колпакова (відп. ред.) та ін. – К. : НКПКЗ, 2008. – Вип. 21, спецвип. 8 : Печерська фортеця та Київський Арсенал : нові дослідження. – С. 32–42.
780. **Чміль Л.** Керамічні тарілки з Арсеналу. Попередні підсумки / Леся Чміль // Нові дослідж. пам'яток козац. доби в Україні : зб. наук. статей. – К. : Часи козацькі, 2008. – Вип. 17. – С. 111–119. – (Б-чка “Часи козацькі”).
781. **Чміль Л. В.** До питання про технологію виробництва київської кераміки другої половини XIII – початку XVI ст. / Л. В. Чміль, О. В. Оногда // Праці Центру пам'яткознавства / Центр пам'яткознавства НАНУ та УТОПК; [ред. Титова О. М., Акуленко В. І., Івакін Г. Ю. та ін.]. – К., 2008. – Вип. 14. – С. 104–132.
782. **Чміль Л.** Імпортна кераміка з розкопок Старого Арсеналу в Києві / Л. Чміль // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК. – К., 2009. – Вип. 18. – С. 68–72. – (Б-чка “Часи козацькі”).
783. **Чміль Л.** Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI–XVIII ст. / Леся Чміль // Болховітіновський щорічник 2009 / відп. ред. К. Крайній ; наук. ред. В. Ластовський. – К. : НКПКЗ ; КЖД «Софія», 2010. – С. 286–301.
784. **Чміль Л. В.** Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI–XVIII ст. : автореф. дис. на здоб. наук. ступеня канд. іст. наук : спец. : 07.00.04 «Археологія» / Л. В. Чміль. – К., 2010. – 18 с.
785. **Чорна К.** Козацькі старожитності у Херсонському краєзнавчому музеї / К. Чорна // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК. – К., 2000. – Вип. 9. – С. 68–72. – (Б-чка “Часи козацькі”).
786. **Шабульдо Ф.** Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації / Ф. Шабульдо // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя : студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С. 8–26.

787. **Шабульдо Ф.** Чи був ярлик Мамає на українські землі? / Ф. Шабульдо // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст. – К., 2003. – С 102–125.
788. **Шалобудов В.** Богородицкая крепость в свете последних археологических исследований / Ф. Шабульдо // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАНУ і УТОПК – К., 2003. – Вип. 12. – С. 34–38. – (Б-чка “Часи козацькі”).
789. **Шалобудов В.** Кулелейки козацького часу з Придніпров'я / Ф. Шабульдо // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАНУ і УТОПК. – К., 2004. – Вип. 13. – С. 122–125. – (Б-чка “Часи козацькі”).
790. **Шевченко Ф. П.** Про народ і класи-стани на Україні під час Визвольної війни 1648–1654 рр. / Ф. П. Шевченко // Середні віки на Україні. – К., 1973. – Вип. 2. – С. 44–54.
791. **Шлапак М.** Белгород-Днестровская крепость / М. Шлапак. – Кишинев: ARC, 2001. – 237 с.
792. **Шлапак М.** Бастионная крепость Белгорода-Днестровского / М. Шлапак // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАНУ і УТОПК. – К., 2006. – Вип. 15. – С. 170–175. – (Б-чка “Часи козацькі”).
793. **Шлапак М.** Цитадель Килийской крепости / М. Шлапак // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні: зб. наук. статей / Центр пам'ятокознавства НАНУ і УТОПК.. – К., 2007. – Вип. 16. – С. 448–453. – (Б-чка “Часи козацькі”).
794. **Штанкіна І.** Батуринські кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. / І. Штанкіна // Батуринська старовина. – К.: Вид-во Олени Теліги, 2008. – С. 248–260.
795. **Штерева І.** Поливная посуда 10–12 вв. из Южной Болгарии / И. Штерева // Историко-культурные связи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв.

по материалам поливной керамики : тез. докл. науч. конф. – Симферополь, 1998. – С. 194–195.

796. **Штерн Э. Р.** О последних раскопках в Аккермане / Э. Р. Штерн // Зап. Одесского о-ва истории и древностей. – 1901. – Т. 23. – С. 33–61.

797. **Штерн Э. Р.** О последних раскопках в Аккермане летом 1912 г. // Зап. Одесского о-ва истории и древностей. – 1913. – Т. 31. – С. 92–101.

798. **Щапова Ю. Л.** Плитчатый пол вновь открытой церкви на Соборной горе Смоленска / Ю. Л. Щапова // Культура Древней Руси. – М., 1966. – С. 302–306.

799. **Щербатов М. М.** История Российская от древнейших времен / М. М. Щербатов. – СПб., 1774. – Т. 3. – 514 с.

800. **Эварницкий Д. И.** Дневники раскопок / Д. И. Эварницкий // Труды XIII археол. съезда. – М., 1907. – Т. 1. – С. 118–157.

801. **Юра Р. О.** Завдання вивчення пізньосередньовічних пам'яток України / Р. О. Юра // Середні віки в Україні. – К., 1971. – Вип 1. – С. 31–40.

802. **Яворницький (Эварницкий) Д. И.** Вольности запорожских казаков / Д. И. Яворницький (Эварницкий). – СПб., 1898. – 426 с.

803. **Яворницький Д. И.** Історія запорозьких козаків : в 3 т. / Д. И. Яворницький. – К., 1990. – Т. 1. – 578 с.

804. **Яворницький Д. И.** Історія запорозьких козаків : в 3 т. / Д. И. Яворницький. – К., 1990. – Т. 2. – 559 с.

805. **Яворницький Д. И.** Історія запорозьких козаків : в 3 т. / Д. И. Яворницький. – К., 1991. – Т. 3. – 557 с.

806. **Ягодинська М. О.** Ювелірні вироби з давньоруських пам'яток Західного Поділля (за матеріалами Тернопільської області) / М. О. Ягодинська // Археологія і давня історія України. – К., 2010. – Вип. 2 : Археологія Правобережної України. – С. 235–248.

807. **Якобсон А. Л.** Средневековый Херсонес (XII–XIV вв.) / А. Л. Якобсон. – М.; Л. : Изд-во АН СССР., 1950. – 255 с. – (Материалы и исслед. по археологии СССР ; № 17).

808. **Якобсон А. Л.** Керамика и керамическое производство Средневековой Таврики / А. Л. Якобсон. – М. ; Л., 1979. – 164 с.
809. **Якубов В. М.** Про локалізацію фортеці Очаків / В. М. Якубов // Дослідж. археол. пам'яток доби укр. козацтва / Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК. – К., 1994. – Вип. 3. – С. 61–64.
810. **Якубов В. Н.** Разведочные раскопки турецкой крепости в южной части о. Березань / В. Н. Якубов // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : тези Першої обл. наук. конф. – Миколаїв, 1995. – С. 59–62.
811. **Якубова Т.** Некоторые факты о торговых отношениях Очаковской области с Украиной в XVIII веке / Т. Якубова // Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження : тези Першої обл. наук. конф. – Миколаїв, 1995. – С. 89–91.
812. **Якубова Т.** Деякі факти про торгіві відносини Очакова з українським козацтвом у XVII–XVIII ст. / Т. Якубова // Дослідж. археол. пам'яток укр. козацтва / Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК. – К., 1995. – Вип. 4. – С. 64–66. – (Б-чка «Часи козацькі»).
813. **Якубова Т.** Військові дії козацтва навколо фортеці Очаків наприкінці російсько-турецької війни 1768–1774 років / Т. Якубова // Нові дослідж. пам'яток археології укр. козацтва в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК. – К., , 2004. – Вип. 13. – С. 243–247. – (Б-чка «Часи козацькі»).
814. **Якубова Т.** Військово-стратегічне значення фортеці Очаків у часи великих козацьких експедицій (1614–1616 рр.) / Т. Якубова // Нові дослідж. пам'яток археології козац. доби в Україні : зб. наук. статей / Центр пам'яткознавства НАНУ і УТОПК. – К., 2005. – Вип. 14. – С. 155–158. – (Б-чка «Часи козацькі»).
815. **Якубовский А. Ю.** К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая-Берке / А. Ю. Якубовский // Изв. Гос. акад. истории материал. культуры. – 1931. – Вып. 2-3. – 48 с.
816. **Ястребов В.** Опыт топографического обозрения древностей Херсонской губернии | В. Ястребов // Зап. Одесского о-ва истории и древностей. – 1894. – Т. 17. – С. 63–177.

817. **A Historical Archaeology of the Ottoman Empire : Breaking New Ground**, edited by Uzi Baram and Linda Carrol. Kluwer Academic / Pirenum Publishers. – New York, 2000. – 265 c.
818. **Abu-Lughod** 1989.— *Abu-Lughod J. Before European Hegemony : The World-System A.D. 1250–1350.* – N.Y., 1989. – 373 p.
819. **Abu-Lughod** 1990.— *Abu-Lughod J. Restructuring the Premodem World-System // Review.* – 1990. – Vol. XIII, No. 2. – P. 273–286.
820. **Akar A.** Treasury of Turkish designs / A. Akar. – New York, 1988. – 112 p.
821. **Altun A.** Iznik / A. Altun // Sadberk Hanim Muzesi. Turk Cini ve Seramici. – Istanbul, 1991. – P. 8–48.
822. **Aslanapa O.** Turkish arts, Seljuks and Ottoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings / O. Aslanapa. – Istanbul, 1961. – 147 p.
823. **Aslanapa O.** Anadolu türk cini ve keramik sanati / O. Aslanapa Istanbul, 1965. – 77 p. Res. 1–29.
824. **Aslanapa O.** Iznik kazilarina gore osmanli keramik sanati / O. Aslanapa // Kultur ve sanat. – 1989. – № 4. – P. 5–9.
825. **Aslanapa O.** Turkish tile and ceramic art / O. Aslanapa. – Istanbul, 1999. – 95 p.
826. **Atasoy N.** Iznik Cini Firtarma Kazisi, I / N. Atasoy, J. Raby, N. Ayas // Anadolu XX. – Ankara, 1984. – № 20. – P. 161–232.
827. **Atasoy N.** Iznik. The pottery of ottoman Turkey / Nurhan Atasoy and Julian Raby. – London : Alexandria press, 1994. – 385 p.
828. **Avakian G.** Sapaturile dela Cetatea Alba / G. Avakian. – ACMIB, 1931. – Fasc. 3. – P. 47–104.
829. **Bakirer O.** Anadolu selcuklu, beylikler ve osmanli mimarisinde tas ve Tugla isciligi / O. Bakirer // Baslangicindan Bugune Turk sanati. – Ankara, 1993. – № 324. – P. 255–280.
830. **Bakla E.** Unutulmus Bir Halk sanati Lülecilik / E. Bakla // Antika. – Agustos, 1985. – S. 5. – P. 4–8.
831. **Bakla E.** Tophane Lüleciligi / E. Bakla. – Istanbul, 1993. – P. 1–64.

832. **Bayraktar N.** Tütün Lüleleri, Tophane İş Eserler / N. Bayraktar // *Tükiyemiz Dergisi*. – 1990. – P. 19–20.
833. **Barista H.** Orcun. Istanbul Eyupsultan seramiklery / H. Barista // *Uluslarasi Dorduncu Turk Kulturu Kongresi*. – Ankara, 1999. – P. 85–93; 317–326; fig. 317–326.
834. **Baslangicindan** Bugune Turk Sanati. – Ankara, 1993. – 471 p.
835. **Bekic L.** Clay pipes made in Zelovo, Croatia / L. Bekic // *SCPR 57*. – 2001. – P. 44–49.
836. **Bikic V.** Gradska keramika Beograda (16–17 vek) / Vesna Bikić. – Beograd, 2003. – 187 s.
837. **Bilyayeva S.** Ochakiv'deki Turk sehrinde arkeolojik arastirmalar / S.Bilyayeva // *Uluslararası Dorduncu Turk Kulturu Kongresi*,(1997). – Ankara, 1999. – P. 109–114.
838. **Bilyayeva S.** Ozi Kalesi (Ukrayna–Ochakiv) Arkeolojik Calismalari / S. Bilyayeva, B. Ersoy // *Uluslarasi Dorduncu Turk Kulturu Kongresi*. 1997. – Ankara, 1999. – P. 263–268.
839. **Bilyayeva S.** Turk tarih Kongresi (XIII, Ankara, 1999. Ukrayna'da Turk Kultur Mirasi Bildiri Ozetleri) / S. Bilyayeva // *Turk tarih Kongresi*.(XIII). – Ankara, 1999. – P. 45.
840. **Bilyayeva S.** Turkish cultural heritage in Ukraine / S. Bilyayeva // *XIII Turk Tarih Kongresi*, Ankara, 4-6 Ekim 1999. – Ankara : Turk Tarih Kurumu, 2002. – P. 1255–1259.
841. **Bilyayeva S.** Archaeological investigations of monuments of the Ottoman period in Ukraine (1989–2004) / S. Bilyayeva, B. Ersoy // *Crimea, Caucasus and the Volga-Ural region : Islamic art and architecture in the European periphery. International Symposium, Sept. 17–21, 2004, Berlin. Abstracts of papers*. – Berlin, 2004. – P. 2.
843. **Bilyayeva S.** Investigations of Akkerman Fortress / S. Bilyayeva, Yu. Boltryk // *Crimea, Caucasus and the Volga-Ural region : Islamic art and architecture in the European periphery. International Symposium, Sept. 17–21, 2004, Berlin. Abstracts of papers*. – Berlin, 2004. – P. 2.

844. **Bilyayeva S.** The excavation of the Ottoman bath in Akkerman / S. Bilyayeva, B. Ersoy // IV Turk Tarih kongresi. – Ankara, 2005. – V. 2. – P. 1305–1309.
845. **Bilyayeva S.** New explorations of the Ottoman northern Black Sea frontier : the case of the Akkerman fortress as viewed through historical-archaeology / S. Bilyayeva, V. Ostapchuk // The frontiers of the Ottoman World : fortifications, trade, pilgrimage and slavery. 15–16 February 2007. The British Academy. – London, 2007. – P. 16–17.
846. **Bilyayeva S.** The monuments of Turks architecture in Ukraine : past and nowadays / S. Bilyayeva // 38. ICANAS, 10–15. 09, Ankara, Turkiye, Bildiri Ozetleri kitabi Abstracts. – Ankara, 2007. – P. 480–484.
847. **Bilyayeva S.** Complex of findings from excavation of the Ottoman bath in Akkerman (Ukraine) / S. Bilyayeva // I. Uluslararası Turk dünyasi kultur kurultayi. 9–15 Nisan 2006, Cesme-Izmir, Bildiriler.- Cilt I. – Ankara, 2007. – P. 397–409.
848. **Bilyayeva S.** Investigations of Akkerman Fortress / S. Bilyayeva, Yu. Boltryk // Islamic Art and Architecture in the European Periphery. Crimea, Caucasus, and the Volga-Ural Region. Abhandlungen fur die Kunde des Morgenlandes, Band 63, Deutsche Morgenlandische Gesellschaft Harrassowitz Verlag. – Wiesbaden, 2008. – P. 35–38.
849. **Bilyayeva S.** Monuments of the Ottoman Period in the Ukraine : Archaeological Investigations (1989–2004) / S. Bilyayeva, B. Ersoy // Islamic Art and Architecture in the European Periphery. Crimea, Caucasus, and the Volga-Ural Region / Abhandlungen fur die Kunde des Morgenlandes. Band 63, Deutsche Morgenlandische Gesellschaft Harrassowitz Verlag. – 2008. – P. 39–44.
850. **Bilyayeva S.** New investigations of the intercultural relations as the contribution into formation of new citizenship identity / S. Bilyayeva // CAFT. We speak the same culture. – Ankara, 2009. – P. 113–114.
851. **Bilyayeva S.** Ceramic Art of the Islamic world in Ukrainian lands (13th – 18th centuries) / S. Bilyayeva, O. Fialko // The Art of the Islamic world and Artistic relationships between Islamic countries and Europe. Abstracts. – Krakow, 2009. – P. 57–58.

852. **Bilyayeva S.** Islamic Art in Ukrainian lands (13th – 18th centuries) / S. Bilyayeva // The Art of the Islamic world and Artistic relationships between Islamic countries and Europe. Abstracts. – Krakow, 2009. – P. 27.
853. **Bilyayeva S.** The historical and archaeological investigation of the interrelation of the cultures of Eurasian: new horizons of the dialog of civilizations / S. Bilyayeva // International congress Distinguished Senior Citizens of the world, 10 October 2009. – Istanbul, Turkey, 2009. – P. 95–96.
854. **Bilyayeva S.** The Ottoman Northern Black Sea Frontier: the View from a Historical and Archaeological Project / S. Bilyayeva, V. Ostapchuk // The Frontiers of the Ottoman World. In ed. Andrew Peacock, British Institute at Ankara and Oxford University Press, New York Proceedings of the British Academy. – 2009. – № 156. – P. 137–170.
855. **Beljaeva S.** Descoperiri monetare provenite din srprturile arheologice de la Oziakov ei Cetatea Albr- Belgorod-Dnestrovski (1990–2005) / S. Bilyayeva, L. Dergaciova // Al X-lea simpozion de Numismaticr. – Chieinru, 2009. – P. 21–22.
856. **Belyaeva S.** New investigations of the intercultural relations as the contribution into formation of new citizenship identity / S. Bilyayeva // CAFT. We speak the same culture. Congress proceedings. – Ankara, 2009. – P. 617–620+4ill.
857. **Bilgic E.** On culture and Art / E. Bilgic // Kultur ve Sanat. – 1977. – № 5. – P. 188.
858. **Bratianu G. I.** Contribution a l’histoire de Cetatea Alba aux XIII – XIVsiecles / G. I. Bratianu // Bull. section hist. Acad. Roum. – 1927. – № 3. – P. 19–36.
859. **Bratianu G. I.** Researches sur Vicina et Cetatea Alba / G. I. Bratianu. – Bucuresti, 1935. – 68 p.
860. **Brummett P.** The fortress : defining and mapping the Ottoman frontier in the 16th and 17th centuries / P. Brummett // The Frontiers of the Ottoman World : fortifications, trade, pilgrimage and slavery. – London, 2007. – P. 7.
861. **Bulunur I.** Osmanli dúnemi Karadeniz Ticaret tarihine katki: Akkirman gúmruǵú (1505) / I. Bulunur // Omeljan Pritsak Armagani. – 2007. – P. 525–580.

862. **Bulut Lale**. Samsat Ortaçağ seramikleri (Lüster ve Siraltılar) / Lale Bulut. – Izmir, 2000. – 111 p.
863. **Cândeia I**. Brăila. Origini ei Evoluoie prnr la Jumrtatea secolului al XVI-lea / I. Cândeia ; Muzeul Brrilei I Editura Istros. – Brailei, 1995. – 329 p.
864. **Candea I**. Braila, un centre roumain de la ceramique emaillee moins connu (XIVe–XVIe ss.) / I. Candea // Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. : сб. науч. трудов / под ред. С. Г. Бочарова, В. Л. Мыца. – К. : Стилос, 2005. – Т. 1. – С. 431–456.
865. **Carswell J**. Ceramics, Tulips, Arabesques and Turban (ed. Y. Petsopoulos) / J. Carswell. – London, 1982. – P. 73–120.
866. **Carswell J**. Kutahya cini ve seramikleri / J. Carswell // Turk Cini ve Seramikleri. Sadberg Hanim Muzesi. – Istanbul, 1991. – P. 50–102.
880. **Cimetieres et Traditions funeraires dans le monde islamique**. – Ankara, 1996. – 265 p.
867. **Deniz B**. The origins of the art of Anatolian – Turkish carpet / B. Deniz // Akdeniz – sanat dergisi / T. C. Akdeniz Üniversitesi Güzel sanatlar fakultesi. – Antalya, 2008. – Sayı : 2. – P. 53 – 67.
868. **Doger L**. Kazima dekorlu Ege-Bizans seramikleri / L. Doger. – Izmir, 2000. – 144 p.
869. **Duran R**. Osmanli Devri Mimarlik Adidelerinde Tezyini unsure olarak nevrüz cicegi motifi / R. Duran // XIII Turk Tarih Kongresi. Ankara, 4–6 Ekim 1999. – Ankara, Turk Tarih Kurumu, 2002. – P. 1248–1254.
870. **Duruçay A**. Türk Islam Eserleri Müzesinde bulunan / A. Duruçay // Kültür ve sanat. – 1977. – № 5. – P. 78–85.
871. **Erginsoy U**. Anatolian Seljuk metalwork / U. Erginsoy // Anadolu secuklu mimari suslemesi ve el sanatlari. – Ankara, 1988. – P. 209–213.
872. **Erken Osmanli sanati**. – Izmir, 2000. -- 210 p.
873. **Ionescu Grigore**. Arhitectura pe teritoriul Romaniei de-a lungul veacurilor. – Bucuresti : Editura Academiei, 1982. – 712 p.

874. **Harper R. P.** Belmont Castle / R. P. Harper, D. Pringle // The excavation of a Crusader Stronghold in the Kingdom of Jerusalem. – Oxford : University Press, 2000. – P. 147–257.
875. **Hayes J. W.** Excavations at Sarachane in Istanbul II / **J. W. Hayes** // The Pottery. – Princeton, 1992. – P. 238–243.
876. **Hayes J. W.** Turkish Clay Pipes: A Provisional Typology', in Davey / J. W. Hayes // The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe, IV. BAR International Series, 1980. – P. 3–10.
877. **Historical-archaeological** investigations in Akkerman fortress, Ukraine, 2006 / Finkel C., Ostapchuk V., Bilyayeva S., Mathieu J. // Anatolian Archaeology. – 2006. – Vol. 12. – P. 9–12.
878. **Historical-archaeological** investigation of Akkerman fortress, Ukraine 2007 / Finkel C., Bilyayeva S., Haddlesey R. and others // Anatolian Archaeology. – 2007. – № 13. – P. 11–14.
879. **Historical-archaeological** investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine 2009 / Bilyayeva S., Ostapchuk.V., Bennet J. and others // Anatolian Archaeology. – 2009. – Vol. 15. – P. 6–7.
880. **Historical-archaeological** investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine 2010 / Bilyayeva S., Fialko O., Turner A., Wazny T. // Anatolian Archaeology. – 2010. – Vol. 16. – P. 7–8.
881. **Finkel C.** Osman's Dream. The story of the Ottoman Empire 1300–1923 / C. Finkel. – London, 2005. – 673 p.
882. **Finkel C.** Outpost of Empire: an appraisal of Ottoman building registers as sources for the archaeology and construction history of the Black Sea fortress of Ozi / C. Finkel, V. Ostapchuk // An Annual on the Visual Culture of the Islamic World, Muqarnas, Leiden. Brill, 2005. – Vol. 22. – P. 150–188.
883. **Finkel C.** Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine, 2008 / C. Finkel, S. Bilyayeva, V. Ostapchuk // Anatolian archaeology. – London, 2008. – Vol. 14. – P. 8–10.

884. **Fontana V.** Imitations of Iznik Ceramics Produced by the Neapolitan Delle Donne Factory for the Stroganoff Palace in Rome / V. Fontana // First International Congress on Turkish tiles and ceramics 6-11.VII, Kutahya, 1986. – Istanbul, 1989. – P. 119–142.
885. **Kerametli Can.** Divan Edebiyatı Muzesinde 18. yüzyıl işlemeli Seccadeler // Kultur ve Sanat, Kultur Bakanlığı, Ocak, 5. – Ankara, 1977. – P. 97–101.
886. **Kocabaş H.** Tophane Lüleciliği, Türk Etnografya Dergisi / H. Kocabaş. – Ankara 1963. – №. 5. – P. 12–13.
887. **Kolsuk A.** Halich isi denilen Iznik cinileri / A. Kolsuk // Kultur ve Sanat, Kultur Bakanlığı, Ocak, 5. – Ankara, 1977. – P. 52–57.
888. **Kovacs G.** Some possible Directions for Research into Archaeological Finds / G. Kovacs // Archaeology of the Ottoman period in Hungary. – Budapest, 2003. – P. 257–266.
889. **Kramarovsky M. G.** Solkhat (Crimea) in 13th and 14th Centuries / M. G. Kramarovsky // Islamic Art and Architecture in the European Periphery. Crimea, Caucasus, and the Volga-Ural Region. Edited by Barbara Kellner-Heinkele, Joachim Gierlich, and Brigitte Heuer. Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Harrassowitz Verlag. Band 63. – Wiesbaden, 2008. – P. 73–81.
890. **Kravets M.** Slavery and the slave trade on the Ottoman frontier / M. Kravets // The Frontiers of the Ottoman World: fortifications, Trade, Pilgrimage and slavery. – London, 2007. – P. 11–12.
- 891 **Kybalova Ja.** The influence of Turkish ceramics on the Production of Haban Faience / Ja. Kybalova // First International Congress on Turkish tiles and ceramics 6–11.VII, Kutahya, 1986. – Istanbul, 1989. – P. 169–190.
892. **Kuşoğlu M. Z.** Bir zamanlar Çubuk Vardi, Ilgi, 25. Yıl, S. 66. – Istanbul, 1991. – P. 32–35.
893. **Kuřtan D.** Syzetove Kachle z ot dobi pozdneho baroka podle materialu ze Středni Ukrajiny / D. Kuřtan // Araheologie Moravy a Slezska. – 2009. – № IX. – P. 242–252.
894. **Lane A.** Later Islamic Pottery / A. Lane. – London, 1957.

895. **Lajko O.** Post-medieval Pottery finds from Hodmezovasarhely-Otemplom / O. Lajko // *Archaeology of the Ottoman period in Hungary*. – Budapest, 2003. – P. 321–328.
896. **Laszlovsky J.** Terminology and discourses in the archaeology of the Ottoman period / J. Laszlovsky, Ju. Rasson // *Archaeology of the Ottoman period in Hungary*. – Budapest, 2003. – P. 377–392.
897. **Lingen B. V.** Smoking in the Ottoman Empire and an introduction to the clay tobacco pipes from the Beirut souks excavations / B. V. Lingen. – Berytus, 2003. – № 47. – P. 129–142.
898. **Maxim M.** L'autonomie de la Moldavie et de la Valachie dans les actes officiels de la Porte dans la seconde moitié du XVIe siècle / M. Maxim // *RESEE*. – Bucuresti, 2, 1977. – P. 210–216.
899. **Nesterov T.** Situl Orheiul vechi. Monumente de arhitectura / T. Nesterov. – Chisinau, 2003. – 235 p.
900. **Nicoresku P.** Scavi e scoperte a Tyras // *Ephemeris Dacoromana* / P. Nicoresku. – 1924. – Vol. 2. – P. 378–415.
901. **Nicoresku P.** Cetatea Alba / P. Nicoresku. – Craiova, 1931. – 33 p. 24pl.
902. **Nicoresku P.** Foilles de Tyras / P. Nicoresku // *Dacia*. – 1933. – № 3/4 – P. 557–601.
903. **Onge Y.** Mimar gozu ile kus evleri // *Kultur ve Sanat*. – Istanbul, 1977. – P. 86–91.
904. **Öney G.** Anadolu Selcuklu Mimari Suslemesi ve El Sanatlari / G. Öney. – Ankara, 1992. – 291 p.
905. **Öney G.** Anadolu selzuklu mimari s̄slemesi ve el sanatlari / G. Öney. – Ankara, 1988. – P. 129–130.
906. **Öney G.** Turk cini ve seramic sanati / G. Oney // *Baslangicindan Bugune Turk Sanati*. – Ankara, 1993. – P. 281–310.
907. **Ostapchuk V.** Five documents from the Topkapi Palace Archive on the Ottoman Defense of the Black Sea against the Cossacks (1639) / V. Ostapchuk // *Journal of Turkish Studies*. – 1987. – Vol. 11. – P. 49–96.

908. **Peyssonel Ch.** Traite sur le commerce de la mar Noire. – Paris, 1787. – Vol. 1-2. – P. 294–295.
909. **Robinson R.** Clay Tobacco Pipes from the Kerameikos / R. Robinson // MDAI. – 1983. № 98. – P. 52–56.
910. **Robinson R.** Tobacco pipes of Corinth and of the Athenian Agora / R. Robinson // Hesperia. – 1985. – № 54. – P. 149–203.
911. **Rogers J. Michael.** Ottoman archaeology in Eastern Europe / J. Rogers // Archaeology of the Ottoman period in Hungary. – Budapest, 2003. – P. 41–46.
912. **Simpson St. J.** Ottoman pipes from Zir'in (Tell Jezreet) / St. J. Simpson // Levant. – 2002. – № 34. – P. 159–172.
913. **Simpson St. J.** Late Ottoman pipes from Jerusalem / St. J. Simpson // Excavations by K. M. Kenyon in Jerusalem 1961–1967. – Oxford, 2007. – Vol. 5. – P. 433–446.
914. **Slapak M.** Cetati medievale din Moldova / M. Slapak. – Chisinau, 2004. – 368 p.
915. **Slapak M.** Unele consideratii noi privind etapele de constructie a fortificatiei medievale de la Cetatea Alba. Arta, 2005. – Chisinau, 2005. – P. 5–15.
916. **Spinei V.** Comertul si geneza oraselor din sud-estul Moldovei (secolele XIII–XIV) / V. Spinei // Analele Brailei, Serie Noua. – Braila, 1993. – № I(1). – P. 171–237.
917. **The History of the Hungarian pipemaker's craft.** Hungarian history through the pipemaker's art. – Budapest, 2000. – 255 p., XXXII tabl.
918. **Tanindi Z.** Türk miniatür sanatı / Z. Tanindi // Başlangıcından bugün Türk sanatı. – Ankara, 1993. – P. 407–420.
919. **Taşçi H.** Topkapı Sarayı'ndaki / H. Taşçi // Tophane Lüleciliği" Eserleri, Antik ve Dekor, S. 34. – 1996. – P. 148–150.
920. **Tomka G.** Excavated pipes from 16th–18th Century in Hungary / H. Таюзе // The History of the Hungarian. Pipemaker's craft. Hungarian history through the pipemaker's Art. – Budapest, 2001. – P. 25–32.

921. **Tomka G.** Finjans, pipes, Grey Jugs / G. Tomka // *Archaeology of the Ottoman period in Hungary*. – Budapest, 2003. – P. 311–320.
922. **Vroom J.** After Antiquity. Ceramic and society in the Aegean from the 7th to the 20th century / J. Vroom. – A.C. Leiden, 2003. – 412 p.
923. **Vroom J.** Byzantine to modern pottery in the Aegean / J. Vroom. – Netherlands Utrecht, Parnassus Press, 2005. – 224 p.
924. **Urer H.** Izmir Hamamlari / H. Urer. – Izmir, 2002. – 143 p.
925. **S.Yetkin.** Türk hali sanati / S.Yetkin // *Başlangıcından Bugüne Türk Sanati*. – Ankara, 1993. – P. 311–327.

АРХІВНІ ДЖЕРЕЛА

926. Науковий архів Інституту археології НАН України.
Ф. Експедицій.
№ 1990/18е. Беляева С. А., Ляшко С. Н., Константинеску Л. Ф. Отчет о раскопках Очаковского отряда Ольвийской экспедиции в 1990г. К., 1991, 27 арк.
927. Науковий архів Інституту археології НАН України.
Ф. Експедицій.
№ 1991/17д. Беляева С. А., Назаров В. В., Ляшко С. Н., Якубов В. Н. Отчет о работе Очаковского отряда Ольвийской экспедиции в 1991г. К., 1992., 17 арк.
928. Науковий архів Інституту археології НАН України.
Ф. Експедицій.
№ 1992/8д. Беляева С. А., Назаров В. В., Якубов В. Н. Отчет о работе Очаковской экспедиции в 1992г. К., 1993, 13 арк.
929. Науковий архів Інституту археології НАН України.
Ф. Експедицій.
№ 1993/8. Беляева С. А., Корпусова В. Н., Якубов В. Н. Отчет о работе Очаковской экспедиции в 1993г. К., 1994, 46 арк.
930. Науковий архів Інституту археології НАН України.
Ф. Експедицій.

№ 1994/20. Беляєва С. А., Корпусова В. Н., Смиленко А. Т., Якубов В. Н. Отчет о раскопках в Очакове в 1994 г. К., 1995, 34 арк.

931. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№1995/7. Беляєва С. А., Корпусова В. Н., Смиленко А. Т., Витрик І. С., Якубов В. Н. Отчет о раскопках в Очакове в 1995г. К., 1996, 49 арк.

932. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 1996/78. Беляєва С. А., Бобровский Т. А., Латуха Т. И., Якубов В. Н. Отчет об археологических исследованиях в Очакове в 1996г. (украинско-турецкая экспедиция). К., 1997, 73 арк.

933. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 1997/84. Беляєва С. А., Виноградская Л. И., Сухобоков О. В., Эрсой Б. Отчет о раскопках в г. Очакове в 1997г., 58 арк.

934. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 1998/57. Беляєва С. А., Виноградская Л. И., Эрсой Б. Отчет о раскопках в Очакове в 1998г., 52 арк.

935. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 1999/100. Беляєва С. А. Отчет о работе Международной южной средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 1999 г., 47 арк.

936. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 2000/134. Беляєва С. А., Болтрик Ю. В., Эрсой Б., Куйлу І. Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2000 г., 29 арк.

937. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 2001/58. Беляева С. А., Болтрик Ю. В., Сухобоков О. В., Эрсой Боскурт, Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2001г., 30 арк.

938. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 2002/170. Беляева С. А., Болтрик Ю. В., Сухобоков О. В., Эрсой Б. Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2002 г., 22 арк.

939. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 2003/196. Беляева С. А., Фиалко Е. Е. Отчет о работе Южной Средневековой экспедиции в 2003 г., 19 арк.

940. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 2004/77. Беляева С. А., Фиалко Е. Е., Сухобоков О. В., Эрсой Б. Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2004 г., 218 арк.

941. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 2005/40. Беляева С. А., Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е., Карашевич И. В., Эрсой Б., Тунчоку С. Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции (украинско-турецкой) в 2005 г., 190 арк.

942. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 2006/4. Беляева С. А., Болтрик Ю. В., Фиалко Е. Е., Карашевич И. В., Эрсой Б., Эрсой-Куйлу И., Урер Х., Учар Х., Остапчук В., Финкель К., Метью Дж. Отчет о работе Международной Южной Средневековой экспедиции в 2006 г., 55 арк.

943. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 1951/46. Дмитров Л. Д. Отчет о раскопках городища в с. Любимовка Каховського р-на Херсонської обл., в 1951 г., 30 арк.

944. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№ 1952/3а. Дмитров Л. Д., Копилов Ф. Б. Отчет о работе Любимовского отряда Бериславо-Каховской экспедиции за 1951 г., 62 арк.

945. Науковий архів Інституту археології НАН України.

Ф. Експедицій.

№1953/2. Довженок В. Й. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. О раскопках татарского города в урочище «Большие Кучугуры» в Днепровских плавнях Запорожской области, 44 арк.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

946. Чміль Л.В. Київська кераміка XVII–XVIII ст.[Електронний ресурс]

Л.В.Чміль // Восточноевропейський археологічний журнал– 2001– №

5(12).–Режим доступу до журналу :[http// atchaecology.Kiev.ua/journal/](http://atchaecology.Kiev.ua/journal/)

050901/cmil/htp.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АВУ	–Археологічні відкриття в Україні
АДУ –	–Археологічні дослідження в (на) Україні
АИУ	– Археологические исследования на Украине
АО	–Археологические открытия
АП УРСР	–Археологічні пам'ятки УРСР
ВУАК	–Всеукраїнський Археологічний Комітет
ГЭ	–Государственный Эрмитаж
ЗАТ «ВИПОЛ»	–Закрите Акціонерне товариство «ВИПОЛ»
ЗДУ	–Запорожський державний університет
ЗНТШ	–Записки наукового товариства ім. Шевченка
ЗООИД	–Записки Одесского общества истории и древностей
ІЗМН	–Інститут змісту і методів навчання
КГПИ	–Курский государственный педагогический институт
КС	–Киевская старина/ Київська старовина
КСИА АН СССР	–Краткие сообщения Института археологи АН СССР
КСИА АН УССР	–Краткие сообщения Института археологи АН УССР
КСИИМ	–Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры АН СССР
КСОАМ	–Краткие сообщения Одесского археологического музея
МАСП	–Материалы по археологи Северного Причерноморья
МИА	–Материалы и исследования по археологии СССР
НиЭ	–Нумизматика и Эпиграфика
НМГУ	–Національний музей історії України
ОАК	–Отчеты археологической комиссии
ПСРЛ	–Полное собрание русских летописей
ПЦП	–Праці центру пам'яткознавства
РГВИА	–Российский государственный военно-исторический архив
СА	–Советская археология

САИ	–Свод археологических источников
СВНУ	–Середні віки на Україні
Труды АС	–Труды археологического съезда
Труды ПУАК	–Труды Полтавської ученой архивной комиссии
УЖК	–Український керамологічний журнал
УІЖ	–Український історичний журнал
УТОПК	–Українське товариство охорони пам'яток історії і культури
BOA	–Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, Prime Ministerial Ottoman Archives
ICANAS 37-38	–International Congress of Asian and North African Studies
RESEE	–Revue des Etudes Sud-Est Europeenes
VA	–Vita Antiqua